

ԲԱԲԿԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԱՐԾՐՈՒՆՅԱՅ ԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔԸ
ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

9(47.925)

հ-42

հշ.

ԵՐԵՎԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ
ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՄԲԻՈՆ

ԲԱԲԿԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԱՐԾՐՈՒՆՅԱՑ ԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔԸ
ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

ԵՐԵՎԱՆ
ՄԵԿՆԱՐԿ 2016

ՀՏԴ 94 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (5 Հ)
Հ 422

Խմբագիր՝ պատմական գիտությունների թեկնածու
Ա. Ի. Շահնազարյան

Հ 422 Հարությունյան Բաբկեն

Արծյունյաց իշխանական ընտանիքը հայոց պատմության
մեջ/Բ. Հարությունյան. - Եր.: Մեկնարկ, 2016- 304 էջ:

Հեղինակի ընտանիքն իր երախտագիտությունն է հայտնում
Վարդգես Բագրատի Արծրունուն՝ աշխատության մտահաղացման և
սիրահոժար մեկենասության համար:

Հայ ու օտար սկզբնաղբյուրների հիմամբ և հիմնահարցի շուրջ
եղած գրականության հաշվառմամբ շարադրված սույն աշխատությունը
նվիրված է հին և միջնադարյան Հայաստանի պատմության մեջ դժվար
գերազնահատելի դեր խաղացած Արծրունյաց իշխանական ընտանիքի
պատմությանը:

Մեծ տեղ է հատկացվել Արծրունիների ծագումնաբանությանը:
Ցույց է տրվել, որ միջագետքյան ծագում ունենալով հանդերձ՝ Արծրու-
նիներն մշտապես հանդես են եկել իբրև հայկական իշխանական
ընտանիք:

Լուսաբանվել է հայոց պետականության պահպանման համար
հայ ժողովրդի մղած դարավոր պայքարում Արծրունյաց իշխանական
ընտանիքի ծանրակշիռ ավանդը: Լայն անդրադարձ է կատարվել
Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորության ռազմաքաղաքական
պատմությանը: Ներկայացվել է նաև այդ թագավորության անկումից
հետո Վասպուրականում, Բյուզանդիայում, Վրաստանում ու Հյուսիս-
արևելյան Հայաստանում Արծրունիների տարբեր տոհմաճյուղերի
գործունեությունը: Հիմնավորվել է, որ Արծրունյաց իշխանական
ընտանիքի պատմությունը ոչ այլ ինչ է, բայց եթե հայոց պատմության
անբաժանելի մասը:

Գիրքը նախատեսված է պատմաբանների և հայոց
պատմությամբ հետաքրքրվողների համար:

ՀՏԴ 94 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (5 Հ)

ISBN 978-9939-9142-0-6

© Բաբկեն Հարությունյան, 2016
© «Մեկնարկ» ՍՊԸ, 2016

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Նշանավոր հայագետ Ն. Ադոնցն իր դարակազմիկ „Армения в эпоху Юстиниана“ աշխատության մեջ մանրագնին քննել է հայ նախարարական տների քանակությունն ու տիրույթների տեղադրու-
թյունը: Նա եզրակացրել է, որ համաձայն Սահակյան «Գահնամակ»-ի¹,
որի տարբերակներից մեկն ուսումնասիրողների կողմից
պայմանականորեն ստացել է «Զօրանամակ» անվանումը, և ըստ հայ
պատմիչների՝ դրանց թիվը կազմել է մի քանի տասնյակ²: Անշուշտ,
նախարարական տների ընդհանուր քանակը բավականին մեծ է,
սակայն նշանավոր մեծամեծ ու ընտիր նախարարությունների թիվն
իրականում չի անցել երկու տասնյակից: Դրանց մեջ, անտարակույս,
առավել կարևոր իշխանական տներից են եղել Արծրունիները: Այս
փառապանծ տոհմի ծագման մասին պատմագիտության մեջ հայտնվել
են տարբեր կարծիքներ ու տեսակետներ, որոնք, ըստ մեծի մասի,
իրարամերժ են: Այսպես, ուսումնասիրողների մի մասը հակված է
կարծելու, որ Արծրունիների նշանավոր իշխանական տունը եղել է
տեղաբնիկ, սակայն հարկ է խոստովանել, որ քիչ չեն այն հետազո-
տողները, որոնք, հենվելով հայ պատմիչների հաղորդումների ու այլ
տեղեկությունների վրա, նրանց վերագրում են միջագետքյան ծագում:
Իհարկե, հարցիս քննության առումով դա շատ էլ մեծ կարևորություն
չունի, քանի որ, ունենալով անգամ միջագետքյան ծագում, Արծ-
րունիները մշտապես հանդես են եկել որպես հայկական իշխանական
ընտանիք՝ կարևոր ու անգնահատելի դեր խաղալով Հայոց պատ-
մության մեջ: Նրանք դարեր շարունակ ակնառու դերակատարություն
են ունեցել Հայաստանում՝ փայլելով իրենց քաղաքական կշռով ու
ազդեցությամբ և ընդարձակ ու հարուստ տիրույթներով: Դրանք
առաջին հայացքից կարծես թե չեն համապատասխանում

¹ «Գահնամակ»-ի նախաբանում ասվում է, որ այն փնտրել ու գտել է Սահակ Պարթև
կաթողիկոսը՝ Արսաշի թագավորի արքունիքում: Նշված «Գահնամակ»-ն իրականում կազմել է
խոսքով 9 Վեջրին թագավորը՝ Մեծ Հայքի թագավորությունը վերամիավորելու համար:

² Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана: Политическое состояние на основе нахарарского
строга, СПб, 1908, էջ 238-297:

«Զօրանամակ»-ում՝ նրանց հատկացված բավականին համեստ ռազմուժին, որը կազմել է ընդամենը 1000 մարտիկ³:

Սույն աշխատության մեջ վերը նշված, ինչպես նաև բազմաթիվ այլ հարցեր հանգամանալից կվերլուծվեն և կներկայացվեն ընթերցողի ուշադրությանն ու դատին: Այժմ լոկ նշենք, որ Արծրունիների տոհմի պատմությունը ոչ այլ ինչ է, բայց եթե Հայոց պատմության անքակտելի մասը:

Արծրունիների վերաբերյալ հիմնական տեղեկությունները հաղորդում են Պատմահայր Մովսես Խորենացին և, իհարկե, Արծրունյաց տոհմի պատմագիր Թովմա Արծրունին⁴: Արծրունիների տոհմի գործունեության մասին տեղեկություններ է հաղորդում հայ պատմիչների մեծ մասը:

Արծրունիներն իրենց պատմության արշալույսից սկսած հանդիսացել են երկրի կարևոր իշխանական տներից մեկը՝ թագավորության մեջ զբաղեցնելով բարձր պաշտոններ: Մեծ Հայքի Արշակունյաց թագավորության շրջանում Արծրունիները եղել են Կորձայքի աշխարհակալ իշխաններ, ինչը նրանց հնարավորություն է տվել իրենց արժանի տեղը զբաղեցնելու հայոց մեծամեծ իշխանների շարքում: Դատելով Ստեփանոս Օրբելյանի մի տեղեկությունից՝ Արծրունիները ոչ պակաս կարևոր դերակատարություն են ունեցել Հայոց թագավորության զինված ուժերում: Անշուշտ, ոչ մշտապես նրանք զբաղեցրել են Մեծ Հայքի թագավորության հարավային դռան նախարարական զորաջոկատների սպարապետի պաշտոնը⁵:

IV դարում, հայոց Տիրան թագավորի օրոք, Արծրունիների տունը Մամիկոնյանների օգնությամբ հրաշքով փրկվում է բնաջնջվելուց, իսկ Արշակ Բ թագավորի օրոք Մերուժան Արծրունին անգամ փորձ է կատարում տիրելու թագավորությանը, ինչը, բավականին հարվածում է Մեծ Հայքի կենտրոնաձիգ իշխանությանը:

³ Անդ, էջ 251:

⁴ Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, քննական բնագիրը և ներածությունը Մ. Աբեղեանի և Ս. Յարութիւնեանի (այսուհետև՝ Մովսես Խորենացի), Երևան, 1991: Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն տան Արծրունեաց, քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Մ. Հ. Դաբբիյան-Մելիքյանի (այսուհետև՝ Թովմա Արծրունի և Անանուն), Երևան, 2006:

⁵ «Պատմություն նահանգին Միսական արարեալ Մտեփանեսոսի Օրբելեան արքայիսկսկսպոսի Միսեանց» (այսուհետև՝ Ստեփանոս Օրբելյան), Թիֆլիս, 1910, էջ 24:

387թ. Մեծ Հայքի թագավորությունը բաժանվեց Հռոմեական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի միջև, իսկ 428 թ. Արևելյան Հայաստանում ընկավ Արշակունյաց թագավորությունը: Դրանից հետո Արծրունիներին է անցնում մարդպետի կամ Ռմբոսյան իշխանի պաշտոնը, ինչն ամրապնդում է նրանց դիրքերը երկրում:

Անուրանալի են Արծրունիների ծառայությունները հայ ազատագրական պայքարում: Վարդանանց պատերազմի, այսինքն՝ հայերի 450–451 թթ. հակապարսկական ապստամբության շրջանում Ներշապուհ Արծրունուն վստահված է եղել Հայոց մարզպանության հարավարևելյան սահմանների պաշտպանությունը: Ելնելով բացատրության համար Տիգրան կանչված հայ նախարարների ցուցակից, որտեղ հայոց մարզպան Վասակ Սյունուն անմիջապես հաջորդում է Ներշապուհ Արծրունին⁶, դժվար չէ եզրակացնել, որ Արծրունիները հայոց նախարարների աստիճանասանդղակում զբաղեցրել են երկրորդ աստիճանը՝ շնորհիվ մարդպետական պաշտոնը զբաղեցնելու: Վարդանանց պատերազմի ժամանակ հայ նախարարները մի պահ փորձեցին թագավոր հռչակել Վահան Արծրունուն, սակայն պարսկական հնարավոր արշավանքը և երկրի պաշտպանությունը հմուտ զորավարական ձեռքբերում տեսնելու անհրաժեշտությունը նախարարներին ստիպեց թագավոր հռչակել Վարդան Մամիկոնյանին: Արծրունիների նախարարական տունը մեծապես աչքի ընկավ ոչ միայն հակապարսկական, այլև հակաարաբական ապստամբությունների ժամանակ: Հատկապես առանձնանում է նրանց դերը 762 թ. ապստամբության շրջանում, երբ Վասպուրականը վերածվել էր արաբական տիրապետության դեմ պայքարի հզոր կենտրոնի:

Հակաարաբական պայքարում ուժեղացած հայկական իշխանությունների շարքում էր Արծրունյաց տունը, որն իր տիրույթներով և ռազմական ուժով գիջում էր միայն Բագրատունիներին: Երբ արաբական զորավար Բուղայի արշավանքներից հետո Հայաստանը վերականգնեց իր փաստական անկախությունը, իսկ 885 թ. Արաբական խալիֆայության կողմից ճանաչվեց իբրև առանձին թագավորություն, որի ենթակայության տակ մտան այսրկովկասյան հողերի մեծ մասը,

⁶ «Եղիշէի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին», ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե. Տեր-Մինասեան (այսուհետև՝ Եղիշէ), Երևան, 1957, էջ 42–43:

Արժրունյաց տունը վերածվեց Հայոց թագավորության ամենահզոր իշխանական տոհմի:

Արժրունյաց իշխանությունն արաբների օգնությամբ 908 թ. վերածվեց առանձին թագավորության, ինչն արդյունք էր ոչ միայն Գագիկ Արժրունու ավատատիրական մեծ հավակնությունների, այլև Հայոց Սմբատ Ա թագավորի ոչ ձկուն ու անհեռատես քաղաքականության: Սակայն Գագիկ Արժրունու մահից հետո Վասպուրականի Արժրունյաց թագավորությունը՝ ելնելով իր իսկ անվտանգությունից, ընդունում է Բագրատունյաց թագավորների գերիշխանությունը՝ ճանաչելով Անիի կենտրոնական թագավորության ավագությունը:

Վասպուրականի թագավորությունը, ցավոք, տխուր վախճան ունեցավ: Գտնվելով թյուրք-սելջուկյան ցեղերի ասպատակությունների վտանգի ներքո՝ Վասպուրականի վերջին թագավոր Սենեքերիմ Արժրունին ստիպված եղավ իր տիրույթները հանձնել Բյուզանդական կայսրությանը՝ փոխարենը տիրույթներ ստանալով Սեբաստիայում և նրա շրջակայքում: Սենեքերիմ թագավորի հետ Սեբաստիա տեղափոխվեցին 14 հազար զինվորներ՝ իրենց ընտանիքներով հանդերձ: Վասպուրականի թագավորությունը փաստորեն ընկավ, չնայած Սեբաստիայում հաստատված Սենեքերիմը և նրա հաջորդները դեռ մի որոշ ժամանակ պահպանում էին *թագավոր* տիտղոսը: Այսուհանդերձ, հայրենիքում կային բավականին թվով Արժրունիներ, որոնց մեջ առանձնանում էին խեղճները:

XII դարի երկրորդ կեսին և XIII դարում փայլեցին Մահկանաբերդի Արժրունիները, որոնց ներկայացուցիչները բարձր դիրք ունեին ինչպես Հյուսիսարևելյան Հայաստանում, այնպես էլ վրաց արքունիքում:

Այսօր էլ Արժրունիների ժառանգները ցրված են աշխարհով մեկ: Նրանցից շատերի տեղը մեզ անգամ հայտնի չէ: Արժրունիների վերջին շառավիղներից է Վարդգես Բագրատի Արժրունին, այս աշխատության մեկենասը:

Աշխատությունն ընթերցելիս պարզ կդառնա, որ ի դեմս Արժրունիների գործ ունենք հայ ժողովրդի շահերի պաշտպան մի փառապանծ ընտանիքի հետ, որի ներդրումը հայ ռազմաքաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կյանքում դժվար է գերազնահատել:

Խմբագրի կողմից

Ցավոք, բազմազբաղվածությունն ու ստեղծագործական բեղուն կյանքի վերջին տարիներին առողջության կտրուկ վատթարացումը ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ գիտության վաստակավոր գործիչ, պրոֆեսոր Բաբկեն Հարությունի Հարությունյանին խանգարեցին ավարտուն ու լիովին վերջնական տեսքի բերել սույն արժեքավոր մենագրությունը: Այն հրատարակության պատրաստելիս ու խմբագրելիս փորձել ենք լրացնել այդ բացը՝ ելնելով մենագրության անավարտ ծեռագիր երկու տարբերակներից, շարադրանքի առանձին պատառիկներից, հեղինակի նախնական որոշ դիտարկումներից ու հավաքած նյութից:

ԳԼՈՒԽ Ա ԱՐԾՐՈՒՆՅԱՑ ՏՈՀՄԻ ՀԱՆԴԵՍ ԳԱԼԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ասորեստանյան թագաժառանգների փախուստը Հայաստան

Տեղաբնիկ են արդյո՞ք Արծրունիները, թե՞ ոչ: Անկախ այն իրողությունից, որ մեզ համար Արծրունիների ասորեստանյան ծագումը ոչ մի կասկած չի հարուցում, փորձենք քննել նրանց թե՛ եկվորության և թե՛ տեղաբնիկության մասին գոյություն ունեցող աղբյուրագիտական տվյալներն ու առաջ քաշված տեսակետները: Դրանից խուսափել հնարավոր չէ, քանի որ Արծրունիների տեղաբնիկության օգտին հանդես են եկել այնպիսի հայագետներ ու արևելագետներ, ինչպիսիք են Ա. Սեյսը, Գր. Ղափանցյանը, Լեոն, Ս. Բարխուդարյանը, Վ. Բանատոն և շատ ուրիշներ, իսկ վերջերս այդ վարկածի պաշտպանությամբ հանդես եկավ Արծրունյաց տոհմի պատմության քաջագիտակ Վ. Վարդանյանը:

Հենց սկզբից նշենք, որ, անկախ այս կամ այն ուսումնասիրողի ցանկությունից, սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները հավաստում են նրանց եկվորությունը: Պատմահայր Մովսես Խորենացին պահպանել է մի գողտրիկ պատմություն այն մասին, թե ինչպես են ասորեստանյան թագավոր Սեննեբերիմի (Սինահերիբի – Հ. Բ.) որդիներից սերում Արծրունիները, Գնունիները և Աղծնյաց բղեշխները: Նա գրել է. «Եւ ի մոռացումն եկն արդեօք յաղագս Սեննեբերիմայ. քանզի ութսուն, աւելի կամ պակաս, ամօք յառաջ քան զթագաւորութիւնն Նաբուգոդոնոսորայ էր Սենիքերիմս կացեալ արքայ Ասորեստանի, որ գերուսաղէմ պաշարեաց առ Եգեկիայիւ: Հրէից առաջնորդաւ. զոր սպանեալ որդւոց նորա Աղրամելէքայ և Սանասարայ՝ եկին փախստական առ մեզ:

Յորոց զմիւնն յարևմտից հարաւոյ⁷ աշխարհիս մերոյ, մերծ ի սահմանս նորին Ասորեստանի, բնակեցուցանէ Սկայորդին մեր քաջ

նախնին, այս ինքն է զՍանասարն. և ի սմանէ աճումն և բազմասերութիւն լեալ՝ լցին զՍիմն ասացեալ լեառն: Իսկ պերճքն և զխաւորքն ի նոցանէ յետոյ ուրեմն մտերմութիւն վաստակոց առ թագաւորսն մեր ցուցեալ՝ զբղեշխութիւն կողմանցն արժանաւորեցան առնուլ: Իսկ Արդամոզանն⁸ յարևելից հարաւոյ նորին կողմանն բնակեալ. ի սմանէ ասէ պատմագիրն լինել զԱրծրունիս և զԳնունիս: Արդ՝ յիշելոյն մեր զՍեննեբերիմ այս էր պատճառն»⁹:

Հարցն իր ամբողջության մեջ քննելու համար մեջբերենք նաև Թովմա Արծրունու հաղորդումը, չնայած Արծրունյաց պատմիչը փաստորեն հետևում է Պատմահորը: Նա խնդրին անդրադառնում է մի քանի անգամ: Նրա հաղորդումներից մեկում ասվում է. «Որ ապա յետ սպանմանն Սեննեբերիմայ յորդւոց իւրոց՝ բուռն գնդաւ Աղրամելէք և Սանասար գան մտանեն ի լեռան Սիմ, որ յանուն հաւոյն իւրոյ Սենայ անուանեալ էր լեռան: Որպէս և պարսկային ծայնին ի Զրուանն անուն զՋարուանդն անուանեն: Եւ եղեալ նոցա ի Սիմ լերին մինչ ի Տիգրանն Հայկազնեաց: Բայց քանզի աւերեալ էր զՆինուէ Նաբրովթայ ի բռնանալն ի վերայն Սենեացն, և զԲաբելոն փոխանակ նորա շինեալ՝ ի թագաւորելն Նինուսի առնու զԲաբելոն և շինէ զՆինուէ, և փոխէ անդ զթագաւորութիւնն Ասորեստանի»¹⁰: Մեկ այլ կապակցությամբ հեղինակը գրում է. «...Սեննեբերիմոս զօր գումարէր ի վերայ նորա (Ներեղիբի – Հ. Բ.), և ձերբակալ արարեալ զնա հանդերձ իւրով բարեկամօքն՝ Բաբելոնի կացուցանէր թագաւոր զորդի իւր զԱսորդանիս, և ինքն գնացեալ ի Միջագետս՝ հնազանդեցուցանէր ինքեան քաջութեամբ զեմաթ և զԱրբաթ և զամենայն կողմանս Դամասկոսի և Կիւլիկեայ և զայլ բազումս: Եւ յետ այսոցիկ ել ի վերայ երկրին Պաղեստինացւոց և Երուսաղէմի՝ պաշարել զնա. և հրամանէ Աստուծոյ սատակեցան զօրք նորա. և նա դարձաւ ի Նինուէ. և նենգ գործեալ նմա, վասն նախանծու թագաւորեցելոյ Ասորդանի, երկու ևս որդիք նորա Աղրամելէք և Սանասար՝ սպանին զնա սրով, որ թագաւորեաց ամս ԺԸ, և ինքեանք զնացին յարեւելս Հիւսիսոյ որպէս ասացաւ ի վեր անդ»¹¹: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ ևս Արծրունյաց

⁷ Սպասվելիք Աղրամելեբի փոխարեն զարմանալիորեն հանդիպում է Արդամոզան անունը:

⁸ Մովսես Խորենացի, էջ 70–71:

¹⁰ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 14:

¹¹ Անդ, էջ 43–44:

⁷ Պատմահոր երկի որոշ ձեռագրերում հայրավի փոխարեն հանդիպում է *հիսիսոյ* բառը:

պատմիչը հետևում է Պատմահորը, սակայն մատուցում է մանրամասներ, որոնք քաղել է «Աստվածաշնչից» կամ տոհմային գրույցներից: Առայժմ մյուս հաղորդումներին չենք անդրադառնա, քանի որ դրանք վերաբերում են ավելի ուշ ժամանակներին, թեկուզև հիշատակում են Սինահերիբի հայրասպան որդիների անունները¹²:

Նախքան երկու հեղինակների տեղեկությունների համադրական քննությանն անցնելը նշենք, որ այս պատմությունն արտացոլվել է թե՛ սեպագիր աղբյուրում և թե՛ «Աստվածաշնչում», իսկ վերջինից օգտվել են թե՛ Պատմահայրը և թե՛ Արծրունյաց պատմիչը: Այսպես, «Բաբելոնյան ժամանակագրության» մեջ ասվում է, որ «...տեբետ ամսի 20-րդ օրը (մ. թ. ա. 681թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին ամիսներին) Ասորեստանի թագավոր Սինահերիբին խռովության ժամանակ սպանեց նրա որդին»¹³: Ուշագրավ է, որ սեպագիր փաստաթուղթը չի պահպանել հայրասպան տղայի անունը, ինչն անշուշտ պայմանավորված էր դավաճանության և եղեռնագործության համար այն մոռացության տալու ծգտմամբ: Ոչ պակաս կարևոր է այն իրողությունը, որ Պատմահոր համաձայն՝ եղբայրներին հյուրընկալում է Սկայորդին, որն իբր Սանասարին բնակեցնում է Հայաստանի հարավարևմտյան՝ Ասորեստանին մերձակա սահմանակցությամբ: Ավելորդ չի լինի ասել, որ Սկայորդու մասին տեղեկությունը Պատմահայրը չէր կարող քաղել ո՛չ «Աստվածաշնչից» և ո՛չ էլ մեզ հայտնի որևէ այլ աղբյուրից, ինչը մեր հետազա քննության համար մեծ կարևորություն ունի: Սանասարի սերունդները, ինչպես վերը տեսանք, բազմանալով լցնում են Սին կոչեցյալ լեռը, և նրանից նշանավորներն ու գլխավորները Հայոց թագավորներից անբասիր ու հավատարիմ ծառայության համար ստանում են այդ կողմի բղջիխության իրավունքը:

Մեզ համար հարցիս առումով ավելի մեծ կարևորություն ունի Ադրամելեքի խնդիրը, որի անունը բոլորովին անհասկանալի պատճառով Պատմահայրը մատուցում է նաև Արդամոզան ձևով կամ աղավաղված գրությամբ: Պատմահոր հավաստմամբ, Ադրամելեքը բնակեցվում է նույն երկրամասի հարավարևելյան կողմում, իսկ նրանից սերում են, ըստ իր օգտագործած աղբյուրի, Արծրունիներն ու

Գնունիները: Այս հաղորդումը, ինչը ստորև ցույց կտրվի, առավել քան հաստատվում է այլ հուսալի և արժանահավատ աղբյուրներով: Շատ կարևոր է այն պարագան, որ Ադրամելեքից են սերում Արծրունիները և Գնունիները: Այլ խոսքով, պետք է հաստատապես ենթադրել, որ Ադրակ գավառում Արծրունիները վաղնջական ժամանակներում են ապրել, ինչը կհիմնավորվի համակողմանիորեն, Գնունիների հետ սերտ հարևանությամբ:

Անհերքելի փաստ է, որ Ասորեստանի թագավոր Սինահերիբն սպանվել է իր որդու կամ որդիների կողմից: Համաձայն «Աստվածաշնչի», երբ Ասորեստանի թագավոր Սենեբերիմն աղոթում էր իր Նեսրաք աստծու տանը, նրա որդիներ Ադրամելեքն ու Սարասարը (իմա՝ Շարեցերը – Հ. Բ.) նրան սրով սպանեցին և փախան Արարադի երկիր¹⁴: Սինահերիբ-Սենեբերիմի սպանությունն այնքան նշանակալից իրադարձություն էր Հին աշխարհում, որ այն գրի է առել մ. թ. ա. IV դ. բաբելոնացի պատմագիր Բերոսոսն իր «Քաղղեականք» աշխատության մեջ: Վերջինս, ցավոք, մեզ չի հասել, սակայն նրա առանձին հատվածներ պահպանվել են Հովսեպոս Փլավիոսի «Հրեական հնախոսություն» աշխատության միջոցով: Ըստ որում, կա մի կարևոր մանրամասն. Ասորեստանի թագավոր Սինահերիբ-Սենեբերիմը Նինվեում սպանվում է իր ավագ որդիներ Անդրոմաքոսի և Սելևկարոսի կողմից¹⁵: Թե ինչպես են Ադրամելեքն ու Սանասարը վերածվել Անդրոմաքոսի և Սելևկարոսի, դժվար է ասել: Դա դժվար է անգամ բացատրել նշված անունների հելլենականացմամբ, ինչպես փորձում է կատարել Վ. Վարդանյանը¹⁶: Սակայն կասկածից վեր է, որ խոսքը վերաբերում է նույն դեպքերին:

Սկզբնաղբյուրներից հայտնի է Արծրունիներին սերած Ադրամելեքի իսկական անունը՝ Արադ-Նինլիլ, սակայն թե ինչու է «Աստվածաշունչ»-ն այն վերածել Ադրամելեքի, դժվար է արժանահավատ պատասխան տալ: Արադ-Նինլիլը՝ լինելով Սինահերիբի որդիներից ավագը, անշուշտ փորձելու էր կյանքի կոչել գահին տիրելու իր իրավունքը: Նրա դավադրությանը մասնակցած Նեբուսասեր

¹² Տե՛ս անդ, էջ 44-45, 137:

¹³ И. Дьяконов, Ассирио-вавилонские источники по истории Урарту, в кн. «Вестник древней истории», 1951, № 3, էջ 215 (վաստաթուղթ թիվ 63):

¹⁴ Տե՛ս «Աստվածաշունչ», Դ թագ., XIX, 36-37:

¹⁵ Տե՛ս Հովսեպոս Փլավիոս, Դիոն Կասիոս, Թարգմանություն, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1976, էջ 57:

¹⁶ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, Արծրունիները Հայոց պատմության մեջ, Երևան, 2002, էջ 12:

պալատականն «Աստվածաշնչում» հանդես է գալիս Սարասար անունով: Եվ ինչպես վերը տեսանք, Պատմահոր երկում էլ Սարասարը վերածվել է Սանասարի:

Առաջին հայացքից, կարծես թե, ամեն ինչ հարթ է, սակայն բոլորովին անհասկանալի է, թե ինչու Սինահերիբին փոխարինած Ասարհադոնը, որ՝ որդիների մեջ ավագը չլինելով, իշխանության գլուխ էր եկել մոր՝ Սինահերիբի սիրեցյալ կնոջ օգնությամբ, պատժիչ արշավանք կատարելով դեպի Աղծնիք—Սասունի շրջան ո՛չ հիշում է իր եղբայրների դեպի Աղծնիք փախչելու և ո՛չ էլ նրանց պատժելու նպատակով ձեռնարկված հատուկ արշավանքի մասին: Հետևաբար, առաջին եզրակացությունը, որ կարելի է կատարել, այն է, որ հայրասպան որդիները ոչ թե փախել էին Վանի թագավորություն կամ, ինչպես ընդունված է այսօր անվանել, Ուրարտու, այլ Հայաստանում հաստատված սկյութ առաջնորդ Սկայորդու տիրույթներ: Բոլորովին պատահական չէ, որ Հայոց Պատմահայրը հենց այդպես է ներկայացնում իրադարձությունները¹⁷: Ավելին, Ասարհադոնը, հաղթելով Աղծնիքի տարածքում գտնվող ցեղին, ոչ միայն թշնամական քայլ չի ձեռնարկում Վանի թագավորության դեմ, ինչն անբացատրելի կլիներ, եթե հայրասպան արքայազները փախած լինեին այնտեղ, այլև անգամ վերադարձնում է Վանի թագավորության՝ Աղծնիքի տարածք փախած ստրուկներին: Հետևաբար, հայրասպան որդիների դեպի հյուսիս փախչելը սոսկ տեսականորեն ընկալվել է դեպի Արարատի երկիր կատարած փախուստ, երբ իրականում նրանք ընդունվել էին Սկայորդու կողմից, որը, ամեն ինչից դատելով, դեռ իշխանություն չունեի Աղծնիքի կողմերում:

Արծրունիների ծագման խնդիրը պատմագիտության մեջ և նրանց բնակության սկզբնական վայրը

Ընդունված է կարծել, որ Արծրունիների ծագման վերը տրված տարեթիվը (մ. թ. ա. 681թ.) համահունչ էր եղել Թովմա Արծրունու դարաշրջանին, երբ Արծրունյաց գահերեցները ձգտում էին

հաստատվել հայկական գահին¹⁸: Անշուշտ, չի բացառվում, որ Արծրունիներին հաճելի էր ասորեստանյան թագավորական ծագումով հիմնավորել իրենց թագավորելու իրավունքը: Ուստի, այդ դրույթը չվիճարկելով, ստիպված ենք պատասխան տալ հետևյալ հարցին. եթե Թովմա Արծրունու քաղաքական շահագրգռություններն ու նպատակները համահունչ էին X դարի ժամանակներին, ապա ո՞րն էր Պատմահոր շահագրգռությունը: Եվ ականա ստիպված ենք արձանագրել, որ գոնե Մովսես Խորենացին նման շահագրգռություն չունեի, ինչը ցույց է տալիս նրա անմահ երկը: Իսկ որ խոսքը նրան առանձնապես ոչ շատ սիրելի Արծրունիների և ոչ թե իրեն մեկենասած Բագրատունիների մասին է, ավելորդ է հիշեցնել: Ըստ որում, այդ ամենին գումարվում է այն իրողությունը, որ միայն Պատմահայրն է հայրասպան արքայազների գալուստը մեր երկիր կապում է Սկայորդու հետ:

Կա մի հանգամանք ևս: Մովսես Խորենացին, անշուշտ, չէր կարող տուրք չտալ իր ժամանակների իրողություններին: Խնդիրն այն է, որ նա հայրասպան արքայազներին Սիմ լեռան, այլ խոսքով՝ Աղծնիքի շրջանում է տեղադրում այն պարզ պատճառով, որ IV—V դարերում նշված տարածքն Աղծնյաց բղեշխի տոհմական սեփականությունն էր: Բղեշխներն սկզբում սովորական արքունի զորահրամանատարներ էին, որոնք առաջնորդում էին չորս թևերի բաժանված և չորս բյուրից բաղկացած արքունական զորքը: Այսօր անգամ դժվար է հաստատապես ասել, թե Աղծնյաց բղեշխի ենթակայության տակ գտնվող զորքը որտեղ էր բանակում: Ուստի նրանց հենց սկզբից Սիմ լեռան շրջանում և, մասնավորապես, Ադրամելեքին՝ վերջինիս հարավարևելյան կողմերում բնակեցնելն ավելի շուտ Խորենացու կռահումն է՝ հիմնված իր ժամանակի իրողությունների վրա, քան հարյուրտոկոսանոց պատմական ճշմարտություն: Պատմահոր երկի որոշ ձեռագրերում հարավարևմտյանի փոխարեն հյուսիսարևմտյան արտահայտությունը հանդիպելն անուղղակիորեն խոսում է այն մասին, որ եթե ոչ հենց սկզբում, ապա մի փոքր ավելի ուշ նրանց բնակեցրել էին ոչ միայն Սիմ կոչվող լեռան շրջանում, այլև դրանից հարավ-արևմուտք ընկած տարածքներում՝ Վանա լճից հյուսիս ընկած շրջաններում: Ըստ որում, եթե ընդունենք, որ Սանասարը շատ վաղ ժամանակներում է հաստատ-

¹⁷ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 70—71:

¹⁸ Տե՛ս F. Neve, L'histoire de la maison d'Arzrounnis, par le vartabied Thomas Arzrouni, "Le Muséon", VI. Louvain, 1887, էջ 375: Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 12—13:

վել Աղծնիքում, ապա Վանա լճից հյուսիս ընկած շրջանում Արծրունիների բնակվելը, մեր կարծիքով, հնարավոր էր անհամեմատ ավելի վաղ ժամանակներում, ըստ որում Սանասարի սերնդի հետ միասին: Այդ է հավաստում ոչ միայն Գնունիների տիրույթների Աղիովիտ գավառում գտնվելը, այլև Արծունիունի քաղաքի հիշատակությունը դրան մերձակա տարածքում, ինչպես կարելի է անուղղակիորեն եզրակացնել վանյան սեպագիր արձանագրություններից:

Այս վերջին իրողությունը, որ, ինչպես ստորև կտեսնենք, հիմք է դարձել հիմնավորելու Արծրունիների տեղաբնիկ ծագման վարկածը, իրականում նոր լուսաբանություն է տալիս խնդրին:

Որչափ մեզ հայտնի է, Արծրունիների հետ Արծունիունի քաղաքանվան կապին առաջինն անդրադարձել է անգլիացի նշանավոր արևելագետ Ա. Սեյսը¹⁹: Նրա կարծիքով՝ Արծրունի տոհմանունը պետք է որոշակի աղերս ունենա Արծունիունի քաղաքի անվան հետ: Սակայն այս առաջին հայացքից ուշագրավ ենթադրությունը, ըստ էության, բոլորովին էլ կասկածի տակ չի առնում Արծրունիների եկվոր լինելը և բնավ էլ չի հավաստում նրանց տեղական ծագումը: Այսուհանդերձ, ելնելով այն իրողությունից, որ Ա. Սեյսի տեսակետը լայն ընդունելություն է գտել մի շարք նշանավոր հայագետների ու արևելագետների շրջանում²⁰, որոնց մասին վերը նշվեց, կփորձենք վերհանել այս տեղեկության մյուս ծալքերը ևս:

Հարկ է խոստովանել, որ Արծունիունի քաղաքը բազմիցս հիշատակվում է վանյան սեպագիր արձանագրություններում, որոնք թողել է Վանի թագավոր Մենուան (մ. թ. ա. 810–786): Արծունիունի քաղաքի անունը հանդիպում է Վանից ոչ շատ հեռու գտնվող Միերի դռան, Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում պահվող մեկ այլ, Բերկրի քաղաքի, Վանա լճի առափնյա Կարախան գյուղի, Վասպուրականի Շուշանց (ներկայումս՝ Քեմանլի) գյուղի արձանագրություն-

ներում²¹: Բովանդակային առումով խոսքը նշված քաղաքի աստվածներին կատարված զոհաբերությունների, քաղաքում խալդի աստծուն նվիրված դարպասների կառուցման, դրանցից ոչ հեռու գտնվող Ուրա լեռան մասին է: Վ. Վարդանյանը Ս. Հմայակյանի հետևությամբ²² ճիշտ գտնում է, որ Ուրան ըստ երևույթին եղել է Արծունիունի քաղաքի հովանավոր աստվածը, սակայն նրա բնակիչները, հավանաբար, պաշտել են նաև երկու ուրիշ աստվածների, որոնք Միերի դռան արձանագրության մեջ հիշատակվում են Ուա և Նալաինի անվանումներով²³: Ուրա աստվածությունն արդյո՞ք ունեցել է շումերա-աքքադական ծագում, ինչպես ենթադրում է Գր. Ղափանցյանը²⁴, առանձին նշանակություն չունի, ճիշտ է Վ. Վարդանյանը, երբ փորձում է խեթական Մուրսիլիս Բ թագավորի (մոտ մ. թ. ա. 1347-1317) տարեգրության մեջ հիշատակվող Ուրա բերդաքաղաքի անունը կապել Ուրա դիցանվան հետ²⁵ նույնպես չի վճռում Արծրունիների տեղաբնիկ լինելու կամ չլինելու խնդիրը: Սակայն կարծել, թե Արծունիունի քաղաքում Մենուայի՝ կառուցումներ կատարելն իբրև թե վկայում է, որ նա այդ քաղաքի աստվածներին ճանաչել է իր թագավորության պաշտոնական դիցարանի անդամներ, պարզապես հնարավոր չէ: Եվ որ դա իբր թխել է այն իրողությունից, որ թե՛ Արծրունի և թե՛ հայկական մյուս ցեղերն ու տոհմերը՝ որպես Հայկական լեռնաշխարհի բնիկ կազմավորումներ, հետագայում՝ այսինքն՝ Բ. ա. IX դարից հետո, ընդգրկելով Վանի թագավորության կազմում, շարունակել են երկրպագել իրենց տոհմական աստվածներին, որոնք տեղ են գտել համաուրարտական դիցարանում²⁶:

Բնականաբար հարց է ծագում, թե այդ դեպքում, ըստ հեղինակի, ինչո՞ւ քաղաքի հովանավոր աստված Ուրան տեղ չի գտել պետական պաշտոնական պանթեոնում, իսկ Ուան և Նալաինին արտացոլված են նրանում: Եթե Մենուան դարպասներ կառուցեց Ուրա աստվածության համար, ապա հեղինակի կարծիքը միանգամայն օրինաչափ և

¹⁹ St' u A. Sayce. The Cuneiform Inscriptions of Van, "Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland", XIV, London, 1882, էջ 502:

²⁰ St' u Գր. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմություն, Երևան, 1940, էջ 48: Լևո, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1966, էջ 361: С. Бархударян, Урартское происхождение армянского нахарарского рода Арцруни, "Исследование по истории культуры Востока", Москва-Ленинград, 1960, էջ 29-38: V. Banateanu, Beiträge zum Studium der urartischen Ortsnamen in der armenischen Toponymie, «Հանդես աւօրեայ», 1961, Ժ-ԺԲ, էջ 1071: Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 6-7:

²¹ St' u H. Арутюнян, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001, էջ 48, 61, 63, 138, 153:

²² St' u Ս. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990, էջ 105:

²³ St' u Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 7:

²⁴ St' u Գր. Ղափանցյան, նշվ. աշխ., էջ 9:

²⁵ St' u Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 7:

²⁶ St' u անդ:

տրամաբանական կլիներ: Սակայն նա դարպասներ կառուցել է Վանի թագավորության գլխավոր աստված Խալդիի համար: Հետևաբար, Արծունիունի քաղաքի աստվածներին վանյան դիցարանի մեջ ներառելը որևէ ձևով չի կարող առնչվել Խալդին նվիրված դարպասների կառուցման հետ: Եվ, վերջապես, Վ. Վարդանյանն իզուր է փորձում Արծունիունի քաղաքում տեսնել Ուրա և Ուա առանձին աստվածություններ: Եթե Ուրան Արծունիունիի հովանավոր աստվածն է, ապա Ուան, ըստ էության, հիշյալ աստվածանվան սխալ գրությունը, եթե, իհարկե, «ր»-ն աճական չէ: Որովհետև հազիվ թե վանյան դիցարանի մեջ մտնեին սովորական աստվածությունները, սակայն դուրս մնար գլխավոր հովանավոր աստվածությունը:

Ստուգաբանորեն Արծունիունի տեղանունը բխում է հնդեվրոպական «արծիվ» բառից, որի վրա հետագայում հավելվել է վանյան *-անի* վերջածանցը²⁷: Գ. Զահուկյանը գտնում է, որ վանյան սեպագրերի լեզուն «արծիվ» բառը փոխառել է հայերենից²⁸: Սակայն կա նաև հակառակ տեսակետը, որ հայերենն է փոխառնողը, և դա հաստատելու համար նշվում է «արծիվ» բառի առկայությունը դադստանյան լեզուներում²⁹: Կապ ունի՞ Արծունիունի քաղաքանունը «արծիվ» բառի հետ, թե՞ ոչ, չենք քննարկում, քանի որ կան և՛ դրա օգտին և՛ ի վնաս խոսող մի շարք հանգամանքներ: Հարցը թողնելով լեզվաբաններին, կամենում ենք լույս նշել, որ կիսում ենք Հր. Աճառյանի կարծիքը, համաձայն որի դադստանյան ժողովուրդներն «արծիվ» բառը փոխառել են հայերից³⁰:

«Արծիվ» բառի հետ ամենասերտ աղերսն ունի Մհերի դեան արձանագրության մեջ հանդիպող Արծիբիդինի (Ar-si-be-di-nie) դիցանունը³¹: Սակայն եթե Արծիբիդինին անմիջականորեն առնչվում է «արծիվ» գոյականի հետ, ապա այդ դեպքում գոնե կասկածներ է հարուցում Արծունիունի անվան կապը կամ, ավելի ճիշտ, սերելն «արծիվ» բառից: Կարելի է, անշուշտ, ընդունել, որ «արծիվ»-ը եղել է

²⁷ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 1987, էջ 107, 441–447:

²⁸ Տե՛ս անդ:

²⁹ Տե՛ս Յովհաննես Կարազոգեան, Սեպագիր տեղանուններ (Այրաբատում և հարակից նահանգներում), Երևան, 1998, էջ 70:

³⁰ Տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, Կ. Ա, Երևան, 1971, էջ 320: Վ. Վարդանյանը ճիշտ ընդգծում է այն իրողությունը, որ հայերեն «արծիվ» («արծիվ, բառն ունի իր գույաները վեղաներում, որը ցույց է տվել Օ. Շիրոկովը (Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 8):

³¹ Տե՛ս Դ. Меликшвили, Наир-Урарту, Тбилиси, 1954, էջ 370–372:

արական աստվածություն և այն էլ Արծրունյաց տոհմի գլխավոր աստվածությունը՝ որպես նրան հովանավորողի³², «Արծիբիդին»-ի մեջ տեսնել «արծիվ» և «դիք» բառերը³³, սակայն այդպես էլ առկախ կմնա Արծունիունի տեղանվան և «արծիվ» արմատի կապը:

Վ. Վարդանյանը հակված է ենթադրելու, որ Մհերի դեան արձանագրության մեջ նշված «Արծունիունի քաղաքի աստվածներ» արտահայտությունն իրավունք է տալիս կարծելու, որ այն հայերեն «դիք» բառի համարժեքն է, ինչպես ժամանակին ենթադրել է Գ. Զահուկյանը³⁴: Նա գտնում է, որ «Արծունիունի քաղաքի աստվածներ» արտահայտությունից կարելի է նաև մակաբերել, որ այդ քաղաքը եղել է Արծրունի տոհմի հոգևոր կենտրոնը և բնակիչների կողմից ընկալվել է իբրև սրբազան վայր՝ Վանի թագավորությունից շատ դարեր առաջ: Իր միտքը հիմնավորելու համար նա ուշադրություն է հրավիրում այն իրողության վրա, որ հին Հայաստանի մինչվանյան դիցարանը հիմնականում ներկայացրել են քաղաքների աստվածները, և որ Հայաստանի դիցարանում, բացի գլխավոր աստված Ուգուռից, մնացած բոլոր աստվածները կամ աստվածությունները ներկայացրել են որևէ քաղաք³⁵: Ըստ ուսումնասիրողի՝ այդ քաղաքներից յուրաքանչյուրը հայկական որևէ ցեղի ամրացված կենտրոնը՝ բերդավանդ կամ բերդն էր, ինչը հատկանշական է եղել նաև Վանի թագավորության մեջ մտած քաղաքների, այդ թվում և Արծունիունիի համար:

Նման դատողությունները, անտարակույս, կարելի է շարունակել, սակայն ամենակարևոր խնդիրը՝ Արծրունիների տեղաբնիկ կամ թե եկվոր լինելը, կշարունակի առկախ մնալ: Ըստ էության, ոչ Արծունիունի անունն է հավաստում Արծրունիների այնտեղ գտնվելու մասին և ոչ էլ սեպագիր արձանագրություններում անգամ աննշան ակնարկ կա եթե ոչ Արծրունիների, ապա գոնե մի ինչ-որ իշխանական տոհմի մասին: Ուստի կամենում ենք խնդրին մոտենալ մի փոքր այլ տեսանկյունից: Նախ, որտե՞ղ է գտնվել Արծունիունի քաղաքը: Վիժազիր նյութը վերջինիս հստակ տեղադրության մասին ոչինչ չի հայտնում, իսկ

³² Տե՛ս С. Бархударян, նշվ. աշխ., էջ 36: Ս. Հմայակյան, նշվ. աշխ., էջ 60:

³³ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, Հայկական շերտը ուրարտական դիցարանում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1986, թիվ 1, էջ 49:

³⁴ Տե՛ս անդ: Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 9:

³⁵ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 9: Հեղինակը հենվում է Ն. Ադոնցի եզրակացության վրա (Ն. Ադոնց, Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 46):

արծանագրությունների բովանդակությունը միայն խաղի աստծուն նվիրված դարպասներ կառուցելու և Արծունիունի քաղաքի աստվածներին զոհաբերություններ կատարելու մասին է: Սակայն արծանագրությունների գտնվելու վայրերն անուղղակիորեն մատնանշում են Արծունիունի քաղաքի մոտավոր տեղադրությունը: Մեր կարծիքով, այն պետք է գտնվելիս լիներ Բերկրի գետի գետաբերանի շրջանում, ինչը կարելի է եզրակացնել Բերկրիում³⁶ և Կարախան գյուղի³⁷ մոտ գտնված արծանագրություններից: Մյուս արծանագրություններին չենք անդրադառնում այն պարզ պատճառով, որ դրանց տեղը դեռ ոչինչ չի նշանակում կամ էլ հայտնի չէ, թե որտեղից են բերվել թանգարաններ: Արծունիունի քաղաքը Բերկրի գետի գետաբերանի շրջանում տեղադրելը միանգամայն համահունչ է Մովսես Խորենացու այն հաղորդմանը, որ Ադրամելեքից էին սերել Արծունիներն ու Գնունիները, իսկ վերջիններիս տիրույթները հստակ տեղադրվում են Աղիովիտ գավառում: Ուստի Գր. Ղափանցյանի այն ենթադրությունը, թե Արծունիունին գտնվել է Վասպուրականի Աղբակ (իմա՝ Մեծ Աղբակ) գավառում³⁸, պետք է բացատրել լոկ այն իրողությամբ, որ նա հենց սկզբից Արծունիներին փորձել է տեսնել Աղբակում, որտեղ գտնվում էին նրանց տոհմական տիրույթները: Արծունիունի քաղաքը Բերկրիի տարածաշրջանում գտնվելու տեսակետը բոլորովին էլ մերը չէ: Ժամանակին այդպիսի կարծիք է հայտնել Ն. Ադոնցը³⁹, և պետք է ասել, որ այն մինչև օրս էլ չի կորցրել իր արդիականությունը: Այն, որ Արծունիունին չէր կարող գտնվել Աղբակում, միանգամայն իրավացիորեն ցույց է տվել Վ. Վարդանյանը, քանի որ Արծունիներն Աղբակը որպես տիրույթ ստացել են հայոց Արտաշես Ա (մ.թ.ա. 189-160) թագավորից⁴⁰:

Քննությունն ամբողջական չէր լինի, եթե չանդրադառնայինք 3. Մարքվարթի ու Ն. Ադոնցի այն տեսակետին, թե Արծունիների նախնական տիրույթները գտնվել են Մեծ Հայքի Ծոփք աշխարհում⁴¹:

³⁶ Տե՛ս Կ. Арутюнян, նշվ. աշխ., էջ 61:

³⁷ Տե՛ս անդ., էջ 63:

³⁸ Տե՛ս Գր. Ղափանցյան, նշվ. աշխ., էջ 48: Այս տեսակետը պաշտպանել է Ս. Բարխուդարյանը (Տե՛ս Կ. Бархударян, նշվ. աշխ., էջ 37):

³⁹ Տե՛ս Կ. Адонц, նշվ. աշխ., էջ 227:

⁴⁰ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 10:

⁴¹ Տե՛ս J. Marquart, *Eränšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i*, Berlin, 1901, էջ 176: Կ. Адонц, նշվ. աշխ., էջ 390:

Անկախ այն հանգամանքից, թե դա հնարավոր չէ ապացուցել, ինչպես կարծում է Վ. Վարդանյանը, այդ ենթադրությունը կառուցված է այն փաստի վրա, որ Մեհրուժան է կոչվել Տիգրան Մեծի օրերում (մ. թ. ա. 95-55) Ծոփքի կառավարիչը: Եվ քանի որ Մեհրուժան անունը տոհմական էր Արծունիների համար, ապա ենթադրել են, որ Ծոփքի հիշյալ կառավարիչը կարող էր լինել Արծունի: Մենք այս խնդրին դեռ կանոնադառնա՞նք, սակայն, եթե անգամ հիշյալ Մեհրուժանը եղել է իրոք Արծունի, ապա բոլորովին էլ չի կարելի ենթադրել, թե Արծունիների հավանական տիրույթները գտնվել են Ծոփքում: Տիգրան Բ Մեծի ուժեղ կենտրոնական իշխանության պայմաններում Մեհրուժանը կարող է սոսկ կառավարիչ նշանակված լինել Ծոփքի կողմերում:

Արդ, ի՞նչ եզրակացությունների կարելի է գալ վերը կատարված քննությունից: Արծունիների նախնու՝ Ադրամելեքի փախուստը դեպի Հայկական լեռնաշխարհ տեղի է ունեցել մ. թ. ա. 681թ.: Թե սկզբնապես Սկայորդին նրան և Սարասարին որտեղ է բնակեցրել, հնարավոր չէ պարզել: Սակայն ավելի ուշ, դատելով Մովսես Խորենացու վերոհիշյալ հաղորդումից, թե ոչ թե Ադրամելեքը, այլ Արդամոզանն է հաստատվել իբր Տավրոսի հարավարևելյան կողմերում, և նրանից էլ սերել են Արծունիները: Կարծում ենք, որ Ադրամելեքի մահից հետո նրա սերնդից Արդամոզանը հաստատվում է Բերկրի քաղաքի շրջակա տարածքում՝ կենտրոն ունենալով Արծունիունի քաղաքը, որից էլ Արծունիները ժառանգում են իրենց հայկական տոհմանունը: Հայտնի է, որ հայերենում աճական «ր» է հայտնվում ս, ժ, ճ, ջ, ց, տ հնչյուններից առաջ, իսկ Արծունիների տոհմանվան Արծունիունի քաղաքանունից առաջանալու դեպքում աճական «ր»-ն հայտնվում է «ու» ձայնավորից առաջ: Թե ինչպես է դա կատարվել, դժվարանում ենք պատասխանել՝ այդ խնդրի քննությունը թողնելով լեզվաբաններին:

Արծունիների տոհմը Հայաստանում վաղնջական ժամանակներում

Արծունյաց տոհմագիր պատմիչ Թովմա Արծունին, հանդես բերելով որոշակի շահագրգռություն, փորձել է Արծունիների պատմության այլևայլ դրվագների հետ կապված մանրամասներ ի հայտ

բերել և ընթերցողին մատուցել: Պետք է խոստովանել, որ պատմիչին հաջողվել է շատ մանրամասներ փրկել պատմության ամենակույ մշուշից: Սակայն նա շատ դեպքերում խառնել է դեպքերն ու ժամանակագրությունը, իսկ երբեմն էլ իրար միավորել տարբեր դարաշրջանների գործիչներին: Այժմ կփորձենք հնարավորության շրջանակներում վերականգնել Արծրունիների տոհմի վաղնջական շրջանի պատմությունը:

Առբերանի գավառի կամ Բերկրի քաղաքի շրջակա տարածքում Արծրունիների հաստատվելուց հետո մենք երկար ժամանակ ոչինչ չգիտենք նրանց գործունեության մասին: Դժվար է անգամ հաստատաբար ասել, թե նրանք հենց սկզբից կոչվեցին Արծրունի, թե, ինչպես թովմա Արծրունին է հակված կարծելու, դա տեղի ունեցավ շատ ավելի ուշ՝ հայոց Վաղարշակ թագավորի օրերում: Չի բացառվում, որ այդպես էլ եղել է, քանի որ մինչ այդ դեպքերն Արծրունյաց պատմիչը նրանց պարզապես կոչում է Սենեքերիմյաններ⁴²: Ըստ թովմա Արծրունու՝ Սենեքերիմյան-Արծրունիները հանդես են գալիս Տիգրան Երվանդյանի և պարսից Կյուրոս թագավորի օրերում: Նրա հաղորդման համաձայն՝ Մարաց Աժդահակ (պատմիչի մոտ՝ Աշդահակ – Հ. Բ.) թագավորի և Տիգրան Երվանդյանի միջև բռնկված պատերազմի ժամանակ Սենեքերիմյանները մասնակցում են մարտական գործողություններին: Վերջիններս հայկական բանակի կազմում մուտք են գործում Մականայ երկիր և բանակ դնում Մեղիացվոց դաշտում⁴³: Ըստ Արծրունյաց տոհմի պատմիչի՝ Տիգրան Երվանդյանին օգնության է գալիս պարսից Կյուրոս թագավորը, որը հայոց թագավորի հետ բարեկամացել էր դեռևս, անտարակույս, Մարաց արքունիքում գտնվելու ժամանակ: Հետագա տեղեկություններից պարզվում է, որ Աժդահակը բանագնացներ է ուղարկում Կյուրոսի մոտ՝ խոստանալով նրան տալ Սենեքերիմյանների տերության չորրորդ մասը Նինվեի և Տնորիքի կողմերում՝ Տոմարիս ամրոցով: Այդ առաջարկն արվում է բազմիցս: Ուստի, իմանալով այդ մասին, Ադրամելեքի և Սանասարի սերնդից Քսերքսեսը և ուրիշներ գալիս են ու Տիգրան Հայկազունին հայտնում Մարաց թագավորի պլանների մասին: Ըստ որում, Քսերքսեսի և նրան հարողների նման գործելակերպը բացատրվում է

նրանով, որ մարերը վերջ էին տվել Սարդանապաղի (իմա՝ Ասուրբանիպալի – Հ. Բ.) Ասորեստանյան տերությունը⁴⁴:

Դրանից հետո Տիգրան Հայկազունին Սանասարին ուղարկում է Կյուրոսի մոտ և պարսից զորքերը վերջինիս առաջնորդությամբ գալիս են կռվելու Աժդահակի դեմ: Քսերքսեսը թիկունքից հարվածում է Աժդահակի երիվարին, իսկ Տիգրան Հայկազունին կամ Երվանդյանը նիզակով խոցում է Մարաց թագավորի կուրծքը՝ թոքի կեսը դուրս բերելով: Մարաց զորքերը պարտվում են, և Կյուրոսը տիրում է Մարաստանին ու Պարսքին⁴⁵: Մենք դեռ կփորձենք վերլուծել վերոհիշյալ դեպքերը: Այժմ լույս նշենք, որ ըստ պատմիչի հետագա հաղորդման, հայոց թագավոր Տիգրան Հայկազունին Աժդահակի որդիներից երկուսին ծերբակալում է և բերում Հայաստան՝ սկզբում ստրկացնելով, իսկ այնուհետև վերցնելով արքունական ծառայության: Թագավորի հրամանով նրանք կրելու էին արծիվներ ու բազեներ և գինարբուքի ժամանակ պետք է մատռվակություն կատարեին: Այնուհետև պարզվում է մի շատ հետաքրքիր իրողություն, որ «... (թագավորը – Բ. Հ.) ի գահ նախարարութեան ձգեալ կացուցանէ, և բնակեցուցանէ զնոսա ի գաւառն Աղբազ, յետ բնակեցուցանելոյն զնոսա ի Ջողախել, ի Վրնջունիս և ի Հախրամի, տեսեալ մինչև ի ժամանակս ինչ, քանզի յառաջագոյն տուեալ էր զնոսա ի ծառայութիւն քեռ իւրոյ Տիգրանուհեայ կնոջ Աշդահակայ, յասացեալ տեղիս բնակեցուցանելով»⁴⁶:

Առաջին հայացքից Արծրունյաց պատմիչը մեզ է մատուցում իրարամերժ տեղեկությունների մի բարդ հանգույց, ինչը կփորձենք մեր համեստ հնարավորությունների շրջանակում լուսաբանել: Հաղորդման սկիզբը, անտարակույս, աղերսվում է Պատմահոր տեղեկություններին: Սակայն այն հանգամանքը, որ Կյուրոսն օգնության եկավ Տիգրան Հայկազունին և ոչ թե Տիգրան Հայկազունին՝ Կյուրոսին, հազիվ թե համապատասխանում է իրականությանը: Ավելորդ չէ նշել, որ

⁴² Տե՛ս անդ, էջ 46: Վ. Վարդանյանը հակված է կարծելու, որ առասպելից առասպել է ծնվում: Նրա ընկալմամբ, Արծրունյաց պատմիչն Ադրամելեքին ու Սանասարին Քսերքսեսի հետ միասին համարում է Տիգրան Հայկազունու ժամանակակիցներ, ըստ որում, երբ Քսերքսեսի անունը հիշված էլ չէ աղբյուրներում (Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 14): Իրականում պատմիչը չի էլ մտածում Ադրամելեքին ու Սանասարին համարել Տիգրան Հայկազունու ժամանակակիցներ, և Քսերքսեսն ու այլոսները պարզապես նրանց սերնդից են:

⁴³ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 45:

⁴⁴ Անդ, էջ 46:

⁴² Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 45:

⁴³ Տե՛ս անդ:

դաշնակիցների հաղթանակից հետո, երբ Աժդահակը սպանվեց, Կյուրոսն էր, որ մ. թ. ա. 550 թ. տիրացավ Մարական թագավորությանը: Սենեքերիմյանները՝ ի դեմս Քսերքսեսի և մյուսների, որոնց անունները պատմիչը չի տալիս, հարկ է, որ կռվեին հայոց թագավորի կողմում, քանի որ մարերը վերջ էին տվել Ասորեստանի պետությանը: Սակայն այնուհետև թուվմա Արծրունին հեռանում է Պատմահորից՝ Արծրունիներին սերելով փաստորեն Սանասարյան Քսերքսեսից: Ինչ վերաբերում է այն տեղեկությանը, թե Տիգրան Հայկազունու օրոք մարական արքայական ընտանիքից Աժդահակի երկու որդիներ նախարարական աստիճանի են հասնում՝ ստանալով Աղբակ գավառը, ապա մի պահ այն տպավորությունն է ստեղծվում, թե նրանցից են սերում Արծրունիները: Սակայն, ինչպես ստորև կտեսնենք, հետագա դեպքերը ցույց են տալիս, որ այդ ընկալումը սխալ է, քանի որ հայոց Արտաշես Ա թագավորի օրերում տեղի է ունենում արական ճյուղի ներկայացուցիչներից զրկված նշված ընտանիքի ու Արծրունիների միջև խնամիական կապերի հաստատում և Սահակ Արծրունին, ամուսնանալով հիշյալ տոհմի վերջին ներկայացուցչուհի Ջայլամար իշխանուհու հետ, տիրում է Աղբակ գավառին: Հավանաբար այդպես էլ եղել է: Համենայնդեպս, կարելի է նաև ենթադրել, որ Արծրունյաց պատմիչի կարծիքով Արծրունիների համար պատվաբեր է եղել իրենց կապը մարական թագավորական ընտանիքի հետ:

Տիգրան Հայկազունի և Աժդահակի հակամարտության հետ կապված՝ Մովսես Խորենացին հայտնում է, որ հայոց թագավորը սկզբում եղել է Աժդահակի դաշնակիցը և նրան կնության է տվել իր քույր Տիգրանուհուն՝ ընդառաջ գնալով Մարաց թագավորի խնդրանքին: Ըստ Պատմահոր՝ Աժդահակը կամենում է Տիգրանուհու օգնությամբ ազատվել Տիգրանից, սակայն նա եղբորը տեղյակ է պահում դավադրության մասին: Գործը, ի վերջո, հասնում է պատերազմի, որի ժամանակ Աժդահակը սպանվում է, իսկ Մարական թագավորությունը կործանվում: Դրանից հետո Տիգրանը քրոջը՝ Տիգրանուհուն, ուղարկում է Տիգրանակերտ ավան, որը կառուցել էր ինքը և կոչել իր անունով: Մարական թագավորի առաջին կնոջը՝ Անուշին, Աժդահակի սերնդի բազմաթիվ ներկայացուցիչներով, աղջիկներով ու պատանիներով, ավելի քան մեկ բյուր, Տիգրանը բնակեցնում է Մեծ լեռից, այսինքն՝ Մասիսից մինչև Գողթան ընկած

շրջանում՝ տեղավորելով Տամբատ, Ոսկիողայ, Դաժգոյնք և այլ գետափնյա վայրերում, որոնցից մեկը Կրանջունիք դաստակերտն էր Նախճավան ամրոցի դիմաց, իսկ մյուսները Խրամ, Ջուղա և Խորշակունիք ավաններն էին⁴⁷: Ստացվում է մի հետաքրքիր պատկեր: Եթե Պատմահոր հաղորդման համաձայն՝ Մարաց թագավորի կին Անուշն է մեկ բյուր մարդկանց հետ հաստատվում Նախճավանի կողմերն ընկած դաստակերտներում ու ավաններում, ապա ըստ թուվմա Արծրունու՝ միայն Աժդահակի երկու որդիները: Կասկածից վեր է, որ նրա հիշատակած Ջողախեղը նույն Ջուղան է, Հախրամին՝ Խրամը: Հետևաբար՝ Արծրունյաց պատմիչի տեղեկությունները կարծես բացառում են մարական թագավորական ընտանիքի բոլոր անդամներին Հայաստան բերելը և հիշյալ շրջաններում բնակեցնում են միայն Աժդահակի երկու որդիներին: Այստեղ Տիգրանակերտի հիշատակությունը որևէ ձևով չի կարող վերաբերել Տիգրանակերտ քաղաքին: Ամենայն հավանականությամբ, հիշված Տիգրանակերտ ավանը նույնանուն է ներկայումս պեղվող՝ Արցախի Տիգրանակերտին: Հետևաբար այն տեղեկությունը, թե Աժդահակի հիշյալ երկու որդիները Տիգրանի հրամանով սկզբում ծառայել են Տիգրանուհուն, հակասում է մյուս փաստերին: Գտնվելով Նախճավանի կողմերում՝ նրանք հազիվ թե կարող էին ծառայել հեռավոր Տիգրանակերտում հաստատված Տիգրանուհուն, իսկ կասկածից վեր է, որ նրանք ևս մյուս Աժդահակյանների հետ հենց սկզբից բնակեցվել էին Նախճավանի կողմերում: Ելնելով վերն ասվածից՝ պետք է եզրակացնել, որ թուվմա Արծրունին կամ սխալմամբ է հիշյալ երկու որդիներին բնակեցնում Նախճավանի կողմերում, կամ էլ նրանք չէին կարող ծառայել Տիգրանուհուն:

Մարական պետության անկումից և Պարսից հզոր տերության ստեղծումից հետո պատերազմ բռնկվեց Աքեմենյան Պարսկաստանի և Լյուդիական թագավորության միջև: Լյուդիական Կրեսոս թագավորը, որ խիստ անհանգստացրել է Պարսից տերության հզորացումից, ըստ թուվմա Արծրունու՝ պատերազմ է սկսում Կյուրոսի դեմ, իսկ վերջինս էլ օգնական զորք է խնդրում Տիգրան Հայկազյանից կամ Երվանդականից: Անկախ այն իրողությունից, թե հայկական զորքի՝ չորս թևի

⁴⁷ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 80:

բաժանումը որքան է համապատասխանում հիշյալ դարաշրջանին, ըստ Թովմա Արծրունու հայոց թագավորն անհապաղ ուղարկում է հարավային և հյուսիսային թևերի զորքերը՝ Քսերքսեսի և նրա որդի Արշեգի ղեկավարությամբ: Հաղորդման շարունակությունից պարզվում է, որ հիշյալ զորավարները «... գնացեալ պատահեն նմա ի Դնբուհնդ Պարսից: Եւ յառաջեալ առաջոյ զօրուն Կիւրոսի՝ յարդարեն զգործ պատերազմին: Իբրև խնեցան ի զօրագլուխ գունդ Լիդեացոց նետաձգութեամբ ընդ միմեանս հարեալ, և յերկարեալ գործ պատերազմին հարուստ մի ժամ, հասանէ արքայն Կիւրոս և Քսերքսես. և Արշեգայ շուրջ փակեալ վահանաւորօք զԼիդեացոց թագաւորան, տազնապ մեծ լինէր. զի թագաւորն Լիդեացոց ասպազինեալ զերիվարն շուրջանակի պղնձի արկանելեօք յոտից մինչ ի գլուխ բովանդակ չթողեալ տեղի՝ անկշուելի լինել զինուի, նա և զհրեաւ տախտակափակ լանջապահս, թիկնապահս, զանգապանս, սոնապահս, գլխապանս, որ գրէթէ բովանդակ պղնձեղէնս զնա իմանալ թուէր, և զետեղեալ բլրածն զօրու անմատչելի կարծելով. և զօրքն ախոյեանայարծակ զպատերազմն վառէին: Յայնժամ ծայն բարծեալ Քսերքսես և Արշեգ լի իմաստութեամբ, որպէս թէ ի զօրացն Լիդեացոց իցեն՝ ասեն հարան զօրքն Կիւրոսի, և փախեաւ արքայն: Նոքա առ լուրն խնդացեալ՝ լքին զամրացեալ գունդն՝ աճապարեալ զհետ Կիւրոսի, ել և ելս արարեալ զմիմեամբք և թագաւորն Լիդեացոց ճեմս առեալ երթայր զկնի զօրուն:

Նոյն ժամայն Քսերքսես և Արշեգ վազս առեալ պատահեն Լիդեացոյն. և ձերբակալ արարեալ մերկացուցանէն ի զինէ և յասպազինէ և տանին կացուցանեն առաջի Կիւրոսի. զոր առեալ Կիւրոս դառնայ ի Խորասան և անտի դարծեալ ի Բաբելոն, ընդ իւր տանելով զԼիդեացին. և զտունս գանձի նորա հրամայեաց ածել յաւարի. և տանջեալ զնա ջղօք՝ տայ նմա և զգանձս աներևոյթս, և ինքն մեռանի ի հրամանէ Կիւրոսի, բարծեալ զտէրութիւնն Լիդեացոց»⁴⁸:

Այս հիբրավի գողտրիկ պատմությունը կարծես շատ է հեքիաթային՝ հավատալու համար: Նրա մեջ փայլում են Սենեքերիմյան Քսերքսեսը և նրա որդի Արշեգը, որոնք փաստորեն ձերբակալում են Կրեստսին ու հանձնում Կյուրոսին: Այսուհանդերձ՝ այս պատմությունը, որքան էլ զարմանալի լինի, միանգամայն իրական է և հաստատվում է

Պատմահոր հաղորդածով: Միայն բարեբախտություն պիտի համարել այն իրողությունը, որ Պատմահայրն անդրադարձել է նշված խնդիրներին՝ թեկուզև շատ է խառնել դեպքերն ու իրադարձությունները: Մովսես Խորենացին իր աշխատության երկրորդ գրքի ժԲ գլուխը խորագրում է. «Խաղալն Արտաշիսի յարեմուտս, եւ ձերբակալ առնել զԿրիստս եւ աւարել ընծեռել Հայոց զպատկերս կռոց»⁴⁹: Ինչպես տեսնում ենք, Պատմահայրը հայոց Արտաշես թագավորին է վերագրում Կրեստսի ձերբակալությունը: Նա այդ մասին գրում է. «Յայնժամ հրաման տայ Արտաշէս՝ զօր յարուցանել յարևելից և ի հիւսիսոյ բազում յոյժ, մինչև ոչ գիտել նմա զհամարն, այլ յանցս և յիջևանս քար ըստ մարդաթուի կարկառ՝ նշան բազմութեանն թողուլ: Եւ խաղայ այնուհետև յարևմուտս, և ձերբակալ առնէ զԿրիստս թագաւորն Լիւդեացոց:

Եւ գտեալ յԱսիոյ պղնձածոյլ ոսկեզօծ պատկերս զԱրտեմիդեայ և զՀերակլեայ և զԱպոդոնի՝ տայ բերել յաշխարս մեր, զի կանգնեցեն յԱրմաւիր: Զոր առեալ քրմապետացն, որ էին յազգէն Վահունեաց՝ զԱպոդոնին և զԱրտեմիդայն կանգնեցին յԱրմաւիր. իսկ զՀերակլեայն զառնապատկերն, որ արարեալ էր ի Սկիւդեայ և ի Դիպինոսէ կրետացոյ, զՎահագն իւրեանց վարկանելով նախնի՝ կանգնեցին ի Տարօն, յիւրեանց սեպհական գիւղն յԱշտիշատ, յետ մահուան Արտաշիսի»⁵⁰: Հետագա շարադրանքից պարզվում է, որ հայոց Արտաշես թագավորը նվաճում է երկու ծովերի մեջ եղած ցամաքը և օվկիանոսը լցնում նավերի բազմությամբ՝ կամենալով գրավել ամբողջ արևմուտքը: Քանզի Հռոմում մեծ հուզումներ էին՝ նրան ոչ մեկն ընդդիմանալ չէր կարող: Նա մեծ հաջողությունների է հասնում, սակայն ինչ-որ շփոթից նրա զորքերն իրար են կոտորում, և Արտաշեսը փախուստի ժամանակ սպանվում է՝ թագավորելով 25 տարի⁵¹:

Խորենացին այս բոլորը հայտնում է՝ գիտակցելով նրանում տեղ գտած հակասությունների առկայությունը: Նա նշում է, որ այդ մասին հավաստում են ոչ թե մեկ կամ երկու, այլ բազմաթիվ պատմագիրներ: Նա տարակուսում է, քանի որ Կյուրոսի պատմությունն ըստ իր լսածի և Կրեստսի սպանությունը կապվում են ոչ թե Արտաշեսի, այլ Կյուրոսի հետ: Բացի այդ, Կրեստսի ժամանակները երկու հարյուր տարով վաղ

⁴⁸ Մովսես Խորենացի, էջ 122:

⁴⁹ Անդ:

⁵¹ Տե՛ս, անդ, էջ 123:

են, քան Նեքթանեբոս եգիպտական թագավորինը, իսկ Նեքթանեբոսն էլ երկուհարյուր տարի առաջ է, քան հայոց Արտաշես Ա թագավորը⁵²: Այսուհանդերձ, ազդվելով հունական պատմիչների հեղինակությունից, քանի որ շատերն են Արտաշեսին վերագրում Կրեսոսի ծերբակալությանը, նա ստիպված ընդունում է այդ իրողությունը: Խորենացին թվարկում է Պողիկրատեսին, Եվագարոսին, Սկամադրոսին, Փղեգոնիոսին և հավանական գտնում այս պատմությունը⁵³:

Հարցն իրոք շատ բարդ է, քանի որ պետք է բացատրել, թե ինչու է հայոց հանրահայտ Արտաշես Ա թագավորը Պատմահոր կողմից հայտնվել մ. թ. ա. VI դ. քաղաքական հորձանուտում: Ժամանակին մենք զբաղվել ենք այս խնդրով և ցույց տվել, որ Արտաշես Ա-ին վերագրվող արշավանքն ու մահն իրականում վերաբերում են Պոնտոսի նշանավոր թագավոր Միհրդատ Ջ Եվպատորին (մ. թ. ա. 111–63), որը՝ որդեգրվելով Փոքր Հայքի անժառանգ թագավոր Անտիպատրոսի կողմից, հայկական ավանդույթային օրենքի համաձայն՝ վերցրել է հայկական Արտաշես անունը: Ըստ որում, սկզբնաղբյուրների համատեքստում դա միանգամայն հնարավոր եզրակացություն է, որի մանրամասներին իմաստ չունի անդրադառնալ: Մեր հանձարեղ Պատմահայրը, եթե խոսքը կարող էր վերաբերել նաև հայոց թագավորի կամ քաղաքական գործչի, մշտապես առավելություն էր տալիս նրանց: Իսկ այստեղ մենք ունենք նմանօրինակ մի դեպք: Արծրունյաց պատմիչի հիշատակած Քսերքսեսը, որն իր որդի Արշեզի հետ ծերբակալել է Կրեսոսին, իրականում Արտաշեսն է, որն ուղարկվել է Հայաստանից՝ Կյուրոս Մեծին օգնելու համար: Այլ խոսքով, իմանալով, որ Կրեսոսին ծերբակալել է Քսերքսես-Արտաշեսը և նրան շփոթելով հայոց թագավոր Արտաշես Ա-ի հետ, Խորենացին առաջինի գործունեությունը վերագրել է երկրորդին: Ուստի հանգիստ խղճով կարող ենք ասել, որ Արծրունյաց տոհմի ներկայացուցիչներ Քսերքսես-Արտաշեսը և նրա որդի Արշեզը գործուն մասնակցել են Լյուդիական թագավոր Կրեսոսի ծերբակալությանը:

Հայոց Արտաշես Ա թագավորին շփոթելով Արտաշես անունն ընդունած Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ Ջ Եվպատորի հետ՝ Պատմահայրը հայոց թագավոր Արտաշեսին է վերագրում ուշ շրջանի իրողու-

թյուններ, որոնք հետաքրքիր լուսաբանություն են գտել Թովմա Արծրունու երկում:

Ըստ պատմիչի՝ երբ գաղաթացիների ազգը դուրս է գալիս Կյուրոսի դեմ, հայոց թագավոր Տիգրան Երվանդյանը կրկին նրան օգնություն է ուղարկում Քսերքսեսին և Արշեզին, որոնք 40-հազարանոց բանակով երկար ու ծիգ պատերազմում հաղթում են գաղաթացիներին⁵⁴: Պարզից էլ պարզ է, որ ո՛չ Կյուրոսը կարող էր կռվել գաղաթացիների դեմ, քանի որ վերջիններս Փոքր Ասիայում Եվրոպայից հայտնվեցին ընդամենը մ. թ. ա. III դարում և ո՛չ էլ Քսերքսեսն ու Արշեզը կարող էին մասնակցել այդ ժամանակ մղվող պատերազմին: Իրականում այդ դեպքերը վերաբերում են Միհրդատ Ջ Եվպատոր թագավորին, որն իրոք մարտնչել է գաղաթացիների բանակի դեմ: Այլ խոսքով, Արծրունիները չէին կարող մասնակցել այդ պատերազմին:

Արծրունյաց պատմիչը, չնայած փորձում է հին մատենագիրներից օգտվել ու տալ Սենեքերիմյան-Արծրունիների գործող անձանց ցանկ, սակայն առանց ժամանակագրության, իրականում այլևս ոչինչ չի հայտնում կամ չգիտի մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացու աշխարհակալության ժամանակները եղած իրադարձությունների մասին: Ջարմանալին այն է, որ Թովմա Արծրունին ոչինչ չի ասում, ինչպես հայտնում են հունա-հռոմեական աղբյուրները, հայոց թագավորներ դարձած Օրոնտես–Երվանդի և Միթրաուստես–Միհրվահիշտի մասին և միայն հիշատակում է Ասուդին, որն Ադրամելեքի հետնորդներից էր⁵⁵: Թե ինչքանով են ճիշտ պատմիչի տեղեկությունները, դժվար է ասել: Համաձայն Կուրտյոս Ռուփոսի և Արրիանոսի՝ հայերն Օրոնտեսի և Միթրաուստեսի գլխավորությամբ Գավգամելայի ճակատամարտում Դարեհ Գ Կողոմանի կողմում կռվել են Ալեքսանդր Մակեդոնացու բանակների դեմ⁵⁶: Իսկ Արծրունյաց պատմիչի մոտ խոսվում է միայն Ասուդի մասին, որը հանդես է գալիս որպես ինքնուրույն դեմք և Դարեհ Գ Կողոմանի զինակից: Պատմիչը նկարագրում է ճակատամարտի ժամանակ Ասուդի խիզախությունը և նրա փրկվելն Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահապատժի վճռից՝ Պտղոմեոս և Սելևկիոս զորավարների խնդրանքով:

⁵² Տե՛ս անդ, էջ 123–124:

⁵³ Տե՛ս անդ, էջ 124–126:

⁵⁴ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 47–48:

⁵⁵ Տե՛ս անդ, էջ 49–50:

⁵⁶ Տե՛ս «Չայ ժողովրդի պատմության քրեատմատիա», հ. 1, Երևան, 2007, էջ 260–262:

Պատմիչի խոսքերով՝ Ասուղը դյուցազնաբար, ինչպես Հերակլեսը, պատերազմեց Ալեքսանդրի զորապետերի դեմ, երկար ժամանակ նրանց հետ պահեց, մինչև որ ապշահար զորքը փախուստի դիմեց: Զորապետերի փախուստից հետո Ասուղը երես ամ երես հանդիպում է Ալեքսանդրին: Նա Ալեքսանդրին նայում է որպես դյուցազուն աստծո: Ըստ Թովմա Արծրունու՝ Ասուղը «շտապով փութանալի յասպագին է երիվարեն ի վայր անկեալ զինքն առաջի Աղէքսանդրի, առ ոչինչ համարեալ յահուռնաբար գործսն զոր գործեաց՝ փութացաւ ետ ողջոյն արքայի և ասէ. «Քաջք քաջաց պատահեալ՝ անմեղադրելիք կան մնան զյաւակնութեամբքն, զի մի վատութիւն քան քաջութիւն ճոխասցի, որ կանանցաբարոյիցն քաջ յարմարի, թէպէտ և յարիւն և յապաժոյժ զգօրսն կենացն առնուցուն»⁵⁷: Հասկանալի է, որ նման խիզախությունը չէր կարող չզնախառնվել և գերված Ասուղը մահապատժի չենթարկվեց:

Հետո պատմվում է այն մասին, որ Պտղոմեոսը նրան տանում է Եգիպտոս և որ Վահագն Հայկազնը, որին հիշատակում է Պատմահայրը, եղել է Ասուղի նիզակակիցը և հավանաբար զոհվել է պատերազմի ժամանակ: Զուտ առասպելական ծնով խոսվում է այն մասին, որ Պտղոմեոսը, տիրելով Եգիպտոսին, իրեն փոխանորդ է նշանակում Ասուղին: Ըստ պատմիչի՝ բանը հասնում է նրան, որ Պտղոմեոսն իբր նրան է տալիս երկրի ամբողջ իշխանությունը, սակայն Ասուղը տենչում էր վերադառնալ Ասորեստան և թագավորել, ինչը չի ստացվում, և նա մեռնում է Եգիպտոսում՝ շատ տարիներ անց:

Գտնվելով Պտղոմեոսի ծառայության մեջ, որի տիրույթները Եգիպտոսից միայն մի փոքր հյուսիս-արևելք էին տարածվում, ըստ Արծրունյաց պատմիչի՝ Ասուղն իշխել է ոչ միայն Եգիպտոսի, այլև Հնդկաստանի վրա: Մինչդեռ իրականում Ասորիքից մինչև Հնդկաստան ընկած երկրներին տիրում էր Սելևկիոսը, որն Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահից որոշ ժամանակ անց հիմնել էր հսկայածավալ առանձին տերություն:

Ուշագրավ է մի իրողություն ևս: Ըստ Թովմա Արծրունու բերած ցուցակի՝ Ասուղը պետք է սերված լինի Ադրամելեքից: Սակայն նա ընդամենն ասում է, որ Ասուղի սերունդներից են եղել Սանասարյաններ Շավարշը, Գոգեանը, Շավասապը, Պերոզը, Շահակը և Կյուրոսը:

Հասկանալի է, որ եթե խոսքը վերաբերում է Սանասարյաններին, կարելի էր և այս դեպքերը քննության չառնել, սակայն շատ չանցած, պատմիչը հենց Ասուղին է համարում Արծրունիներին սերած⁵⁸:

Այս տեղեկությունները վերլուծելն իմաստ չունի, քանի որ այլ սկզբնաղբյուրների չգոյության պայմաններում պարզապես անհնարին է դրանք մերժել կամ հաստատել: Չի բացառվում, որ Ասուղը, եթե եղել էլ է, ապա բնավ էլ կապ չի ունեցել Սենեքերիմյանների հետ: Անգամ կարելի է նշել, որ Ասուղի հետնորդների անվանացանկը ոչ այնքան սեմական է, որքան իրանական: Թերևս սեմական է միայն Շահակ անունը: Չի բացառվում, որ Ասուղը ոչ այլ ոք է, բայց եթե Միթրաուստեսը: Եթե անունից հանենք Միթրա-Միհրը, ապա Ուստեսը կարող է հանգիստ նույնանալ Ասուղի հետ: Այլ խոսքով, երբ Փոքր Հայքի թագավոր Միթրաուստեսը զրկվում է թագավորությունից, և այն գրավվում է մակեդոնացիների կողմից՝ իհարկե, ոչ թե Ալեքսանդր Մակեդոնացու, այլ նրա հաջորդների՝ հնարավոր է, որ գերի ընկած Միթրաուստես-Ասուղին տարել են Եգիպտոս:

Ըստ Թովմա Արծրունու՝ Ասուղի հաջորդներից Շահակն իր որդուն անվանում է Կյուրոս, հիշելով ոչ միայն Կյուրոսի քաջությունը, այլև նրա հետ իր նախնի Քսերքսեսի մտերմությունը: Ընդ որում, մինչև Կյուրոս Շահակյանն Ասուղի հետնորդներն ապրել են մի կերպ, խեղճությամբ⁵⁹:

Այնուհետև պատմիչն անդրադառնում է մակեդոնացիների և Պարսկաստանի միջև մղված պատերազմին ու Հայաստանում Վաղարշակի թագավորելուն: Ըստ Թովմա Արծրունու՝ Սանասարյաններից Կյուրոս Շահակյանն այդ կռիվներում աչքի է ընկնում՝ արժանանալով բարձր պատիվների⁶⁰: Վաղարշակ արքան նրան խնդրում է Արշակից և, բերելով Հայաստան, անվանում է Արծրունի. «...առաջին լինելով նորա ի դաշտավայրին Արծուիք կոչելոյ. դարձեալ ըստ պատահման և տարբերութեան՝ արծուունգն՝ կերպարանօք»⁶¹: Սակայն պատմիչն այդպես էլ վստահ չէ տոհմանվան

⁵⁷ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 49:

⁵⁸ Տե՛ս անդ. էջ 51:

⁵⁹ Տե՛ս անդ:

⁶⁰ Տե՛ս անդ:

⁶¹ Անդ. էջ 52:

ծագման իսկությանը և գրում է. «Բայց ոչ գիտեմ, թե յանուն աշխարհին թե ըստ կերպարանին անունեաց գնոսա Արծրունին»⁶²:

Նա հավանական է համարում, որ Արծրունիներն Արգրունիք են կոչվել Արգնում նրանց նախնիներ Ադրամելեքի և Սանասարի բնակության պատճառով: Պատմիչն Արծրունիների անվանակոչության երկրորդ պատճառ համարում է պատերազմներում նրանց արծվային քաջասրտությունը, արիությունն ու խիզախությունը, ինչի շնորհիվ նրանց նմանեցրել են արծիվների: Սակայն պատմիչն իրեն ախորժելի է համարում առաջին պատճառի հավաստիությունը⁶³:

Արդ ինչպե՞ս գնահատել պատմիչի բերած տեղեկությունները: Արծվիք անվամբ դաշտավայր եղել է, թե ոչ՝ մեզ հայտնի չէ: Սակայն Արգրունիքը հազիվ թե կարելի է տեսնել այս երկրամասում, քանի որ Արծրունիները պետք է բնակվեին Գնունիների սերտ հարևանությամբ, Ադիհովիտ գավառի տարածքի գոնե հարթավայրային մասում: Այնպես որ առաջին այս փաստից պետք է հրաժարվել, եթե, իհարկե, Բերկրի քաղաքի շրջակա հովիտն Արծունիունի քաղաքի ազդեցությամբ չի ստացել Արծվիք դաշտավայրի անունը:

Արծրունիք անունն Արգրունիքի հետ կապելը, թե Արգնում են հաստատվել Ադրամելեքն ու Սանասարը, պատմիչի կռահումն է: Ըստ որում, եթե Արծնը Արգն էր կոչվում պատմիչի օրերում, ապա այդ վաղնջական ժամանակներում հնչելու էր կամ Արծն կամ էլ Արծն: Վերջին անվանումն ավելի է մոտենում Արծրունիք անվանը: Սակայն պատմիչն այդ մասին չգիտի, իսկ Գնունիների հետ Արծրունիների սերտ հարևանությամբ բնակվելն այն բացառում է:

Հանճարեղ Պատմահայրը, որը փորձել է բացատրել կամ մեկնաբանել նախարարական տների անվանումներն ու մի շարք տեղանուններ, անշուշտ, կատարել է փայլուն կռահումներ: Սակայն նա թույլ է տվել նաև բռնագրոսիկ բացատրություններ:

Այդուհանդերձ, անգամ սխալների դեպքում նրա տրամաբանությունը խիստ ուժեղ է, և չի կարելի ասել, որ դրանք հակասում են մեկը մյուսին: Ուստի պարզապես զարմանալ կարելի է, թե ինչպես է Արծրունյաց պատմիչն իր աշխատության մեջ Արծրունիների տոհմի անվան առաջացմանը տալիս միանգամայն իրարամերժ փաստական

հիմնավորումներ: Ինչպես վերը տեսանք, նա Արծրունիներին վերագրում էր անգամ թագավորական ծագում, այդտեղ նրանց սերուն է Սանասարյաններից, իսկ մեկ այլ կապակցությամբ գրում է, թե «վասն բնակության նախնեացն նորա Ադրամելեայ և Սանասարայ Արգն՝ կոչեցին Արգրունիք»⁶⁴: Սակայն տառացիորեն հաջորդ պարբերության մեջ նա Արծրունիների տոհմանվան ծագումը պատրաստ է բացատրելու պատերազմներում նրանց արծվային քաջությամբ⁶⁵: Այսուհանդերձ, ընդունելով տոհմանվան ծագման երկու հնարավորություններն էլ, թուվմա Արծրունին հակված է առաջնությունը տալու առաջին ենթադրությանը⁶⁶: Պատմահայրն այդ իմաստով ավելի հստակ է իր եզրակացությունների մեջ՝ գտնելով, որ այդ տոհմանունն աղերս ունի «արծիւ» թռչնի հետ և կապված է թագավորի առջևից արծիվներ կրելու հանգամանքի հետ⁶⁷: Հիմնավորվա՞ծ է արդյոք Մովսես Խորենացու եզրակացությունը: Ամենայն հավանականությամբ, այո: Ըստ որում, այդ ամենը պետք է կապված լինի Արծունիունի քաղաքի անվան հետ, որտեղ քաղաքի հիշատակություններից շատ հետո հաստատվեցին Ադրամելեքն ու նրա սերունդները: Սակայն ուշադրություն է գրավում մի այլ ուշագրավ երևույթ: Թուվմա Արծրունին՝ իմանալով հանդերձ Պատմահոր տեղեկության մասին, կարծես այն թողնում է ուշադրությունից դուրս և փորձում տալ իր մեկնությունը՝ այն էլ բավականին խառնափնթոր ձևով:

Թուվմա Արծրունին, Պատմահոր նմանողությամբ, որը հատիկ-հատիկ հավաքելով հայերին վերաբերող տեղեկությունները, շարադրում էր «Հայոց պատմությունը», փորձել է ի մի բերել Արծրունյաց տոհմի պատմությունը: Իր իսկ հավաստմամբ, Եգիպտոսի Պտղոմեոս Դիոնիս թագավորի դուստր Կլեոպատրան մատյանների դիվանատունը բացելով՝ Սենեքերիմյաններին վերաբերող տեղեկությունները որպես ընծա ուղարկել է հայոց Տիգրան թագավորին, որը Վաղարշակից հետո չորրորդն էր: Իսկ այլևայլ պատմագիրների իրեն հասած գրույցները Թուվմա Արծրունին քաղել է Մամբրե Վերծանողից, նրա Մովսես

⁶² Անդ:

⁶³ Տե՛ս անդ:

⁶⁴ Անդ:

⁶⁵ Տե՛ս անդ:

⁶⁶ Տե՛ս անդ:

⁶⁷ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 111:

անունով եղբորից և Թեոդորոս Քերթովից, որոնք Ղևոնդ քահանայի⁶⁸ աշակերտներն են եղել: Սրանք Վահան Արծրունու հրամանով քննում են պատմական իրադարձությունները, տալիս տոհմերի պատմությունները⁶⁹:

Կարծիք է հայտնվել, թե Վահան Արծրունին նույն ինքը Ներշապուհ Արծրունին է: Մենք այդ կարծիքն ընդունել չենք կարող, քանի որ այդ դեպքում բոլորովին կարիք չկար Ներշապուհի փոխարեն տալու Վահան Արծրունու անունը: Մեր կարծիքով՝ Վահան Արծրունին իրական անձնավորություն էր, որին հայ նախարարները Վարդանաց պատերազմի շրջանում անգամ թագավոր նշանակեցին, բայց հետո որոշեցին հայոց գահը հանձնել Վարդան Մամիկոնյանին: Եվ ահա, այն կարճ ժամանակաշրջանում, երբ Վահան Արծրունին թագավոր էր համարվում, ձեռնարկում է հավաքելու հայ նախարարական տներին վերաբերող տեղեկությունները: Ավելի ուշ Վասպուրականի թագավոր Գագիկ Արծրունու հանձնարարությամբ այս գործին լծվում է Արծրունյաց պատմիչ Թովմա Արծրունին:

Կա մի հարց, որին պետք է անպայման պատասխանել: Եղե՞լ են արդյոք Արծրունիները բղեշխներ: Ինչպես տեսանք, Պատմահայրը հայտնում է, որ Աղծնյաց բղեշխները սերում էին Սանասարի սերնդից, սակայն ինչպես վերը տեսանք, ոչինչ չի ասում Արծրունիների մասին: Մովսես Խորենացու երկից մենք համոզվեցինք, որ հագիվ թե Արծրունիները կարող էին հաստատվել հենց սկզբից Սիմի կամ Հայկական Տավրոսի լեռներում: Վ. Վարդանյանի կարծիքով՝ Պատմահայրը գրել է նաև Արտաշես Ա թագավորի կողմից բղեշխություններ հիմնելու մասին⁷⁰: Սակայն իրականում Մովսես Խորենացին չի էլ հիշում բղեշխ բառը և լույս հավաստում է հայոց թագավորի կողմից արքայական գորքը 4 թևի բաժանելու մասին⁷¹: Ըստ որում, Վ. Վարդանյանը փաստորեն կարծում է, որ բղեշխներից մեկը եղել է Արծրունի, մինչդեռ Պատմահայրը նրա անունը չի տալիս⁷²: Իրականում և ոչ մի փաստ չի խոսում Աղծնյաց բղեշխների Արծրունի լինելու օգտին: Ավելին, եթե IV

դարում Արծրունիներն իրենց տեղաբնիկ տոհմ համարելով պայքարում էին անգամ եկվոր Արշակունիների դեմ, ապա Աղծնյաց բղեշխ Բակուրի որդի Խեշան կրում էր տիպիկ սեմական անուն:

3. Մարքվարթը կարծում էր, որ Տիգրան Մեծը հավանաբար Արծրունիներին է շնորհել Նոր Շիրականի բղեշխությունը⁷³: Հենվելով այս բավականին խախուռ ենթադրության վրա, ինչպես ցույց կտրվի ստորև, Վ. Վարդանյանը կարծում է, որ բղեշխի պատվին արժանանալու համար Արծրունիները պետք է լինեին Նոր Շիրականի տերերը և օժտված լինեին ռազմաքաղաքական գործառությամբ⁷⁴: Հնարավոր է, որ այս տեսակետները, իրոք, շատ հետաքրքրական են: Սակայն, եթե անգամ Պլուտարքոսի հիշած Միթրոբարզանեսը, որն առաջինն սկսեց դիմագրավել Լուկուլլոսին, Արծրունի էր, քանի որ նրանից կարելի է բխեցնել Արծրունիների տոհմական անուն Մեհրուժանը⁷⁵, ապա ոչ մի հիմք չկա նրանց Նոր Շիրականի բղեշխներ համարելու: Ազաթանգեղոսի հաղորդմամբ՝ հայոց Տրդատ Գ Մեծ (288–330) թագավորի կառավարման շրջանում երկրում կային 4 բղեշխներ. «գչորեսին գահերէցսն իւրոյ (Տրդատի – Հ. Բ.) տաճարին, որ բղեշխքն կոչին. զառաջին սահմանակալն ի Նոր Շիրական կողմանէն, և զերկորդոս սահմանակալն յԱսորեստանեայց կողմանէն, և զերրորդն՝ յԱրուաստան կողմանէն, գչորորդն՝ ի Մասքթաց կողմանէն»⁷⁶: Առաջին հայացքից կարծես թե պարզ այս հաղորդումը լուրջ մեկնաբանության կարիք ունի, քանի որ սկզբնաղբյուրների սղությունն ու կցկտուրությունը նպաստել են զանազան կարծիքների ի հայտ գալուն: Ս. Երեմյանը ժամանակին ենթադրել է, որ Տիգրան Մեծի օրոք Նոր Շիրականի բղեշխը եղել է նրա որդի Ջարեհը⁷⁷: Վ. Վարդանյանը մեկ այլ կապակցությամբ գտնելով, որ բղեշխությունները ստեղծել է Արտաշես Ա թագավորը, կարծես թե դեմ չէ 3. Մարքվարթի այն կարծիքին, թե բղեշխությունները ստեղծվել են Տիգրան Մեծի օրոք⁷⁸: Սակայն նա

⁶⁸ Հավանաբար Ղևոնդ Երեցի. քանի որ խոսքը վերաբերում է Պարսկաստանում մարտիրոսված Ղևոնդ Երեցին:

⁶⁹ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 52–53:

⁷⁰ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 15–16:

⁷¹ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 183–184:

⁷² Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 16:

⁷³ Տե՛ս J. Marquart, նշվ. աշխ., էջ 175:

⁷⁴ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 16:

⁷⁵ Տե՛ս Պլուտարքոս, Կենսագրություններ, թարգմ., առաջաբան և ծան. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 2001, էջ 62: Адонц Н., նշվ. աշխ., էջ 413:

⁷⁶ «Ազաթանգեղայ, Պատմութիւն Հայոց» (այսուհետև՝ Ազաթանգեղոս), Տփլիսի, 1914, էջ 440:

⁷⁷ Տե՛ս С. Еремян, Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху, ЗУИИ ԳԱ «Տեղեկագիր», (իսս. գիտ.), 1948, N 11, էջ 72:

⁷⁸ Տե՛ս J. Marquart, նշվ. աշխ., էջ 172: Տե՛ս նաև Н. Адонц, նշվ. աշխ., էջ 283. Ս. Կրկյաշարյան, Բղեշխությունների առաջացումը ինչ չայաստանում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1966, թիվ 4, էջ 259–261:

գտնում է, որ Նոր Շիրականի բղեշխը Տիգրանի որդի Ջարեհը լինելը հաստատում չի գտնում սկզբնաղբյուրներում⁷⁹:

Գրիգոր Լուսավորչին կաթողիկոս ձեռնադրելու համար նրան դեպի Կեսարիա ուղեկցող մեծամեծ նախարարների մեջ հիշատակվում են միայն Աղծնյաց մեծ բղեշխը և Գուգարաց կամ մյուս բղեշխը⁸⁰: Անշուշտ, այս ցուցակում կարող էին և տեղ չգտնել մյուս երկու բղեշխները՝ հիվանդության կամ որևէ այլ պատճառով: Սակայն Յ. Մարքվարթի այն մտքի հետ, թե այդ ցուցակում հիշված մարդպետության իշխանը եղել է Նոր Շիրականի բղեշխը⁸¹, ոչ մի կերպ չի կարելի համաձայնել: Մարդպետները երբեք բղեշխ չեն եղել և որպես ներքինի նախարարներ մարդպետական գնդով ապահովել են երկրի ներքին կարգն ու անդորրը: Բղեշխները սկզբում եղել են երեց նախարարներ զինվորական տեսակետից և սեփական տիրույթներ չեն ունեցել: Նրանք պարզապես զխավորել են թևերի բաժանված արքունական զորքերը: Ավելի ուշ է, որ բղեշխները տիրանում են հողերի ու կալվածքների, որի արդյունքում ծնվում է այն միտքը, թե նրանք սահմանապահ կառավարող իշխաններ էին:

Այն հանգամանքը, որ բղեշխներից մեկն այդպես էլ տիրույթներ չի ստացել, հնարավորություն չի տալիս պարզելու անգամ նրա անունը: Ազաթանգեղոսի մոտ բղեշխները հիշվում են այն երկրների անունով, որոնց դիմաց տեղաբաշխված էին հայկական արքունական մեկ բյուրանոց զորաբանակները: Այդ պատճառով հասկանալի է Արվաստանի կողմից, Ասորեստանի կողմից և Մասքթաց կողմից բղեշխությունների գոյությունը: Սակայն անհասկանալի է, թե Նոր Շիրականի բղեշխն ինչպես կարող էր կռվել Նոր Շիրականի կողմից: Այստեղ բացահայտ սխալ կա: Մծբինի 298թ. Պայմանագրով Մեծ Հայքին էր անցել Երանշահրի կամ Սասանյան Պարսկաստանի Շիրական աշխարհի մի մասը՝ ստանալով Նոր Շիրական անունը: Այլ խոսքով, այս բղեշխությունը պետք է Մեծ Հայքի սահմանները պաշտպաներ ոչ թե Նոր Շիրականի, այլ Շիրականի կողմից: Աղբյուրագիտական նյութի մանրագնին քննությունը ցույց է տալիս, որ Արծրունիները երբևէ բղեշխական իրավունք չեն ունեցել, իսկ Նոր Շիրականի բղեշխները սերել էին Կադմեացիների

⁷⁹ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 17:

⁸⁰ Տե՛ս Ազաթանգեղոս, էջ 403-404:

⁸¹ Տե՛ս J. Marquart, նշվ. աշխ., էջ 167:

ընտանիքից, ինչը կարելի էր եզրակացնել «Ջօրանամակ»-ի և Ստեփանոս Օրբելյանի տեղեկություններից:

Հարցն ամբողջական դարձնելու համար նշենք, որ Արծրունիների տոհմի պատմությանը նվիրված իր աշխատության մեջ Վ. Վարդանյանը մի ենթազույգ է նվիրել Արծրունիների տոհմական ավանդություններին՝ խորագրելով այն «Արծրունիները տոհմական ավանդությունների խճանկարում»⁸²: Իրականությունը, ցավոք, ավելի դաժան է, քան կկամենայինք պատկերացնել: Եթե խոսքը գնար տոհմական ավանդությունների մասին, ապա դրանք, անկասկած, կլինեին կուռ և հետևողական: Իրականում Արծրունյաց պատմիչը մեզ մատուցում է իրարամերժ տեսակետներ: Հակառակ Մովսես Խորենացու, որը ժողովրդական ավանդությունները գրի առնելիս հիշատակում է ժողովրդական ասքերը կամ գողթան երգիչներին, Թովմա Արծրունին որպես կանոն հիշատակում է իր օգտագործած վստահելի կամ անվստահելի աղբյուրները: Անշուշտ, գրելով այս մասին, մենք հեռու ենք այն մտքից, թե Թովմա Արծրունին չի օգտագործել տոհմական ավանդություններ: Սակայն հստակ է, որ դրանք վերաբերում են ավելի ուշ ժամանակներին, իսկ գրի բացակայության դեպքում՝ դատելով Արծրունյաց պատմիչի երկից, տոհմական ավանդություններն այնքան էլ շատ չեն եղել:

⁸² Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 18-22:

ԳԼՈՒԽ Բ

ԱՐԾՐՈՒՆՅԱՑ ՏՈՂԱՆ ԱՐՏԱՇԻՍՅԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ՕՐՈՔ

Արծրունիներն Արտաշիսյանների օրոք և Արշակունյաց թագավորության առաջին շրջանում

Տոհմական ավանդություններն ու ծննդաբանության պատումները, անտարակույս, շատ կենսունակ և վստահելի աղբյուր են, որոնց, սակայն, պետք է մոտենալ զգուշությամբ և երբեմն էլ վերապահորեն: Այսուհանդերձ, ամեն գնով փորձել ցույց տալ Արծրունիների տեղական կամ տեղաբնիկ ծագումը, ինչպես վերը ցույց տրվեց, ոչ մի քննության չի դիմանում: Հնարավոր է, որ Թովմա Արծրունին առաջինը լինելով աշխատեց, դիմելով ժամանակների ավանդություններին, վերականգնել իր տոհմի վաղնջական ժամանակների պատմությունը՝ հաճախ հայտնվելով իրարամերժ ու հակասական փաստերի հորձանուտում, բայց և միաժամանակ ընթերցողին հիացնունք ու զարմանք պատճառելով՝ կապված այլ սկզբնաղբյուրներում չվկայված փաստերի ու իրադարձությունների մատուցման հետ: Սակայն բոլորովին չի բացառվում, որ արդեն մինչև Թովմա Արծրունին փորձ է արվել բանավոր գրույցների հիման վրա վեր հանել Արծրունյաց տոհմի պատմությունը: Մեզ նման մտահանգման է բերում այն հանգամանքը, որ մի շարք դեպքերում Արծրունյաց պատմիչը դիմում է ոչ թե բանավոր գրույցներին, այլ գրի առնված պատմությունների փաստերին, իրողություն, որը ենթադրում է նրանից առաջ Արծրունիների տոհմի պատմությունը գրի առնելու փորձի կամ փորձերի մասին:

Եթե նա իր ձեռքի տակ չունենար գրի առնված կամ բանավոր գրույցների տեսքով իրեն հասած պատմություններ, ապա հազիվ թե կարողանար շոշափել իր տոհմի մասնավորապես վաղնջական ժամանակների պատմությունը, վարագուրագերծել Արծրունիների հեթանոսական շրջանի պատմության բազմաթիվ իրողություններ ու

իրադարձություններ և վերականգնել այդ Արծրունիների նշանավոր տոհմի պատմության ամբողջական պատկերը՝ բացառությամբ այն շրջանի, որի շուրջ նա ձեռքի տակ անհրաժեշտ նյութեր բոլորովին չի ունեցել: Հայագետների համար, անշուշտ, խիստ արժեքավոր է այն փաստը, որ նրա պատմության մեջ տեղ են գտել այլ աղբյուրներում չվկայված զանազան պատմություններ: Այլ խնդիր է, թե արդյո՞ք դրանք բոլորն են վերաբերում Արծրունիներին և չեն հանդիսանում այդ իրադարձությունների տեղափոխում հայկական միջավայր՝ դրանք տարածելով Արծրունիների վրա: Շատ դեպքերում այդ պատմությունները կարելի է պարզել, բայց շատ դեպքերում էլ դրանք ո՛չ կարելի է հաստատել, ո՛չ էլ մերժել:

Թովմա Արծրունու կողմից հին ժամանակների պատմությունը մատուցվում է Արտաշես Ա թագավորից սկսած: Նշելով Մեծ Հայքի թագավորի վարչական ու ռազմական հաջողությունները և ալանաց արքայադուստր Սաթենիկի հետ ամուսնանալը, նա տեղեկացնում է այն մասին, թե ինչպես Արտաշեսը «գայ դարձեալ ի տեղին զբօսնուլ ի նմա. և հաճոյ թուեալ յաչս նորա՝ շինէ զքարաբլուրն ապարանս արքայանիստ աշնանայինս, պայծառայարդարս, գեղեցկայարմարս պարսպաւորս ընդդէմ ծիծաղելով ծովուն ի հիւսիսի նայեցուածով, արեգակնային ի վերայ խաղալով ճառագայթածիզ ճենականացն, յելս և ի մուտս. ձկան իմն թուելով ի վերայ մկանաց ալեացն խաղալով, ընդդէմ նայեցածն ունելով զմեծ լեռնն Մասիք կոչելով բարձրագագաթն ծինալիր սպիտակափառ, իբր զթագաւոր մեծավայելուչ պատուական ալեօք զուարճացեալ ի մէջ ճոխ նախարարութեանց, առաջի տեսանելով զկապուտակ ծիրանափայլ դաշտածն ծովն. դաստակերտս մեծամեծս շուրջ եզերքն անտառախիտ ծառովք և գինեբեր որթովք և զանազան պտղովք. զշէնս պատրաստեալ, և շուրջ զամրոցաւն տնկախիտս բուրաստանս ծաղկաւէտս և անուշահոտս ի զանազան ծաղկանց. ոչ միայն ի տեսիլ խտղտման աչաց և ի զուարճումն հոտոտելեաց՝ այլ և ի կազմութիւն դեղոյ բժշկական հնարագիւտ իմաստասիրութեանց կազմեալ Ասկղեպեայ վարժամաքն: Իսկ շուրջ զբերդանման ապարանօքն՝ պարսպէ զբլուրն շուրջանակի յապառաժուտ տաշելոց քարանց, քաղաք ամենալից զհովիտն ամրացուցանելով: Իսկ ի վերայ բոխեալ աղբիւրն, դարձեալ պարսպէ զքարաբլուրն ի պահպանութիւն ջրոյն ամրագունիւք շինուածովք և շէն

մար մարգարիտ զքարաբլուրն յորինէ պարսպաւոր անկասկածելիս անմատչելիս ծեռաց պատերազմողաց, հեշտալիր առ զգուշութիւնն յորինեալ՝ ի խորագոյնս ծովուն զպարիսպն յորինեալ կազմէ: Իսկ ի մեջ երեքարմատեան գոգածն հովտին փոքու, որ յերկից բլրոցն խոնարհի՝ շինէ աշտարակ բարձրաբերձ փորուածոյ միջոցաւ, և ի վերայ նորա կանգնէ զԱստղեան պատկերն, և մօտ նորա գտուն գանձու պաշտպանութեան կոռցն. կարգէ և յորինէ ի նմա փողոցս վաճառոց ամենալիցս և բաւականս. գտանէ և ի վերագոյն լերինն անդր ի հարաւոյ կողմանէն աղբիւր սակաւաբուխ, որոյ ջրմուղ կազմեալ ածեալ հասուցանէ ի մէջ հովտին: Իսկ ըստ բաւականութեան աչաց տեսութեանց դաշտավայրին ի մուտս կոյս, և առ եզերք ծովուն պարսպաւորս յորինէ զգոգն՝ լնուլ այգեստան տնկախիտ պատրաստութեամբ ականախիտ վայելչութեամբ:

Եւ իբրև կատարեաց զյօրինուած շինութեան քաղաքին և անմատչելի անկասկածելի գամրոցն պատրաստեաց՝ կոչեաց զանուն ամրոցին Ջարդ, այսինքն պայծառութիւն ի վերայ պայծառայարդար շինուածոյն: Եւ ածեալ զտիկինն Սաթենիկ զբօսնուլ յաշնանային յեղանակս յամարաստուն գեղեցկաշէն յապարանս զարդարեալ բերդին: Իսկ զանուն քաղաքին կոչեցին Արտամատ, որ թարգմանեալ ստուգաբանի Արտաշէսի ծեռակերտ, կամ թէ՛ Արտաշէսի եկք, զի ըստ Պարսիկ ծայնի Մատ՝ Եկք թարգմանի. զի ի գնալ Արտաշէսի յայսմ տեղուջէ՝ ոչ ևս յաւել ծեռն Երուանդայ տագնապել զնա, բայց ի գնալն աստի ի Մարս և ի Պարսս, դարձեալ դառնայ ուժով մեծաւ և թագաւորական ճոխութեամբ, տիրէ Հայոց մեծաց, և ըստ բարբարոսական հմայիցն պատուէ զտեղիս այս, որպէս ի նմանէ սկսելով զփոփոխումն առնու ի խոնարհարգունիցն ի բարձրագոյնսն»⁸³:

Անշուշտ, շատ երկար ստացվեց մեջբերումը, սակայն այնքան գեղեցիկ էր նկարագրությունը, որ գայթակղություն ունեցանք այն մեջբերելու ամբողջությամբ: Վաչեի որդի Սահակը պարզևների է արժանանում թագավորից ու հաստատվում արքունիքում: Նա, ըստ Արծրունյաց պատմիչի, Արտաշես թագավորից ստանում է Աղբակ գավառը, «...զի յայն վայր ոմանք ի զարմիցն Աշդահակայ Մարի բնակէին անդ, արք քաջք, կորովազէնք և դիպաղեղունք, բայց

նուագեալ ազգին՝ ոչ զոք ունէին, որ կարող լինէին զգործ պատերազմին վճարել և զպաշտօն թագաւորին. մանաւանդ զի աւերեալ էր երկիրն յասպատակէ Պարսից, այն ինչ հուպ մեռանելն Երուանդայ և ընդ թագաւորելն Արտաշէսի: Բայց կին ոմն յազէն Աշդահակայ բնակէ յամուրսն Ջլմար և ի Սիրինգ, ի գաւառին ի փոքր Աղբագ, և յանուն կնոջն Ջայլամար, որ և զամուրն յիւր [անուն] անուանէ. և ուներ կինն գանձ բազում, և նորա դուստր մի Անուշ անուն. առնու զնա Սահակ կնութեան հրամանաւ Արտաշէսի, և կնքեալ աշխարհն հաստատէ Սահակայ ի սեպհական ժառանգութիւն. այսր աղագաւ խնամ տարեալ թագաւորին կնոջն՝ զի ոչ ել առ Երուանդ և ոչ միով իւիք պաշտպանութեամբ: Սահակայ առեալ ի պարզևի զաշխարհն՝ թողու զորդին զԱշոտ զլեռնակողմամբքն առաջին իւրեանց տէրութեանն՝ շինել, բնակել, ժառանգեցուցանել զերկիրն ի ժառանգութիւն իւրեանց ազգի ի գաւակ տանն Արծրունեաց: Եւ երթալ Աշոտ ոչ խորհրդական իմացուածովք մտանէ ի լեռնն. և յելուզակք ոմանք ի կողմանց Հաշտենից ամրանային ի լերինն. պատահեն միմեանց և մեռանի անդ անզգուշաբար ի յաւակնայեղց դիմացուածոյն: Եւ անդէն ոչ կարացեալ շինել զերկիրն այն հուպ ընդ հուպ մինչ յութերորդ ամն Արտաշէսի, զոր թագաւորին յանձն առեալ զաշխարհն՝ հրամայէ շինել անդ մեհեան զՀերակղեայ և զԴիոնիսեայ. և այնու աղագաւ կարաց շէն պահել զերկիրն շատամարդկութեամբ: Եւ նուագեալ ազգին Արծրունեաց ոչ ոք մնաց, բայց միայն մանուկ մի Համամ անուն, որդի Արշալիրի ծերոյ, եղբօր Խուրէնայ, որ կայր ի դրան արքունի. զորոյ նախնեացն ջան և վաստակ յուշ արարեալ թագաւորին՝ Համամայ յառաջ մատուցեալ, ի գահ և ի բարձ հայրենեացն ծգեալ զնա՝ ժառանգեցուցանէ զերկիրն Աղբագ»⁸⁴:

Այս պատմությունը, որն առավել քան ճշմարտամոտ է, ցույց է տալիս, որ իրենց հիմնական տիրույթում Արծրունիների հաստատվելը տեղի ունեցավ Արտաշես Ա-ի օրոք: Հարկ է նշել, որ այդ հեռավոր ժամանակներում դեռևս գոյություն չունեին Մեծ Աղբակ և Փոքր Աղբակ անուններով վարչական շրջաններ: Աղբակ գավառի մեջ էր մտնում նաև հետագայում Ակեացիք անունով հայտնի նախարարական ընտանիքի տիրույթը, ինչն անուղղակիորեն հաստատում է

⁸³ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 61-63:

⁸⁴ Անդ, էջ 63-64:

Ակեացիների Արծրունիներից սերելը: Միասնական Աղբակ գավառը գոյատևեց մինչև Մեծ Հայքի ըստ աշխարհների վարչական բաժանումը, որը հավանաբար տեղի ունեցավ Տրդատ Ա (52/61/66–76) կամ Արտաշես թագավորի օրոք: Տոսպ և Կորձայք աշխարհների սահմանն անցկացվեց Աղբակ գավառի տարածքով, որի հյուսիսային ավելի մեծ հատվածն ստացավ Մեծ Աղբակ, իսկ հարավային ավելի փոքր հատվածը՝ Փոքր Աղբակ անունը: Թե երբ հանդես եկավ Ակեացիների նախարարական ընտանիքը, հայտնի չէ: Թերևս հստակ է մի բան, որ Արծրունյաց տոհմի սեպուհներից մեկը թագավորին մատուցած ինչ-ինչ ծառայությունների համար ստացավ Մեծ Աղբակ գավառի մի մասը և հիմք դրեց առանձին նախարարական ոչ մեծ իշխանության: Մեծ և Փոքր Աղբակները մնացին Արծրունիների գլխավոր ճյուղի ենթակայության ներքո:

Ստացվում է մի շատ հետաքրքիր պատկեր: Ի դեմս Վաչեի որդու Սահակի՝ Արծրունիներն իրենց նախորդ տիրույթներից զատ կալվածքներ են ստանում և տեղավորվում Աղբակ գավառի հյուսիսային մասում, իսկ Զայլամարի հետ Սահակի ամուսնությամբ մարական արքայազներին երբեմնի տրված հողերը դառնում են Արծրունիների տոհմական ժառանգությունը: Այլ խոսքով, Աղբակ գավառն ամբողջությամբ անցնում է Արծրունիներին:

Հարց է ծագում. իսկ Արծրունիները պահպանեցի՞ն իրենց տիրույթներն Առբերանի գավառում: Ամենայն հավանականությամբ՝ ո՛չ: Արծրունիների կողմից Աղբակ գավառն ստանալը թերևս շատ բանով պայմանավորված էր Առբերանի գավառն իշխանական տիրույթներից ազատելու խնդրով, քանի որ արքայական տան սեպուհներն ապրում էին Առբերանի, Աղիհովիտ ու Հաշտյանք գավառներում: Սակայն դեռ մի որոշ ժամանակ այդ կալվածքները մնացին Արծրունիների ձեռքում: Ինչ վերաբերում է Գնունիներին, որոնք, ինչպես տեսանք, նույնպես սերում էին Աղրամելեքից, ապա նրանք պահպանեցին իրենց տիրույթներն Աղիհովիտ գավառում, որի մի մասն էր, որ գտնվում էր արքունի սեպուհների ենթակայության ներքո:

Այնուամենայնիվ, փորձենք կռահել, թե Արծրունիները ե՞րբ կորցրեցին իրենց նախնական տիրույթները Բերկրի գետի ավազանում, քանի որ նյութեր չեն պահպանվել: Պատմիչի խոսքերով՝ Սահակն իր որդի Աշոտին է թողնում, ամեն ինչից դատելով, իրենց նախնական

տիրույթը լեռնակողմում⁸⁵, սակայն վերջինս, անգգուշաբար մտնելով իր լեռնային տիրույթներ, բախվում է Հաշտենից կողմից եկած ելուզակների հետ և սպանվում: Թերևս դա էլ եղավ այդ տիրույթների կորստի սկիզբը: Արծրունիների տիրույթները, հավանաբար, ավազակների ասպատակություններից տուժել էին, իսկ Սահակը չկարողացավ այդպես էլ շենացնել դրանք և Արտաշես Ա-ն իր թագավորության ութերորդ տարում դրանք հարթունս վերցրեց: Նա Առբերանի գավառն ամբողջությամբ հանձնեց արքունի սեպուհներին և Հերակլի ու Դիոնիսի մեհյանը կառուցելով՝ շենացրեց այդ երկրամասը⁸⁶: Դրանով իսկ Արծրունիների հետագա գործունեությունը կապվում է գործնականում Աղբակի և հարևան տարածքների հետ:

Գտնվելով Պատմահոր երկի ուժեղ ազդեցության ներքո՝ Արծրունյաց պատմիչն իր տոհմի նախնական տիրույթները տեղադրում է Տավրոսում, որը նա անվանում է պարզապես «լեռան»: Սակայն, ինչպես վերն արդեն ակնարկեցինք, հավանաբար արդեն Թովմայի օրերում Մովսես Խորենացու ձեռագրերում որոշ փոփոխություն էր առաջացել, ինչը ցույց է տալիս Արծրունիների և Գնունիների կապակցությամբ որոշ ձեռագրերում հյուսիս-արևելյանի փոխարեն հարավ-արևելյան գրվելը: Հաշտյանքի հիշատակությունը որպես աշխարհի (քանի որ հեղինակն այն կոչում է «Կողմանք Հաշտենից») Արտաշես Ա-ի ժամանակներում անհնարին էր, որովհետև Տուրուբերան աշխարհը Մեծ Հայքում Արշակունիների հաստատվելուց և երկիրն ըստ աշխարհների վարչական բաժանումից հետո միայն ստացավ Հաշտյանք անունը: Դա ցույց է տալիս, որ Թովմա Արծրունին իրականում ի նկատի ունի Տուրուբերան աշխարհը, որը նույնանում է Հաշտյանք աշխարհին և սահմանակից էր Բերկրի գետի ավազանին: Բայց Տուրուբերան—Հաշտյանքը հարավից սահմանազատվում էր Տավրոսի լեռներով, և պատմիչը կարծում է, թե Աշոտն իրականում գնացել էր Տավրոս լեռան կողմեր: Արևելյան կողմում Պատմահայրը փորձել էր տեղորոշել իբր Աղրամելեքի սերունդներին: Ինչ վերաբերում է Հերակլի և Դիոնիսի մեհյանին, ապա այն, անտարակույս, Աշտիշատի Վահագնի մեհյանն էր, որը Մեծ Հայքի նշանավոր մեհյանների մեջ թվով

⁸⁵ Տե՛ս անդ, էջ 64:

⁸⁶ Տե՛ս անդ:

ութերորդն էր, ինչն էլ պատճառ էր դարձել, որ Արշակունիները նրան տան Հաշտյանք անունը⁸⁷:

Վերը նշված իրադարձություններից հետո Արծրունիների տոհմական պատմության մեջ նկատվում է մի անորոշության շրջան և նրանց պատմիչն անդրադառնում է ավելի ուշ կատարված իրադարձությունների հետ կապված:

Հայագիտության մեջ մինչև օրս էլ բուռն վիճաբանությունների խնդիր է հայոց Վաղարշակ թագավորի ինքնության հարցը: Նրան փորձում են նույնացնել Տրդատ Ա Արշակունի—Արտաշեսի, Վաղարշ Բ-ի հետ, քանի որ այսօր հայագիտությունը մ. թ. ա. 189—մ. թ. 1 թթ. համարում է Արտաշիսյանների կառավարման ժամանակաշրջան: Խնդիրն այն է, որ համաձայն Ստրաբոնի, հայոց Տիգրան Բ Մեծ թագավորն Արտաշեսի սերնդից էր և, հակառակ Պատմահոր, որն Արշակունիների արքայատոհմի իշխանության հաստատումը համարում է Վաղարշակից սկսած, Տիգրան Մեծը և նրա հաջորդները համարվում են Արտաշիսյաններ: Սակայն բոլոր հիմքերը կան կարծելու, որ Արտաշես Ա-ը պատկանում է Երվանդականների ընտանիքին, ինչը հաստատվում է նրա թողած արամեերեն արձանագրություններով, իսկ Տիգրան Մեծը եղել է Արշակունի: Այս խնդիրը պահանջում է լուրջ համակողմանի և մանրագին քննության, ինչը հնարավոր չէ իրականացնել այս աշխատության մեջ, որն այլ խնդիրներ է հետապնդում:

Համենայնդեպս, կարող ենք առնվազն նշել, որ Տիգրան Բ Մեծի Արշակունի լինելու մասին է անուղղակի հավաստում այն փաստը, որ նա Պարթևական թագավորության հետ հաշտություն կնքելիս պայմանագրի մեջ հատուկ հոդված էր մտցրել պարթև Արշակունիների կողմից արքայից արքայի տիտղոսն իրեն զիջելու մասին: Դրա անհրաժեշտությունը կարող էր ծագել միայն այն դեպքում, եթե նա պատկանում էր Արշակունյաց տոհմի կրտսեր ճյուղին: Այլ խոսքով, Արշակունիների ավագ ճյուղը պետք է հրաժարվեր արքայից արքայի տիտղոսից, որպեսզի նա իրավունք ունենար իրեն հռչակելու «արքայից արքա»: Այլապես նրան ոչինչ չէր խանգարում, որ իրեն պատվի ցանկացած տիտղոսով, ինչպես հետագայում կատարեցին, օրինակի համար, ռուսական ցար Պյոտր Ա-ը կամ Ֆրանսիայի կայսր Նապոլեոնը:

⁸⁷ Տե՛ս Բ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի վարչաքաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, արևմտյան և հարավային աշխարհներ, Երևան, 2001, էջ 252:

Այս մեկնաբանության դեպքում միանգամայն այլ լույսով պետք է պատկերացնել Տիգրան Բ Մեծի պատմանությունը պարթևական արքունիքում: Այն բոլորովին էլ պատանդություն չի եղել բառիս իսկական իմաստով, այլ Արշակունյաց տոհմի թագավորող կրտսեր ճյուղի ներկայացուցչի պարտադիր դաստիարակություն Արշակունյաց տոհմի գլխավոր ճյուղի արքունիքում:

Ահա այս տեսանկյունից դիտարկելով Արծրունյաց պատմիչի երկը՝ կրկին անդրադառնանք նրա բերած վկայություններին, որոնք վերաբերում են Վաղարշակի ժամանակներին: Արծրունյաց պատմիչը, դժվար է ասել, թե ինչի վրա հենվելով, հաղորդում է, որ Կյուրոս Շահակյանին Վաղարշակը խնդրում է իր եղբայր Արշակից, բերում է Հայաստան և իբր նրան անվանում է Արծրունի⁸⁸: Արծրունյաց պատմիչը մեզ կանգնեցնում է բազմաթիվ դժվարին հարցերի առաջ: Աղավաղելով դեպքերի և իրադարձությունների ժամանակագրությունը, նա Արծրունյաց տոհմի հիմնավորվելը տանում է Արտաշես Ա-ից հետո, որը համահունչ չէ անգամ պատմիչի մատուցած նյութին: Ըստ էության, այստեղ էլ գործ ունենք Պատմահոր երկի ազդեցության հետ, քանի որ Մովսես Խորենացին Վաղարշակին ժամանակագրորեն դնում է Արտաշես Ա-ից առաջ:

Մովսես Խորենացին, որը հայ իրականության մեջ առաջինն է անդրադառնում Հայոց թագավորությունում Վաղարշակի կողմից նախարարությունների հաստատմանը, նշում է. «Եւ գԱրծրունիսդ գիտեմ՝ ոչ Արծրունիս, այլ արծուի ունիս, որք արծուիս առաջի նորա (Վաղարշակի) — Հ. Բ.) կրէին: Թողում զառասպելացն բաջաղանս, որ ի Հաղամակերտին պատմին. մանկան նիհիելոյ անծրև և արև հակառակեալ, և հովանի թռչնոյ՝ պատանւոյն թալկացելոյ: Գիտեմ և զԳնունիսդ գինի ունիս, որ զարժանի թագաւորին պատրաստէր զըմպելիսն. որ սքանչելի իմն դիպեալ եղև ըստ գործոյն և անունն. քանզի պատրաստէր զըմպելիսն արքայի յընտիր և ի համեղ գինեաց, ունէր և կոչումն անուանն Գին. ընդ որ կարի զուարճացեալ, ասեն, Վաղարշակ՝ կարգէ ի թիւ նախարարութեան ազգաց: Եւ են այս երկու տունքս ի զաւակէ Սենեքերիմայ, Արծրունիք և Գնունիք»⁸⁹: Խնդիրն այն է, որ Պատմահոր տեղեկությունները վերաբերում են երկրում

⁸⁸ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Աեանուն, էջ 52:

⁸⁹ Մովսես Խորենացի, էջ 111:

գավառապետությունների հիմնադրմանը, որոնց կառավարիչները կոչվում էին նախարարներ և ոչ թե ուշ շրջանի նախարարություններին, որոնք ժառանգական իշխանություններ էին:

Այս խնդրում Արծրունյաց պատմիչը լիովին հետևում է Պատմահորը: Այնուհետև նա անդրադառնում է Հայաստանում քրիստոնեության սկզբնական տարածման պատմությանը՝ օգտվելով, անշուշտ, Պատմահորից, սակայն հավելելով ինչ-ինչ մանրամասներ: Սակայն, դժբախտաբար, այս պատմություններն առանձին արժեք չունեն, քանի որ Ղեբաբնայի կամ Լաբուբնայի պատմությունը ցույց է տալիս, որ հիշյալ իրադարձությունների ժամանակ հիշատակված անձինք հայեր չեն, և նրանց հայացման հարցում երևի պարտական ենք Պատմահորը:

Պատմիչի հաղորդած տվյալներով, որոնք ստուգել դժբախտաբար հնարավոր չէ, Կյուրոսին հաջորդում են Վարգենը, Վահանը, Շամբիթը, Ջաջը և Ջաջուռը⁹⁰: Ըստ հեղինակի՝ Ջաջուռ Արծրունու ժամանակ իշխում էր հայոց Արշամ թագավորը, որը խիստ նեղում էր Բագրատունիներին՝ իբր Հյուրկանոս քահանային բանտից ազատելու համար: Ընտանիքի հետ միասին ձերբակալվում է Բագրատունիների նահապետ Ենիանոսը, որը նաև հայոց սպարապետ էր: Նրանք ենթարկվում են խիստ հալածանքների, իսկ ոմանք սրատվում են:

Թովմայի հաղորդմամբ՝ Ջաջուռ Արծրունին կարողանում է ազատել Ենիանոսին (այլ կապակցությամբ՝ պատմիչը նրան կոչում է Անիանոս – Հ. Բ.)՝ իջեցնելով նրան փայտից և փրկում է Բագրատունիների տոհմը: Հետագա շարադրանքից պարզվում է, որ Ջաջուռը նրանց բերում է Արագածի կողմեր՝ Թալին գյուղ: Ջաջուռ Արծրունին Ենիանոսի դստերն ամուսնացնում է իր Սահակ որդու հետ: Հարսնացուի անունն էր Սմբատուհի: Պատմիչի խոսքերով՝ սա երկու տոհմերի միջև խնամիացման առաջին դեպքն էր, որը կատարվել էր պարսից արքայի 18-րդ տարում⁹¹:

Պատմիչն այնուհետև անդրադառնում է Արջամի որդի Աբգարի թագավորությանը: Անշուշտ, կրկին հետևելով Պատմահորը, Արծրունյաց պատմիչն Աբգարին համարում է հեթանոսական թագավորներից առաջինը, որն ընդունեց Քրիստոսի հավատքը:

Այնուհետև նա անդրադառնում է Աբգարի կողմից Քրիստոսին նամակ ուղարկելուն և նրանից Թովմա առաքյալի ձեռքով պատասխան ստանալուն, որի հետ առաքվել էր նաև Վարշամակը: Այս դեպքերի առնչությամբ պատմիչը հիշատակում է Խուրան Արծրունուն, որը հայոց թագավորության գործերի գլխավոր հրամանատարն էր: Սա էլ է ընդունում քրիստոնեություն՝ մկրտվելով Թադեոս առաքյալի ձեռքով: Թվագրելով դեպքերը Տիբերիոս կայսեր ժամանակով, պատմիչը հայտնում է, որ Պատրեացվոց Արետ արքան Հրեից թագավոր Հերովդեսից վրեժ լուծելու համար, որն ուժով ամուսնացել էր նրա դստեր հետ և այնուհետև բաժանվել, որոշում է գործել Աբգար թագավորի ու Խուրան Արծրունու միջոցով: Վերջինս իբր ջախջախում է Հերովդեսի գործերը, իսկ Հերովդեսը մազապուրծ փախչում է: Արետին Աբգարի ու Խուրան Արծրունու օգնությունն Արծրունյաց պատմիչը բացատրում է Քրիստոսի նկատմամբ նրանց սիրով և Հերովդեսի հետ թշնամությամբ: Նշված դեպքերը թվագրելով Տիբերիոս կայսեր 16-րդ տարով, պատմիչն այնուհետև խոսում է Աբգարի Անանուն որդու գահակալության մասին, որը վերադառնում է հեթանոսության: Խարդավանքներից խուսափելու համար Խուրան Արծրունին, իր հետ վերցնելով գործի մեծ մասը, գալիս է Շավարշան՝ Սանատրուկի մոտ: Այնուհետև երկուսով հարձակվում են Աբգարի որդու վրա և գրավում նրա թագավորությունը: Պատերազմի ժամանակ փլվում է Աբգարի որդու շինած աշտարակը, որի փլատակների տակ էլ զոհվում է Աբգարի որդին: Դրանով վրեժ է լուծվում նրա կողմից մահապատժի ենթարկված Ադդե սրբի համար:

Դեպքերը հետաքրքիր են զարգանում: Այնուհետև պարզվում է, որ Խուրանը չի մնում Սանատրուկի մոտ և գնում է Տիբերիոս կայսեր մոտ, որը պատերազմում էր իսպանացիների դեմ: Խուրանն իր հայ գորականներով մեծ հերոսություններ է գործում և Տիբերիոսի կողմից արժանանում ծիրանու: Ըստ պատմիչի՝ Տիբերիոսը մահանում է 23 տարի գահակալելուց հետո, իսկ Խուրան Արծրունին, իմանալով, որ Աբգարի տիկին Հեղինեն՝ չհանդուրժելով Սանատրուկի անբարիշտ իշխանությունը, տեղափոխվել է Երուսաղեմ, ինքն էլ գնում այնտեղ և, առնելով Հեղինեի ու իր գանձերը, տեղափոխվում է Եգիպտոս: Իբրև թե

⁹⁰ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 53:

⁹¹ Տե՛ս անդ, էջ 53–54:

այդպես էլ Խուրանը մահանում է Եգիպտոսում, իսկ նրա հետ միասին՝ նաև Հեղինե տիկինը⁹²:

Գեղեցիկ են, անշուշտ, այս պատմությունները, սակայն, ցավոք, հորինված են սկզբից մինչև վերջ: Պատմահայրը, օգտվելով Ղեբաբնայի կամ Լաբուբնայի պատմությունից, փորձել է՝ աղավաղելով իրողությունները, հայացնել հիշյալ դեպքերը: Այսուհանդերձ, նա ոչինչ չգիտի Խուրան Արծրունու մասին⁹³: Ղ. Ալիշանը միանգամայն իրավացիորեն Խուրանի անվան մեջ տեսնում է ասորի Խոսրոնին, որին Պատմահայրը հայացրել է: Ավելորդ է ասել, որ Ղեբաբնայի պատմությունը միանգամայն անջատ է դարձնում Խուրան Արծրունու մասին հորինված պատմությունը⁹⁴:

Արծրունյաց պատմիչի հետագա շարադրանքից պարզվում է, որ Խուրանի (հեղինակն այլ կապակցությամբ գրում է Խուրեն – Հ. Բ.)՝ Տիբերիոս կայսեր մոտ գնալուց հետո երկրում մնում են նրա որդի Վաչեն և եղբայրը՝ Արշավիրը: Վերջիններս Խառանից իբր գալիս են ոչ թե Սանատրուկի մոտ, որից վախենում էին, այլ Ասորվաց Ներսեի թագավորի՝ իրենց հետ բերելով Աբգար թագավորի ու Ներսեի խաղաղության ուխտը և Ներսեի ու Խուրանի նամակները: Ներսեի Վաչեին կարգում է արքունիքում որպես հսկիչ, իսկ Արշավիրին նշանակում է զորագլուխ: Դա առաջ է բերում թագավորության իշխանների գայրույթը: Նրանք Ներսեի թագավորի մերձավորներից մեկի՝ Դարեհի միջոցով Ներսեին բողոքում են, թե ինչու է նա այդպիսի բարձր պաշտոններ տվել Սենեքերիմյան ազգի որդիներին, որոնք կարող են նրանից խլել թագավորությունը: Նա խորհուրդ է տալիս կամ նրանց սպանել, կամ թույլ տալ, որ հեռանան: Վաչեն ու Արշավիրը ստիպված գնում են պարսից թագավոր Արտաշեսի մոտ, որտեղ մնում են մինչև Սանատրուկի որդի Արտաշեսի դարձը, որն սպանելով Երվանդին, հաստատվում է հայոց գահին⁹⁵:

Վաչեի Սահակ որդին գնում է Մարաց կողմեր և հաստատվում Պերոգ-Վռամ անունով մի մոգի մոտ: Խառնելով դեպքերն ու իրադարձությունները՝ Արծրունյաց պատմիչը կրկնում է Պատմահոր

պատմությունը, թե ինչպես Սմբատը, վերցնելով Արտաշեսին, հաստատվում է Ջարավանդում⁹⁶: Երվանդ արքան կամենում է հաշվեհարդար տեսնել Արտաշեսի հետ, իսկ Սմբատը, նրան վերցնելով, գալիս է և Վարագ լեռան բարձրավանդակ վայրում բնակվում: Երվանդը պատրաստվում է Տոսպից գործել Արտաշեսի դեմ, իսկ Սահակ Արծրունին, որը եկել էր Երվանդի մոտ և անցել ծառայության, նամակ է ուղարկում Սմբատին, որ նա անցնի Հեր և Ջարավանդ, քանի որ Երվանդը, նրա խոսքերով, չի համաձայնվի հարձակվել Մարաց սահմանի վրա: Իմանալով այս մասին՝ Երվանդը ձերբակալում է Սահակին և կապանքներով տանում Արմավիր, որտեղ էլ նա բանտում մահանում է: Վաչեի եղբայր Աշոտը Երվանդից թույլտվություն է ստանում գնալու իբր Սիմ լեռ՝ Արծրունիների ժառանգական բնակության երկիր Տարոնի աշխարհում:

Սմբատն Արտաշեսի հետ ապաստանում է Վանի քաղաքաբերդի հովտում: Երվանդն իր հերթին գալիս է Ատրպատականի սահմանում գտնվող Անձախի ձոր, իսկ Սմբատն էլ Արտաշեսի հետ գալիս է Նախճավան ավան: Արտաշեսը գալիս է Մարաց արքունիք, իսկ Երվանդը նամակ է ուղարկում Սմբատին՝ խնդրելով Արտաշեսին իրեն տալ: Արբունքի հասնելով՝ Արտաշեսը գալիս է պարսից Արտաշես թագավորի մոտ և իր քաջության համար արժանանում մեծ պարգևների: Պարսից թագավորի օգնությամբ նա գալիս հաստատվում է հոր՝ Սանատրուկի գահին: Թովման այս դեպքերը դնում է պարսից Արտաշես թագավորի 31-րդ տարում: Արտաշեսը, գահակալելով, Արծրունիներին է տալիս նրանց տոհմական տիրույթները, որոնք տվել էր Տիգրան Հայկազնը իբր Սիմ լեռան և Աղծնիքի շրջանում՝ Ասորեստանի սահմաններում⁹⁷:

Անշուշտ, դժվար է այս քառասյին պատմությունից որևէ իրական ժամանակագրություն ստեղծել: Այնուամենայնիվ, կփորձենք գտնել ինչ-որ չափով դա կատարել: Այս պատմությունը պետք է տանել, անշուշտ, Արտաշես Ա-ից առաջ, դրանով իսկ հրաժարվելով Արծրունիների և Աբգար թագավորի հետ կապված իրադարձություններից, որոնք

⁹² Տե՛ս անդ, էջ 56–58:

⁹³ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 147:

⁹⁴ Տե՛ս Լաբուբնայի կամ Ղեբաբնայի. Լաբուբնա դիւանագիր դպրի Եղեսիոյ թուղթ Աբգարու, Վենետիկ, 1868, էջ 19, ծան. 2:

⁹⁵ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 59:

⁹⁶ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 163: Պատմահայրը Ջարավանդ անունը չէր հիշում, սակայն դեպքերը կատարվում են Անձախի ձորում՝ Ջարավանդի հարեանությամբ:

⁹⁷ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 59–61:

իրականում Արծրունիների հետ ոչ մի կապ չունեն և չէին էլ կարող ունենալ:

Արծրունյաց պատմիչն այլևս ոչինչ չի հայտնում Արծրունիների մասին մինչև Պարթև Արշակունիների թագավորության անկումը: 226 կամ 227 թ. Ստահրի արքայիկ Արտաշիրը, որը Պապաքի որդին էր և Սասանի թոռը, կործանում է Պարթևական թագավորությունը և հիմք դնում Սասանյան պետությանը: Հայոց Խոսրով Մեծ թագավորը (211–259) փորձում է վրեժ լուծել իր ազգական Արտավան Ե պարթև Արշակունի թագավորի համար, սակայն Արտաշիրի (ավելի շուտ նրա թոռ Արտաշիրի – Հ. Բ.) կողմից Հայաստան է ուղարկվում Անակը, որը գալով և ներկայանալով հայոց թագավորին, իր գալստյան երրորդ տարում սպանում է նրան: Սկսվում են երկարամյա կռիվներ պարսիկների և Հռոմի միջև մինչև Պոռթոս կայսեր ժամանակները, որը համաձայնության է գալիս վերոհիշյալ Արտաշիրի հետ: Թովմա Արծրունին, համեստաբար ընդունելով, որ մինչև այս համաձայնությունն Արծրունիների գործունեության մասին իրեն ոչինչ հայտնի չէ, հարմար է գտել նրանց պատմությանն անդրադառնալ Տրդատ Գ Մեծի թագավորության ժամանակվանից և Գրիգոր Լուսավորչի ձեռքով Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելուց: Այնուամենայնիվ, նա փորձում է հիշել Արծրունյաց տոհմի ներկայացուցիչներին՝ սկսելով Բաբկենից և թվարկելով նրա հաջորդներ Մուշեղին, Վահանին, Ներսեհին, մյուս Բաբկենին և Տիրոցին⁹⁸: Սակայն այդպես էլ պարզ չի դառնում, թե ումից է սերում ինքը՝ Բաբկենը:

Անշուշտ, կարելի էր այս պատմությունների նշանակալից մասն ընդհանրապես չներկայացնել, քանի որ Արծրունիների հետ դրանց գործող անձանց կապն օդից է կախված: Սակայն, քանի որ Արծրունյաց պատմիչն այնուամենայնիվ դրանք տվել է, ապա մենք ևս մատուցում ենք ընթերցողին: Այդուհանդերձ անգամ չենք փորձում դրանց մեծագույն մասը կապել Արծրունիների տոհմի պատմության հետ:

⁹⁸ Տե՛ս անդ, էջ 66:

Արծրունիների տոհմը Տրդատ Գ Մեծի և Խոսրով Բ Կոտակի օրոք

Մեծ Հայքի Արշակունյաց թագավորության վերջին շրջանում՝ սկսած Տրդատ Գ Մեծից մինչև թագավորության անկումը (428թ.), Արծրունիների տոհմի գործունեության մասին պահպանվել են նշանակալից տեղեկություններ: Տրդատ Գ Մեծի գահակալությամբ, ըստ Պատմահոր, 27-ամյա օտարերկրյա տիրապետությունից հետո երկրում վերականգնվեց Հայ Արշակունիների թագավորությունը: Իհարկե, հակառակ Պատմահոր, չի կարելի ասել, թե 261–288թթ. Մեծ Հայքում թագավորությունը վերացվել էր: Այստեղ գահակալում էին Սասանյան արքայատոհմի ներկայացուցիչները՝ Մեծ Հայքի թագավորությունը վերածելով Սասանյանների տերության համակարգում երկրորդ պետության: Ինչպես Մեծ Հայքում Պարթև Արշակունիների հաստատման շրջանում, այնպես էլ հիշյալ տարիներին Մեծ Հայքում Սասանյան գահակալների իշխանությունը ժառանգական չէր, այլ խոսքով՝ իշխանությունը չէր անցնում հորից որդուն: Ճիշտ է, այդ ընթացքում Մեծ Հայքում վերջինը գահակալած Ներսեհ Սասանյանն իր թագավորական իշխանությունը ժառանգական դարձնելու ուղղությամբ որոշ քայլեր ձեռնարկեց, սակայն առանձին հաջողության չհասավ, իսկ ավելի ուշ դարձավ Սասանյան Պարսկաստանի արքայից արքա: Սակայն, քանի որ Պատմահայրն Արշակունիների իշխանությունը Մեծ Հայքում համարում է օրինական, իսկ Սասանյաններին՝ որպես նվաճված երկրի կառավարում, ապա նա հիշյալ 27 տարիները համարել է օտարի տիրապետության շրջան:

Թովմա Արծրունին անդրադառնում է հռոմեացիների օգնությամբ Տրդատի Հայոց գահին հաստատվելուն և Հայոց դարձին: Մեծ Հայքում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակվեց 305թ.⁹⁹ և, Արծրունյաց պատմիչի խոսքերով, հայոց մեծ նախարարներից մկրտվում է Բաբկեն Երկրորդի որդի Տիրոց Արծրունին, որը պատմիչի հավաստմամբ հեզաբարո էր, խելացի և խոսքի մեջ համեստ¹⁰⁰: Ազաթանգեղոսը,

⁹⁹ Չեղինակն առավել քան վստահ էր, որ քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն է հռչակվել ոչ թե 301, այլ՝ 305 թ.- ծան. խմբ.

¹⁰⁰ Տե՛ս անդ, էջ 67:

հիշատակելով ձեռնադրության համար Գրիգոր Լուսավորչին Կեսարիա ուղեկցող 16 մեծամեծ ու ընտիր նախարարներին, Տիրոցին անվանապես չի հիշում: Ընդ որում, պատմիչը նրան հիշատակում է ցուցակում վերջինը՝ որպես «իշխանն Արծրունեաց»¹⁰¹: Սակայն թովմա Արծրունուն հաջողվել է պարզել, որ վերոհիշյալ 16 իշխանների շարքում եղել է Տիրոց Արծրունին¹⁰²:

Արծրունիների կապակցությամբ առաջանում է մի հարց, որին պետք է պատշաճ պատասխան տալ: Այդ ինչպե՞ս է, որ ռազմի դաշտ ընդամենը 1000 մարդու դուրս բերող Արծրունիները գինուժով ոչնչով չտարբերվելով էլի մարտադաշտ 1000 գինվոր դուրս բերող Ապահունիներից կամ Վանանդեցիներից¹⁰³, մտնում էին մեծամեծ և ընտիր նախարարների շարքը, իսկ վերը հիշյալները՝ ոչ: Դրան գումարվում է մի ուրիշ հանգամանք ևս: Արծրունիները նշանավոր ընտանիք են, չնայած ոչ մի պաշտոն չեն զբաղեցնում հայոց արքունիքում: Խնդիրն այն է, որ մեծամեծ ու ընտիր իշխանների շարքում էին նաև Մեծ Հայքի աշխարհների աշխարհակալ և աշխարհատեր իշխանները, որի շնորհիվ նրանց էին ենթարկվում իրենց կառավարած աշխարհի ոչ միայն արքունի գավառները, այլև ժառանգատեր նախարարությունները:

Սրանք, անշուշտ, դրանով էապես տարբերվում էին նույն գինուժն ունեցող, բայց կրտսեր նախարարներից, որոնք արքունիքում գործակալություններ չէին ղեկավարում և աշխարհի կառավարիչներ չէին: Բոլորովին էլ պատահական չէ, որ Գրիգոր Լուսավորչին ձեռնադրության համար Կեսարիա ուղեկցող 16 իշխանների ուղիղ կեսը, այսինքն՝ 8-ը, համարվում էին աշխարհի իշխաններ¹⁰⁴: Ռշտունյաց աշխարհի իշխանն իրականում Արևմտյան Վասպուրականի կառավարիչն էր կամ կուսակալը և ներկայացնում էր Կլավդիոս Պտղոմեոսի հիշատակած Տոսպը, իսկ Մարդպետության իշխանը՝ Արևելյան Վասպուրականի¹⁰⁵: Իսկ ի՞նչ թիվ էին կազմում Մեծ Հայքի մեծամեծ և ընտիր իշխանները՝ ներառյալ աշխարհակալ ու աշխարհատեր նախարարները: Արքունի գործակալություններ վարող

իշխանների թիվը, թերևս, հասնում էր մեկ տասնյակի կամ մի փոքր ավելի, սակայն աշխարհների կառավարիչների թիվը՝ հսկառակ «Աշխարհացոյց»-ում Մեծ Հայքի նկարագրված 15 աշխարհների, անհամեմատ մեծ էր: Բանն այն էր, որ «Աշխարհացոյց»-ը ոչ թե արտացոլում է Մեծ Հայքի IV դարի սկզբի, այլ V դարի վարչաքաղաքական բաժանումը՝ մինչև V դարի վերջ տեղ գտած վարչական փոփոխություններով: Քննությունը ցույց է տալիս, որ IV դարի սկզբին, անշուշտ, որոշ փոփոխություններով պահպանվում էր Մեծ Հայքի վարչական բաժանումն ըստ Կլավդիոս Պտղոմեոսի նկարագրության:

Հետևաբար, հաշվի առնելով Ագաթանգեղոսի վերը հիշատակած իշխանների ցուցակը, կարելի է նրա այլ հաղորդածով ու Պտղոմեոսի տվյալներով ցույց տալ, որ IV դարի սկզբին Մեծ Հայքի աշխարհների թիվը հասնում էր 22-ի: Արծրունիներին վերաբերող այս աշխատության մեջ, անշուշտ, իմաստ չունի դրանք անվանապես քննել, սակայն պարտավոր ենք լուսաբանել այն հարցը, թե Արծրունիները ո՞ր աշխարհի կառավարիչներն էին: Քանի որ Վասպուրական աշխարհի արևմտյան մասը՝ Տոսպը կամ Ռշտունյաց աշխարհը, դատելով անունից կառավարվում էր Ռշտունիների, իսկ Արևելյան Վասպուրականը կամ Մարդպետականը՝ մարդպետների կողմից, Արծրունիները կուսակալական իշխանություն չունեին ամբողջ Վասպուրականի տարածքում: Հաշվի առնելով, որ Արծրունիները տիրույթներ ունեին Կորճեից աշխարհում՝ մասնավորապես Փոքր Աղբակում և դրան շրջակա ինչ-որ շրջաններում, օրինակ՝ Ճահուկում, առավել քան հավանական է, որ նրանք հանդիսանում էին Կորճայք աշխարհի աշխարհակալ նախարարները: Եվ քանի որ պատերազմի ժամանակ Արծրունիներին էին ենթարկվում հիշյալ աշխարհի ռազմական բոլոր ուժերը, բացառությամբ արքունական 4 զորաբանակներում ծառայողների, Արծրունիների կողմից ղեկավարվող ռազմադաշտ մեկնող ուժերը պատկառելի քանակ էին կազմում՝ ուժեղացնելով նրանց դիրքերը հայոց արքունիքում:

Որքան որ դեպքերն ու իրադարձությունները ժամանակագրորեն մոտ էին Արծրունյաց պատմիչի դարաշրջանին, այնքան Արծրունիների գործունեությունն ավելի լայնորեն էր լուսաբանվում սկզբնաղբյուրներում: Ուստի թովմա Արծրունին նպատակահարմար է գտնում զերծ մնալ մանրամասնությունները հաղորդելուց և

¹⁰¹ Տե՛ս Ագաթանգեղոս, էջ 404:

¹⁰² Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 67:

¹⁰³ Տե՛ս Խ. Աճառ, եզվ. աշխ., էջ 251–252:

¹⁰⁴ Տե՛ս Ագաթանգեղոս, էջ 403–404:

¹⁰⁵ Տե՛ս Բ. Հարությունյան, եզվ. աշխ., էջ 386:

արժանավոր դեպքերն ու իրադարձություններն ընթերցողին ներկայացնել զուսպ շարադրանքով: Այս կապակցությամբ նա գրում է. «Արդ որպէս յառաջագոյն ասացաք՝ սակս կարևոր յուզմանցն միապետեալ ի շարս կանոնաց, միայն յայտարարութիւնս առնել զազգացն Արծրունեաց, և ոչ ընթանալ զհետ բազմախոյզ զրուցատրութեանց, զոր առաջնոցն մատենագրեալ դրոշմեալ կայ ի գիրս ընդ ժամանակս ժամանակս սոցա քաջարութիւնք և արժանաւորք յոլովագունի և մեծամեծաց զովութեանց: Բայց մեք զյոյժ հռչակեալսն միայն նշանակեցաք»¹⁰⁶:

Դատելով ամեն ինչից, Տրդատ Գ Մեծի գահակալության շրջանը բարեհաջող էր Արծրունիների համար:

Ձեռքի տակ չունենալով այլ նյութեր՝ Արծրունյաց պատմիչը փաստորեն Տիրոցի հիշատակությամբ էլ սկսում է Արծրունիների գործունեությանն անդրադառնալը Տրդատ Գ Մեծի ժամանակներում: Տարակույս չկա, որ Տիրոց Արծրունին և մյուս Արծրունիները մասնակցեցին Մեծ Հայքում Տրդատ Գ Մեծի իշխանության հաստատման համար մղված պատերազմներին: Նրանք թերևս կարևոր դեր են կատարել Բասենի Ոսխա գյուղի 297 թ. ճակատամարտում, ինչպես նաև այլ իրադարձությունների ժամանակ: Սակայն թե՛ Պատմահայրը և թե՛ Արծրունյաց պատմիչը կա՛մ չգիտեն այդ մասին, կա՛մ էլ անհրաժեշտ չեն համարել դրանք հիշատակել:

Մեծ Հայքում քրիստոնեության տարածման շրջանում Հռիփսիմյանց կույսերը կամ նրանց մի մասը հաստատվում է Վասպուրականի կողմերում, սակայն այդ իրադարձությունների առնչությամբ Արծրունիները կրկին չեն հիշատակվում:

Տրդատ Գ Մեծի գահակալության պատմությամբ էլ ավարտվում է Պատմահոր երկի Ա գիրքը, և Բ գիրքն սկսվում է Խոսրով Բ Կոտակի թագավորությամբ: Այստեղից սկսած մինչև Մեծ Հայքի թագավորության 387 թ. բաժանումը կատարվածի մասին կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Փավստոս Բուզանդը: Բարդ և հակասական ժամանակաշրջան էր Խոսրով Բ Կոտակի (331–339) գահակալության շրջանը, երբ արքունիքը, վարելով վերին աստիճանի խորամանկ ու ձկուն քաղաքականություն, ոչնչացնում էր երկրի կարևոր մայրուղիների

վրա գտնվող նախարարությունները, և նրանց տիրույթները մեծ մասամբ հարքունիս գրավում կամ մասամբ հանձնում եկեղեցուն: Ոչնչացվեցին Օրդունիները, Մանավազյանները, Բզնունիները, Աղծնյաց բղեշխի ընտանիքը, բացառությամբ Խեշայի, որը փրկվեց, ապաստանելով սպարապետի մոտ, և հավանաբար էլի այլ նախարարություններ: Սակայն դատելով սկզբնաղբյուրներից, Արծրունիները չհայտնվեցին այդ դեպքերի ու իրադարձությունների հորձանուտում: Չնայած մեզ հիշատակություններ չեն հասել, սակայն աներկբա է, որ Արծրունիները մասնակցեցին 331 թ. Օշականի ճակատամարտում Մասքթաց Սանեսան թագավորի զորքերի ջախջախմանը: Առավել ևս որոշակի է, որ նրանք Ռշտունյաց իշխանի կողմից ղեկավարվող հարավային զորաբանակի կազմում մասնակցեցին Փայտակարանում իրեն թագավոր հռչակած Սանատրուկ Արշակունու դեմ պատերազմին:

Թովմա Արծրունուն հաջողվել է պարզել, որ Արծրունիները գործել են Խոսրով Բ Կոտակի օրոք: Նա Մուշեղ և Վահան Արծրունիների մասին փաստեր գտնել չի կարողացել և կարծել է, որ նրանք իշխել են իրենց տիրույթներին, թագավորի կողմից արժանացել պարգևների, ապրել խաղաղ կյանքով, սակայն իր իմացած մյուս մանրամասները նպատակահարմար չի գտել գրի առնել¹⁰⁷:

Արծրունիների տոհմը բնաջնջման եզրին

Խոսրով Բ Կոտակին հաջորդեց Տիրանը, որի օրոք Արծրունիները հայտնվեցին կործանման եզրին: Հայագիտության մեջ կա վարկած, ըստ որի մեծ հակամարտություն է գոյություն ունեցել Արծրունիների և մարդպետների միջև: Վերջերս այդ վարկածը թարմացրեց Վ. Վարդանյանը: Նա գրում է. «Փավստոս Բուզանդը... Արծրունյաց տոհմը համարում է ավագ նախարարություններից մեկը, որը թշնամանքի մեջ էր մարդպետների հետ: Վերջիններս գերազդեցիկ դեր էին խաղում Արշակունյաց արքունիքում, ուստի նրանց հակադրվելու փաստն ինքնին Արծրունիների գոյության նշան է: Հակամարտությունը հավանաբար կալվածային վեճերի բնույթ ուներ և

¹⁰⁶ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 67:

¹⁰⁷ Տե՛ս անդ, էջ 68:

հետզհետե վերաճեց սուր թշնամանքի: Սակայն թագավորահոր գործառնությամբ օժտված մարդպետը Տիրան թագավորի օրոք կարողացավ ոչ միայն քաղաքական ասպարեզից դուրս վանել Արծրունիներին, այլև կոտորել տվեց նրանց և Ռշտունիներին, որոնք հավանաբար զորակցում էին առաջիններին»¹⁰⁸: Մենք դեռ Վ. Վարդանյանի հայտնած կարծիքին կանդրադառնանք, իսկ այժմ տեսնենք, թե սկզբնաղբյուրներն ինչպես են ներկայացնում այդ իրադարձությունները:

Փավստոս Բուզանդն իր աշխատության համապատասխան գլուխը խորագրում է «Յաղագս Հայր մարդպետի, որ տայր կոտորել զազգս նախարարացն»¹⁰⁹: Դժվար չէ տեսնել, որ Հայր մարդպետի քաղաքականությունն ինչ-որ մի նախարարության դեմ չէր ուղղված, այլ նախարարական տների: Հետևաբար, այստեղ անձնական թշնամանք տեսնել հնարավոր չէ: Պատմիչի խոսքերով, Տիրանի անմիտ թագավորության շրջանում ոչ միայն թշնամիներն էին դավաճանում թշնամիներին, այլև բարեկամները բարեկամներին, իսկ ընկերներն ընկերներին մատնում էին¹¹⁰: Փավստոս Բուզանդն այդ ամենի մեղավոր է ճանաչում մի մարդու՝ Հայր մարդպետին, որը Տիրանին գրգռում էր նախարարական տոհմերի դեմ: Նա գրում է. «Բայց քան զամենեսին աւելի այլ մի անօրէն և այսամուտ, որ աւելի ընդ ազգս նախարարացն գրգռէր զթագաւորն Տիրան: Այս ինքն ունէր զպատին մեծի մարդպետութեան, այր ներքինի՝ չարասիրտ չարախորհուրդ չարագործ, որում Հայր կոչէին: Զբազումս ի նախարարացն ետ քսութեամբ առանց վնասու կոտորել, և խանգարեաց զմեծ տէրութիւն թագաւորութեանն: Մանաւանդ աւելի զերկու տոհմսն զաւագս տայր իւրով չարախօսութեամբն հանել ընդ սուր, և անունդ առնել միահաղոյն զտոհմսն Ռշտունեաց և զտոհմն Արծրունեաց. բառնային ի միջոյ առանց ամենայն վնասու և յանցման, մինչ անգամ և զէզսն կոտորեցին ազգացն»¹¹¹:

Դժվար չէ տեսնել, որ այդ «չարագործ» անձնավորությունը նախարարական տները ոչնչացնում էր թագավորի ձեռքով: Մտածել, որ Տիրանը միամիտի մեկն էր և պարզապես գործիք էր դարձել Հայր

մարդպետի ձեռքին, անիմաստ է: Իրականում նա շարունակում էր իր հոր՝ Խոսրով Բ Կոտակի, կարևոր մայրուղիների վրա գտնվող նախարարական տների ոչնչացման քաղաքականությունը և այդ գործում նրա գործակիցն էր Հայր մարդպետը: Սկսենք այն բանից որ հակառակ ընդունված տեսակետի, նախ Մարդպետական տուն կամ ընտանիք գոյություն չի ունեցել և, բնականաբար, ոչ մի հակամարտություն էլ չէր կարող գոյություն ունենալ Արծրունիների ու գոյություն չունեցող մարդպետական ընտանիքի միջև, քանի որ Հայր մարդպետը ներքինի էր:

Մտածել, թե ընտանիք ու զավակներ չունեցող մեկը պետք է պաշտոնների համար թշնամանար Արծրունիներին կամ Ռշտունիներին՝ պարզապես անհասկանալի է, քանի որ Հայր մարդպետն իրականում սեփական տիրույթներ էլ չունեց, որովհետև նրա ենթակայության տակ գտնվող հողերն ընդամենն արքունական երկրամասեր էին: Այնուհետև պատմիչի խոսքերից պարզ է դառնում, որ Հայր մարդպետի հիշյալ քաղաքականությունը որքան էլ աղետաբեր էր Արծրունիների ու Ռշտունիների համար, այնուամենայնիվ ուղղված էր նախարարությունների դեմ ընդհանրապես: Կարծել, թե Հայր մարդպետը կալվածային խնդիրներ ուներ բոլոր նախարարությունների հետ՝ անմտություն է: Պատմական ոչ մի փաստ չի վկայում, որ հիշյալ շրջանում Արծրունյաց տիրույթները սահմանակից են եղել Հայր մարդպետի կառավարմանը հանձնված հողերին: Իսկ Արծրունիների կառավարման ներքո գտնվող Կորճայք աշխարհն ընդհանրապես շատ հեռու էր Մարդպետականից էլ, Հայր մարդպետի ենթակայության տակ գտնվող այլ հողերից էլ: Այնպես որ կալվածքների առումով նման թշնամությունը ոչ մի կերպ հնարավոր չէր: Սակայն Արծրունիների ենթակայության տակ գտնվող Կորճայքը և Ռշտունիների կառավարման ներքո գտնվող Արևմտյան Վասպուրականը կամ Տոսպքը (իմա՝ Ռշտունյաց աշխարհը – Հ. Բ.) հիշյալ նախարարությունների վերահսկողությանն էին հանձնում այդ երկրամասերով անցնող մայրուղիները, ինչն արքունիքի սրտովը չէր: Ահա հենց այդ հանգամանքն էլ դարձավ հիշյալ տների կոտորման պատճառ: Ի վերջո, եթե Տիրանը չկամենար և շահագրգռված չլիներ դրանում, ապա Հայր մարդպետը ոչինչ էլ չէր կարողանա անել:

Ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրում ենք մի փաստի վրա ևս: Արքունիքն իրականում ոչ թե ձգտում էր թուլացնել այդ նախարարու-

¹⁰⁸ Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 22:

¹⁰⁹ «Փավստոսի Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց», (այսուհետև՝ Փավստոս Բուզանդ) Թիֆլիս, 1913, էջ 72:

¹¹⁰ Տե՛ս անդ:

¹¹¹ Անդ., էջ 72-73:

թյունները, այլ ոչնչացնել, քանի որ պատմիչի խոսքերով, կանանց էլ էր կոտորում: Այնուամենայնիվ, հակառակ Օրդունիների, Մանավազյանների, Բզնունիների և Աղծնյաց բղեշխական ընտանիքի ճակատագրի, Արծրունիների ու Ռշտունիների տոհմերն իրերի բերումով չոչնչացան: Արքունիքի նման քաղաքականությունը հազիվ թե արքային մոտ կանգնած նախարարական ընտանիքների սրտովն էր: Նրանք շատ լավ հասկանում էին, որ այդ քաղաքականությունը, թեկուզ անուղղակի, ուղղված է նաև իրենց դեմ: Եվ դասային շահը հաղթեց: Փալստոս Բուզանդի ասելով. «Յայնմ ժամանակի ի գայթակղի գտանէին ի դայեակս մանկունս փախըստեայս, զՏաճատ որդի Մեհընդակայ ըՌշտունոյ. և միւս ևս Շաւասպ որդի Վաչէի Արծրունոյ. տղայք ստընդիայք, զոր ածին առաջի թագաւորին: Իբրև տեսանէր, տայր հրաման հանել փողոտել զմանկունսն. զի նոքա ևեթ ճետք մնացեալ էին յազգացն: Եւ անդ դիպեալ Արտաւազդ և Վասակ, որք ի Մամիկոնեան տոհմէն, որք էին զօրավարք ամենայն զօրացն Հայոց, որք յարուցեալք անկան ի վերայ մանկանցն տղայոց մեն մի յանթի հարեալք ի դուրս գնացին. զէնն ի վերայ առեալք կռուոյ պատրաստէին ի վերայ այնց մանկանց մեռանէլ»¹¹²:

Մամիկոնյան իշխանները թագաժառանգ Արշակի դաստիարակն էին, սակայն այս դեպքերից հետո թողեցին արքունիքը և հեռացան Տայքի իրենց ամրոցներ, որտեղ մնացին երկար տարիներ: Տաճատ Ռշտունուն և Շավասպ Արծրունուն նրանք մեծացրեցին և ամուսնացրեցին իրենց դստերի հետ: Դրա շնորհիվ այս նախարարական տոհմերը շարունակեցին գոյատևել և չանհետացան Հայաստանի քաղաքական դաշտից: Հազիվ թե Մամիկոնյան եղբայրների արածը Տիրանի սրտովն էր: Սակայն նրանց հեղինակությունը երկրում այնքան մեծ էր, որ թագավորը ձև արեց, թե ոչինչ չի պատահել, իսկ Մամիկոնյանները երկար տարիներ դուրս մնացին երկրի կառավարմանը մասնակցելուց¹¹³:

Այս իրադարձությունների մասին հիշատակում է նաև Արծրունյաց պատմիչը: Նրա խոսքերով, որի ճշտությունը հազիվ թե կարելի է հաստատել այլ աղբյուրներով, Տիրանի օրոք երկրի հազարապետն էր ժանդ չարագործ Հայր մարդպետը, որը բանսարկում է Արծրունիներին

ու Ռշտունիներին, որոնք Թովմա Արծրունու ասելով նշանավոր ու անվանի տներ էին: Ըստ Թովմա Արծրունու՝ Հայր մարդպետը Տիրանին ասում է. «Թէ ոչ բառնաս կորուսանես ի մեջոյ գերկուս նախարարութիւնսդ ոչ բարիոքագոյն քո թագաւորութեանդ խորհին խորհուրդ, զի ձեռն նոցա է ընդ Շապիոյ արքայից արքայի»¹¹⁴: Տիրանն ըստ պատմիչի՝ մարդպետին անսաց և հրաման տվեց կատարել նրա խորհուրդը: Այդ մասին տեղեկացած Արտավազդ ու Վասակ Մամիկոնյանները սրերը մերկացրած մտան ամբոխի մեջ և շատերին սրածելով, խլեցին Վաչե Արծրունու որդի Շավասպին ու Մեհենդակ Ռշտունուն, որոնք մանկահասակ էին և տարան Տայքի բերդեր:

Երբ սրանք դարձան պատանիներ, Արտավազդն ու Վասակը նրանց կնության տվեցին իրենց դուստրերին: Նրանցից ծագեցին երկու ազգատոհմերը՝ Արծրունիներն ու Ռշտունիները: Նրանք երկար տարիներ չխառնվեցին Հայաստանի գործերին: Ուշագրավ է, որ Արծրունյաց պատմիչն անգամ ավելացնում է, որ Հայր մարդպետը թագավորին խորհուրդ էր տալիս ազատվել նաև Մամիկոնյաններից¹¹⁵: Դա ակներև ու տրամաբանական է դարձնում Մամիկոնյանների վարքագիծը հիշյալ իրադարձությունների ժամանակ: Բացահայտելով

¹¹² Անդ:

¹¹³ Տե՛ս անդ: Այս դեպքերի մասին տես նաև Մովսես Խորենացի, էջ 274: Ըստ Մովսես Խորենացու, որի մոտ դեպքերը բերված են միանգամայն այլ կերպով, երեսային փրկում են ոչ թե Մամիկոնյանները, այլ դայակները, ինչը Վ. Վարդանյանի կարծիքով անհավանական է (տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 23): Պատմահոր տեղեկությունը, անշուշտ, շատ կողմերով խոցելի է, որովհետև խոսվում է Ջորա Ռշտունու ընտանիքը կոտորելու մասին և որ փրկվում է միայն նրա Մեհենդակ եղբոր որդին: Ընդ որում, ըստ Մովսես Խորենացու, դեպքերը կատարվում են իբր Ջուլիանոս կայսեր օրոք, որն իշխել է 361-363 թթ., երբ Մեծ Հայքում թագավորում էր Արշակ Բ արքան: Նման տեղեկությունը կարելի է բացատրել Բագրատունիների մեկենասությունը վայելող պատմիչի՝ դեպի Մամիկոնյաններն ունեցած բացասական վերաբերմունքով, թե ոչ, ինչպես կարծում է Վ. Վարդանյանը (տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 23) դժվար է ասել: Թերևս, Պատմահայրն էլ՝ տուրք տալով նախարարությունների տոհմային իրավունքին և փոքրիկի փրկությունը համարելով հերոսություն, չի կամեցել այդ պատիվը տալ իր կողմից չսիրված Մամիկոնյաններին: Թովմա Արծրունին փրկված է կամեցել այդ պատիվը տալ իր կողմից չսիրված Մամիկոնյաններին: Թովմա Արծրունին փրկված է համարում Մեհենդակ Ռշտունու որդուն, որի անունը չի տալիս: Թվում է թե Փավստոս Բուզանդի հաղորդումն ավելի վստահելի է: Սակայն կա մի հանգամանք, որը ենթակա է լուսաբանության: Խնդիրն այն է, որ Հայոց Արշակ Բ թագավորի օրոք, երբ Ներսես Մեծն ուղարկվեց Կեսարիա ձեռնադրվելու, նրան ուղեկցող նախարարների մեջ Փավստոս Բուզանդը Տաճատ Ռշտունու փոխարեն հաղորդում է Մեհենդակ Ռշտունու անունը (տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 111): Դա մտածել է տալիս որ Փավստոսը հավանաբար սխալվել է Տաճատին համարելով Մեհենդակ Ռշտունու որդին, և որ թերևս Մեհենդակ Ռշտունին է եղել Տաճատի որդին: Սակայն մտածել, որ այս Մեհենդակը Տաճատի որդին է, հեարավոր չէ, զուտ ժամանակագրական առումով: Հավանաբար դրան ուշադրություն է դարձրել Թովմա Արծրունին: Նա հիմնվել է Փավստոսի վրա, քանի որ պարզապես հեարավոր չէր Մեհենդակ Ռշտունու գոյությունը Արշակ Բ-ի օրերում, եթե փրկվել էր միայն Տաճատը: Եվ, վերջապես, զուտ տեսականորեն կարելի է ենթադրել, որ Տաճատը վերցրել էր հոր անունը:

¹¹² Անդ, էջ 73:

¹¹³ Անդ: Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 69:

Հայր մարդպետի քաղաքականության ողջ մութ ծալքերը՝ Արծրունյաց պատմիչը չգիտես ինչո՞ւ Մամիկոնյանների կողմից փրկված Ռշտունյաց նախարարության վերջին շառավղին կոչում է ոչ թե Տաճատ, այլ Մեհենդակ, երբ Մեհենդակը Տաճատի հայրն էր: Թովմա Արծրունին դեպքերի նկարագրությունն ավարտում է այն եզրակացությամբ, որ Տիրանը պղծության համար ընկնում է Շապուհ Բ պարսից թագավորի ձեռքը, որը նրան կուրացնում է: Եվ որ իբր այդ ամենը պատիժ էր Վրթանեսի, Հուսիկի ու Դանիելի նկատմամբ նրա քաղաքականության ու վարքագծի համար¹¹⁶:

Տիրանի կուրացմամբ, չնայած պարսիկների դեմ տարած հաղթանակին, նրա հետագա գահակալությունը դարձավ անհնարին: Շապուհ Բ-ի օգնությամբ գահ բարձրացավ Արշակ Բ-ը (351–368), որը մի որոշ ժամանակ գտնվում է պարսից ազդեցության ներքո, ինչն անշուշտ հռոմեացիների սրտով չէր: Այնուամենայնիվ, ամրապնդելով իր դիրքերը, Արշակ Բ-ը շուտով սկսեց վարել ինքնուրույն և անկախ քաղաքականություն: Նրա առաջին խնդիրներից մեկը եղավ նախարարների հետ հարաբերությունները կարգավորելը: Ըստ որում, նրա առաջին քայլերից մեկն էր իր դայակ Մամիկոնյաններին պալատ վերադարձնելը: Նա այսպես վարվեց նաև մյուս նախարարությունների նահապետների նկատմամբ: Թագավորը Մամիկոնյանների երեց եղբորը՝ Վարդանին, նշանակեց Մամիկոնյանների նահապետ, իսկ միջնեկ եղբորը՝ Վասակին, հայոց սպարապետ¹¹⁷:

Փավստոս Բուզանդը՝ անդրադառնալով Արշակ Բ-ի ձեռնարկած քայլերին, չի մասնավորեցնում այն իրողությունը, թե նա ինչպես վերաբերվեց Արծրունիներին և, հատկապես, Շավասպ Արծրունուն:

Ընդհանուր քաղաքականությունից ելնելով, անտարակույս Շավասպ Արծրունու նահապետական բոլոր իրավունքները վերականգնվեցին: Ուստի լիովին կիսում ենք Վ. Վարդանյանի այն միտքը, թե նրանց՝ Արծրունիներին, իրավունք տրվեց մարտադաշտ դուրս բերել 1000 մարտիկ, ինչպես նրանք այդ ունեին ըստ «Գահնամակ–Զօրանամակ» կոչված արքունի հրովարտակի¹¹⁸:

¹¹⁶ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 69:

¹¹⁷ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 103:

¹¹⁸ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 23: Н. Адонц, նշվ. աշխ., էջ 251:

Հասկանալի է, որ վերականգնվելու էին նաև Շավասպ Արծրունու գինանշան ու դրոշ ունենալու իրավունքը:

Վ. Վարդանյանի կարծիքով, Արշակ Բ-ի օրերում Արծրունիների ու մարդպետների միջև եղած հակամարտությունն իբր շարունակվում է: Իրականում խոսքը ոչ այնքան իբրև թե կալվածքների շուրջ ծավալված հակամարտության շուրջ է, որքան վրեժի, քանի որ Շավասպ Արծրունին ոչ մի կերպ չէր կարող Հայր մարդպետին ներել իր տոհմը կոտորել տալու համար¹¹⁹:

Շավասպ Արծրունին չի հիշատակվում Ներսես Մեծին կաթողիկոս ձեռնադրելու համար Կեսարիա մեկնող նախարարների կազմում¹²⁰: Սակայն դա հազիվ թե կարելի է բացատրել Հայր մարդպետի քաղաքականությամբ և ուղղորդությամբ, քանի որ Ռշտունյաց Մեհենդակ իշխանն այնուամենայնիվ Կեսարիա մեկնող պատվիրակության անդամ էր: Ասել, թե Կեսարիա մեկնող պատվիրակության մեջ Շավասպի չգտնվելն արդյունքն էր նրա ոչ արևմտամետ լինելու, նույնպես շատ հաստատուն կռվան չէ: Համենայնդեպս, ո՛չ Հայր մարդպետը, ո՛չ Սյունյաց իշխանը և ո՛չ էլ թերևս Արծրունյաց իշխանը հազիվ թե արևմտամետ էին:

Ի վերջո, չմոռանանք, որ երկրում պայմանները փոխվել էին: Ավատականացման խորացման հետևանքով փոխվել էր նախարարական ընտանիքների կացությունը և առաջին պլան էին մղվել նախկինում բոլորովին էլ մեծամեծերի թվին չպատկանող նախարարություններ: Եթե պատվիրակությունը նոր սկզբունքով կազմվեր, ապա խիստ մեծաքանակ կլինեին, ուստի միանգամայն նորմալ պետք է համարել Արծրունյաց իշխանի բացակայությունը պատվիրակության մեջ: Չմոռանանք, որ ավատականացման խորացման հետևանքով իր դարն ապրել էր ըստ աշխարհների վարչական բաժանումը, ինչն Արծրունիներին որպես կուսակալների արտոնություն էր տալիս: Վերջապես, ինչը բնավ չի բացառվում, Շավասպ Արծրունին

¹¹⁹ Արդեն նշել ենք, որ Հայր մարդպետները ներքիններ էին, հետևաբար, ընտանիք ունենալ չէին կարող: Նոր նշանակված մարդպետները, որպես կանոն, ոչ մի ազգակցական կապ չէին ունենում նախորդի հետ: Նրանք մարդպետ էին կոչվում ոչ թե մարդ ցեղին պատկանելու, այլ մարդերից կազմված զորագունդը զլխավորելու համար: Ժամանակի ընթացքում մարդերը ձուլվեցին հայկական միջավայրում, սակայն անունը մնաց զորագնդի և նրա հրամանատարի վրա:

¹²⁰ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 111:

կարող էր պատվիրակության կազմում չգտնվել պարզապես հիվանդության պատճառով:

Հարմար պահ ընտրելով՝ Շավասպ Արծրունին կարողացավ ի վերջո տոհմական վրեժը լուծել՝ սպանելով Հայր մարդպետին: Վերջինս Արշակ Բ-ի օրերում շարունակում էր վարել մարդպետության պաշտոնը, ինչպես Տիրան թագավորի օրերում: Այս իրադարձությունների կապակցությամբ Փավստոս Բուզանդը նրան կոչում է «...այդ չար և ժանտաբարոյիք անօրէն և անիրաւ, քան զառաջին Հայր անուն մարդպետսն»¹²¹: Ահա, Հայր մարդպետը, ըստ պատմիչի, շրջելով իր մարդպետության մեջ, գալիս է Տարոն՝ իր գյուղերը տեսչության¹²²: Այստեղ ուշադրություն է գրավում մի կարևոր իրողություն, ինչի վրա հայագիտության մեջ առանձնապես ուշադրություն չի դարձվել: Թագավորի հրովարտակով նրա կառավարման ներքո էր գտնվում արքունական տիրույթ, որը կոչվում էր նաև մարդպետական տիրույթ: Այն լինելով իր բնույթով արքունական, տրվում էր Հայր մարդպետի տեսչությանը: Այլ խոսքով, նա ոչ թե իր գյուղերին էր տեսչության գալիս, այլ իր կառավարմանը հանձնված արքունական գյուղերին:

Այդ նույն ժամանակ Ներսես Մեծ կաթողիկոսը նույնպես շրջում էր իր ձեռական իշխանության կալվածքներում, քանի որ ըստ պատմիչի «զի հնգետասան գաւառ զայն ձեռական իշխանութեան ունէին իբրև սեպիական ի բնմէ առանձին առշոգի նոցա էր կարգեալ»¹²³: Փավստոսը ձեռական իշխանության գավառների մեջ հիշատակում է Այրարատը, Դարանաղին, Եկեղյացը, Տարոնը, Բզնունիքը, Ծոփքը և դրանց միջև ու շուրջ ընկած գավառները¹²⁴:

Հայր մարդպետն այցի է գալիս Ներսես Մեծ կաթողիկոսին այն վայրում, որտեղ Գրիգոր Լուսավորիչը սկզբում եկեղեցի էր կառուցել: Այնուհետև Հայր մարդպետը ցանկանում է գնալ Աշտիշատի կողմերն աղոթքի, որտեղ էլ կաթողիկոսը ճաշի է հրավիրում նրան: Եվ մինչ պատրաստվում էին ճաշկերույթին, Հայր մարդպետը շրջում է մի մեծ ու գեղեցիկ հրապարակում: Տեսնելով այդ վայրերի շքեղությունն ու

բարգավաճությունը, նա չարանում է և ճաշկերույթի ժամանակ բավականին զինովնալով, սկսում է քննադատել Տրդատ թագավորին ու Արշակունյաց տոհմի կենդանի և հանգուցյալ ներկայացուցիչներին, թե նրանք ինչպես են այսպիսի վայրերը հանձնել կանացիահանդերձ մարդկանց և ոչ թե տղամարդկանց: Այնուհետև Հայր մարդպետը հայտարարում է, թե այդ վայրերը պետք է քանդել և տեղում արքունի ապարանք կառուցել: Շարունակելով իր խոսքը՝ Հայր մարդպետը ասում է, որ եթե կենդանի մնա, ապա թագավորին ներկայանալով պիտի խնդրի, որ այստեղ թագավորական արքունի սենյակ կառուցվի¹²⁵: Կաթողիկոսը՝ նրան լսելով, պատասխանում է, որ Քրիստոսն ինքն է այս տեղն ընտրել, իսկ ով աչք է դնում դրանց չի հասնի իր սպառնալիքի իրագործմանը:

Այս խոսակցությունից հետո Հայր մարդպետը թողնում է Աշտիշատը և իջնում Եփրատի (իմա՝ Արածանի – Հ. Բ.) ափին գտնվող մի թանձրախիտ անտառ, որտեղ երկու գետեր իրար էին խառնվում, իսկ Սանատրուկ թագավորը հնում քաղաք էր կառուցել կոչելով Մծուրք¹²⁶: Ըստ պատմիչի, երբ նա հասավ այդ վայրը, աստվածային պատժի ենթարկվեց Տիրոջ, այսինքն Քրիստոսի կողմից: Մինչ Հայր մարդպետը ձամփա ընկնելու համար կառք էր նստում, նրան է ներկայանում վերը հիշված Շավասպ Արծրունին, որը հրաշքով էր փրկվել Արծրունիների կոտորածի ժամանակ և սկսում է սուտ-սուտ բաներ պատմել այն մասին, թե իբր ծյան պես ձերմակ արջ է տեսել այդ վայրում: Գայթակղվելով սպիտակ արջ տեսնելու հնարավորությունից՝ Հայր մարդպետն իջնում է կառքից և մծույզը հեծնելով մտնում անտառ: Եվ երբ հասնում են թավշախիտ անտառի խորքեր, հետևից ընթացող Շավասպ Արծրունին նետահարում է Հայր մարդպետին ու սպանում: Փավստոս Բուզանդի խոսքերով, աստծո մարդու ասածները շտապով կատարվեցին¹²⁷:

Ստացվում է, որ իրականացան կաթողիկոսի խոսքերը, թե սուրբ վայրերին աչք տնկած մարդը տեղ չի հասնի: Սակայն դժվար չէ տեսնել, որ իրականում վրեժ երազող և վրեժի ձգտող Շավասպ Արծրունին, որ բավական խելոք էր՝ հասկանալու Հայր մարդպետի

¹²¹ Անդ, էջ 176:

¹²² Տե՛ս անդ:

¹²³ Անդ, էջ 177:

¹²⁴ Տե՛ս անդ:

¹²⁵ Տե՛ս անդ, էջ 177-178:

¹²⁶ Տե՛ս անդ, էջ 179:

¹²⁷ Տե՛ս անդ:

մահն իրեն չներվելը, գործում էր կաթողիկոսի հորդորանքով: Վերջինս, լավ հասկանալով, որ Արշակ Բ թագավորը կարող է Հայր մարդպետի խորհրդով բռնագրավել իր ձեռական իշխանության մեջ մտնող այդ հարուստ կալվածքները, որոշեց Շավասյ Արծրունու ձեռքով ազատվել ախոյանից: Շավասյ Արծրունին, իր հերթին, որ իրոք տենչում էր Հայր մարդպետի մահը, վստահ էր, որ հնարավոր բարդությունից կազատվի Ներսես Մեծի օգնությամբ: Եկեղեցու հովվապետն իր հերթին ոչ թե Շավասյ Արծրունուն սոսկ ուղղորդում էր Հայր մարդպետին սպանելու՝ այլ ամենից առաջ պաշտպանում էր եկեղեցու շահերը և կաթողիկոսական ձեռական իշխանության հողերը:

Արծրունիները թագավորական իշխանության համար նդվող պայքարում

Կարծիք կա այն մասին, որ IV դարի 60-ական թվականներին Արծրունիների հակաարշակունյաց դիրքորոշումն իբր պայմանավորված էր Արծրունիների ու Հայր մարդպետի միջև շարունակվող թշնամությամբ¹²⁸: Իրականում վերջինիս հակաարծրունյաց դիրքորոշումը մեծապես պայմանավորված էր թագավորության պետական շահերով և, ըստ էության, անձնական բնույթ չէր կրում, իսկ Արծրունիների հակաարշակունյաց դիրքորոշումը պարզապես պայքար էր հանուն միապետական կամ թագավորական իշխանության: Ավելին, կարելի է ասել, որ գոնե սկզբնական շրջանում Արծրունիների մտքով անգամ չէր անցնում հանդես գալ Արշակ Բ-ի և Արշակունիների դեմ: Սակայն վերսկսված պարսկա-հռոմեական պատերազմը, ինչպես նաև Արշակավանի իրադարձությունները կամա թե ակամա Արծրունիներին՝ ի դեմս Մերուժան Արծրունու դարձրեցին Արշակ Բ-ի հակառակորդը:

359 թ. պատերազմ սկսվեց Հռոմի և Պարսկաստանի միջև: Մեծ Հայքի թագավորությանն այդ երկուսի կողմից էլ մեծ կարևորություն էր տրվում ոչ միայն ռազմավարական լեռնային դիրքի, այլև մարդկային նշանակալից ու տնտեսական մեծ հնարավորությունների համար:

Երկուսի համար էլ պարզ էր, որ Մեծ Հայքի այս կամ կողմն անցնելը կշեռքի նժարը թեքում է վերջինիս ուղղությամբ: Այդ իհարկե, հասկանում էր նաև Արշակ Բ-ը, որը՝ Պատմահոր խոսքով անգամ չէր պատասխանում կայսեր նամակին. «այլ նշկահեալ արհամարհեաց զնոսա. նա և ոչ զհետ Շապիոյ միտեցաւ ամենայն սրտիւ. այլ անձնահաճ եղեալ, պարծելով հանապազ ի գինարբուս և յերգս վարձկանաց. քաջ և արի երևեալ քան զԱբիլլա»¹²⁹:

Ինչպես դժվար չէ տեսնել, Պատմահայրը շատ էլ համակրանք չունի Արշակ Բ թագավորի նկատմամբ: Սակայն, եթե մի պահ վերանանք քամահրական կողմից, ապա կտեսնենք, որ հայոց թագավորը հիանալի պատկերացնելով իր թագավորության ռազմավարական նշանակությունը, խուսաճալով էր երկու հարևան երկրների միջև՝ չկամենալով անցնել մեկի կամ մյուսի կողմը: Սակայն դեպքերն ու իրադարձություններն ստիպեցին, որ Արշակ Բ-ը կողմնորոշվի դեպի Հռոմ:

Հայագիտության մեջ ընդունված է կարծել, որ պատերազմական գործողությունների ժամանակ կամենալով ամրացնել իր դիրքերը և թագավորական իշխանությունը, Արշակ Բ-ը Մասիս լեռան թիկունքին կառուցեց Արշակավան քաղաքը: Իրականում, ամեն ինչից դատելով, Արշակ թագավորը քաղաքը սկսել էր կառուցել դեռ պատերազմից բավականին առաջ, հավանաբար Աշտիշատի 353թ. ժողովից շատ չանցած: Փալստոսի խոսքերով, թագավորն Արշակավանն «անօրէնութեամբ և չարութեամբ և յափշտակութեամբ շինեցաւ բազում մեղօք»¹³⁰: Կաթողիկոս Ներսես Մեծը, որը հռոմեական գերության մեջ էր գտնվել ոչ թե ինը տարի, այլ ինը ամիս, վերադառնալուց հետո փորձում է թագավորին համոզել՝ հետ կանգնել այդ ձեռնարկից, այլապես Հայոց թշվառական աշխարհը նրա պատճառով կկործանվի: Սակայն Արշակը, որը հիանալի գիտակցում էր Արշակավանի կառուցման նշանակությանը, ծաղրում է կաթողիկոսին, որը հեռանում է թագավորից՝ անցնելով գավառից գավառ: Եվ իբր 3 օր անց կործանվում է քաղաքը, որի քսան հազար բնակիչները և անասունները մահանում են ժանտախտ հիվանդությունից: Իբրև թե թագավորը վախեցած, որ ինքն էլ կարող է մահանալ, Ներսեսին խնդրում է, որ նա

¹²⁸ Տե՛ս Կ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 25:

¹²⁹ Մովսես Խորենացի, էջ 278:

¹³⁰ Փալստոս Բուզանդ, էջ 171:

իր համար աղոթի: Եթե հավատանք պատմիչին, Արշակ Բ-ը խոստանում է այլևս հետևել նրա խորհուրդներին¹³¹:

Այս վկայությունը, սակայն, չի հաստատվում Պատմահոր հաղորդած տեղեկությունների լույսով: Անշուշտ, Մովսես Խորենացին ևս չի քաջալերում թագավորի ձեռնարկը՝ այն համարելով անմտություն: Նրա խոսքերով, «Բայց Արշակ ևս ժպրհեցաւ ամենէլ գործ անմտութեան: Ի թիկնաց կուտէլ երինն Մասեաց շինեաց ձեռակերտ, ժողով մարդկան մեղաւորաց. և ետ հրաման, որ ոք անկեալ անդր բնակեսցէ՝ մի լիցի ի վերայ նորա իրաւունք դատաստանի: Եւ նոյն ժամայն ծովացեալ լցաւ մարդկութեամբ հովիտն ամենայն. քանզի աւանդառուք և պարտականք, և ծառայք և վնասակարք, և գողք և սպանողք, և կնահանք և այլք այսպիսիք փախուցեալք անդր անկանեին, և ոչ կայր նոցա այց և խնդիր: Եւ բազում անգամ բողոքեալ նախարարացն՝ և ոչ ինչ լուաւ նոցա Արշակ. մինչև առ Շապուհ ևս ունել նոցա բողոք: Եւ եղև ի դառնալն Շապահոյ ի Յունաց՝ առաքեաց զմի ի սպարապետաց իւրոց և հայ գունդ ընդ նմա, եթէ դէպ լինի, ունել Արշակ. և նա խոյս ետ ի նոցանէ զկողմամբք Կաւկասու, Վրաց միաբանելով»¹³²:

Հետագա իրադարձությունները, դատելով Փավստոս Բուզանդի տեղեկություններից, Պատմահոր մոտ աղավաղված են: Պարզվում է, որ պարսից զորավարը նախարարներին օգնելու համար գրավում է Անի ամրոցը Դարանաղի գավառում և կողոպտում արքունի զանձերն ու գերում հայոց թագավորների ոսկորները¹³³: Հաղորդման շարունակությունից պարզվում է, որ հայ նախարարները հարձակվում են Արշակավան քաղաքի վրա, և կոտորում բոլորին, մինչև անգամ նաև կանանց, բացի ծովեր երեխաներից, որովհետև խիստ դառնացած էին իրենց ծառաների վրա: Կաթողիկոս Ներսես Մեծը, որ հիմնալի տեղյակ էր կատարվելիք դեպքերին, հայտնվում է սպանդի վերջում: Նա կարգադրում, որ ծովեր մանուկներին զամբյուղներով (հեղինակի մոտ Որթ — Հ. Բ.) տեղավորեն մի գոմում, բուժեն ու կերակրեն: Այդ պատճառով հետագայում այդ երեխաների հորինված անունը դառնում է Որթը¹³⁴: Ինչպես տեսնում ենք, քաղաքում ոչ մի համաճարակ էլ չի

եղել և Արշակավանը ոչնչացվել է նախարարների կողմից, որոնք նրա բնակիչներին կոտորել են ինչպես թշնամիների:

Կառուցելով Արշակավանը՝ Արշակ Բ-ը որոշակի քաղաքական նպատակներ էր հետապնդում: Մի կողմից ստանում էր արքային նվիրված բնակչությամբ նոր քաղաք, որը վերածվում էր թագավորական իշխանության մի նոր հենարանի, իսկ մյուս կողմից թուլացնում էր նախարարներին՝ նրանց ծառաներին և բոլոր դժգոհ մարդկանց հավաքելով արքունական քաղաքում: Այլ խոսքով, թագավորը նաև փորձում էր մեղմել երկրում սոցիալական լարվածությունը: Հասկանալի է, որ նախարարները հիմնալի գիտակցում էին թագավորի հեռահար նպատակները և նախարարության կարգի առումով իրենց իրավունք էին վերապահում խանգարելու քաղաքի կառուցմանը: Ըստ որում, դա արվում էր ընդհուպ պետական դավաճանության ճանապարհով, քանի որ նախարարները դիմեցին անգամ պարսից Շապուհ Բ թագավորին: Կարելի է, անշուշտ, կասկածել պատմիչի այն տեղեկությանը, թե կաթողիկոսը խնայում էր ծովեր երեխաներին: Հազիվ թե կարելի է մտածել, որ այդ խիստ փարթամացած քաղաքի ծովեր երեխաները կարող էին տեղավորվել ընդամենը մի գոմում: Ավելի շուտ դրանք ծովեր երեխաների մնացորդներն էին:

Ինչպես կտեսնենք հետագա դեպքերից, Արշակավանի կործանմանը մասնակցեց նաև Մերուժան Արծրունին: Սակայն պարզ չէ, թե պարսից զորքերը մասնակցեցին արդյո՞ք Արշակավանի եղեռնագործությանը:

Արշակը, որ մտադիր չէր կուլ տալ կատարվածը, իր ստորակա վրաց թագավորի զորքով և արքունական զնդերով պատերազմ է սկսում նախարարների դեմ՝ վրեժ լուծելու իր քաղաքը կործանելու համար: Նախարարներն էլ Ներսես Կանսարական իշխանի գլխավորությամբ միավորվում են և պատերազմում թագավորի դեմ: Սակայն մարտական գործողությունները ոչինչ չտվեցին, քանի որ կողմերից և ոչ մեկը չհաղթեց, բայց և իրեն պարտված չճանաչեց: Ըստ էության, Արշակ Բ-ը կհաղթեր, սակայն, համոզվելով, որ իր դեմ են կայսերական զորքերը և պարսից թագավոր Շապուհ Բ-ը, որոշեց կաթողիկոսի միջոցով հարթել հարաբերությունները նախարարների հետ: Կաթողիկոսը կողմերին հորդորեց հաշտվել: Թագավորը

¹³¹ Տե՛ս անդ. էջ 176:

¹³² Մովսես Խորենացի, էջ 288:

¹³³ Տե՛ս անդ. էջ 289:

¹³⁴ Տե՛ս անդ:

պարտավորվում էր շարժվել և գործել օրենքներով, իսկ նախարարները՝ թագավորին ծառայել հավատարմորեն¹³⁵:

Պատմահոր հավաստմամբ, միայն երկու նախարարներ՝ Մերուժան Արծրունին և Վահան Մամիկոնյանը չանսացին կաթողիկոսին, ապստամբեցին թագավորի դեմ և գնացին միացան պարսից Շապուհ Բ թագավորին: Հայոց թագավորը խնդիրներ ունեցավ նաև հռոմեական զորքերի հետ, որոնք՝ միայն հարկերն ստանալու ու Պապ թագաժառանգին պատանդ վերցնելու պայմանով հեռացան երկրից:

Կանգ չառնելով մյուս մանրամասների վրա, անդրադառնանք այն խնդրին, թե արդյոք հիշյալ իշխաններն այդ ժամանակ ապստամբեցին, թե Կամսարականների ու մի շարք այլ նախարարական ընտանիքներ կոտորելուց հետո միայն: Թվում է, թե ավելի տրամաբանական կլիներ նրանց ապստամբած տեսնել Կամսարականների իշխանական ընտանիքը ոչնչացնելուց հետո, երբ նրանք՝ իրենց անվտանգ չգալով, բռնեցին ապստամբության ուղին: Սակայն չպետք է մոռանալ, որ Խոսրով Բ Կոտակի ու Տիրանի քաղաքականությունը խիստ վախեցրել էր նախարարներին և Մերուժան Արծրունին հիանալի հասկանում էր, որ արքունիքը վաղ թե ուշ վրեժ է լուծելու կատարվածի համար: Ուստի հիշելով, թե Տիրանի օրոք ինչ կատարվեց Արծրունիների հետ, Մերուժան Արծրունին ու Վահան Մամիկոնյանն այլևս չսպասեցին դեպքերի հետագա զարգացմանը և ապստամբեցին: Չի բացառվում, որ դրան նպաստեց նաև պարսից Շապուհ Բ թագավորը, որը, հավանաբար, Արշակավանի իրադարձություններից սկսած, թագավոր դառնալու խոստումներով կերակրում էր Մերուժան Արծրունուն:

Ապստամբ նախարարները չէին սխալվում իրենց կանխագուշակություններում: Երբ վիճակը մի փոքր խաղաղվեց, տեղի տալու ոչ մի մտադրություն չունեցող Արշակ Բ-ը հարձակվեց նախարարներին առաջնորդած Կամսարականների և նրանց աջակից նախարարների վրա: Նա կոտորել տվեց Ներսեհ Կամսարականի գրեթե ողջ տոհմը: Փրկվեց միայն Արշավիրի որդի Սպանդարտ Կամսարականը, որի կինն Արշակունի էր և նա գնացել էր նրա կալվածքները Տարոնի և

Հաշտյանքի կողմերում¹³⁶: Նա իր զավակներ Շավարշի և Գազավունի հետ փախավ Հռոմեական կայսրություն՝ գիտակցելով իր վիճակի անհուսությունը¹³⁷: Թե էլ ինչ նախարարական տներ ոչնչացվեցին, պատմությունը, ցավոք, հիշատակներ չի պահպանել: Սակայն, դատելով պատմիչների հաղորդումներից, նրանց թիվը բավական մեծ էր:

Թովմա Արծրունին, ըստ էության, ասվածին ոչինչ չի ավելացնում, բայց և այնպես տեղեկությունների համադրական քննությունից կարելի է գալ որոշ եզրակացությունների: Նախ անտարակույս է, որ թե՛ Մերուժան Արծրունին և թե՛ Վահան Մամիկոնյանը, կարևոր դեր խաղալով Արշակավանի կործանման գործում, չէին էլ մտածում, որ կարող են ներման արժանանալ: Մերուժան Արծրունին հայոց թագավոր դառնալու մտքով ոգեշնչված, պատրաստ էր գործակցել հայոց թագավորության ռիսկին թշնամի Շապուհ Բ-ի հետ՝ իր երազանքին հասնելու և ինչու չէ, իրենց պատմական վրեժը լուծելու համար: Արծրունյաց պատմիչը միայն մի մանրամասն է ավելացնում, ըստ որի Շապուհը խոստանում է փեսայացնել Մերուժան Արծրունուն՝ նրան ամուսնացնելով իր քույր Որմիգդուխտի հետ¹³⁸: Ահա այս ամենը Մերուժան Արծրունուն դրդեց պետական դավաճանության:

Անտարակույս, Մերուժան Արծրունին հզոր ու իշխանատենչ անձնավորություն էր և Շապուհ Բ-ն օգտվեց դրանից: Կար մի հանգամանք ևս: Արծրունիները, թեկուզ և շատ վաղ անցյալում փախել էին Հայաստան և վերածվել հայկական նախարարական տոհմի, իրենց համարում էին տեղաբնիկ, իսկ հայ Արշակունիներին՝ եկվոր, ուստի գտնում էին, որ իրենք ավելի մեծ իրավունք ունեն հայոց գահի նկատմամբ, քան ոչ վաղ անցյալում դրան տիրացած Արշակունիները:

Մերուժան Արծրունին ամբողջ կյանքի ընթացքում փորձեց կյանքի կոչել հայոց թագավոր դառնալու իր ծրագիրը, որով մեծ աղետներ բերեց Մեծ Հայքի թագավորությանը: Այս ընթացքում Հուլիանոս կայսեր Պարսկաստան կատարած արշավանքն ավարտվեց նրա սպանությամբ և նոր կայսր հռչակված Հովիանոսը 363 թ. կնքեց նվաստացուցիչ «ամութալի» հաշտությունը: Վերջինս պայմանների համաձայն հռոմեացիները

¹³⁶ Տե՛ս անդ. էջ 295:

¹³⁷ Տե՛ս անդ:

¹³⁸ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 72: Համաձայն Պատմահոր, Շապուհ Բ-ը Մերուժանին կնության է տալիս իր քրոջը՝ Որմիգդուխտին (տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 301):

ոչ միայն հայոց թագավորության և կայսրության հաշվին նշանակալից տարածքներ էին զիջում Պարսկաստանին, այլև պարտավորվում հայերին չօգնել պարսիկներ հնարավոր հարձակման դեպքում¹³⁹:

Հովհաննոսի մահից հետո պարսիկները՝ այլևս ոչնչով իրենց կաշկանդված չզգալով, 364թ. ներխուժեցին Մեծ Հայքի թագավորություն՝ առաջնորդ ունենալով Մերութան Արծրունուն: Ճիշտ է, որոշ ուսումնասիրողներ փորձում են այդ դերը վերագրել Անտոնիոս անունով դասալիք հռոմեացի զինվորականին¹⁴⁰, սակայն հազիվ թե Ամմիանոս Մարկելիանոսի այդ տեղեկությունը վերաբերում է դեպի Հայաստան պարսիկների կատարած արշավանքին: Հետևաբար, պետք է ընդունել, որ Մերութան Արծրունին է ղեկավարել այդ արշավանքը: Մեծ Հայքի թագավորությունը մնաց առանց դաշնակցի և ստիպված էր անհավասար պայքար մղել Պարսից թագավորության դեմ: Ինչպես ստորև կտեսնենք, հայկական բանակը մարտական գործողությունների ընթացքում գրանցեց բազմաթիվ փայլուն հաղթանակներ, սակայն ուժերն անհավասար էին և ի վերջո հաղթանակի նժարը թեքվեց պարսիկների կողմը:

Փավստոս Բուզանդի խոսքերով Շապուհի մոտ գնացած ապստամբ Մերութան Արծրունին «դնէր ընդ նմա ուխտ երդմամբ, զի յաւիտեան ծառայ լիցի նմա: Նախ ուրացաւ ի կենացն իւրոց, զոր յաստուածն ունէր. զի եթող զօրէնս քրիստոնէութեան, և խոստովան եղև վասն անձին իւրոյ թէ չեմ քրիստոնեայ. և կալաւ զօրէնս մազդեզանցն, այսինքն զմոգուցն: ... Եդ ուխտ ընդ Շապիոյ արքային Պարսից՝ յայնմ հետէ թէ իցէ և կարասցէ յաղթել Շապուհ և ունել Հայոց զաշխարհն, և ինձ դարձ լիցի յիմ աշխարհն և յիմ տունն, նախ ես, ասէ շինեցից ատրուշան յիմում տանն սեպհականին...»¹⁴¹: Պատմիչը կամա թե ականա խոստովանում է, որ պարսից զորքերը Մերութան Արծրունու առաջնորդությամբ ավերում էին Հայոց երկիրը, փղակոտոր անելով մարդկանց, ցից հանելով կանանց և ամայացնելով այն¹⁴²:

Պատերազմական գործողություններն սկսվեցին նրանով, որ երբ Արշակ թագավորն Անգեղտան կողմն էր, պարսիկներն ավերեցին միջ-

նաշխարհը: Տեսնելով, որ պարսիկներն առանձնակի հաջողության չհասան և կարող են դադարեցնել պատերազմական գործողությունները, որով հօդս կցնդեին հայոց թագավոր դառնալու իր երազանքները, Մերութանն անընդհատ Շապուհին գրգռում էր հայոց թագավորի դեմ¹⁴³:

Մերութանի առաջնորդությամբ գործող պարսից զորքերը ներխուժում են Աղծնիք, այնուհետև Անգեղտան և Անձիտի ու Ծոփքի վրայով մտնում են Սգուր, Դարանաղի ու Եկեղաց գավառներ: Ճանապարհին թշնամին գրավում է Տիգրանակերտը և 40 հազար տուն բնակիչների բռնագաղթեցնում: Գրավելով որոշ բարեբեր երկրամասեր և հաջողության չհասնելով մյուսների ու մասնավորապես Անգղի նկատմամբ, թշնամին Դարանաղիում գրավում է Անի ամրոցը և քանդելով արքունի հանգստարանը, գերեվարում հայոց թագավորների ոսկորները: Կողոպտվում են ամրոցում պահվող արքունի զանձերը: Պատմիչի հաղորդմամբ, պարսիկները չեն կարողանում կործանել միայն հայոց Սանատրուկ թագավորի դամբարանը, քանի որ այն շատ ամուր կառույց էր: Այդ բարբարոսությունը գործելուց հետո թշնամին Բասենի վրայով շարժվեց Այրարատյան դաշտ և դաժան պարտություն կրեց Վասակ Մամիկոնյան սպարապետի ղեկավարած հայկական բանակից: Վերադարձվեց ոչ միայն ավարը, այլև թագավորների ոսկորները, որոնք հողին հանձնվեցին Աղծք գյուղում կառուցված դամբարանում¹⁴⁴:

Որքան էլ զարմանալի էր, Մերութան Արծրունուն, այնուամենայնիվ, հաջողվեց փրկվել և փախչել Պարսկաստան¹⁴⁵: Պատերազմական գործողությունների ընթացքում հայկական զորքերը ներխուժեցին Պարսից տերություն և ավերեցին մերձսահմանային նահանգները: Պատմիչը՝ հենվելով ժողովրդական գրույցների վրա, հիշատակում է պարսից զորավարների դեպի Հայոց թագավորություն կատարած բազմաթիվ արշավանքների մասին, որոնցում, որպես կանոն, հաղթում էին հայերը¹⁴⁶: Եթե հավատանք պատմիչին, այդ կռիվների ընթացքում Մերութան Արծրունին մշտապես փրկվում է, ինչը հիմնված է միայն ժողովրդական բանահյուսության վրա:

¹³⁹ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեատմատիա», հ. 2, Երևան, 2011, էջ 68-69:

¹⁴⁰ J. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen, Wien, 1930, էջ 118:

¹⁴¹ Փավստոս Բուզանդ, էջ 216:

¹⁴² Անդ, էջ 217:

¹⁴³ Տե՛ս անդ, էջ 218:

¹⁴⁴ Տե՛ս անդ, էջ 222:

¹⁴⁵ Տե՛ս անդ, էջ 217:

¹⁴⁶ Տե՛ս անդ, էջ 223-226:

Հնայած ձեռք բերված հաղթանակներին՝ Հայոց թագավորության ուժերը գնալով սպառվում էին: Հոգնեցին նախարարները, ժողովուրդը: Նախարարների մի մասն աստիճանաբար սկսեց հեռանալ Արշակ թագավորից, և երկրի վիճակը վատացավ: Դրանից անմիջապես օգտվեց պարսից արքունիքը՝ ի դեմս Շապուհ Բ թագավորի, որը Արշակ Բ-ին հրավիրեց Պարսկաստան՝ բանակցությունների, ուղարկելով անգամ աջ մատանիով կնքված նամակ, որը պարսիկների մոտ մեծ սրբություն էր: Գտնվելով ծանր կացության մեջ և ստանալով իր անվտանգությունն ապահովող երաշխիք՝ Արշակ Բ-ն ու սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանը մեկնեցին բանակցությունների, որոնց ընթացքում հայոց թագավորն ուխտադրժորեն ձերբակալվեց, իսկ սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանը մորթազերծ արվեց¹⁴⁷: Արշակ Բ-ը նետվեց Անհուշ ամրոցի բանտ, իսկ այնուհետև Շապուհ Բ-ի հրամանով մահապատժի ենթարկվեց:

Մերուժան Արծրունու վարքագիծը, հասկանալի է, երկրում առաջ էր բերում նրա նկատմամբ ատելություն: Սակայն չի բացառվում, որ նա կողմնակիցներ էլ ուներ: Մերուժանը, փորձելով տիրել երկրին, մեծ չարագործություններ կատարեց իր քեռայր Վահան Մամիկոնյանի հետ միասին: Արծրունյաց պատմիչի հավաստմամբ՝ նրանք գրավում են Ուտտունյաց գավառը, ձերբակալում Գարեգին Ուտտունու կին Համազասպուհուն ու խոշտանգումների ենթարկում Վան-Տոսպ կամ Վան քաղաքում¹⁴⁸: Համազասպուհի իշխանուհին հրաժարվում է ընդունել պարսից մագդեզանց կրոնը և մերկացվելով կախվում է բերդաքաղաքի հյուսիսային աշտարակից: Նրա մարմինը տարվում, հողին է հանձնվում Ձորովանքում՝ Հռիփսիմյանց կույսերի վկայարանում, որը կառուցել էր Գրիգոր Լուսավորիչը¹⁴⁹: Մերուժան Արծրունին ու Վահան Մամիկոնյանն ավերում են Վանը և գերեվարում քաղաքի հայ և հրեադավան բնակչությանը¹⁵⁰: Այնուհետև պարսիկներն ավերում են Վաղարշապատը, Արտաշատը և շատ ուրիշ քաղաքներ:

¹⁴⁷ Տե՛ս անդ, էջ 249–257:

¹⁴⁸ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 72–73:

¹⁴⁹ Տե՛ս անդ, էջ 73:

¹⁵⁰ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 261–262: Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 73:

Ի վերջո, Մերուժան Արծրունին պարսիկների օգնությամբ իրեն հռչակում է թագավոր: Նրա թագավորությանը հավանություն էր տվել պարսից Շապուհ Բ թագավորը¹⁵¹:

Նույն այդ դեպքերը նկարագրող Մովսես Խորենացին ևս նշում է, որ պարսից Շապուհ Բ թագավորը «...խոստացաւ տալ նմա զՀայոց թագավորութիւնն, միայն թե զնախարարսն նուաճելով՝ ի դէն մագդեզանց զաշխարհս դարսուցէ: Որոյ յանձն առեալ և եկեալ, և զբազում ի նախարարաց կանաց կալեալ՝ ի բերդս տայր պահել, զդարձ արանցն յուսալով: Եւ զամենայն կարգ քրիստոնէութեան ջանայր խափանել: Ջեպիսկոպոսս և զբահանայս հարկաց պատճառաւ կապեալ՝ յերկիրն Պարսից տայր տանել: Եւ զորս միանգամ գիրս գտանէր՝ այրէր, և հրաման տայր մի ուսանել զգպրութիւն յունարէն, այլ զպարսիկ, և մի ոք իշխեսցէ յոյն խօսել կամ թարգմանել. այսպիսի ինչ պատճառաւ, զի ամենեկին մի լիցի Հայոց ընդ Հունաց ծանօթութիւն և հաղորդութիւն սիրոյ»¹⁵²:

Պարսից արքունիքը ճանաչել էր Մերուժան Արծրունուն հայոց թագավոր, թե ոչ, հստակ չէ, քանի որ Պատմահայրը խոսում է միայն թագավորական իշխանության կայանալու մասին: Ըստ էության, պարսից քաղաքականությունն առավել քան հստակ էր: Ամեն ինչ անել քրիստոնեությունը Հայաստանում արմատախիլ անելու համար և դրանով իսկ հայերին կտրել Հռոմեական կայսրությունից: Շապուհ Բ-ը միայն այդ գնով էր պատրաստ՝ Մերուժան Արծրունուն ճանաչելու հայոց թագավոր: Մերուժանը պետք է իրեն ենթարկեր ոչ միայն բոլոր նախարարությունները, այլև նրանց ստիպեր ընդունելու պարսից կրոնը և հունարենի փոխարեն մտցնել պարսկերենի ուսուցում:

Հայ պատմագիրները, միանգամայն իրավացիորեն, ամենամոռյալ գույներով են ներկայացնում Մերուժան Արծրունուն: Սակայն պետք է խոստովանել, որ թեկուզև պարսից գերիշխանությունն ընդունելու պայմանով, նա ձգտում էր պահպանել Հայոց թագավորությունը: Ըստ էության, այդ նշանակում էր հռոմեա-հունական գերիշխանությունը փոխարինել պարսկականով: Բայց դրա համար պետք էր վճարել քրիստոնեությունից հրաժարվելով և պարսից զրադաշտական կրոնն ընդունելով: Անշուշտ, այդ քաղաքականությունը որոշակիորեն ուղղված

¹⁵¹ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 75:

¹⁵² Մովսես Խորենացի, էջ 301:

էր կայսրության դեմ, սակայն այդ բոլորով հանդերձ դժվար է ասել, թե ինչպիսին կլինէր Մերութան Արծրունու քաղաքականությունը հայոց գահին տիրելուց հետո: Չի բացառվում, որ հաջողության հասնելուց հետո նա փորձեր կարգավորել հարաբերությունները Հռոմեական կայսրության հետ և վարեր Պարսկաստանից անկախ քաղաքականություն: Դրա վառ օրինակը շատ չանցած տվեց Մանվել Մամիկոնյանը, որը Հայոց թագավորության խնամակալի պաշտոնին հասնելուց հետո Հայաստանից դուրս քշեց իրեն մինչ այդ օգնություն ուղարկված պարսկական զորքերը և, պարսից արքունիքից լրիվ անկախանալով, կարողացավ կարգավորել հարաբերությունները Հռոմեական կայսրության հետ:

Բոլորովին պետք չէ մոռանալ մի հանգամանք ևս: Չնայած երկիրը պաշտոնապես ընդունել էր քրիստոնեությունը, սակայն գրի բացակայության և եկեղեցական ծիսակատարությունը հունարեն կամ ասորերեն կատարելու պատճառով այն շատ-շատերի համար մնում էր անծանոթ կրոն և, ամենայն հավանականությամբ, ինչպես ցույց է տալիս Փավստոս Բուզանդը, հայ հեթանոսների դիրքերը բավականին ուժեղ էին: Պատմական իրադարձությունների ու դեպքերի մասին տեղեկությունները մեզ են հասցրել քրիստոնեության ջատագով պատմիչները՝ դրանք մատուցելով այդ վարդապետության շահերի տեսանկյունից: Այլ խոսքով, չի բացառվում, որ Մերութան Արծրունին վայելում էր հայ հասարակության նշանակալից մասի աջակցությունը: Այլապես նա ոչ մի կերպ չէր կարողանա թագավորել իր նկատմամբ լոկ թշնամաբար տրամադրված երկրում:

Ասել, թե Շապուհ Բ-ը շատ էր վստահում Մերութանին և նրան աջակից նախարարներին, բոլորովին ճիշտ չի լինի: Մեծ Հայքի թագավորությունը ռազմակալելուց հետո, որում մեծ էին Մերութան Արծրունու ծառայությունները, նա երկրի կառավարումը հանձնեց պարսից Զիկ և Կարեն զորապետներին¹⁵³ և ոչ թե Մերութան Արծրունուն: Ավելին, դատելով Փավստոս Բուզանդի կողմից այս դեպքերի առնչությամբ Վահան Մամիկոնյանի անունն առաջինը հիշվելուց¹⁵⁴, կարելի է ենթադրել, որ պարսից արքունիքի աչքում Վահան Մամիկոնյանը, իբրև ոչ շատ ուժեղ անձնավորություն, ավելի

ընդունելի էր, քան Մերութան Արծրունին: Ինչպես տեսնում ենք, Շապուհ Բ-ը երկար ժամանակ և ոչ առանց հիմքի խուսափում էր Մերութանին հայոց թագավոր ճանաչել և, ըստ էության, անորոշ է, թե պարսից թագավորը Մերութանին ճանաչեց հայոց թագավոր, թե նրան կերակրում էր ոչինչ չնշանակող խոստումներով: Եթե նա այդ քայլն այնուամենայնիվ կատարեց, ապա ստիպված եղավ դրան գնալ, համոզվելով, որ պարսից մեծաքանակ զորքերն ի վիճակի չեն երկիրը հնազանդեցնել և վերածել պարսկական սովորական մարզի:

Իր նշված քաղաքականության կենսագործման հարցում անհաջողություն կրելով՝ Շապուհ Բ-ը պարզապես ստիպված էր Մերութան Արծրունուն ճանաչել հայոց թագավոր, եթե, իհարկե, այդ բանը նա այնուամենայնիվ կատարել է: Դրա նպատակն այդ ճանապարհով Մեծ Հայքի թագավորությունը գոնե Պարսից թագավորության գերիշխանության ոլորտ ներառնելն էր: Դա նաև Հայոց թագավորությունը Հռոմեական կայսրությունից կտրելու միակ իրական ճանապարհն էր հիշյալ շրջանում:

Վերջապես, չի բացառվում, որ կրոնական հալածանքները, բացառությամբ իշխանական դասի նկատմամբ, այնքան սոսկալի չէին, ինչպես փորձել են ներկայացնել պատմիչները: Կարծում ենք, բոլորովին պատահական չէ Պատմահոր այն հաղորդումը, որ քահանաները հարկերի պատճառով է, որ ձերբակալվում և Պարսկաստան էին քշվում: Այլ խոսքով, հարկերը վճարողները չէին հալածվում, ինչն էապես փոխում է դեպքերի պատկերը:

Վ. Կարդանյանը միանգամայն իրավացիորեն գտնում է, որ Շապուհ Բ-ը համոզված չէր, թե Մերութան Արծրունին կկարողանա հավատափոխել հայ ժողովրդին, քանի որ նրա ճնշող մասը հարում էր հռոմեամետ ուժերին, որոնց ոգեշնչողը Հայոց եկեղեցին էր¹⁵⁵: Եվ իրոք, Արշակ Բ-ի ձերբակալությունը և Անհուշ բերդում բանտարկվելը չխանգարեցին, որ երկիրը շարունակի պայքարը: Փառանձեմ թագուհին ամրացավ Արտագերս ամրոցում և 14 ամիս դիմադրեց թշնամուն: Միայն համաճարակն էր պատճառը, որ ամրոցը հանձնվեց թշնամուն¹⁵⁶: Առավել քան զարմանալի է, որ պատմիչները ոչինչ չեն

¹⁵⁵ Տե՛ս Վ. Կարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 27-28:

¹⁵⁶ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 259-260: Տե՛ս նաև «Հայ ժողովրդի պատմության քրեատմատիկա», հ. 2, էջ 103-105:

¹⁵³ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 269:

¹⁵⁴ Տե՛ս տեղ. էջ 267, 269:

ասում այդ ամբողջ ընթացքում Մերուծան Արծրունու գործողությունների մասին: Մովսես Խորենացին հակված է կարծելու, որ Մերուծան Արծրունին ու Վահան Մամիկոնյանը մասնակցել են Արտագերսի պաշարմանը¹⁵⁷: Սակայն այն իրողությունը, որ Փավստոսն այդ դեպքերի առնչությամբ ոչինչ չի հայտնում, կարծել է տալիս, որ Պատմահայրն ինչ-ինչ պատճառներով սխալվում է:

Տեսնելով, հավանաբար, որ Զիկն ու Կարենն առանձին հաջողության չհասան, Շապուհ Բ-ը կրկին գործով Հայաստան է ուղարկում Մերուծան Արծրունուն ու Վահան Մամիկոնյանին¹⁵⁸: Հայ դավաճան իշխանների խորհրդով պարսիկները Հայաստանում սկսում են ամրոցներ ու բերդեր կառուցել և դրանցում պահել հայ իշխանուհիներին, որպեսզի եթե նրանց ամուսինները հպատակության չգան, սպանվեն¹⁵⁹: Դատելով Փավստոս Բուզանդի տվյալներից՝ Մերուծան Արծրունին այդպես էլ ամբողջ երկրի վրա իշխանություն չստացավ: Նա և Վահան Մամիկոնյանը երկրի բնակչությանը հավատափոխ անելու ուղղությամբ շատ ջանքեր գործադրեցին՝ ավերելով եկեղեցիներն ու կրակարաններ կառուցելով¹⁶⁰: Թե նրանք ինչ հաջողությունների հասան, սկզբնաղբյուրների հաղորդումների սղության պատճառով դժվար է արձանագրել:

Հայրենասեր ուժերին մտահոգում էր երկրում ստեղծված կացությունը: Ներսես կաթողիկոսը հռոմեական Վաղես կայսրից խնդրում է հայոց գահ բարձրացնել Արշակ Բ-ի և Փառանծեմի որդի Պապին, որը դեռ Արտագերսի պաշարման ժամանակ տարվել էր կայսրություն և ապրում էր Նեոկեսարիա քաղաքում: Երկար ժամանակ կայսրությունը ոչինչ չէր ձեռնարկում, քանի որ նրա դանուբյան սահմանը բարբարոսական ցեղերի հարձակումների պատճառով անհանգիստ էր: Վաղես կայսրը նման անբարենպաստ իրադրության պայմաններում չէր կամենում խախտել 363 թ. պարսկա-հռոմեական պայմանագիրը:

Պապ թագաժառանգը փորձեց սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանի հետ ազատագրել երկիրը, սակայն սեփական ուժերի

¹⁵⁷ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 300:

¹⁵⁸ Տե՛ս անդ, էջ 301:

¹⁵⁹ Տե՛ս անդ:

¹⁶⁰ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 271:

սակավաթվության պատճառով հաջողության չհասավ: Հետո թագաժառանգը դիմեց դիվանագիտության օգնությանը և փորձեց լեզու գտնել Շապուհ Բ-ի հետ: Նա դրան հասնելու համար մահապատժի ենթարկեց իր կողմն անցած Դղակ Հայր մարդպետին և Արտավանին, որոնք դավաճանել էին Արշակ Բ-ին¹⁶¹: Սակայն այդ մեղսագործությունը, քանի որ նրանք փրկել էին Պապին ու փախցրել կայսրություն, միանգամայն անօգուտ դուրս եկավ: Բանն այն է, որ դանուբյան սահմանի պաշտպանությունն ապահովելուց հետո Վաղես կայսրը Տերենտիոս զորավարի ղեկավարությամբ Հայաստան գործեր ուղարկեց, որպեսզի նրանք աջակցեն թագաժառանգ Պապին:

Հետագա դեպքերը խիստ խառնիխուռն են, քանի որ, ըստ Պատմահոր, Պապը և Տերենտիոսը «...եկեալ գտանէն զամբարիշտն Մեհրուծան պետեցեալ կալեալ զերկիրս Հայոց. և հալածական արարեալ՝ յինքեանս թափեն զաշխարհս: Բայց Մեհրուծան հրամայէ պայկացն՝ զբերդիցն պարսպաց կախել զկանայս նախարարացն, մինչև մեռցին. և թողուլ նոյնպէս ի կախաղանին զղիակունսն, զի լուծեալ անկցին՝ գէշ կերակուր լինել թռչնոց»¹⁶²: Հասկանալի է, որ ծանր վիճակում հայտնված Մերուծան Արծրունին ստիպված էր դիմելու Շապուհ Բ-ի օգնությանը, որը նրան հրամայում է պարսից ուժերով դուրս գալ պատերազմի¹⁶³: Ըստ Վ. Վարդանյանի՝ ստացվում է, որ պարսից զորքերը Հայաստանում չէին, և Շապուհի հրամանով են մտնում Հայաստան¹⁶⁴: Մեր կարծիքով՝ կարելի է գալ միանգամայն այլ եզրակացության: Հավանաբար, մեզ անհայտ ինչ-ինչ անցքերի պատճառով, այնուամենայնիվ, Մերուծանին էր տրվել Հայոց թագավորությունը: Սակայն նա չէր կարողացել երկիրը սեփական ուժերով պաշտպանել և ստիպված էր եղել դիմելու Շապուհ Բ-ի օգնությանը:

Երկրում սկսված հուժկու ազատագրական պայքարը ծախողեց Շապուհ Բ-ի և Մերուծան Արծրունու ծրագրերը: Մերուծանի գահակալելով կամ համարյա գահակալելով, անշուշտ, Զիկը և Կարենը

¹⁶¹ Տե՛ս Ammianus Marcellinus, Volume III (3), Books XXVII-XXXI (27-31), Excerpta Valesiana., translated by John C. Rolfe, Loeb Classical Library, Cambridge, Massachusetts, U.S.A., 1972, book XXVII, 12-14. ctp. 85.

¹⁶² Մովսես Խորենացի, էջ 302:

¹⁶³ Տե՛ս անդ:

¹⁶⁴ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 30:

չէին դադարում գլխավորել պարսկական զորքերը, ուստի Փավստոս Բուզանդը միանգամայն իրավացի է, երբ գրում է, որ Մուշեղ Սպարապետը ջախջախեց պարսից զորքը՝ սպանելով Զիկ և Կարեն զորապետներին¹⁶⁵։ Մերուսան Արծրունուն հաջողվեց մագապործ փախչել՝ ապավինելով իր նժույգի արագավազությանը։ Սակայն նա, ինչպես պարզ կդառնա հետագա դեպքերից, հույսը չէր կորցրել տիրանալու հայկական գահին։ Նրա ծրագրերը պահպանվեցին, սակայն, այս դեպքերից հետո Մերուսան Արծրունու հեղինակությունը Շապուհ Բ-ի աչքում արմատապես ընկավ, ուստի, երբ սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանը ջախջախում է Շապուհի գլխավորած բանակը, Մերուսան Արծրունին վերջինիս զորագնդերից միայն մեկի հրամանատարն էր։

Մերուսան Արծրունին իր փոթորկոտ կյանքն ավարտեց 371 թ. Զիրավի ճակատամարտում։ Հայ-հռոմեական զորքերը, մինչդեռ հռոմեացիները խուսափում էին անմիջական պատերազմական գործողություններից՝ ձև անելով, թե պաշտպանում են 363 թ. պարսկահռոմեական պայմանագիրը, և առավելապես վահանափակեր էին կազմակերպում, հասան փայլուն հաջողության։ Պարսկական բանակը ջախջախվեց, և նրա մնացորդները հափշտակ լքեցին Մեծ Հայքի թագավորության սահմանները։ Ըստ երևույթին՝ ազդված Շապուհ Բ-ի իր նկատմամբ բռնած դիրքից, եթե հավատանք պատմիչին, Մերուսան Արծրունին լուր ուղարկեց Մուշեղ Մամիկոնյանին Շապուհ Բ-ի կողմում կռվող այսպես կոչված աղվանից թագավոր Ուռնայրի ծրագրերի մասին¹⁶⁶։

Պատմիչն այլևս ոչինչ չի հայտնում ճակատամարտում Մերուսան Արծրունու ունեցած կամ չունեցած մասնակցության մասին։ Թերևս իրավացի է Վ. Վարդանյանը, կարծելով, որ Մերուսանն այլևս հայոց թագի հույսեր չէր փայփայում և բոլորովին հույս չուներ դրան հասնել Շապուհ Բ-ի օգնությամբ¹⁶⁷։ Այսօր շատ դժվար է ասել, թե Մերուսանն այդ օրերին ինչ հույսեր էր փայփայում։ Այսպես թե այնպես, Պատմահայրը, իհարկե, որոշ դեպքեր ու իրադարձություններ փոփոխելով իր հավատամքի համաձայն, միանգամայն այլ կերպ է

ներկայացնում Զիրավի ճակատամարտը։ Ասենք, որ փաստերը կասկածի տակ առնելու առանձին հիմքեր չկան, սակայն Պատմահայրը զարմանալիորեն հայկական զորքերի հրամանատարությունը վերագրում է ոչ թե Մուշեղ Մամիկոնյանին, այլ Սմբատ Բագրատունուն, որին հաջողվում է Կոգովտի շամբուտի եզրին ձերբակալել Մերուսան Արծրունուն և դաժան մահով սպանել¹⁶⁸։

Սակայն այս դեպքերի կապակցությամբ Պատմահայրը հայտնում է մի շատ հետաքրքիր փաստ։ Նրա խոսքերով՝ Սմբատ Բագրատունին խուսափում է ձերբակալված Մերուսան Արծրունուն բանակատեղ տանել, քանզի մտածում էր, որ հնարավոր է նրան ազատի Ներսես Մեծը¹⁶⁹։ Պատմահոր համաձայն՝ Սմբատ Բագրատունին «... գտեղծօքն գտանէ պատրաստական առ ի կորուստ ամբարշտին (Մերուսանին – Հ. Բ.) զոմանս խորանաւորս հուր լուցեալ, և շամփուր երկաթի՝ միս խորովելոյ, զոր ջեռուցեալ կրկնեաց բոլորեալ որպէս պսակ, և յոյժ արտանէլ արարեալ, ասէ. «Պսակեմ զքեզ, Մեհրուսան, քանզի ի խնդիր էիր թագաւորել Հայոց, և ինձ ասպետիս պարտ է զքեզ պսակել ըստ սովորական իշխանութեան իմոյ հայրենեաց»։ Եւ մինչ դեռ տաքն էր իբրեւ գիւր՝ եղ ի գլուխն Մեհրուսանայ, և այնպէս սատակեցաւ չարն։ Եւ յայնմ հետէ խաղաղեցաւ երկիրն, ընդ ձեռամբ Պապայ նուաճեալ»¹⁷⁰։ Այսպես ավարտվեց Մերուսան Արծրունու հուսահատ փորձը՝ պարսից Շապուհ Բ թագավորի օգնությամբ տիրանալու հայոց գահին։

Ինչպես տեսանք, ըստ Մովսես Խորենացու, Մերուսան Արծրունին սպանվում է Զիրավի ճակատամարտում։ Փավստոս Բուզանդը, ընդհակառակը, ոչինչ չի հայտնում նրա սպանվելու մասին և անգամ նրան հիշում է ճակատամարտից հետո էլ, ըստ որում՝ բավականին դրական երանգներով։ Թե որքան է ստույգ նրա կենդանությունը Արշակ Գ-ի օրերում և Մանվել Մամիկոնյանի նիզակակից իշխան Բաբկեն Սյունու ձեռքով սպանվելը¹⁷¹, ո՛չ կարելի է ժխտել և ո՛չ էլ հաստատել, քանի որ հաղորդումներն ընդամենը երկուսն են և այն էլ իրարամերժ։ Սակայն ավելի հակված ենք

¹⁶⁵ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 280։

¹⁶⁶ Տե՛ս անդ, էջ 288։

¹⁶⁷ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 31։

¹⁶⁸ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 305։

¹⁶⁹ Տե՛ս անդ։

¹⁷⁰ Անդ։

¹⁷¹ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 380։ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 76։

վատահեղու Պատմահորը, ուստի գտնում ենք, որ Մերութան Արծրունին Ձիրավի ճակատամարտում կնքեց իր մահկանացուն¹⁷²:

Թովմա Արծրունին՝ խոսելով Մերութան Արծրունու վախճանի մասին, ըստ որում, լիովին հետևելով Պատմահորը, այդ բաժինն ավարտում է հետևյալ խոսքերով. «Առ սա ինձ ի ճախ ելանէ քերթողական առասպէլն որ ասէ. բազում անգամ աղուեսք թագաւորել խորհեցան, բայց շունք ոչ առին յանձն»¹⁷³:

Արծրունիներն Արշակունյաց թագավորության վերջին շրջանում

Պապի գահակալությամբ Առաջավոր Ասիայում խաղաղություն հաստատվեց: Պարսկաստանը Ձիրավի 371 թ. ճակատամարտում զորքերի կրած ծանր պարտությունից հետո ստիպված էր մոռանալ 363 թ. «ամոթալի» պայմանագիրը և հաշտվել Մեծ Հայքի թագավորության ոչ միայն գոյության, այլև տարածքային ամբողջականության վերականգնման հետ: Խնդիրն այն է, որ սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանը թագավորի հրամանով կարողացավ ճնշել Արշակ Բ թագավորի դեմ հանդես եկած և անգամ ապստամբած նախարարությունները և վերականգնեց թագավորության տարածքային ամբողջականությունը:

Թովմա Արծրունին Պապ արքայի իշխանության շրջանում հիշատակում է հայոց զորավար Մերշապուհ Արծրունուն ու Մերութան Արծրունու եղբորը, չնայած նրա անունը չի տալիս, վկայելով, թե ինչպես նրանք Վահան Ամատունու հետ գալիս են և Թորդանի տոհմական վկայարանում հողին հանձնում Ներսես Մեծ կաթողիկոսի մարմինը¹⁷⁴:

Պապի կարճատև գահակալությունից հետո Մեծ Հայքում հռոմեացիների օգնությամբ թագավորեց Վարազդատը (373–377 կամ 374–378): Արծրունյաց պատմիչն այդ շրջանում հիշում է Մերութան

Արծրունու եղբորը, որին, կայսեր հետ գծոված լինելու պատճառով Վարազդատն ուղարկում է Շապուհ Բ-ի մոտ որպես դեսպան՝ հայտնելով, որ պատրաստ է նրան ենթարկվել: Մերութանի եղբայրը, պարսից թագավորին ներկայանալով, նրան հիշեցնում է իր եղբոր և Սմբատ Բագրատունու ձեռքով (հեղինակի մոտ, չգիտես ինչու՝ Մամիկոնյան – Հ. Բ.)¹⁷⁵ նրա մահվան մասին ու միաժամանակ նշելով, որ Վարազդատն անկեղծ է, առաջարկում է ընդառաջել հայոց թագավորին¹⁷⁶: Անդրադառնալով այս խնդրին՝ Վ. Վարդանյանը հնարավոր է համարում այդ պատմության իրական լինելը¹⁷⁷, հենվելով Պատմահոր այն հաղորդման վրա, թե Վարազդատը, «արբեալ ի մանկութեանն արութիւնս, առ այսօրիւք և ի թագաւորութեանն ոչ հնազանդէր խրատու վերակացութեան զօրացն Յունաց: Վասն որոյ առաքէ հրեշտակս առ Շապուհ, զի տացէ ի դստերաց իւրոց նմա կնութեան և սա դարձուցէ առ նա զաշխարհս Հայոց: Զոր զգացեալ զօրաւորացն Յունաց, ազդ առնեն կայսեր»¹⁷⁸:

Հնարավոր է, որ Պարսկաստան պատվիրակություն ուղարկվել է, քանի որ, ըստ Հ. Մանանդյանի, 377թ., վեստգոթերի սպառնալի հարձակումների պատճառով կայսրությունն ստիպված էր եղել իր զորքերը դուրս բերել Մեծ Հայքի թագավորությունից¹⁷⁹: Ամենայն հավանականությամբ, զգվելով երկրի ներքին գործերին հռոմեական զորավարների անընդհատ միջամտելու առավել քան տհաճ փորձերից, հայոց թագավորը, աչքի առաջ ունենալով իր հորեղբայր կամ ազգական Պապի գործունեությունը, աշխատել է լեզու գտնել պարսից արքունիքի հետ: Ինչ վերաբերում է Փավստոս Բուզանդին, ապա նա կամ ոչինչ չգիտի Վարազդատի Պարսկաստան ուղարկած պատվիրական մասին, կամ էլ հարմար չի գտել անդրադառնալու դրան: Համեմայնդեալս, հռոմեացիների կողմից Պապի սպանությունը խիստ ան-

¹⁷² Ակամա կարելի է մտածել, որ ըստ Փավստոսի՝ Ձիրավի ճակատամարտից հետո կենդանի մնացած Մերութան Արծրունին, թերևս, նրա որդին է կամ էլ տոհմակիցներից մեկը, որին Փավստոս Բուզանդը շփոթել է Մերութան Արծրունու հետ: Ալեկին, եթե մեր այս ենթադրությունը ճիշտ է, ապա նոր Մերութան Արծրունի կարծես թե հայ նախարարությունների մերձենալու քայլեր է կատարում:

¹⁷³ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 76:

¹⁷⁴ Տե՛ս անդ, էջ 77:

¹⁷⁵ Պատմահայրը, ինչպես տեսանք, Ձիրավի ճակատամարտում նշում է Սմբատ Բագրատունու անունը, որի մասին ոչինչ չի հայտնում Փավստոս Բուզանդը: Նա ճակատամարտի հրամանատար է հիշում Մուշեղ Մամիկոնյանին (Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 287–288): Սմբատը, ամեն ինչից դատելով, եղել է զորագնդերից մեկի հրամանատարը, որին Փավստոս Բուզանդն անհրաժեշտություն էլ չի զգացել հիշատակելու:

¹⁷⁶ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 77:

¹⁷⁷ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նվ. աշխ., էջ 32:

¹⁷⁸ Մովսես Խորենացի, էջ 308–309:

¹⁷⁹ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Խ. Բ, մաս Ա, Երևան, 1957, էջ 228: "История Византии", т. I, Москва, 1967, էջ 177–178:

հանգստացրել է Վարազդատին, որը Պապի եղերական սպանության համար սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանին մահապատժի ենթարկելով, անշուշտ, պիտի փորձեր իր դիրքերն ամրապնդել՝ մերժենալով Պարսից տերությանը¹⁸⁰:

Ինչպես արդեն վերը նշեցինք, մարդպետական տուն կամ տոհմ չի եղել, և Արծրունիների նկատմամբ մարդպետների թշնամական վերաբերմունքը բխում էր ոչ թե նրանց հակասություններից, այլ պետական իշխանության շահերից: Սպանել տալով Դռակ Հայր մարդպետին, Պապ թագավորը նրան պարզապես պատժեց պետական դավաճանության համար և, բնականաբար, Հայր մարդպետի պաշտոնն զբաղեցնողի իրավունքները որևէ ձևով չսահմանափակվեցին: Ներքինի մարդպետներն իրենց սոցիալական կացությամբ և ընտանիք չունենալու պատճառով պետք է հավատարմորեն ծառայեին արքունիքին: Ուստի, Հայ Արշակունիների հարստության վերջին ներկայացուցիչ Արտաշես-Արտաշիրի գահընկեցությանը մասնակցած Վաչե Արծրունու դիրքորոշումը մարդպետների հետ Արծրունիների հակամարտությամբ բացատրելը¹⁸¹ քննություն չի բռնում:

Նախ, այդպիսի հակամարտություն չի եղել և չէր էլ կարող լինել: Եվ վերջապես, Պատմահոր տեղեկությունը որևէ ձևով չի կապվում արված ենթադրության հետ, քանի որ Արտաշեսին գահընկեց անելու կապակցությամբ նա ոչ մի նախարարի անուն չի հիշատակում¹⁸²: Դա բնավ էլ պատահական չէ: Եթե նույնիսկ բողոքողների մեջ ժառանգատեր նախարարներ էլ են եղել, ապա դրանց հիմնական մասը ոչ ժառանգատեր նախարարներ էին, որոնց, ամեն ինչից դատելով, պարսից արքունիքը խոստացել էր ժառանգատեր դարձնել, եթե պահանջեն Արտաշես թագավորի գահընկեցությունը: Ինչ վերաբերում է Վաչե Արծրունու հետ կապված հիշատակությանը, ապա այն վերաբերում է Արտաշեսի գահընկեցությանը հաջորդած ժամանակաշրջանին, երբ հայոց նախարարները, երկու խմբի բաժանվելով, մարդիկ են ուղարկում պարսից թագավորի մոտ, որ հայոց եկեղեցական աթոռի աթոռակալ խնդրեն: Ըստ որում, Վաչե Արծրունին և Աշոցքի տեր Հմայակն իրենց համաձայնությունն են հայտնում այն թեկնածուին, որին

կկամենա թագավորը, իսկ Ապահունյաց Մանեճը և Սպանդարտ Արշարունին՝ Սահակ Պարթև կաթողիկոսին¹⁸³:

Զմոռանա՞նք, որ Արտաշեսի գահընկեցությունից հետո իրադրությունն արմատապես փոխվել էր: Ուստի պարսից թագավորի հետ թեկնածուի հարցում միակարծիք լինելու խնդրում Վաչե Արծրունու վարքագիծը բոլորովին այլ շարժառիթներ ուներ: Խնդիրն այն է, որ Արտաշեսի գահընկեցությամբ մարդպետական հաստությունն այն կարգավիճակով, որ ուներ Հայ Արշակունիների թագավորության շրջանում, դադարեց գոյություն ունենալուց: Ավելին, պարսից արքունիքը թողեց մարդպետություն անունով պաշտոնը, բայց այն զբաղեցնողների համար առանց ներքինության պահանջի, հանձնվեց Արծրունիներին, որոնք սկսեցին կոչվել Մարդպետներ կամ Ռմբոսյաններ: Հասկանալի է, որ այդ պաշտոնին տիրացած Վաչե Արծրունին չէր ցանկանա որևէ ձևով ընդդիմանալ պարսից արքունիքին, քանի որ Հայոց մարգապանության ներքին կարգն ու կանոնն ապահովող մարդպետական գունդը, որը, որոշ տվյալներից դատելով, մարդպետական գնդի պես կազմում էր 15 հազար մարտիկ, Արծրունիներին դարձնում էր մարդպետությունում մարգապանից հետո երկրորդ դեմքը:

Համենայնդեպ, Տիգրան կանչված նախարարների մեջ առաջինը հիշվում է մարգպան Վասակ Սյունին, երկրորդը՝ Ռմբոսյան Ներշապուհ Արծրունին, երրորդը՝ Արտակ Ռշտունին և միայն հինգերորդը՝ սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը¹⁸⁴: Հետևաբար, բոլորովին ճիշտ չէ Վ. Վարդանյանի այն տեսակետը, թե Արշակունյաց թագավորության բարձունից հետո մարդպետները կորցրեցին իրենց գերազդեցիկ դերը և հողատիրությունները¹⁸⁵: Պարզապես մարդպետներն իրենց նախկին կարգավիճակով դադարեցին գոյություն ունենալուց, քանի որ նրանց գոյությունն անգամ պայմանավորված էր Հայոց թագավորության գոյությամբ: Որոշ փոփոխված կարգավիճակով այդ պաշտոնն այժմ անցավ Արծրունիներին և կարևոր դեր կատարեց, որ նրանք ժամանակի ընթացքում իրենց վերահսկողության տակ վերցնեն Վասպուրականը:

¹⁸⁰ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 352-355:

¹⁸¹ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 33:

¹⁸² Տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 346-347:

¹⁸³ Տե՛ս անդ, էջ 350:

¹⁸⁴ Տե՛ս Եղիշե, էջ 42-43:

¹⁸⁵ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 33:

Վ. Վարդանյանը փորձում է որոշակի իմաստ տեսնել այն բանում, որ Ագաթանգեղոսի մոտ մարդպետը հիշվում է երրորդ տեղում, իսկ Արծրունիներ՝ 16-րդ, այն դեպքում, երբ Մովսես Խորենացին հայ նախարարների մեջ մարդպետին դնում է վերջին, իսկ Արծրունիներին՝ յոթերորդ տեղում¹⁸⁶: Կարող ենք որոշակիորեն ասել, որ այդ հերթակա-նությունը ոչինչ էլ չի նշանակում: Որ այդ հիշատակություններն առանձին արժեք չունեն, պարզ երևում է, ասենք, Փավստոս Բուզանդի այդ տեղեկությունից, թե ինչ նախարարներ ուղեկցեցին Ներսես Մեծին՝ կաթողիկոս ձեռնադրվելու համար Կեսարիա գնալիս: Այստեղ էլ առաջինը հիշվում է մարդպետության իշխանը, իսկ պատվիրակության մեջ Արծրունյաց իշխանը չի էլ մտել¹⁸⁷:

Հայ Արշակունիների թագավորության վերջին շրջանում Արծ-րունյաց պատմիչը հիշում է Վասակ Արծրունուն, որն Արշակ Գ-ի մերձավորներից էր: Երբ Մեծ Հայքի թագավորությունը սկզբում բաժանվեց Արշակ Գ-ի և Խոսրով Գ Վերջինի միջև, և այնուհետև դա վավերացվեց հռոմեա-պարսկական պայմանագրով, որով Մեծ Հայքի թագավորությունը 387թ. բաժանվում էր նրանց միջև, նա իր տոհմով հետևեց Արշակ Գ-ին և տեղափոխվեց երկրի արևմտյան հատված: Սակայն երբ Արշակ Գ-ը պարտվեց Խոսրով Գ Վերջինից և շուտով մահացավ, հայ նախարարները Խոսրով Գ-ի հրավերով հետ դարձան և տիրեցին իրենց տիրույթներին: Նրանց մեջ էր նաև Վասակ Արծրունին, որը Թովմա Արծրունու հաղորդմամբ երկդիմի էր, կեղծավոր, խիստ անհաստատ և դատարկամիտ, քրիստոնյայի մոտ ծնանում էր քրիստո-նյա, իսկ պարսիկների մոտ՝ պարսիկ¹⁸⁸: Այս ընթացքում պարսիկներն ինքնուրույն քաղաքականություն վարելու համար գահընկեց արեցին Խոսրով Գ Վերջինին, և գահ բարձրացրեցին Վռամշապուհին, որի անունը Թովմայի մոտ, անհասկանալի պատճառով, վերածվել է Վաղարշի¹⁸⁹:

Ինչ վերաբերում է Վասակ Արծրունուն, ապա նա Սասանյան Արտաշիրի գահ բարձրանալուց հետո գնաց նրա մոտ՝ մտադրված

լինելով Մամիկոնյան տոհմից վրեժխնդիր լինել իր պապ Մերուժանի սպանության համար¹⁹⁰:

Այդ երկդիմի անձնավորությունը զարմանալիորեն ունեցավ մի շատ արժանավոր զավակ՝ Աղան Արծրունուն, որը մեծապես չարացել էր հոր անխոհեմ վարքագծի, ինչպես նաև այն պատճառով, որ նա գթասիրաբար էր վարվել աստծո դեմ կռվող Մերուժանի նկատմամբ, այն դեպքում, երբ նա արժանի էր ատելության¹⁹¹: Աղան Արծրունին գնաց Սահակ Պարթև կաթողիկոսի մոտ, զինաթափվեց նրա առաջ, ողբաց Հայոց թագավորության թուլացման ու պարսից բռնությունների համար: Ջարմանալի է, որ նա հատկապես սուգ ու ողբ արեց իր տոհմի՝ Արծրունիների համար, որոնք, Քրիստոսի երախտիքը մոռանալով, ընթացան աշխարհիկ փառքի հետևից և հետևեցին մոգությանն ու մոխրապաշտությանը¹⁹²: Նա այնպես հուզեց Սահակ Պարթևին ու նախարարներին, որ նրանք ևս սուգ ու ողբ արեցին: Աղան Արծրունին երեսնիվայր Սահակ Պարթևի ու Սահակ սպարապետի մոտ կամենում է կրոնավորի սքեմ ընդունել և ապրել մենակյացի կյանքով: Զգուշավոր Սահակ Պարթևը սկզբում չի համաձայնվում, ասելով, որ ինքն այդ մասին կմտածի, սակայն պետք չէ, որ ինչ-ինչ խաբեքներ Արտաշիրի մոտ չարամիտ ու կեղծ բաներ տարածեն՝ ուղղված իրենց դեմ: Կաթողիկոսը հատկապես զգուշանում է Աղանի հորից՝ Վասակ Արծրունուց, որը կարող է արքայի մոտ իրենց մեղադրել իբրև ապստամբելու միտվածներ¹⁹³:

Կամենալով հայերին վարժեցնել օտարի տիրապետությանը՝ պարսիկներն Արևելյան Հայաստանում գահը հանձնեցին պարսից թագաժառանգ Շապուհին, որին հայերը չէին հարգում: Հայոց նախարարներն սկսեցին կատակով ու արհամարհանքով վերաբերել նրան: Քաջասիրտ Շավասպ Արծրունին, երբ նրա հետ ծիերով սլանում էին գնդակի հետևից, հարվածում և բազմիցս նրանից խլում է գնդակը՝ ասելով. «Աղջկամարդ, ի բաց լեր, յասպատակ է ասպարիսիս, այր կանացի, և ծանիր գբեգ»¹⁹⁴: Շապուհը մականով հարվածում է գնդին՝ Շավասպին դիպցնելու նպատակով, սակայն վերջինս արհամարհում է

¹⁸⁶ Տե՛ս անդ, էջ 33–34:

¹⁸⁷ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, էջ 111:

¹⁸⁸ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 79:

¹⁸⁹ Տե՛ս անդ:

¹⁹⁰ Տե՛ս անդ:

¹⁹¹ Տե՛ս անդ, էջ 80:

¹⁹² Տե՛ս անդ:

¹⁹³ Տե՛ս անդ:

¹⁹⁴ Անդ, էջ 81:

նրան, բաց է թողնում ծիու երասանները և անվախ գնում է Անատոլ գորավարի մոտ, որը Կարինում հիմնել է Թեոդոսուպոլիս քաղաքը: Այստեղ նա հասավ բարձր պատիվների: Թեոդոս կայսեր հրամանով նա նշանակվեց բյուզանդացիներին անցած Մեծ Հայքի և Միջագետքի կառավարիչ, մինչև Եփրատի գետաբերան: Այսպես, Շավասպը կայսերը ծառայեց չորս տարի¹⁹⁵:

Շավասպը Հայաստանում թագավորեց չորս տարի: Լուր առնելով հոր հիվանդության մասին՝ նա շտապ վերադարձավ Պարսկաստան, որտեղ շուտով հայրը մահացավ, իսկ ինքն էլ սպանվեց իր հարազատների ծեռքով: Վիճակը լավ չէր նաև Հայաստանում: Երկիրն ապստամբած կացության մեջ էր: Դրությունն ինչ-ինչ չափով կարգավորվեց, երբ 422թ. Բյուզանդիան և Պարսկաստանը պայմանագիր կնքեցին, իսկ Սահակ Պարթև կաթողիկոսի խնդրանքով պարսից արքունիքն Արևելահայկական թագավորության թագավոր Ճանաչեց Վռամշապուհի որդի Արտաշեսին, որին նաև Արտաշիր էին կոչում:

Պարսից արքունիքը վաղուց արդեն մտմտում էր վերջ տալու Հայոց թագավորությանը: Դրան մեծապես նպաստեց նորաթուխ թագավորն իր անառակ վարքով: Պարսից արքունիքն անմիջապես հայ նախարարների ծեռքով որոշեց Արտաշեսին գահընկեց անել՝ այդ խաղի մեջ ներգրավելով Սահակ Պարթև կաթողիկոսին: Սակայն նա հրաժարվեց այդ կեղտոտ գործարքին մասնակցելուց: Բայց դա վիճակը չփոխեց, քանի որ հայոց թագավորը և կաթողիկոսը կանչվեցին Տիգրան, որտեղ թագավորը գահընկեց արվեց, իսկ կաթողիկոսը հայտարարվեց կալանքի տակ: Սահակի փոխարեն կաթողիկոս Ճանաչվեց Սուրմակը, այնուհետև ասորի Բրքիշոն, իսկ հետո՝ Սամուելը, որոնք իրենց վարքագծով չէին հետևում քրիստոնեական ավանդույթներին:

Այնքան զգվելի էր սրանց վարքն ու բարքը, որ հայ նախարարները պարսից արքայից արքա Վռամին խնդրեցին վերադարձնել կաթողիկոս Սահակ Պարթևին¹⁹⁶: Մինչ պարսից թագավորը կամափոխ կացության մեջ էր՝ վախենալով, որ խնդրանքը չկատարելու դեպքում նախարարները կարող են անցնել կայսեր կողմը, նախարարների մի խումբ էլ, ի դեմս Վաչե Արծրունու, Աշոցքի տեր

Հմայակի ու նրանց կողմնակիցների, համաձայնեցին և թույլ տվեցին, որ Վռամը հարցը լուծի իր կամեցողությամբ¹⁹⁷: Թե ինչն էր Աշոցքի տեր Հմայակի և մյուսների նման վարքագծի պատճառը, կարելի է կռահել, սակայն Վաչե Արծրունու նման դիրքորոշումը պայմանավորված էր Ռմբոյան կամ մարդպետության պաշտոնը ստանալով: Պարսից արքան էլ կաթողիկոս կարգեց Սամուելին, որն իր երկու նախորդների նման աչքի էր ընկնում ապօրինի բարքով և վախճանվեց հինգ տարի աթոռակալելուց հետո:

Սահակ Պարթև կաթողիկոսը հայրենիք վերադառնալու թույլտվություն ստացավ միայն չորս տարի անց՝ 432 թ.: Հայոց թագավորությունը վերացվեց 428 թ., և հայ ժողովուրդն ստիպված էր երկարատև համառ պայքար մղել իր անկախ պետականության վերականգնման համար:

¹⁹⁵ Տե՛ս անդ:

¹⁹⁶ Տե՛ս անդ, էջ 84:

¹⁹⁷ Տե՛ս անդ:

ԳԼՈՒԽ Գ
ԱՐԾՐՈՒՆԻՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՆ
ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՐԱԿԱՆԳՄԱՆ ՀԱՄԱՐ
ՊԱՅՔԱՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Արծրունիները Վարդանանց պատերազմի շրջանում

Հայ Արշակունիների հարստության անկումից հետո այն տպավորությունն ստեղծվեց, որ թեև երկիրը հայտնվել է Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետության ներքո, սակայն իշխանությունն անցել է նախարարների ձեռքը, որովհետև չնայած հարկերը հանձնում էին պարսից արքունիք, հայոց այրուծին նախարարների ամառնորդությամբ էր պատերազմի դուրս գալիս¹⁹⁸:

Այդ շրջանում Արծրունիների տոհմի գլուխ կանգնած էր Վասակ Արծրունին, որին վերևում բնութագրեցինք՝ համաձայն Թովմա Արծրունու հաղորդածի: Անշուշտ, նա Մերուժան Արծրունու գաղափարների կրողը չէր, և, ինչպես ճիշտ նշում է Վ. Վարդանյանը, բնավ էլ չէր ցանկանում հարություն տալ նրա քաղաքական ուղեգծին¹⁹⁹: Դա, ինչպես կտեսնենք ստորև, ապացուցվեց Վարդանանց պատերազմից հետո:

Արծրունյաց տոհմում շարունակում է փայլել Աղան Արծրունին՝ Ղազար Փարպեցու ուսուցիչն ու դաստիարակը, որի հասցեին նա փայլուն գովեստներ է շաղյել: Նրա համաձայն՝ Աղան Արծրունին եղել է ամառքինակրոն ու երանելի անձնավորություն՝ հրաշալի ու ականավոր Արծրունյաց տոհմից: Նա Տաճատի ու Գոտորգի եղբայր Վասակի որդին էր: Երբ դեռևս մանկահասակ էր, Աղանն իրենից վանելով արհամարհում էր անցավոր կյանքի բոլոր վայելքները: Երբ Սահակ Պարթևը վերադարձավ հայրենիք, Աղան Արծրունին գնաց նրա մոտ և, կրոնավոր դառնալով, Գողթն գավառում մեծամեծ ճգնություններով

ապրեց անապատներում: Նա կյանքում երբեք չընտրեց աղոթքի ժամ, քանի որ գիշեր ու ցերեկ աղոթում էր: Եվ այսպես ապրեց այնքան, մինչև գլխի մագերի ճերմակն ավելին էր, քան խարոյաշը, և իր նահատակության ճանապարհն ավարտելով՝ վախճանվեց: Նա ամփոփված է Հադամակերտում, մի մատուռի մեջ, իսկ հիշատակը սուրբ նահատակների անունների հետ հավիտյան պիտի հիշվի Հայոց աշխարհի, ինչպես նաև Վրաց և Աղվանից եկեղեցիներում²⁰⁰:

Արծրունիների գործունեությունը Վարդանանց պատերազմին նախորդած շրջանում իր ամբողջության մեջ պարսկամետ չի եղել: Սակայն Թովմա Արծրունին և Հովհաննես Դրաստանակերտցին հիշատակում են Շավասյ Արծրունուն, որի վարքագիծը հայրենասիրական ոչ մի արտահայտություն չունի²⁰¹: Արծրունյաց պատմիչը Շավասային հիշում է որպես Աղանի հորեղբայր և Վասակի եղբայր, որը մտադրվում է տիրել Հայաստան աշխարհին: Ներկայանալով պարսից արքային, նա ինքնական ընդունում է զրադաշտականությունը և Սասանյան տիրակալից խնդրում Հայաստանի իշխանությունը: Հետո նա Վնդո մոգպետի հետ, որը հակառակ Թովմայի՝ Հայոց մարգպան չի եղել, վերադառնում է Հայաստան և սկսում ավերել եկեղեցիները՝ դիմելով ամեն տեսակի չարագործությունների: Շավասպը Վնդոյի հետ կրակարան է հիմնում Արտաշատում: Ինչպես դառնապես արձանագրում է Թովմա Արծրունին, այդ ամենի հետևանքով երկիրը կանգնում է աղետների առաջ²⁰²:

Շավասյ Արծրունու և Վնդոյի խժոժությունների լուրերը հասնում են Մոկաց աշխարհի Տավրոսյան լեռնաձյուղերի փեշերին գտնվող Վարդան Մամիկոնյանին, որը մեզ անհայտ ինչ-ինչ պատճառներով հայտնվել էր այդ կողմերում: Շավասայի և պարսիկ մոգպետի կատարածները մեծ զայրույթ են պատճառում հայոց սպարապետին: Նա իր մոտ հրավիրելով Տաճատ Ռշտունուն ու Վահրիժ Անցևացյանին՝ համատեղ ուժերով հարձակվում է Շավասայի ու Վնդոյի և նրանց պաշտպան զորականների վրա, որի ժամանակ էլ Շավասպը սպանվում է: Վնդոյի համար էլ գտան զրադաշտականին արժանի պատիժ: Նրան

¹⁹⁸ Տե՛ս Եղիշե, էջ 6:
(այսուհետև՝ Ղազար Փարպեցի), Թիֆլիս, 1907, էջ 14: Տե՛ս նաև էջ 411, 437:

²⁰¹ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 88: «Յոնիվանեսու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց» (այսուհետև՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցի), Թիֆլիս, 1912, էջ 59:

²⁰² Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 89:

¹⁹⁸ Տե՛ս Եղիշե, էջ 6:

¹⁹⁹ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 35:

այդեցին Դվինում հիմնված կրակարանում: Վերջինս ավերվեց, և նրա տեղում կառուցվեց Ս. Գրիգոր եկեղեցին:

V դարի կեսերին, ի պատասխան Դենշապուհի աշխարհագրի ու բռնաճնշումների և պարսից արքունիքի՝ հավատափոխության պահանջի բռնկվեց մի հուժկու ժողովրդապաշտպանական պատերազմ: Այն սկզբում գլխավորեց հայոց մարզպան Վասակ Սյունին, իսկ հետո՝ սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը, որի անունով էլ ապստամբությունն ստացավ Վարդանանց պատերազմ անունը: Ազատագրական այդ հզոր պատերազմին գործուն մասնակցեցին Արծրունյաց տոհմի ներկայացուցիչները:

Ի դեմս արքայից արքա Հազկերտ Բ-ի և հազարապետ Միհրներսեսի՝ Հայաստանի նկատմամբ պարսից արքունիքի քաղաքականությունը նպատակ ուներ հայերին զրկել ազգային դիմագծից, ծուլել պարսիկներին, իսկ երկիրը վերածել սովորական պարսկական նահանգի: Այլ խոսքով, այն ուղղված էր ոչ միայն քրիստոնյա հոգևորականության, այլև գլխավորապես նախարարական դասի դեմ, որը հայ Արշակունիների թագավորության կործանումից հետո իրեն համարում էր երկրի տերը՝ պահպանելով ոչ միայն պետական պաշտոնները, այլև հողային տիրույթներն ու զինուժը: Տեղերում նրանց իշխանությունը գրեթե անսահմանափակ էր:

Հավատափոխության գործը հեշտացնելու համար պարսից արքունիքը դիմեց մի այնպիսի փորձված միջոցի, ինչպիսին հարկային քաղաքականությունն էր: Քրիստոնյաների վրա, ի տարբերություն կրակապաշտների, ծանր հարկեր էին դրվում, ինչը պետք է խրախուսեր հավատափոխությունը: Հետագայում այդ քաղաքականությունը մեծապես կիրառեցին արաբները՝ նվաճված ժողովուրդների շրջանում իսլամը տարածելու համար:

Այսօր հայագիտության մեջ լայն տարածվել է այն տեսակետը, թե Վարդանանց պատերազմն ամենից առաջ պայքար էր հանուն քրիստոնեական հավատի, որի համար մարդիկ պատրաստ էին նահատակվելու: Իրականում դա հարցի երևութական կողմն էր: Ժողովուրդը նախ, իհարկե, առաջին հերթին ի դեմս հայ նախարարության, մտածում էր ոչ վաղ անցյալում կորցված պետականությունը վերականգնելու մասին:

Երբ Դենշապուհի աշխարհագիրը, պարսիկների կարծիքով նախապատրաստական շրջանը, իր բռնաճնշումներով ու հարկերի բարձրացումով հայերի առաջիկա ծուլման հող ստեղծեց, հետևեց հավատափոխության Հազկերտ Բ-ի պահանջը ոչ միայն հայ ժողովրդին, այլև վրացիներին ու աղվաններին և մինչև արաբների աշխարհի ընկած քրիստոնյա այլ ժողովուրդների: Պարսից տերության հաշվարկը շատ պարզ էր: Անհրաժեշտ էր քրիստոնյաներին կտրել հավատակից Բյուզանդական կայսրությունից և նրանց ծուլել պարսիկ ժողովրդին:

Ինչպես և սպասվում էր, Արտաշատում հրավիրված ժողովը, որին մասնակցում էին հայ թե՛ հոգևոր և թե՛ աշխարհիկ դասի ներկայացուցիչները, հավուր պատշաճի հակահարված տվեց պարսկական նկրտումներին: Ավելին, պատասխան թղթում ցույց էր տրվում զրադաշտական կրոնի թերի լինելը:

Դատելով ժողովի մասնակիցների ցուցակներից՝ Արծրունիներն արժանավոր տեղ էին զբաղեցնում ազատագրական այդ շարժման մեջ: Ճիշտ է հոգևոր աստիճանակարգում Արծրունյաց եպիսկոպոս Մուշեմ 12-րդն էր, սակայն Ներշապուհ Արծրունին, ինչպես գիտենք, Տիգրան բացատրության կանչված հայ նախարարական տոհմերի մեջ երկրորդն էր: Դա բացատրվում էր Ռմբոյան կամ մարդպետական իշխանի պաշտոնը ստանալով: Արծրունիները, որպես մարդպետներ, պետք է ապահովեին երկրի ներքին կարգն ու կանոնը: Նրանց ենթակայության ներքո գտնվող ուժերը՝ 15 հազար մարտիկ, ինչպես ասվեց, իրենց թվաքանակով հավասար էին մարզպանական զնդին: Մուշե եպիսկոպոսը, որ Եղիշեի տված ցանկում 12-րդն է, Դազար Փարպեցու մոտ երկրորդն է, որը պատշաճ բացատրություն չի ստանում տեղեկությունների սղության պատճառով²⁰³: Քննություն չի բռնում Վ. Վարդանյանի տեսակետը, թե Եղիշեի ցուցակում Մուշեի՝ 12-րդ տեղը զբաղեցնելը պետք է բացատրել ազատագրական պատերազմում նրա պակաս առաջատար դերով²⁰⁴: Հիշյալ ցուցակներում Արծրունյաց իշխանների և եպիսկոպոսների զբաղեցրած տեղը որևէ ձևով չի կապվում «Գահնամակ»-ի կամ «Զօրանամակ»-ի հետ, քանի որ շատ իշխաններ ժողովին չէին էլ մասնակցում:

²⁰³ Տե՛ս Եղիշե, էջ 27–28, 42–43: Դազար Փարպեցի, էջ 91:

²⁰⁴ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, եշվ. աշխ., էջ 40:

Կարծիք կա, որ ազատագրական պայքարում Արծրունիների դերը և Վարդան Մամիկոնյանին գորակցելն ինչ-որ չափով պայմանավորված էին Մամիկոնյանի հետ խնամիական կապերով²⁰⁵: Վասակ Արծրունու դուստր Զվիկն ամուսնացած էր Վարդան Մամիկոնյանի եղբայր Հմայակի հետ և համարվում էր Հայոց աշխարհի նշանավոր կանանցից մեկը²⁰⁶: Մեր կարծիքով՝ այնուամենայնիվ, այդ հանգամանքը չի եղել պատճառ: Նրանց միավորել է պարսկական տիրապետության դեմ համընդհանուր պայքարը:

Արծրունիները Վարդանանց պատերազմի ժամանակ աչքի ընկան գործնականում բոլոր բնագավառներում: Բյուզանդական աջակցությունն ստանալու նպատակով ապստամբները կայսրություն պատվիրակություն ուղարկեցին Հմայակ Մամիկոնյանի ղեկավարությամբ, որի կազմում էին նաև Վահան Ամատունին և Աղան Արծրունու եղբայր Մերուժանը²⁰⁷: Խնդիրն այն է, որ մինչ այդ էլ մի պատվիրակություն էր ուղարկվել, ի դեմս Ատոմ Գնունու²⁰⁸: Հարկ է նշել, որ Ատոմ Գնունու առաքելությունը, առաջին հայացքից, հաջող էր անցել: Կայսրությունը պատրաստակամություն էր հայտնել օգնելու հայերին, սակայն Թեոդոսիոս Բ կայսեր մահը (450 թ. հուլիս) և Մարկիանոսի գահակալելն ի չիք էին դարձրել նախորդ կայսեր խոստումները: Հայտնվելով ծանր կացության մեջ՝ ապստամբները փորձել էին կրկին դիմել կայսրության օգնությանը, որը, սակայն, հաջողությամբ չէր պսակվել:

Պայքարը հանուն կորսված անկախության վերականգնման էր, սակայն այն միաժամանակ իր դրսևորումներն էր արձանագրում դավանանքի բնագավառում: Այլ խոսքով, դավանաբանական ու հավատի կրքերը լուրջ գալիս էին ուժեղացնելու հանուն անկախության վերականգնման պայքարը: Այդ բնագավառում ևս Արծրունիների իշխանության մեջ տեղի ունեցավ այնպիսի իրադարձություն, ինչպիսին էր զրադաշտական կրակարանի ավերումը²⁰⁹:

Ինչպես նշել ենք, ապստամբության առաջին շրջանում շարժման առաջնորդը մարգպան Վասակ Սյունին էր: Նա հայկական ուժերը

բաժանեց երեք մասի: Նրանցից մեկի ղեկավար նշանակվեց Ներշապուհ Արծրունին, որին հանձնարարվեց հայ-պարսկական սահմանի պաշտպանությունը: Երկրորդի հրամանատար նշանակվեց սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը, որին հանձնարարվեց օգնություն ցույց տալ Աղվանքի ապստամբներին: Երկրի հիմնական զինված ուժերը մնացին Վասակ Սյունու հրամանատարության ներքո: Ամենայն հավանականությամբ, հենց նա էլ սկզբում դիտարկվում էր վերականգնվելիք Հայոց թագավորության թագավոր: Վասակ Սյունուն մեղադրում են, թե ճակատագրական պահին նա լքեց ապստամբներին և միացավ պարսիկներին՝ հուսալով այդ կերպ նաև փրկել իր պատանդ որդիներին²¹⁰: Իրականում Վասակ Սյունու որդեգրած նոր քաղաքականությունը պայմանավորված էր իրադարձությունների աննպաստ զարգացումներով:

Վասակ Սյունին ապստամբությունն սկսվելիս մեծ հույսեր էր կապել բյուզանդական օգնության և հոների աջակցության հետ: Հայ նախարարների նկատմամբ Տիգրանում կազմակերպված դատի ժամանակ ապստամբ նախարարները հայտարարեցին, որ Վարդան Մամիկոնյանը պարսից արքունիքի ահից փախչում էր Հունաց երկիր (իմա՝ Բյուզանդական կայսրություն – Հ. Բ.), բայց Վասակ Սյունին նրան ամոթանք տալով հետ էր բերել²¹¹: Վարդանին ուղարկված նամակում Վասակ Սյունին գրել էր, որ պետք չէ պարսիկներից վախենալ ու փախչել և հորդորել վերադառնալ՝ հուսադրելով, որ կդիմեն բյուզանդական կայսրին և խոստանալով ընդունել նրա տիրապետությունը՝ օգնություն կստանան: Վասակ Սյունին գտնում էր, որ բյուզանդական կայսրից օգնություն չստանալու դեպքում կարող են դիմել հոներին, որոնք վարձատրության դիմաց անպայման կօգնեն²¹²:

Վարդան Մամիկոնյանը համոզվեց և հետ դարձավ: Ապստամբությունը գնալով ծավալվեց: Սակայն, հակառակ Վասակ Սյունու սպասումների, բյուզանդացիները ոչ միայն հրաժարվեցին օգնել, այլև պարսիկներին տեղյակ պահեցին հայերի պատրաստվող ապստամբության մասին, իսկ հոներից պատասխան այդպես էլ չստացվեց: Վասակը մեծ քաղաքագետ էր և լավ էր հասկանում, որ

²⁰⁵ Տե՛ս անդ:

²⁰⁶ Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, էջ 242:

²⁰⁷ Տե՛ս անդ, էջ 134:

²⁰⁸ Տե՛ս Եղիշե, էջ 71:

²⁰⁹ Տե՛ս անդ, էջ 129:

²¹⁰ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 41:

²¹¹ Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, էջ 178:

²¹² Տե՛ս անս, էջ 179:

հայերն առանց դաշնակիցների հայտնվելու են գերծանր կացության մեջ: Ուստի նա որոշեց դիվանագիտական ճանապարհով համաձայնության գալ պարսից արքունիքի հետ, հավատափոխության պահանջը բեկանել տալ և երկիրը փրկել առաջիկա հնարավոր աղետներից:

Պարսից արքունիքին բուրբուրվին ձեռք չէր տալիս հայերի հնարավոր ապստամբությունը, ուստի ձև արեց, թե վստահում է Վասակին և պատրաստակամություն հայտնեց լուծարելու դավանափոխության պահանջը: Ստեղծվեց մի կացություն, որի խաղաղ զարգացումն առաջին պլան էր մղելու Վասակ Սյունուն, որն առանց այդ էլ երկրի մարզպանն էր, և տիրում էր իշխանության բոլոր լծակներին: Ամենայն հավանականությամբ, պարսից արքունիքը Վասակ Սյունուն խոստացավ հայոց գահը պարսկական ենթակայության ներքո, ինչը կարելի է եզրակացնել նախարարների տիգրանյան դատավարության ժամանակ ընթրիքի ներկայացած Վասակ Սյունու հանդերձներից²¹³: Չնայած, համաձայն Ղազար Փարպեցու, «կարծեցեալ (Վասակ Սյունին – Հ. Բ.) առնել մեծապէս սպաս թագաւորին Յազկերտի և ամենայն աշխարհին Արեաց, և առնուլ զպատիւ թագաւորութեան և զպարգևս»²¹⁴, սակայն կասկածից վեր է, որ պարսից արքունիքը նրան նման խոստում տվել էր:

Այլ խնդիր է, անշուշտ, թե ինչքանով նա իր խոստումը կկատարեր: Եթե Վասակ Սյունին կարողանար ապստամբությունը տանել դեպի մարում, և գործը պատերազմական գործողությունների չհասներ, հավանաբար կստանար իր երազած ստորակա թագավորի կարգավիճակը: Սակայն նրան չհաջողվեց ապստամբությունը կասեցնել: Ուստի գենքի ուժով իրենց տիրապետությունը Հայաստանում վերականգնած պարսիկներին Վասակ Սյունին այլևս չէր հետաքրքրում:

Խնդիրն այն է, որ դեպքերի զարգացման մեջ իր որոշակի սրբագրությունը կատարեց Վարդան Մամիկոնյանը: Նա հիանալի հասկանում էր, որ իր նպատակներին հասնելու համար պետք է խորացնի ապստամբությունը, քանի որ երկրի աստիճանակարգում նույնիսկ երկրորդը չէր, այլ երրորդը: Վարդան Մամիկոնյանի՝ հոների

հետ դաշինք կնքելուց և Աղվանքից վերադառնալուց հետո, երբ Վասակ Սյունին ձեռնամուխ էր եղել իր նոր քաղաքականությանը, այն է՝ ապստամբությունը տանել դեպի մարում, հանուն անկախության պայքարի ելած հայ նախարարական դասն ուղղակիորեն սկսեց մտածել թագավորությունը վերականգնելու մասին: Հասկանալի է, որ թագավորի ընտրության խնդիրն օրակարգի հարց դարձավ:

Ահա այստեղ է, որ զարմանահրաշ տեղեկություններ է պահպանել Արծրունյաց պատմիչի երկասիրությունը: Թովմա Արծրունու խոսքերով՝ «զթագաւորաբնակ տեղին մեծին Տրդատայ տան ի ձեռս Վահանայ Արծրունւոյ... քանզի խորհեցան թագաւորեցուցանել զնա ի վերայ Հայոց...: Բայց յետոյ անմիաբան գտեալք նախարարքն Հայոց՝ թողին զոր խորհեցանն վասն թագաւորելոյ Վահանայ, և անցին առ մեծն Վարդան. զնաց և Վահան զհետ նախարարացն առ Վարդան յառաջագոյն, տալ նմա զվերակացութիւն Հայոց. և եղեն հնազանդեալ նմա զամենայն աւուրս Վարդանայ»²¹⁵:

Դժվար չէ տեսնել, որ իրադարձությունները շատ հետաքրքիր են զարգանում: Թագավորի թեկնածության հարցում նախարարների ընտրությունը սկզբում կանգ է առնում Վահան Արծրունու վրա, որի մասին հիշատակություններ չեն պահպանել ո՛չ Եղիշեն և ո՛չ էլ Ղազար Փարպեցին: Հետաքրքիր է, որ Վահան Արծրունու գոյությանը ծանոթ չէ նաև պատմիչ Հովհաննես Դրասխանակերտցին, որն իր կյանքի վերջալույսին ապաստան էր գտել Վասպուրականի թագավոր Գագիկ Բ-ի մոտ, և թվում է, թե պիտի ծանոթ լիներ Վահան Արծրունու գոյությանը: Անգամ Թովմա Արծրունին, որ տեղյակ է Վարդան Մամիկոնյանի՝ Մոկքում գտնվելու և նրա ու իր զինակիցների կողմից Շավասպ Արծրունուն սպանելու մասին, ավելին չի հայտնում Վահան Արծրունու մասին: Այս ամենը վաղուց ի վեր կասկած են առաջ բերել Վահան Արծրունու անձի գոյության նկատմամբ:

Արծրունյաց պատմիչը, այնուամենայնիվ, այնպիսի աղբյուր է հիշատակում՝ V դարի մատենագիր Աբրահամ Խոստովանողին, ինչը, գոնե մեր կարծիքով, նրա անձի շուրջ կասկածների տեղ չի թողնում: Կա մի մանրամասն ևս, որի կողքով չի կարելի անցնել: Եթե հավատանք Թովմա Արծրունուն, ապա Եղիշե պատմիչն իր

²¹³ Տե՛ս անդ, էջ 176:

²¹⁴ Անդ, էջ 161:

²¹⁵ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 90:

աշխատության բնագրում գրած է եղել Վահան Արծրունու մասին, սակայն նեստորական եպիսկոպոս Բարծումային, որին հալածում էին Ներշապուհ Արծրունին և այլ նախարարներ, Ռշտունյաց գավառում հաջողվում է եղիշեից վերցնել նրա աշխատությունը և դրանից դուրս նետել Վահանին վերաբերող հատվածը՝ փորձելով դրանով վրեժ լուծել իրեն հալածողներից: Եվ քանի որ շատ չանցած եղիշեն մահանում է, չի կարողանում վերականգնել հիշյալ հատվածը²¹⁶:

Անշուշտ, չի կարելի չհամաձայնել Վ. Վարդանյանի հետ, որ եթե անգամ Բարծուման իրոք ոչնչացրել է եղիշեի երկի հիշյալ հատվածը, ապա մյուս հեղինակներն ինչո՞ւ չեն հիշատակում նրա անունը²¹⁷: Ծագում են նաև այլ հարցեր, որոնք հավուր պատշաճի պատասխաններ չեն ստանում: Թեկուզ օրինակի համար այն, թե ինչո՞ւ Բարծուման ընդհանրապես չի ոչնչացրել եղիշեի ամբողջ աշխատությունը: Առավել ևս, որ Բարծումային հալածողը Ներշապուհ Արծրունին ու նրա կողմնակիցներն էին և ոչ թե Վահան Արծրունին: Ի վերջո, ուսումնասիրողը եզրակացրել է, որ Արծրունյաց պատմիչը տուրք է տվել իր ժամանակաշրջանին և փորձել է բարձրացնել տոհմակցին²¹⁸: Սակայն նման կարծիքի հետ էլ մենք համաձայն չենք:

Փորձենք քննել հարցը: Թվում էր, թե նախարարների համար թագավորի թիվ մեկ թեկնածուն լինելու է ապստամբության երկրորդ փուլում դրա գլուխ անցած Վարդան Մամիկոնյանը կամ ծայրահեղ դեպքում Ներշապուհ Արծրունին, որը երկրի Ռմբոսյան իշխանն էր կամ մարդպետը: Վասակ Սյունու թեկնածության խնդիրը չենք քննում, քանի որ ապստամբներին օգնելուց Բյուզանդական կայսրության հրաժարվելը և հոներից ընդհանրապես պատասխան չստանալը, հանգեցնելով Վասակի քաղաքականության փոփոխվելուն, նրա թեկնածությունը դուրս բերեցին մեջտեղից: Սակայն հետագա դեպքերը ցույց տվեցին, որ հայ նախարարությունն այդ խնդրում գնաց նույն ճանապարհով, ինչպես և այլ երկրների վերնախավը: Թագավոր ընտրելիս պետք է կանգ առնել մեկի թեկնածության վրա, որը թագավոր դառնալուց հետո չի փորձի բռնանալ նախարարների արտոնյալ դիրքի վրա:

²¹⁶ Տե՛ս նեղ, էջ 93:

²¹⁷ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 46:

²¹⁸ Տե՛ս նեղ:

Հարցիս քննությունը ցույց է տալիս, որ նույն կերպ Հայաստանում թագավորի ընտրությունը կանգ առավ Վահան Արծրունու վրա, որն աչքի չէր ընկնում ո՛չ Արծրունյաց տոհմի աստիճանասանդղակում գբաղեցրած տեղով և ո՛չ էլ անձնական կարողություններով: Համենայնդեպս, եթե դրանք լինեին, ապա ո՛չ եղիշեն և ո՛չ էլ Ղազար Փարպեցին չէին գլանա նրա անունը հիշատակել: Բայց արդյո՞ք նրանք Վահան Արծրունուն չեն հիշատակել: Ամենայն հավանականությամբ, հիշատակել են: Սակայն երբ եկեղեցուն հարկավոր դարձավ գովերգել ոչ թե Հայոց անկախ թագավորության գահակալ Վարդան Մամիկոնյանին, այլ նահատակության համար Ավարայրի դաշտ մեկնած սպարապետին, Վահան Արծրունուն հիշելու անհրաժեշտությունն ընդհանրապես վերացավ: Այլևս խոսել այն մասին, թե Վահան Արծրունուն թագավոր են դարձրել, իմաստագուրկ էր, իսկ նրա անձնական ոչ բարձր կարողություններին անդրադառնալը ոչ մեկին անհրաժեշտ չէր թվում:

Արծրունյաց պատմիչի կարծիքով՝ հայ նախարարների անմիաբանությունը դեր խաղաց, որ Վահանը զրկվի թագավորական իշխանությունից, և հայոց գահն առաջարկվի Վարդան Մամիկոնյանին: Իրականում պատճառը շատ նյութական էր ու իրատեսական: Լուրեր էին հասնում, որ պարսիկները պատրաստվում են ապստամբների դեմ մեծ բանակ ուղարկել: Ապստամբ նախարարները հասկացան, որ Վահան Արծրունին այն մարդը չէ, որ կարողանա երկրի ուժերը միավորել և թագավորությունը պարսկական զորքերից պաշտպանել: Իսկ ո՞վ կարող էր այդ առաքելությունն իր վրա վերցնել: Իհարկե, առաջին հերթին ամենահարմարը երկրի սպարապետն էր՝ Վարդան Մամիկոնյանը: Հնարավոր է, որ դրան փորձեր հավակնել նաև Ներշապուհ Արծրունին, սակայն նրա ռազմագիտական բարձր ունակությունների մասին պատմությունն առանձին հիշատակներ չի պահպանել: Այսպես թե այնպես, այժմ նախարարների ընտրությանն արժանացավ Վարդան Մամիկոնյանը: Նա Ավարայրի դաշտ մեկնեց արդեն որպես երկրի թագավոր, որն իր հավաքած 66-հազարանոց բանակով գնում էր թագավորությունը պարսկական զորքերից պաշտպանելու և ոչ թե նահատակվելու:

Հայկական թագավորության վերականգնման խնդիրը մեծապես հետաքրքրել է հայագետներին: Անդրադառնալ դրանց բոլորի

տեսակետներին բնավող հարցի տեսակետից իմաստ չունի: Նշենք լոկ Վ. Նալբանդյանի երկու արժեքավոր հոդվածները²¹⁹ և Աշ. Հովհաննիսյանի աշխատությունը²²⁰: Հարկ է խոստովանել, որ հիշյալ հեղինակներին հաջողվել է այդ հարցը հավուր պատշաճի բարձրացնել:

Ապստամբությանը որոշակի նպաստ բերեցին հարավային Հայաստանի շատ նախարարական ընտանիքներ՝ հանձին հորեն հորիստումու, Արտակ Պալունու, Վահան Ամատունու, Գյուտ Վահունու, Շմավոն Անձևացու և Ատոմ Գնունու, որոնց վրա, ըստ Վ. Վարդանյանի, հավանաբար մեծ էր Արծրունիների ազդեցությունը²²¹:

Թե ինչ փաստարկների վրա է կատարված այդ ենթադրությունը, դժվարանում ենք ասել, քանի որ որևէ հիմնավորում չի բերվում: Անշուշտ, հարավային Հայաստանի որոշ նախարարությունների վրա Արծրունիներն ազդեցություն ձեռք բերեցին այն բանից հետո, երբ դարձան Հայաստանի Ռմբոյան իշխան կամ մարդպետ: Խնդիրն այն է, որ արևելահայկական թագավորության ոչնչացումից հետո պարսից արքունիքը միացրեց Ռշտունյաց ու Մարդպետական աշխարհները և ստեղծեց Վասպուրականը, ուր բնակեցվեցին Աղիովիտ և Առբերանի գավառներում բնակվող արքունի սեպուհները՝ վասպուրները, որոնց անունից էլ առաջ եկավ նոր ձևավորված աշխարհի կամ նահանգի անվանումը²²²: Անտարակույս, Ներշապուհ Արծրունին իր նոր պաշտոնի շնորհիվ ազդեցություն ձեռք բերեց Վասպուրական աշխարհում գտնվող նախարարությունների վրա: Դա հետագայում, ինչպես ասվեց, Արծրունիներին հնարավորություն տվեց աստիճանաբար իրենց տիրապետությունը հաստատել Վասպուրականի ամբողջ տարածքում, սակայն պարսկական տիրապետության շրջանում կորցնելով իրենց վերահսկողությունը Վասպուրականի արևելյան հատվածի կամ Մարդպետականի վրա:

Ըստ այդմ էլ Ներշապուհ Արծրունու ազդեցությունը, ամենայն հավանականությամբ, տարածվում էր Վահան Ամատունու և Շմավոն

²¹⁹ Վ. Նալբանդյան, 451թ. ազատագրական շարժման հետ կապված մի հարցի շուրջը, տե՛ս ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1953, թիվ 12, էջ 60-73: Նույնի՝ Թագավորության վերականգնման հարցը Վարդանանց պատերազմի ժամանակ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1986, թիվ 1, էջ 97-98:

²²⁰ Տե՛ս Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք 1, Երևան, 1957, էջ 97-98:

²²¹ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 42:

²²² Տե՛ս Բ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 354-402:

Անձևացու վրա, բայց ոչ մի փաստ չի պահպանվել և չէր էլ կարող պահպանվել, որ Արծրունիների իշխանությունը տարածվել է հորեն հորիստումու, Գյուտ Վահունու ու Ատոմ Գնունու վրա: Բացառություն կարող է կազմել և այն էլ զուտ տեսականորեն Արտակ Պալունին, եթե նրա տիրությունը գտնվում էին Վասպուրականի Պալունիքում: Բայց դա էլ զուտ կամայական մոտեցում է, քանի որ Արտակ Պալունու տիրությունը գտնվում էին Տարոնի հարևանությամբ:

Ներշապուհ Արծրունու հրամանատարությամբ հայ-պարսկական սահման ուղարկված զորքի կազմում է եղել Առանձար Ամատունու զորաջոկատը, որն աչքի ընկավ Ավարայրին նախորդած կռիվներում՝ փայլուն հակահարվածներ հասցնելով Հեր և Զարեանդ գավառներ ներթափանցած պարսկական առաջապահ զորամասին²²³: Առանձարի հետագա ձակատագրի մասին պատմությունը, դժբախտաբար, հիշատակներ չի պահպանել: Ուստի լիովին կիսում ենք Վ. Վարդանյանի այն ենթադրությունը, թե նա Ներշապուհ Արծրունու զորաբանակի կազմում մասնակցել է Ավարայրի կռիվներին²²⁴: Վարդան Մամիկոնյանի կողմնակից նախարարների մեջ մշտապես աչքի էր ընկնում Ներշապուհ Արծրունին, որի զորաբանակը մասնակցում է Արտաշատում ուխտապահ զորքի ստուգատեսին²²⁵:

Վարդանանց պատերազմի բարձրակետը, անկասկած, Ավարայրի ձակատամարտն էր: Դրա արդյունքները կարող էին միանգամայն այլ լինել, եթե հայոց արքա Վարդան Մամիկոնյանը, փոխանակ ձակատամարտը ղեկավարելու, չնետվեր մարտադաշտ, և նրա զոհվելուց հետո զորքը չմնար առանց հրամանատարի: Հայոց բանակի դեպի Ավարայր շարժվող զորամասերի մեջ առաջիններից մեկը Ներշապուհ Արծրունու զորախմբերն էին, որոնց վրա առանց այդ էլ դրված էր հայ-պարսկական սահմանի պաշտպանությունը: Նրա հետ էին Ապրսամ, Մերուժան, Շավասպ, Տաճատ, Շնգին և Պարգև Արծրունիները, որոնք գլխավորում էի առանձին զորաջոկատներ:

ձակատամարտից առաջ Վարդան Մամիկոնյանը զորքը բաժանեց երեք մասի՝ իր վրա վերցնելով զորքի ընդհանուր հրամանատարությունը և պահեստազորի ղեկավարությունը:

²²³ Տե՛ս Նղիշե, էջ 105-106: Ղազար Փարպեցի, էջ 146:

²²⁴ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 42:

²²⁵ Տե՛ս Նղիշե, էջ 99:

Կենտրոնի հրամանատարությունը նա հանձնեց Ներշապուհ Արծրունուն, որի ենթակայության տակ կռվում էր Մոկաց իշխանի զորագունդը: Մոկաց իշխանը փաստորեն հանդիսանում էր Ներշապուհ Արծրունու տեղապահը կամ նիզակակիցը²²⁶:

Համաձայն Ղազար Փարպեցու՝ կենտրոնի հրամանատար եղել է մարդպետ Ներշապուհ (Միհրշապուհ՝ ըստ հեղինակի – Հ. Բ.) Արծրունին՝ որպես հարվածային ուժեր ունենալով Ռմբոյան կամ մարդպետական գունդը՝ օգնականներ ունենալով Արշավիր Արշարունյանին և Մոկաց իշխան Արտակին²²⁷: Ներշապուհը, որ Արծրունյաց տոհմի նահապետն էր, միաժամանակ նաև մարդպետ էր, երբ թվում է, թե մարդպետական իշխանությունը պետք է պատկաներ Ապրսամ Արծրունուն²²⁸:

Ճակատամարտը, հակառակ հայերի նկատմամբ պարսիկների եռակի թվական գերակշռությանը, սկսեցին հայկական զորամասերը, որոնք անցան Տղմուտ գետը (ներկայումս Սարր-սու – Հ. Բ.), և հարձակվեցին պարսիկների վրա՝ ջախջախելով թշնամու աջ զորաթևն ու մատյան գունդը²²⁹: Սակայն պարսիկների թվային գերակշռությունն ասաց իր վճռական խոսքը: Թշնամին աստիճանաբար շրջապատեց պարսկական զորքի մեջ մեծ ջարդ կազմակերպած Վարդան Մամիկոնյանի զորագունդը, ինչի արդյունքում զոհվեցին թե՛ Վարդան Մամիկոնյանը և թե՛ նրա զորագնդի նախարարներն ու զինվորները: Կռիվը շարունակվեց 451թ. մայիսի ամբողջ 26-ին և ավարտվեց դեպի երկրի տարբեր աշխարհներ ու գավառներ հայկական զորագնդերի ցանուցիր լինելով²³⁰:

Ընդունված է ասել, թե Ավարայրի ճակատամարտում հայերը տվեցին 1036 զոհ, իսկ պարսիկները՝ 3544²³¹: Սակայն նշված թվերն իրականում հայերի և պարսիկների կորուստների քանակությունն են ապստամբության ամբողջ շրջանում: Ըստ Եղիշեի՝ Վարդան Մամիկոնյանի հետ զոհվածների թիվը եղել է 287, համաձայն Ղազար

Փարպեցու՝ 276²³²: Ի բարեբախտություն մեզ, հետաքրքիր տեղեկություն է պահպանել Արծրունյաց պատմիչի երկը, որտեղ ճակատամարտում զոհվածների թիվը հաշվվում է 696 մարդ²³³: Հետևաբար, եթե Վարդան Մամիկոնյանի հետ միասին զոհվել էին 287 նախարար ու զինվոր, ապա ճակատամարտի մյուս հատվածներում հայերի կորուստները կազմել էին 409 մարդ: Արծրունիներից և ոչ մեկը Եղիշեի ու Ղազար Փարպեցու կողմից հականե հավանե չի հիշվում զոհված նախարարների թվում, ինչն առիթ է տվել ենթադրելու, թե Ներշապուհ Արծրունու զորագունդը ճակատամարտի հենց սկզբից փախուստի է դիմել²³⁴: Պարզապես Ներշապուհ Արծրունին ճակատամարտում չզոհվեց և մարտից հետո զորագնդով նահանջեց իր տիրույթներ: Եթե նա իր զորագնդով փախուստի դիմեր, ապա դա ինչ-որ կերպ կարտացոլվեր Եղիշեի, Ղազար Փարպեցու կամ Թովմա Արծրունու երկերում: Ի վերջո, պարսիկների ձեռքն ընկան ոչ միայն Մերշապուհ կամ Ներշապուհ Արծրունին, այլև նշանակալից թվով Արծրունյաց ազատներ: Տիգրանի դատավարությունից հետո միջինասիական աքսորում հայտնվեցին ոչ միայն Ներշապուհ Արծրունին, այլև Շնգին, Շավասպ, Մերուժան, Պարզև և Տաճատ Արծրունիները²³⁵:

Ի վերջո, աքսորված ապստամբ հայ նախարարները հետ դարձան աքսորից, սակայն հոգևոր անձինք որպես ապստամբության գաղափարախոսներ, մահապատժի ենթարկվեցին: Արծրունյաց Մուշե եպիսկոպոսը նահատակվեց Միջին Ասիայի Ապար աշխարհի Ռևան գյուղում՝ մի խումբ հոգևորականների հետ միասին²³⁶:

Թովմա Արծրունին Ավարայրի ճակատամարտում զոհվածների մեջ հիշատակում է Վահան Արծրունուն, որը, ըստ հեղինակի, խիզախորեն կռվում է Վարդան Մամիկոնյանի կողքին և զոհվում նրա հետ միասին²³⁷:

Վ. Վարդանյանի կարծիքով՝ Վարդանանց պատերազմից հետո Վասակ Արծրունին իր եղբայրներ Տաճատի և Գուտերի հետ մեկնում է

²²⁶ Տե՛ս անդ, էջ 116:

²²⁷ Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, էջ 152:

²²⁸ Տե՛ս Խ. Աճուռ, նշվ. աշխ., էջ 320:

²²⁹ Տե՛ս Վ. Վարդանյանը մատյան գունդը համարում է արքունի զվարդիա (տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 43): Այն էլ ձիերով կազմավորված հեծելազոր էր և անփոխարինելի էր թշնամուն հետապնդելու ժամանակ:

²³⁰ Տե՛ս Եղիշե, էջ 119:

²³¹ Տե՛ս անդ, էջ 120:

²³² Տե՛ս անդ: Ղազար Փարպեցի, էջ 155:

²³³ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 91:

²³⁴ Տե՛ս Հ. Բ. Արմեն, Մարդպետը և սպարապետը, Լոս Անճելոս, 1952, էջ 243:

²³⁵ Տե՛ս Եղիշե, էջ 193: Ղազար Փարպեցի, էջ 185:

²³⁶ Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, էջ 184-185:

²³⁷ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 91:

Բյուզանդիա²³⁸: Կայսրը պատվով է ընդունում նրան և եղբայրներին, սակայն երբ նրանց առաջարկում է ընդունել երկաթնակություն, վերջիններս մերժում են: Հոր հետ միասին Բյուզանդիա էր գնացել նաև Ադան Արծրունին, սակայն, ի տարբերություն հոր և հորեղբայրների, որոնք մնում են այտեղ, Ադան Արծրունին, ինչպես տեսանք, վերադառնում է Հայաստան և մահկանացուն կնքելուց հետո թաղվում Հադամակերտում²³⁹: Այս ամենը շատ հավանական է, միայն թե դեպքերը կատարվել են մինչև Ավարայրի ձակատամարտը: Երբ երկրում չվորք վիճակ է առաջանում, Վասակն ու նրա եղբայրները՝ պահն ընտրելով, հեռանում են Բյուզանդիա: Անտարակույս, նրանք չեն մասնակցել Ավարայրի ձակատամարտին, հալածանքի ու կալանավորման չեն ենթարկվել, ինչի մասին ոչինչ չեն հայտնում սկզբնաղբյուրները:

Վարդանանց պատերազմը պարտվեց, սակայն հաջորդ սերունդների համար դարձավ պայքարի ջահ՝ հայոց անկախ պետականությունը վերականգնելու գործում:

Արծրունյաց տոհմը 481/482–484 թթ.

Ժողովրդաազատագրական պատերազմի շրջանում

Ավարայրի ձակատամարտին հաջորդեց մի մռայլ ու քստմնելի ժամանակաշրջան: Պարսից արքունիքը, կամենալով խուսափել նոր ապստամբությունից, հրաժարվեց իր նախկին քաղաքականությունից և սկսեց զրադաշտականությունը երկրում տարածելու նպատակով առանձնաշնորհներ ու արտոնություններ, պաշտոններ ու տիրույթներ հատկացնել այն նախարարներին, որոնք հանուն անձնական շահի պատրաստ էին ուրանալ քրիստոնեությունը: Միաժամանակ քստմնելի քաղաքականություն էր վարվում հայրենասեր նախարարների և, առաջին հերթին, Մամիկոնյանների նկատմամբ: Շատ հաճախ պարսից արքաներն այդ առումով հայտնվում էին սովերի տակ և, ինչպես Ղազար Փարպեցին է գրում, Վահան Մամիկոնյանի ու նրա եղբայրների նկատմամբ նենգ վերաբերմունք էին դրսևորում այն ազատները, որոնք

²³⁸ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 35:

²³⁹ Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, էջ 14:

ուրացության միջոցով տանուտերություն էին գնել պարսից արքաներից²⁴⁰:

Հավատուրաց նախարարների գլուխ է անցել Գադիշո Խորխոռունին, որն արդեն Վարդանանց պատերազմի ժամանակ միացել էր Վասակ Սյունու խմբավորմանը: Նա անպաշտոն անցել էր հայրենադավ նախարարների գլուխ: Երկրում այնքան գաղջ մթնոլորտ էր տիրում, որ արդեն անձնական անվտանգության մասին մտածելով՝ Վարդան Մամիկոնյանի եղբայր Հմայակի որդի Վահան Մամիկոնյանը ստիպված եղավ հավատուրաց լինել²⁴¹: Ստեղծված կացությունը խորապես վիրավորում էր հայրենասեր նախարարներին, որոնք վիճակը շտկելու միջոցներ էին մտնում: Երկրում հասունանում էր նոր ապստամբություն, որի գլուխ բախտ էր վիճակված կանգնելու Պատմահոր մեկենաս Սահակ Բագրատունուն և Վահան Մամիկոնյանին:

Հարկ է խոստովանել, որ պատմությունն անարդար է վարվել ապստամբության իրական առաջնորդի՝ Սահակ Բագրատունու նկատմամբ, որի՝ ճարմանա դաշտում զոհվելուց հետո պատմությունը վերածնվեց նոր իրողությունների լույսով, իսկ ապստամբությունն էլ ստացավ Վահանանց պատերազմ անունը: Բոլորովին չժխտելով Մամիկոնյանների և մասնավորապես Վահան Մամիկոնյանի դերն ապստամբության ժամանակ՝ գտնում ենք, որ ի սկզբանե ապստամբության ղեկավարը եղել է մի այնպիսի մեծ հայրենասեր ու պայծառ քաղաքական գործիչ, ինչպիսին Սահակ Բագրատունին էր: Նրա զոհվելուց հետո միայն Վահան Մամիկոնյանն առաջնակարգ տեղ զբաղեցրեց ապստամբության մեջ:

Այս անգամ ապստամբության դրոշմ առաջինը բարձրացրեցին վրացիները՝ ի դեմս թագավոր Վախթանգ Գորգասարի: Պարսկական վարչությունը փորձեց հայկական ուժերը նետել Վիրք և նրանց միջոցով հենց բնում խեղդել վրացիների ապստամբությունը:

Իսկ ի՞նչ էր տեղի ունեցել Վիրքում: Վախթանգ Գորգասար թագավորը սպանել էր հավատուրաց Վազգեն բղեշխին և, հույսը դնելով հոնական օգնության վրա, պարզել ապստամբության դրոշմ²⁴²:

²⁴⁰ Տե՛ս անդ, էջ 243:

²⁴¹ Տե՛ս անդ, էջ 256:

²⁴² Տե՛ս անդ, էջ 259:

Հայկական գործառնության նշանակալից մասն այդ տարի գտնվում էր Աղվանքում՝ Ջարմիր Հազարավուխտի հրամանատարության ներքո: Աղվանքում գտնվող հայ քրիստոնյա զինվորականությունն ավելի վիրավորվում էր հավատարաց հայ նախարարներից, քան պարսիկ զորագլուխների բռնի գործողություններից²⁴³: Վրաց թագավորը հայտարարել էր. «Ես միում ումեք զկեփ չտամ տեսանել, այլ այնչափ հանեմ Հոնս, որում ոչ կարիցեն հարկանել ի դիմի գորքն Պարսից»²⁴⁴: Վրաց ապստամբությունը ոգևորություն առաջ բերեց Հայաստանում: Երբ Հայաստանի մարզպան Ատրվշնասպի և հազարապետ Վեհվեհնամի զխավորությամբ հայկական զորամասերը հասան Շիրակ, հայ նախարարները խորհուրդ արեցին և որոշեցին ապստամբել: Նրանք հավատարմության երդում տվեցին, սակայն նրանցից մեկը՝ Վարազ-Շապուհ Ամատունին այդ մասին տեղյակ պահեց մարզպանին և պարսից զորահրամանատարներին²⁴⁵:

Եթե հավատանք Ղազար Փարպեցուն, ապա Սահակ Բագրատունուն միայն այդ ժամանակ են հայտնում, թե հայերն ու Վահան Մամիկոնյանը նրան Հայոց երկրի վրա մարզպան են կարգել²⁴⁶: Այս տեղեկությունը բնավ մեզ չի համոզում: Հարց է ծագում, իսկ ինչո՞ւ Սահակ Բագրատունին չի մասնակցել հայ նախարարների գաղտնի խորհրդին և պարսկական տիրապետության դեմ ապստամբող հայ նախարարներն ինչո՞ւ են նրան մարզպան ընտրում: Կարծում ենք, որ անգամ այնպիսի ճշմարտապատում պատմիչ, ինչպիսին Ղազար Փարպեցին է, այս հատվածում միանգամայն գիտակցաբար փորձել բարձրացնել Վահան Մամիկոնյանի դերը և ընդհակառակը՝ ստվերի տակ պահել Սահակ Բագրատունուն:

Ղազար Փարպեցին Սահակ Բագրատունու զոհվելուց հետո, առավել ևս, երբ դեպքերը տարան հայ-պարսկական մերձեցման, դեպքերը շարադրել է վերածնելով՝ ըստ ապստամբության մեջ Վահան Մամիկոնյանի ծեռք բերած նոր կարգավիճակի: Այլապես հարց է ծագում, թե ապստամբները, դուրս գալով պարսկական տիրապետության դեմ, ինչո՞ւ պետք է երկրի մարզպան ընտրեին: Գոնե մեր

²⁴³ Տե՛ս անդ, էջ 259–260:

²⁴⁴ Անդ, էջ 260:

²⁴⁵ Տե՛ս անդ, էջ 264–265:

²⁴⁶ Տե՛ս անդ, էջ 267:

կարծիքով՝ դեպքերի ընթացքը եղել է հետևյալը: Ոչ թե նախարարներից երկրորդական դեմքեր են կազմակերպել գաղտնի խորհրդաժողովը, այլ Սահակ Բագրատունին, որն իր անձնական հզոր կարողությունների շնորհիվ նախարարների կողմից ընտրվել է երկրի թագավոր և ոչ թե մարզպան:

Արծրունիների տոհմը մասնակցեց այդ ապստամբությանը, չնայած այնպիսի գործիչներ չտվեց, ինչպես, ասենք, Վարդանանց պատերազմի ժամանակ Ներշապուհ Արծրունին էր: Չմոռանանք, որ Վահան Մամիկոնյանը և նրա եղբայրները կրում էին նաև Արծրունիների արյունը: Օգտագործելով Մամիկոնյանների խնամիական կապն Արծրունիների հետ՝ Վահան Մամիկոնյանն աշխատեց ապստամբության մեջ ներգրավել իր քեռիներին, իսկ նրանց ազդեցության շնորհիվ՝ նաև Մոկաց, Անձևացյաց և Ռշտունյաց նախարարությունները: Համաձայն Ղազար Փարպեցու՝ Վահան Մամիկոնյանը մարդիկ է ուղարկում «յերևելի ու յականաւոր» Արծրունյաց տոհմի մոտ, ինչպես նաև Անձևացիքի, Մոկաց և Ռշտունյաց ազատների՝ հորդորելով միանալ ժողովրդաազատագրական շարժմանը: Վահանի ուղարկած պատվիրակությունը հիշյալ նախարարությունների ազատներին կոչ էր անում վրեժ լուծել եկեղեցու թշնամիներից, հատկապես այն արհամարհող ուրացողներից²⁴⁷:

Դժվար է ասել, թե ինչու, սակայն հիշյալ տները չարձագանքեցին այդ կոչին, և Դվին ժամանողների մեջ հայտնվեցին միայն Հովհան սեպուհն Անձևացյաց տոհմից ու Ներսես Երվանդունին²⁴⁸: Թվում էր, թե Արծրունիները պետք է անպայման մասնակցեն Ակոռիի, Ներսեհապատի և մյուս կռիվներին, սակայն պատմիչը չի հիշում Արծրունիների անունները:

Ելնելով վերոհիշյալից՝ Վ. Վարդանյանը եկել է այն մտքին, որ Արծրունիները չեն մասնակցել ազատագրական այս պատերազմին, սակայն չեն էլ խոչընդոտել Վահան Մամիկոնյանի ծեռնարկումներին և, հնարավոր է, նյութական ու բարոյական աջակցություն են ցույց տվել ապստամբության զլուխ անցած Վահան Մամիկոնյանին²⁴⁹: Չհիշատակելով Արծրունյաց իշխանների կոնկրետ մասնակցությունը՝

²⁴⁷ Տե՛ս անդ, էջ 278–280:

²⁴⁸ Տե՛ս անդ, էջ 280:

²⁴⁹ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 49:

Ղազար Փարպեցին, այսուհանդերձ Արծրունյաց իշխաններին համարում է Վահանի ուխտակից:

Որ Արծրունյաց իշխանները մասնակցել են ապստամբությանը, թեպետև չեն փայլել մարտական գործողությունների ժամանակ, պարզ երևում է այն փաստից, որ Վահան Մամիկոնյանը 484թ. իր ուխտակիցներից Յաշկուր Արծրունուն, Սահակ Կամսարականին և մի շարք այլ անձանց ուղարկում է պարսիկների մոտ, որոնք կարողանում են նրանց համոզել Վահան Մամիկոնյանի արդարացիության մեջ՝ ապստամբության մեղքը բարդելով Պերոզ արքայի վրա²⁵⁰: Հավելենք նաև, որ Արծրունյաց պատմիչը ևս Յաշկուրին Մերշապուհ Արծրունու հետ հիշում է Վահան Մամիկոնյանի հավատարիմների շարքում՝ նրան ներկայացնելով որպես Երիզ ավանում ապստամբների հաղթական ճակատամարտում հրամանատարներից մեկի²⁵¹:

Եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ պարսկական կողմը բացահայտ գնում էր հայ-պարսկական թնջուկը վերացնելուն, ապա միանգամայն պարզ է, որ Յաշկուրից և նրան ուղեկցողներից առանձնապես մեծ ջանքեր չպահանջվեցին՝ ապացուցելու Վահանի արդարացիությունը, առավել ևս, որ այժմ ամեն ինչ կարելի էր ջարդել կյանքից հեռացած Պերոզ թագավորի վրա:

Պարսից արքունիքը, հանձին արքայից արքա Վաղարշի, մեծ պատրաստակամություն հանդես բերեց Վահան Մամիկոնյանի հետ հարաբերությունները կարգավորելու գործում²⁵², սակայն բոլորովին բարյացակամ չգտնվեց Արծրունիների հարցում: Հայտնի փաստ է, որ Վահան Մամիկոնյանը պարսից արքայից արքային խնդրեց տանուտիրության իրավունք շնորհել նաև Արծրունյաց նախարարին, սակայն մերժում ստացավ: Ղազար Փարպեցու համաձայն՝ պատասխանը հետևյալն էր. «Թագաւորին Վաղարշու պատասխանի արարեալ սպարապետին Հայոց տեառն Մամիկոնեից Վահանայ՝ ասէր. «Յաղացս ոչ կարի տրտմեցուցանելոյ զքեզ ի ժամուս, և դարձեալ՝ վասն զի նախ և առաջին զայդ պարզև խնդրեցէր ի մենջ՝ եղիցի վասն քո տուեալ զտէրութիւն Կամսարականին: Իսկ յաղագս տէրութեանն Արծրունւոյն թող վայր մի, զի գիտասցեն մարդիքն [թե] որ ի տոհմէն են, սպաս ինչ

արքանաւորապէս ցուցանել առ մեզ և վաստակս ինչ յօգուտ Արեաց աշխարհիս վաստակել, հայեսցուք ապա և մեք յարժանն»²⁵³:

Պատճառն այն էր, որ պարսից արքան դեռևս Արծրունիներին չէր վստահում²⁵⁴, թե՞ այլ շարժառիթների կային, դժվար է ասել: Համենայնդեպս, պետք է ենթադրել, որ Յաշկուր Արծրունին առանձին նախաձեռնություն հանդես չէր բերել՝ ցույց տալու իր հավատարմությունը պարսկական իշխանություններին: Արծրունիների հարցում Վահան Մամիկոնյանի վարքագիծն ինչ-որ տեղ կարելի է բացատրել նրանց հետ ունեցած խնամիական ու ազգակցական կապերով, և հավանաբար ճիշտ է Վ. Վարդանյանը, ենթադրելով, որ Արծրունիների համար միջնորդությունը Վահան Մամիկոնյանը կատարել է իր սիրասուն մոր խնդրանքով²⁵⁵:

Վահան Մամիկոնյանն իր մարզպանության շրջանում, ամենայն հավանականությամբ, շնորհեց կամ, ավելի ճիշտ, կազմակերպեց տանուտիրական իրավունքի շնորհումն Արծրունիներին, որոնք դրա միջոցով օրինականացնում էին իրենց ինքնավար իրավունքներն իրենց իշխանության սահմաններում: Ղազար Փարպեցու այն վկայությունը, թե Վահան Մամիկոնյանը շատերին է շնորհել «գահ և փառք», աներկբա մտածել է տալիս, որ նա հազիվ թե իր տեսադաշտից դուրս թողներ մոր եղբայրներին:

Արծրունյաց տոհմը 571–572 թթ. հակապարսկական ապստամբության շրջանում

Պարսկական բռնաճնշումները 571թ. ծնունդ տվեցին հակապարսկական մի նոր ապստամբության: Այդ բռնաճնշումները պայմանավորված էին պարսից Խոսրով Ա Անուշիրվան թագավորի ոչ միայն ծանր հարկային, այլև քրիստոնեահալած քաղաքականությամբ: Քանի դեռ պարսից արքունիքն իրեն բավարար ուժեղ չէր զգում, գոնե Վահան Մամիկոնյանին ընդունելու ժամանակ՝ 484 թ., հայտարարում էր, որ նրա պահանջները, այդ թվում նաև քրիստոնեությունն ազատ դավանելու իրավունքը հարգվելու են հավիտյանս հավիտենից²⁵⁶:

²⁵⁰ Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, էջ 357:

²⁵¹ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 96–97:

²⁵² Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, էջ 385:

²⁵³ Անդ, էջ 387–388:

²⁵⁴ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 49–50:

²⁵⁵ Տե՛ս Անդ, էջ 50:

²⁵⁶ Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, էջ 385:

Հարկ է խոստովանել, որ Վաղարշի հաջորդներից Կավատն ու Խոսրով Ա Անուշիրվանը հաստատեցին 484թ. հրովարտակը, սակայն վերջինս արդեն VI դարի կեսերից արմատապես փոխեց իր քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ՝ ձեռնամուխ լինելով ատրուշանների կառուցմանը ոչ միայն Դվինում, այլև այլ վայրերում:

571թ. ապստամբության գլուխ կանգնեց կրտսեր Վարդան Մամիկոնյանը, որը, սակայն, «Կարմիր Վարդանը» չէր, ինչպես կարծում է Վ. Վարդանյանը²⁵⁷, քանի որ այդպես կոչվել է Վարդանանց պատերազմի առաջնորդը: Ապստամբությունն ընդգրկեց հասարակության բոլոր խավերը²⁵⁸:

Սակայն Արծրունիները հավանաբար չեն գտնվել ապստամբների շարքերում: Ըստ որում, դա առավել վառ արտահայտվեց 576 թ. հետո, երբ պարսկա-բյուզանդական պատերազմը բորբոքվեց նոր թափով, և պարսիկները կարողացան մարդաբնության տարածքը հետ գրավել: Ինչպես տեսանք, ցավոք, հիշյալ ժամանակաշրջանը բոլորովին արտացոլված չէ Արծրունյաց պատմիչի երկասիրության մեջ:

Թովման լոկ հիշատակում է ապստամբության առաջին տարվա իրադարձությունները և մեկ էլ թռիչք է կատարում VI դարի վերջերը: Մ. Չամչյանը, դժվար է ասել, թե ձեռքի տակ ինչ աղբյուրներ ունենալով, այդ ժամանակ հիշում է Արծրունյաց տանուտեր Սահակին²⁵⁹, որը զարմանալիորեն չի հիշատակվում մեզ հայտնի մատենագիրների երկերում: Հնարավոր է, Վ. Վարդանյանը ճիշտ է՝ կարծելով, որ Արծրունյաց պատմիչի երկասիրության սկզբնական օրինակում թերևս եղել է Սահակ Արծրունու մասին հատվածը²⁶⁰: Շարունակելով իր միտքը զարգացնել, նա գտնում է, որ Մ. Չամչյանն օգտվել է Թովմայի աշխատության մինչ օրս անհայտ մի ձեռագրից, որն ունեցել է հիշյալ թերի մասը²⁶¹: Անշուշտ, տրամաբանական է, սակայն ոչնչով հաստատել հնարավոր չէ:

Փորձառությունն էր պատճառը, թե մեկ այլ հանգամանք, սակայն հայ նախարարները, որոնց թվում և Արծրունիները, գործնականում չարձագանքեցին Խոսրով Բ Անուշիրվանի դեմ հանդես եկած Վահրամ

կամ Բահրամ Չուբինի ապստամբությանը, երբ վերջինս խոստանում էր հայոց թագավորությունը վերականգնել իր հին սահմաններով: Ինչպես հայտնում է Սեբեոսը, Վահրամ Չուբինը երդվում է Արամազդով, Արեգակով, Լուսնով, Հրով, Ջրով, Միհրով և բոլոր աստվածներով, որ հայերին կվերադարձնի Հայոց թագավորությունը մինչև Կապկոհ, կամ Կովկասյան լեռներ. Աղվանից դուռ, հարավում մինչև Արվաստան, Մրծուին (իմա՝ Մծբին), Նոր Շիրական ու մինչև տաճիկների (իմա՝ արաբների) սահման: Նա խոստանում էր արևմուտքում Հայաստանի սահմանները հասցնել մինչև Կապադոկիայի Կեսարիա քաղաք և չանցնել Ջարասա լեռը²⁶²:

Սակայն հայ նախարարները, այդ թվում Արծրունիները ոչ միայն չօգնեցին Վահրամ Չուբինին, այլև օգնեցին Խոսրովին՝ նրա դեմ իր քեռի Վստամի ապստամբության ժամանակ: Արծրունիների նման դիրքորոշումը մեծապես նպաստեց նրանց ու պարսից արքունիքում մեծ հեղինակություն վայելող Սմբատ Բագրատունու մերժեցմանը: Վերջինիս զինակիցների մեջ առաջինը հիշատակվում է Վարազշապուհ Արծրունին իր զորագնդով և դրոշով²⁶³:

Հայ, մասնավորապես Արծրունյաց տոհմից նախարարներին արքունիքի հետ սերտորեն կապելու քաղաքական ծրագրով Հայաստան ուղարկվեց «Վասպուրական համարակար» կոչված պաշտոնյան, որը տնօրինում էր պարսից տերության հասույթները և երկրում ուներ մեծ հեղինակություն: Համարակարը հայ նախարարներին հորդորեց հավատարմորեն ծառայել պարսից թագավորին: Նրան անսալով հայ նախարարներն իրենց զորագնդերով գնում են Խոսրով արքային օգնելու՝ նրա գահակալության վեցերորդ տարում (597 թ.): Պատմիչն այդ նախարարների թվում հիշատակում է Վարդան Արծրունուն: Հայ նախարարներին Խոսրովն ընդունում է մեծ պատիվներով և արքունի ռոճիկ նշանակում: Նրանք իրենց զորաբանակներով տեղակայվում են Սպահան աշխարհում, որն արքունի ոստան էր²⁶⁴:

²⁵⁷ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 50:

²⁵⁸ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. II, Երևան, 1984, էջ 257:

²⁵⁹ Մ. Չամչյանց, Պատմություն Հայոց, հ. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 210:

²⁶⁰ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 51:

²⁶¹ Տե՛ս անդ:

²⁶² Տե՛ս «Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմություն», բաղադրությամբ ձեռագրաց հանդերձ առաջաբանի և ծանոթությամբ ի ձեռն Մո. Մալխասեանց (այսուհետև՝ Սեբեոս), Երևան, 1939, էջ 38-39:

²⁶³ Տե՛ս անդ, էջ 66:

²⁶⁴ Տե՛ս անդ, էջ 58:

ԳԼՈՒԽ Դ
ԱՐԾՐՈՒՆԻՆԵՐԸ ՀԱԿԱԱՐԱԲԱԿԱՆ
ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԱՌԱՋԱՏԱՐ
ԴԻՐՔԵՐՈՒՄ

Հայաստանի նվաճումն Արաբական խալիֆայության կողմից

Արաբներն առաջին անգամ Հայաստան արշավեցին 640 թ., երբ երկրի արևելյան, ավելի փոքր հատվածը գտնվում էր պարսկական, իսկ արևմտյան, անհամեմատ մեծ բաժինը՝ բյուզանդական տիրապետության ներքո։ Առաջավոր Ասիայում ռազմաքաղաքական այս թարմ ուժի հանդես գալն այնքան անակնկալ էր, իսկ նրանցից բյուզանդացիների և պարսիկների պարտություններն այնքան անհավատալի ու անբացատրելի էին, որ հայոց նախարարությունները, ըստ մեծի մասին, փորձեցին հարմարվել նոր իրադրությանը։ Դատելով արաբ հեղինակների տեղեկություններից՝ Վասպուրականը և մասնավորապես Արծրունիները, հարկատվության պայմանով չեն ենթարկվում արաբների ավերիչ ասպատակություններին²⁶⁵։ Սկզբնական շրջանում արաբները սովորաբար պայմանագրեր էին կնքում տեղական իշխանությունների հետ, որոնք պարտավորվում էին ընդունել արաբական իշխանությունը և հարկեր վճարել²⁶⁶։ Շատ հնարավոր է, որ այդպիսի պայմանագիր կնքվեց նաև Արծրունյաց իշխանի հետ, չնայած այդ մասին պատմությունը հիշատակներ չի պահպանել։ Ինչպես դժվար չէ տեսնել Հովհան Մամիկոնյանի պատմությունից, արաբական բանակը, եթե ասպատակներ էլ սփռել է, ապա մինչև Անձնացյաց երկիր, ուստի նրա երթուղին անցել է Տարոնի, Հարքի, Բասենի վրայով դեպի Վիրք և Հայաստանի կենտրոնական շրջաններ։ Ըստ որում,

²⁶⁵ St' u The origins of the Islamic State, Being a Translation from the Arabic, Accompanied with Annotations, Geographic and Historic Notes of the Kitāb Fitūh al-Buldān of Al-Imām Abu-l Abbās Ahmad Ibn-Jābir al-Balādhuri. by Philip Khuri Hitti, Ph.D., (այսուհետև՝ al Balādhuri), vol. I, Columbia University, 1916, էջ 275, 313-315։ «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», կազմեց Շ. Թ. Նալբանդյան, Երևան, 1965, էջ 76։

²⁶⁶ St' u al Balādhuri, vol. I, էջ 313-315։

դրանք հարկեր հավաքելով և երկիրը հարստահարելով, վերադառնում էին Արաբիա²⁶⁷։

Շատերին թվում էր, որ արաբներն ինչպես ասուպի պես երևացին, այնպես էլ կհեռանան։ Ուստի պայմանագրերը կնքում էին այն հույսով, որ դրանք կյանքի չեն կոչվելու։ Սակայն արշավանքները շարունակվում էին, և 647թ. արաբական զորքերը ներխուժեցին Սեպհական կամ Վասպուրական գնդի երկիր, որն այդ շրջանում երկրի քաղաքական բաժանվածության պայմաններում համապատասխանում էր Հայկական մարզպանությանը։

Հայաստանի մեծ մասն այդ ժամանակ, ինչպես նշեցինք, գտնվում էր բյուզանդական տիրապետության տակ, իսկ Հայաստանի Գուգարք, Արցախ և Ուտիք աշխարհները պարսից արքունիքը մտցրել էր համապատասխանաբար Վրաց և Առանի (կամ այսպես կոչված Աղվանից – Հ. Բ.) մարզպանությունների մեջ։ Սիսական–Սյունիքը, որ 571-ից առանձնացվել էր, միայն այս շրջանում կրկին միավորվեց Հայկական մարզպանությանը։ Իրենց հետագա արշավանքների ժամանակ արաբներն ավերեցին Վասպուրականը, որի մեծ մասը գտնվում էր Արծրունիների ենթակայության ներքո։ Հասկանալի է, որ ելնելով ստեղծված կացությունից, արաբների հետ նախկինում կնքված պայմանագիրը թարմացվեցին և նորերը կնքվեցին, քանի որ միայն դա էր ապահովում փոքրիշատե խաղաղությունը։

Գրավելով Սասանյան տերությունը կամ Երանշահիը և նպատակ ունենալով գրավել Բյուզանդական կայսրությունը, արաբները Հայաստանի նկատմամբ առայժմ վարում էին մեղմ քաղաքականություն, որպեսզի այն չհայտնվի Բյուզանդիայի դաշնակիցների շարքերում։ Արաբները հիանալի հասկանում էին Հայաստանի ռազմավարական նշանակությունն ու հայ ժողովրդի նշանակալից ռազմուժը, ուստի առայժմ աշխատում էին համբերատար և մեղմ քաղաքականությամբ ձեռք բերել հայերի համակրանքը։ Դրան մեծապես նպաստում էր Բյուզանդական կայսրությունն իր անխոհեմ և հակահայկական քաղաքականությամբ։

²⁶⁷ St' u «Յովհան Մամիկոնեան, Պատմություն Տարոնի», աշխատությամբ և առաջաբանով պատմական գիտությունների թեկնածու Աշ. Աբրահամյանի (այսուհետև՝ Յովհան Մամիկոնյան), Երևան, 1941, էջ 286։

Արաբների առաջմ մեղմ քաղաքականությունը շուտով տվեց իր պտուղները: Հայաստանում Թեոդորոս Ռշտունու գլխավորությամբ ձևավորվեց քաղաքական նոր ուղղություն, որը կամենում է լեզու գտնել արաբների հետ, հակառակ Ներսես Գ Տայեցի Շինարար կաթողիկոսի, որը երկրի անվտանգությունը և հեռանկարը տեսնում էր Բյուզանդիայի հետ ամուր դաշնակցության մեջ: Թեոդորոս Ռշտունին 652թ. պայմանագիր կնքեց Ասորիքի կառավարիչ Մուավիայի հետ, որով Հայաստանը զուտ ձևականորեն ճանաչում էր արաբական գերիշխանությունը:

Արաբա-հայկական համաձայնության պայմաններն առավել քան մեղմ էին հայերի համար: Երկիրը 3 տարով ազատվում էր հարկերից, այնուհետև վճարելու էր այնքան, որքան կամենար: Հայաստանում արաբական զորքեր և պաշտոնյաներ չէին լինելու, իսկ Հայաստանի վրա այլ երկրի հարձակման դեպքում արաբները հայերին ցույց էին տալու ռազմական օգնություն²⁶⁸: Արաբների ծախսով պահվում էր հայկական 15-հազարանոց այրուծի, որը պետք է մասնակցեր նրանց արշավանքներին: Հասկանալի է, որ այդ պայմանը հատկապես ուղղված էր Բյուզանդական կայսրության դեմ: Դրան ի պատասխան Բյուզանդիան փորձեց գրավել Հայաստանը և երկիրը հայտնվեց արաբա-բյուզանդական մրցակցության ոլորտում:

Բյուզանդական զորքերը ներխուժեցին Հայաստանի կենտրոնական նահանգներ, մտան Վասպուրական, և Թեոդորոս Ռշտունին պատրաստվում էր ամրանալ Աղթամար կղզում: Սկզբնաղբյուրները թեկուզև այս իրադարձությունների հետ կապված Արծրունիների մասին ոչինչ չեն հայտնում, սակայն աներկբայորեն պետք է ենթադրել, որ նրանք համագործակցում էին Թեոդորոս Ռշտունու հետ: Վասպուրականը և Սյունիքն այդպես էլ չենթարկվեցին Բյուզանդիային, որի զորքերը կարողացան լույս կողոպտել հիշյալ երկրամասերը²⁶⁹: Իսկ 655թ. արշավեցին արաբները՝ կրկին պայմանագրեր կնքելով տեղական իշխանությունների հետ: Բալազուրիի հավաստմամբ՝ Նախճավանում արաբ հրամանատար Հաբիբին է ներկայանում Բասֆուրջանի (իմա՝ Վասպուրականի - Հ. Բ.) բատրիկը և իր

երկրամասի անունից կնքում պայմանագիր: Նա պարտավորվում էր ամեն տարի հարկեր վճարել խալիֆայությանը²⁷⁰: Ավելորդ է ասել, որ արաբների հետ պայմանագիր էր կնքել Արծրունյաց նախարարը, որն այդ ժամանակ Վասպուրական կամ Սեպհական գնդի կառավարիչն էր: Շուտով արաբա-բյուզանդական մրցակցությունն այնպիսի սրություն ստացավ, որ խալիֆ դարձած Մուավիան 661 թ. վերականգնեց հայերի հետ 652 թ. կնքած պայմանագիրը: Իսկ երբ շատ չանցած 680 թ. Մուավիան մահացավ, երկիրը ծեռք բերեց փաստական անկախություն:

Բյուզանդացիներից բացի՝ երկիրը դարձավ նաև խազարական արշավանքների թիրախ: Քաղաքական կացությունն այնպիսին դարձավ, որ VII դարի վերջին արաբները խնդիր դրեցին նվաճել Հայաստանը և շուրջ 700 թ. իրենց ծրագիրը կյանքի կոչեցին: Դրանից հետո հայ նախարարության նկատմամբ արաբական իշխանությունների վերաբերմունքը որոշակիորեն կոշտացավ:

702–705թթ. հակաարաբական ապստամբության ճնունից հետո արաբները որոշեցին հաշվեհարդար տեսնել հայ նախարարների նկատմամբ: Հայ նախարարներին ռոճիկ վճարելու պատրվակով նրանց հրավիրեցին Նախճավան և կողոպտելուց հետո իրկիզեցին Նախճավանի ու Խրամի եկեղեցիներում: Այս եղեռնագործությունը տեղի ունեցավ Արծրունիների տիրույթներում: Այդ սպանդին զոհ գնացին 800-ից ավելի նախարարներ, որոնց թվում՝ նաև մեծ թվով Արծրունիներ: Սամվել Անեցին հարցն այնպես է ներկայացնում, թե Կասս ամիրան միայն Վասպուրականի իշխաններին կոտորեց²⁷¹, մինչդեռ իրականում Նախճավանում և Խրամում կողոպտվել ու ողջակիզվել էին երկրի տարբեր կողմերից եկած հայ հարյուրավոր իշխաններ: Հայ նախարարությունն այդպես թանկ վճարեց իր բարձրացրած 702–705թթ. ապստամբության համար: Այնուամենայնիվ, արաբներն ստիպված էին հաշվի նստել հայկական ռազմուժի հետ: Եթե սկզբում արաբները չէին էլ ճանաչում հայ նախարարների ժառանգատիրական իրավունքները, ապա ապստամբությունից հետո ստիպված եղան ճանաչել դա: Ասողիկը ողջակիզված նախարարների

²⁶⁸ Տե՛ս Մեքենս, էջ 146: «Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց» (այսուհետև՝ Ղևոնդ), Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 11:

²⁶⁹ Տե՛ս Մեքենս, էջ 143:

²⁷⁰ Տե՛ս al Balādhuri, vol. I, էջ 315:

²⁷¹ Տե՛ս «Մամուլէի քահանայի Անեցոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», (այսուհետև՝ Մամվել Անեցի), Վաղարշապատ, 1893, էջ 85:

մեջ հականե-հանվանե հիշատակում է Գրիգոր ու Կորյուն Արծրունիներին²⁷²:

Որ արաբները կանխամտածված իրականացրին հայ իշխանների ողջակիզումը Նախճավանում և Խրամում, կասկածից դուրս իրողություն է: Սակայն ամենայն հավանականությամբ, հայերն էլ ոչ միշտ է, որ պահպանում էին պայմանագրով վերցրած պարտավորությունները, ինչը, հասկանալի է, արաբների շրջանում պետք է անվստահություն ծներ նրանց նկատմամբ: Ուստի բոլորովին պատահական չէ, որ X դարի արաբ հեղինակ Մուհամմադ ալ-Քուֆին հետևյալ ձևով է ներկայացնում Արմինիայի ոստիկանի խոսքերը՝ ուղղված հայ նախարարներին, որոնց հավաքել էր Նախճավանում. «Ես վստահություն չունեմ ձեր նկատմամբ, ուստի մտքը ձեր այս եկեղեցիները և ինձ երդում տվեք, որ չեք խախտի ձեր պարտավորությունները: Ապա բոլոր հայ իշխաններին ողջ-ողջ այրեցին»²⁷³: Ալ-Քուֆիի ասածը լոկ հաստատում է, որ հայերը բնավ չէին հաշտվել արաբական տիրապետության հաստատման հետ: Հայ նախարարության, հոգևորականության ու ժողովրդի վիճակն Օմայանների տիրապետության շրջանում ծանր էր, սակայն կացությունն առավել քան վատացավ Աբբասյանների իշխանության գլուխ գալուց հետո:

Արծրունիների իշխանության ամրապնդումը Վասպուրականում

Արծրունիները նշանավոր իշխանական տոհմ էին Մեծ Հայքի Արշակունյաց թագավորությունում՝ հանդիսանալով ոչ միայն ժառանգատեր իշխաններ, այլև Կորճեից աշխարհի աշխարհակալ իշխաններ: Սակայն նրանց իշխանությունն անհամեմատ մեծացավ, երբ Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո, ինչպես նշվեց, պարսից արքունիքը նրանց տվեց մարդպետի կամ Ռմբոյան իշխանի պաշտոնը: Դրանով նրանք փաստական իշխանություն ստացան նոր

²⁷² Տե՛ս «Մտեփանոսի Տարսեղոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական» (այսուհետև՝ Ասողիկ), Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 125:

²⁷³ Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи, Книга завоеваний: Извлечения по истории Азербайджана VII-IX вв. Перевод с арабского З. М. Буниятова, Баку, 1981, էջ 13-14:

ծնավորված Վասպուրական աշխարհի վրա, որը բնակեցվել էր հայ արքունիքից մշտապես դժգոհ Արշակունյաց սեպուհներով: Ի միջի այլոց, ինչպես տեսանք, հենց այս վերջին հանգամանքն էլ վճռական դեր խաղաց, որ երկրամասն ստանա Վասպուրական անունը, այսինքն՝ վասպուրների կամ սեպուհների, այսինքն՝ ազնվատոհմիկների երկիր: Ուստի բնավ պատահական չէր, որ ստանձնելով մարդպետի կամ Ռմբոյան իշխանի պաշտոնը, Արծրունիները մարզպանության աստիճանասանդղակում զբաղեցրին մարզպանից հետո երկրորդ աստիճանը:

Արծրունիները դարձան նոր ստեղծված համակարգի հենարաններից, իսկ արաբները, ըստ մեծի մասին, պահպանեցին պարսից տիրապետության շրջանում գոյություն ունեցող վարչական բաժանումը և դրանով իսկ ճանաչեցին նաև Արծրունիների իշխանությունը Վասպուրականի ամբողջ տարածքի նկատմամբ, որը 591թ. Հայաստանի՝ Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև բաժանումից հետո գործնականում համարժեք էր դարձել մարզպանությանը: Այնպես որ Վասպուրականի նախարարներն արդեն պարսկական տիրապետության շրջանում որոշ բացառություններով հայտնվել էին Արծրունիների վարչաքաղաքական ազդեցության ներքո:

Արաբական տիրապետությունը, իր արհավիրքներով հանդերձ, նպաստեց, որ Վասպուրականի նախարարություններն ավելի համախմբվեն Արծրունիների շուրջը, որոնք արաբների կողմից դիտվում էին ամբողջ երկրամասի տերեր: Եթե սկզբում Ռշտունիները, ի դեմս Թեոդորոսի, առավելություն ստացան Արծրունիների նկատմամբ, ապա 704թ. հետո, երբ նրանք գրեթե անհետացան Հայաստանի քաղաքական թատերաբեմից, և չի բացառվում անգամ, որ խառնվեցին Արծրունիներին, վերջիններիս դիրքերն ավելի ամրապնդվեցին: Հետևաբար պետք է թերևս համաձայնել Վ. Վարդանյանի այն մտքին, թե հավանաբար այդ պատճառով հետագայում Ռշտունյաց իշխանները հիշվում են Արծրունի տոհմանունով²⁷⁴: Այս ամենը, անշուշտ, հնարավոր է, սակայն անհասկանալի է մնում, թե ինչու է Հովհան Մամիկոնյանն «Արծրունյաց» իշխան համարում Վարդ Ռշտունուն²⁷⁵:

²⁷⁴ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 56: «Յուցակ ձեռագրաց Վասպուրականի», պրակ 1, կազմեց Երուսեղ Լալաեան, Թիֆլիս, 1915, էջ 318:

²⁷⁵ Տե՛ս Հովհան Մամիկոնյան, էջ 149:

VIII դարում Արծրունիներն արդեն բոլոր առումներով հանդիսանում են Բասֆուրջանի կամ Վասպուրականի իշխանները: Երբ 750-ական թվականներին Վասպուրական ներխուժեց ուն Սուլեյմանի հրոսակախումբը, որ մինչ այդ կողոպտում էր Միջագետքը, նրան արժանի հակահարված տվեցին Վահան Արծրունի իշխանի որդիներ Համազասպն ու Սահակը, այն էլ ոչ մեծ զորախմբով: Ճիշտ է, վերջիններս ընկան անհավասար մարտում, սակայն բոլորին պարզ դարձավ, որ Արծրունիներն են պաշտպանում երկրամասը²⁷⁶: Այդ իրադարձությունը տեղի ունեցավ 757թ.:

Ավագ եղբայրներն ընկան հերոսի մահով, սակայն թշնամու հրոսակների դեմ պայքարը նոր թափով շարունակեց Վահան Արծրունու կրտսեր որդի Գագիկը: Նա իր շուրջն է համախմբում երկրամասի մյուս նախարարներին և ջախջախում թշնամուն: Սուլեյմանը սպանվում է²⁷⁷: Գագիկ Արծրունին աթոռանիստ է ընտրում Նկան բերդը՝ իր շուրջը համախմբելով երկրամասի բոլոր նախարարներին ու նրանց այրուծին²⁷⁸: Արաբական տիրապետության ծանր պայմաններում Գագիկ Արծրունին կարողացավ իր իշխանության մեջ առնել նախկին Պարսկահայք աշխարհի նշանակալից մասը, որ մարզպանության շրջանում մտնում էր Վասպուրական գնդի երկրի մեջ, և այն դրեց հարկի տակ²⁷⁹:

Բավական լայն է Գագիկ Արծրունու իշխանության տակ անցած հողերի աշխարհագրությունը՝ Բուտակ, Զիդռո, Տասուկ, Գագնակ, Որմի, Սուրենապատ և դրանց մերձակա այլ գավառներ²⁸⁰: Բուտակը, անտարակույս, աղավաղված գրությունն է Բուտակի կամ Երուտակի, որը նշանակելով Ռոստակ կամ Ռոտաստակ, հիշյալ դարերում նույնանում էր Հեր և Զարևանդ գավառների տարածքին²⁸¹: Այդ է ապացուցում նմանապես Ղևոնդի կողմից Բուտակի (իմա՝ Բուտակ – Հ. Բ.) հիշատակությունը Զարևանդի հարևանությամբ²⁸²: Հավանաբար ճիշտ է Հ. Մանանդյանը, երբ Շիդոնց տարընթերցում ունեցող Զիդռոն

սրբագրում է Շիդոն-ի և տեղադրում հարավային Պարսկահայքում²⁸³: Ավելորդ է ասել, որ Գագնակը պատմական Գագական է կամ պարթևերենով ու հայերենով Գանձակը, որը գտնվում է Ատրպատականում: Սակայն կասկած է հարուցում այն հանգամանքը, որ Արծրունյաց իշխանը կարող էր իր իշխանությունը տարածած լինել այդ հեռավոր երկրամասում: Ուստի, թերևս, Գագնակի տակ պետք է տեսնել մեկ այլ բնակավայր, առավել ևս, որ հաջորդ Սուրենապատ բնակավայրը գտնվում է Պարսկահայքի տարածքում, Այլի կամ Կուռիճան գավառում²⁸⁴: Որմին ներկայիս Ուրմիան է, որ շահական Իրանում հայտնի էր Ռեզայե անունով, իսկ Տասուկը պետք է նույնանա Տասվիջին, որը գտնվում է Ուրմիա լճի ավազանի հյուսիսային մասում:

Անշուշտ, այս ամենը վկայում է Արծրունիների աճող հզորությունը: Իրողություն, որը հնարավոր էր խալիֆայության հետ Արծրունիների բարվոք հարաբերությունների պայմաններում, ինչպես նաև այդ տերության թուլացման միտումներով: Այս ամենին Գագիկը տիրեց 762 թ.:

Սակայն այդ հողերը պահել հնարավոր չեղավ, քանի որ շուտով դրանք արաբական ուժերը գրավեցին: Գագիկ Արծրունին իր հաջողություններով արաբների կողմից սկսեց դիտվել ավելի շուտ ապստամբ, ուստի արաբները նրան թույլ չտվեցին ամրանալ հիշյալ տարածքներում: Այժմ արաբ հրոսակների փոխարեն կանոնավոր զորամասեր նետվեցին Գագիկի դեմ:

Արաբ զորավար Ռուհը բավականին մեծաքանակ ուժով հարձակվեց Հեր գավառում տեղավորված Արծրունյաց ուժերի դեմ և կարողացավ պարտության մատնել մինչ այդ հաջողությամբ գործած Գագիկ Արծրունուն: Հետո հակառակորդը ներխուժեց Վասպուրական: Հայտնվելով ծանր կացության մեջ՝ Գագիկ Արծրունին ստիպված էր ամրանալ Նկան բերդում, որը, շնորհիվ հայ մարտիկների անմնացորդ հերոսության, դիմադրեց ավելի քան մեկ տարի: Արաբական ուժերին օգնության եկավ Մուսեի զորամասը²⁸⁵: Համոզվելով, որ ամրոցն ուժով

²⁷⁶ Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 130–131, Ասողիկ, էջ 132–133: J. Markwart, Südarmanien..., էջ 80:

²⁷⁷ Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 131:

²⁷⁸ Տե՛ս անդ, էջ 133:

²⁷⁹ Տե՛ս անդ, էջ 133–134:

²⁸⁰ Տե՛ս անդ, էջ 134:

²⁸¹ Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 63: Վ. Վարդանյան, Եզվ. աշխ., էջ 57:

²⁸² Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 134:

²⁸³ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Ե, Երևան, 1985, էջ 310:

²⁸⁴ Տե՛ս Ս. Երեմյան, Եզվ. աշխ., էջ 35:

²⁸⁵ Եթե վստահենք Միքայել Ասորու հաղորդմանը, ապա Մուսեն հավանաբար Միջագետքի ասպատակող նույնանուն զորավետն էր (Chronique de Michel le Syrien, ed. J.-B. Chabot, II, Paris, 1901, էջ 526): Եթե անգամ դա նույն Մուսեն է, ապա Գագիկի դեմ գործել է խալիֆայության կարգադրությամբ:

գրավել հնարավոր չէ, արաբները ստիպված եղան պաշարումը դադարեցնել:

Սակայն արաբական խորամանկությունների զինանոցը բավականին հարուստ էր: Խնդիրն այն է, որ Մուսեին հաջողվեց խորամանկությամբ ձերբակալել Գագիկ Արծրունուն, մեծ գումար շորթել և այնուհետև սպանել: Ձերբակալվել էին նաև Գագիկ Արծրունու որդիներ Համազասպն ու Սահակը, որոնց բարեբախտաբար հաջողվեց դուրս պրծնել Մուսեի ճանկերից և վերադառնալ ու տիրանալ իրենց տիրույթներին²⁸⁶: Դժվար է սակայն բացատրել այն իրողությունը, որ Արծրունյաց պատմիչը ոչ մի հիշատակ չի պահպանել նշված իրադարձությունների մասին:

Հետաքրքիրն այն է, որ նա չի զլանում մանրամասն խոսելու Մուհամմադ մարգարեի հանդես գալու մասին, անդրադառնում է նրա քարոզչությանը և նրան հաջորդած խալիֆների գործունեությանը, սակայն այս կարևոր իրադարձությունների մասին լռում է: Վ. Վարդանյանը հակված է կարծելու, որ պատմագրի նման դիրքորոշումը պայմանավորված է նրանով, որ նա «գրոյցք ժամանակաց սոցա յայլոց գրեալ յառաջագոյն, աւելորդ համարեցաք երկրորդել»²⁸⁷: Վ. Վարդանյանը կարծում է, թե տվյալ պարագայում Թովման նկատի է ունեցել հավանաբար Ղևոնդի պատմությունը²⁸⁸: Ճշմարտանման է հնչում, սակայն, եթե Արծրունյաց պատմիչն այդ ճանապարհով շարժվեր, ապա վաղ ժամանակների համար շատ բան չէր ունենա գրելու: Եվ, վերջապես, Թովմա Արծրունու տվյալ հաղորդումը, դատելով նրա աշխատությունից, վերաբերում է արաբ խալիֆների ժամանակների մանրամասներին: Այնպես որ, հստակ պատասխան չի ստանում այն խնդիրը, թե ինչու Թովման չի անդրադարձել այդ հերոսական կռիվներին:

Գագիկի սպանությունից հետո Վասպուրականի իշխանությունն անցավ նրա ավագ որդի Համազասպին: Այդ մասին հավաստում է, ըստ Վ. Վարդանյանի, Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու հարավային ճակատի աջ կողմում պահպանված արձանագրությունը: Համազասպ և Սահակ Արծրունիների բարձրաքանդակ պատկերներից առաջինի կողքին փորագրված է «ՍԲ Համազասպ Վասպուրականի իշխան» արտահայ-

տությունը, իսկ Սահակի բարձրաքանդակի կողքին միայն գրված է. «ՍԲ Սահակ եղբայր Համազասպայ»²⁸⁹: Հասկանալի է, որ այնքան մեծ է եղել Համազասպի և Սահակի հռչակը, որ Աղթամարում Ս. Խաչ եկեղեցին X դարի սկզբներին կառուցելիս բարձրաքանդակների տեսքով պատկերել են Համազասպին ու Սահակին և արձանագրել, որ Համազասպը Վասպուրականի իշխանն է: Վ. Վարդանյանը հակված է կարծելու, որ Սահակ Արծրունին կիսել է եղբոր իշխանությունը, քանի որ Համազասպի հետ հիշվում է իբրև Արծրունյաց տան նախարար²⁹⁰:

Դեռ մինչ այդ էլ և այդ ժամանակ հատկապես Վասպուրականը որոշակիորեն համարվում էր Արծրունիների «սեպիական տէրութիւն»։ Այսուհանդերձ, շատ կասկածելի է այն տեսակետը, թե Սահակը կիսել է եղբոր՝ Համազասպի իշխանությունը: Հնարավոր է, որ Համազասպը որպես եղբոր մեծ տեղ է տվել Սահակին, սակայն, դատելով ամեն ինչից, Արծրունիների տոհմը VIII դարում ներկայացնում էր միասնական նախարարական ընտանիք և դեռ չէր բաժանվել տասնյակից ավելի գահերեց և գահակալ իշխանությունների: Անշուշտ, արաբական իշխանությունները ձգտում էին ամեն կերպ տրոհել հայկական նախարարական իշխանությունները: Սակայն այդ երևույթը դեռևս զանգվածային բնույթ չէր ստացել, ինչպես այդ եղավ IX դարում: Ուստի բոլորովին էլ պատահական չէ, որ Համազասպ և Սահակ Արծրունիների «Վարք»-ում հստակ արձանագրված է, որ Համազասպը և ոչ թե երկու եղբայրները «տիրէր սեպիական տէրութեան Վասպուրական կոչեցեալ իշխանութեան»²⁹¹:

Հարկ է նշել, որ ավելի վաղ ժամանակներում Արծրունիների իշխանությունը տարածված էր եղել Վասպուրականի վրա: Սակայն ժամանակի ընթացքում Արծրունիները կորցրեցին Վասպուրականի արևելյան հատվածը՝ նախկին Մարդպետականի տիրույթները:

Խնդիրն այն է, որ մարական բնակչություն ունեցող այս հատվածն արաբական ճնշման պայմաններում բռնեց մահմեդականացման ուղին, և արաբական իշխանություններն այն դուրս բերեցին

²⁸⁹ Տե՛ս Ե. Լալաեան, Վասպուրականի նշանավոր վանքերը, «Ազգագրական հանդես», գիրք XX (2), Թիֆլիս, 1910, էջ 202: M. Ispiroglu, Die Kirche von Achtamar. Bauplastik im Leben des Lichtes, Berlin&Mainz, 1963, էջ 74: Ստ. Մնացականյան, Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակը, Երևան, 1976, էջ 47: Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 58-59:

²⁹⁰ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 59: «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանի Մխիթարյանցի վիեննա», կազմեց Յ. Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 12:

²⁹¹ «Մովսիսը հայկականք», ԺԲ, Վենետիկ, 1854, էջ 64:

²⁸⁶ Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 134-135:

²⁸⁷ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 120:

²⁸⁸ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 58:

Արմինիա ոստիկանության կազմից: VIII դարում Արծրունիների տիրույթները հիմնականում տարածվում էին Արևմտյան Վասպուրականում և մասամբ Պարսկահայքում: Վասպուրականի և շրջակա որոշ տարածքների նախարարական տների նկատմամբ իրավասություն ունենալով՝ Արծրունիներն էլ՝ ավելի մեծացրեցին դրա շրջանակները՝ վերածվելով հարավ-արևելյան Հայաստանի ամենահեղինակավոր իշխանության: Միանգամայն համաձայն ենք 3. Մարքվարթի այն տեսակետին, թե VIII դարի կեսից Արծրունիներն արդեն Հարավային Հայաստանի ամենանշանավոր տոհմն էին²⁹²: Սակայն կամենում ենք որոշ սրբագրում մտցնել դրանում: Արծրունիների գերիշխանությունը Վասպուրականում հաստատվել էր արդեն V դարի 20-ական թվականների վերջերից:

Առավել քան հավանական է, որ Վասպուրականի իշխանության գահին եղբորը Սահակ Արծրունին հաջորդեց: Սակայն կասկածներ է հարուցում Մովսես Խորենացուն վերագրվող «Պատասխանի թղթոյն Սահակայ» գրության ուղղված լինելը վերոհիշյալ Սահակ Արծրունուն: Վ. Վարդանյանի հիմնավորումն այն է, որ գրվածքի Սահակ Արծրունի իշխանը հիշվում է իբրև «Վասպուրականի մեծ իշխան»²⁹³: Եթե սույն գրվածքը վերաբերում է Մովսես Խորենացուն, իսկ կարծես թե դրա համար բոլոր հիմքերը կան, ապա հազիվ թե այս Սահակ Արծրունին նույնանա VIII դարի Սահակ Արծրունու հետ: Վ. Վարդանյանը հակված է ենթադրելու, որ այն հավանաբար գրվել է X դարի սկզբներին, երբ Արծրունիները՝ հանձին Գագիկ Արծրունու, փորձեցին տիրել հայոց գահին, իսկ հետո Վասպուրականը հռչակեցին առանձին թագավորություն և որ իբր այդ գրությունը նպատակ ուներ գովաբանելու վերջինիս ծնունդը²⁹⁴: Այսուհանդերձ, մենք մնում ենք մեր կարծիքին, որ այդ գրվածքը ոչ մի առնչություն չունի VIII դարի Սահակ Արծրունու հետ:

²⁹² St' u J. Markwart, Südarmenien..., էջ 79, 85:

²⁹³ St' u Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 59: «Մբոյ հօրն մերոյ Մովսէսի Խորենացոյ Մատենագրոյին», Վենետիկ, 1843, էջ 284:

²⁹⁴ St' u Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 59-60:

Արծրունիները 774-775 թթ. հակաարաբական համաժողովրդական ապստամբության շրջանում

774-775թթ. հակաարաբական համաժողովրդական ապստամբությունը, չնայած պարտվեց, սակայն VIII դարի ամենահուժեղ շարժումն էր արաբական տիրապետության դեմ, որին իրենց մեծ նպաստը բերեցին Արծրունիները: Խնդիրն այն է, որ աշխարհաստան Արաբական խալիֆայությունը գնալով թուլանում էր, և նվաճված ժողովուրդները նրա քաղաքական անդորրը հաճախ խախտում էին՝ փորձելով գենքի շնորհիվ վերականգնել իրենց անկախությունը: Այդ հեղիեղուկ ժամանակներում հանուն անկախության պայքարից դուրս չմնացին նաև հայերը, որոնք արդեն մինչ այդ քանիցս ապստամբել էին արաբական լծի դեմ:

Հարավային Հայաստանում ապստամբական շարժումը, ինչպես և պետք էր սպասել, գլխավորեցին Արծրունիները: Թեպետև ապստամբներն ավելի փոքրաթիվ էին, քան արաբները, այնքան մեծ էր վստահությունը, որ ամեն մի ապստամբ հայ կարող է կռվել տասը արաբի դեմ, որ ամբողջ երկիրը բռնկվեց համաժողովրդական ապստամբությամբ: Դրա ղեկավարներ դարձան Մամիկոնյանները: Ավելի զգուշաբար գործող Բագրատունիներն ահեղ հակառակորդի դեմ ապստամբությունը համարեցին անհեռանկար ու վտանգավոր և չապստամբեցին:

775-775 թթ. ապստամբությունը հուժեղ ելույթ էր օտար տիրապետության դեմ, սակայն, դժբախտաբար, ապստամբական ուժերը գործում էին անջատ-անջատ, ինչն առավել մեծաքանակ հակառակորդին հնարավորություն տվեց ճնշելու ապստամբությունը: Ղևոնդ պատմիչը գրում է, որ նախարարներն իրարից բաժանվելով անմիաբան էին գործում, քանզի Արծրունյաց տան նախարարներ Համազասպը և նրա եղբայրներն ու նրանց զորքը մնացին Վասպուրական աշխարհի կողմերում: Նրանց հարևան Ամատունիները, Տրունիները և ուրիշներ ամրացան իրենց տիրույթներում²⁹⁵: Ըստ էության, Արծրունիները գործել են մյուս ապստամբներից անջատ, ինչը հավաստում է պատմիչը: Ասել, թե Արծրունիները համարձակ հանդես

²⁹⁵ St' u Ղևոնդ, էջ 144:

չեկան, բոլորովին ճիշտ չի լինի, քանի որ, ինչպես վկայում է դեպքերի ականատես պատմիչը, նրանք առավել քան համարձակ ու խիզախ գործեցին: Բայց ապստամբների տարանջատվածությունն ի վերջո ապստամբությունը տարավ դեպի պարտություն:

Շնորհիվ ապստամբների համարձակ և անձնագոհ գործողությունների՝ 774 թ. ընթացքում արաբները չկարողացան քիչ թե շատ համարձակ քայլերի գնալ: Միայն 775 թ. նրանք կարողացան Հայաստան ուղարկել Ամր գորավարին՝ 30-հազարանոց բանակով: Այն հիանալի սպառազինված էր, իսկ հրամանատարը լավ էր պատկերացնում առաջիկա ռազմական գործողությունների ամբողջ բարդությունը: Հակառակորդը հասավ Խլաթ, որտեղ Ամրին ներկայացավ Աշոտ Բագրատունի իշխանը: Վտանգելով կյանքը՝ նա ապստամբներին նամակ ուղարկեց, հորդորելով զգուշանալ արաբների մեծ ուժերից և գործել միաբան: Սակայն ապստամբները, դժբախտաբար, նրան առանձնապես չէին վստահում, մտածելով, թե հայրենադավ է: Առաջինը լուրջ քայլերի դիմեցին Արծրունիները: Համազասպ Արծրունին և նրա եղբայրները, վերցնելով Վասպուրականի զորքերը, Ամատունիներին ու նրանց զորքերը և այլ ուժեր՝ օգնության խնդրանքով դիմեցին սպարապետ Սմբատ Բագրատունու եղբայր Վասակին և շարժվեցին Արձեշ ավան՝ նպատակ ունենալով, ինչպես գրում է պատմիչը, բրել այն իր հիմքով և Ամրի գործը ջախջախել սրով²⁹⁶:

Ապստամբական բանակը շատ չանցած բանակեց Առբերանի գավառի Բերկրի կոչված ավանի մոտ, որտեղից շարժվեց դեպի Արձեշ: Կրկին իրեն վտանգելով, Աշոտ Բագրատունին ապստամբներին տեղյակ պահեց, որ արաբական մեծաթիվ զորքերը նրանց են սպասում: Սակայն ապստամբները կրկին ոչ միայն Աշոտին չվստահեցին, այլև Համազասպ Արծրունին սկսեց նրան մեղադրել ստախոսության մեջ և իր զորամասերով շարժվեց Արձեշ: Այնտեղի արաբ բնակիչներն այդ մասին տեղեկացրին Ամրին, որն իր զորքերով Արձեշի մատույցներում դարանեց ապստամբներին: Այստեղ, իհարկե, մի փոքր անհարթություն կա: Բերկրիից Արձեշ անհամեմատ փոքր տարածություն է, քան Խլաթից Արձեշ: Հետևաբար, դժվար է ասել, թե ինչպես արաբ զորավարին հաջողվեց դարանը կազմակերպել: Արծրունյաց զորագունդը փորձեց գրավել Արձեշը և այնտեղից դուրս քշել արաբներին,

²⁹⁶ Տե՛ս անդ. էջ 145–146:

որոնք հաստատվելով ռազմավարական կարևոր վայրերում, իրենց ձեռքն էին վերցրել երկրի կարևոր մայրուղիներն ու դրանով ջլատում էին երկրի ուժերը: Սակայն, ցավոք, ապստամբներին Արձեշը գրավել չհաջողվեց, որովհետև ուժերն անհավասար էին: Դարան մտած արաբներն անակնկալ հարձակվեցին ապստամբների վրա և փախուստի մատնեցին: Արաբներին հաջողվեց կոտորել հետևակ զորքի մեծ մասը, որը կազմված էր աշխարհաբնակ մարդկանցից, անգեմ էր և պատերազմի մեջ ոչ հմուտ²⁹⁷:

Հասկանալի է, որ նման պայմաններում ապստամբները չէին կարող իրենց հավուր պատշաճի դրսևորել: Արձեշի ճակատամարտը տեղի ունեցավ, ինչպես հավաստում է Ղևոնդ պատմիչը, 775 թ. ապրիլի 15-ին, երբ թշնամին հաղթանակից հետո շարժվեց դեպի Բագրևանդ և թույլ չտվեց, որ Մամիկոնյանների գլխավորությամբ Կարինի պաշարումը դադարեցրած զորքերը գան ու միանան Արծրունիների ղեկավարած ապստամբներին:

Արաբները Մամիկոնյանների ուժերի դեմ հաջողության հասան Արածանի գետի ափին գտնվող Արծն գյուղի ճակատամարտում: Բոլորի համար պարզ էր, որ ապստամբությունը պարտվել է, սակայն ապստամբները գերադասում էին իրենք գերեզման մտնել, քան տեսնել իրենց հայրենիքի գերեզման մտնելը: Իրերի ճակատագրական բերումով Արծնի ճակատամարտը տեղի ունեցավ 775 թ. ապրիլի 24-ին: Հայերը հերոսաբար հարձակվեցին թշնամու վրա և մինչև մութն ընկնելը համարձակորեն կռվեցին հակառակորդի՝ մի քանի անգամ գերազանցող ուժերի դեմ: Շուրջ 5000 ապստամբներից մարտի դաշտում ընկան 3000-ից ավելին, սակայն և ոչ մեկը ճակատամարտի դաշտը չլքեց: Միայն մութն ընկնելուց հետո ապստամբները շարժվեցին շրջակա լեռներ՝ շարունակելու այլևս անհույս պայքարը: Պարտված Արծրունիները, բնականաբար, չմասնակցեցին Արծնի ճակատամարտին: Ինչ-որ հրաշքով Արծնում հայտնվեցին Գնունյաց զորամասերը և մասնակցեցին ճակատամարտին: Միայն թե պարզ չէ, թե նրանք գտնվում էին Կարինը պաշարողների շարքերում, թե, այնուամենայնիվ, նրանց հաջողվեց Աղիովտից հասնել Բագրևանդի Արծն գյուղ: Շատ չանցած, ապստամբությունը պարտվեց:

²⁹⁷ Տե՛ս անդ. էջ 146–147:

Ապստամբության ծանր և աղետալի հետևանքները

Արաբները դրանից հետո խաղաղության կոչ արեցին ամրոցներում ու բերդերում ամրացած հայ ազատներին և երդումներով նրանց դուրս բերեցին ամրացված վայրերից: Սակայն ավելի ուշ Արմինիայի ոստիկան Ղուզայմա իբն-Խազիմին (786–787) դաժան դատաստան տեսավ նրանց նկատմամբ: Երբ ոստիկանը մուտք գործեց Դվին, հայ իշխանները փորձեցին նրա հետ հարաբերություններ հաստատել: Նրան դիմավորելու համար Դվին եկան նաև Արծրունյաց Համազասպ, Սահակ և Մերուժան իշխանները: Սակայն նրանք ոչ միայն անմիջապես բանտ նետվեցին, այլև ոստիկանը կարողացավ խալիֆից Արծրունիներին մահապատժի ենթարկելու թույլտվություն ստանալ:

Համազասպ և Սահակ Արծրունիները ենթարկվեցին մահապատժի, իսկ Մերուժան Արծրունին փրկվեց միայն ուրացության գնով: Մինչ մահապատիժը Համազասպին և Սահակին ենթարկեցին աներևակայելի տանջանքների՝ փորձելով մղել ուրացության: Տանջանքների ենթարկվեց նախ Սահակը, ապա Համազասպը, և երբ արաբները համոզվեցին, որ նրանք պատրաստ են տանջվելու, քան մահմեդականանալու, գլխատեցին: Նրանց դիակներն այրեցին: Այս ամենը տեսնելով և կտտանքներին չդիմանալով՝ Մերուժանը դիմեց հավատուրացության: Վերջինս հայոց նշանավոր իշխաններից էր, որին 768թ. Արծրունիները վստահել էին ներկայացնելու իրենց իշխանությունը Պարտավի եկեղեցական ժողովում²⁹⁸: Սակայն արաբական տանջանքները նրան ստիպեցին ուրանալ հայրենի հավատը²⁹⁹:

Համազասպ և Սահակ Արծրունիների նահատակության օրվա հարցում աղբյուրները միակարծիք չեն: Եթե Ղևոնդը նրանց մահը դնում է հայոց ՄԼԳ, այսինքն՝ 784թ., ապա Ասողիկը՝ ՄԼԴ կամ 785թ.³⁰⁰: Անվերապահորեն իրավացի է Վ. Վարդանյանը, թե, ըստ էության, երկու հեղինակներն էլ նույն թվականն են հավաստում, միայն թե տեղի է ունեցել Գ և Դ տառերի շփոթ, ինչը սովորական է հայ միջնադարյան

ծեռագրերում³⁰¹: Ե. Դյուլորիեն Արծրունի եղբայրների նահատակությունը դնում է 785 թ. հունվար ամսին³⁰²: Սակայն այն փաստը, որ դա իրագործվել է արաբ ոստիկան Խուզայմայի կողմից, մտածել է տալիս, որ նա կամ արդեն 785 թ. Արմինիայի ոստիկանն էր, կամ էլ հայ հեղինակները ճիշտ չեն նշում նրանց նահատակության տարին: Եթե Խուզայման միայն 786 թ. է ոստիկանել Արմինիայում, ապա անտարակույս, դրանից առաջ եղբայրների նահատակությունը բացառվում է:

Հավատուրաց Մերուժան Արծրունին պետք է որ կատարեր արաբների հանձնարարությունները, մասնավորապես ոստիկանի կարգադրությունները և այդ ճանապարհով վստահություն ձեռք բերեր: Եվ երբ ապստամբությունից հետո Մուշեղ Մամիկոնյանի որդիներն ապաստանեցին Արծրունիների մոտ, ոստիկանին հաճոյանալու համար Մերուժանը նրանց սպանել տվեց: Վարդան վարդապետն այդ եղկելի ոճրի հիմք է համարում այն մեծ աղետը կամ ապստամբությունը, որի գլուխ կանգնած էր եղել նրանց հայրը³⁰³:

Իրականությունն այն էր, որ Մերուժան Արծրունին կամենում էր ցույց տալ իր գերնվիրվածությունն արաբներին և չքմեղանալ, թե Արծրունիներն ապստամբության մեջ մեղք չունեն: Խնդիրն այն է, որ Մուշեղ Մամիկոնյանի զավակներն այնքան վստահ էին Արծրունիների օժանդակության վրա, որ չփորձեցին անգամ ապավինել Տայքի՝ թեկուզև այլևս նրանց չպատկանող և Բագրատունիներին անցած անառիկ ամրություններում, այլ իրենց կյանքը վստահեցին Արծրունիներին: Վ. Վարդանյանն այն կարծիքին է, թե Վասպուրականում Մամիկոնյան եղբայրների ապաստանելը կատարվել է, ըստ երևույթին, Համազասպ և Սահակ Արծրունիների կամքով³⁰⁴:

Հարցադրումը, այնուամենայնիվ, կարիք ունի որոշ սրբագրման: Համազասպը և Սահակը հյուրընկալել են Մամիկոնյան իշխանազուններին՝ տուրք տալով Մամիկոնյանների ու Արծրունիների միջև ապստամբության շրջանում ձևավորված համագործակցությանը:

²⁹⁸ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 63:

²⁹⁹ Տե՛ս E. Dulaurier, Recherches sur la chronologie arménienne, technique et historique Paris, 1859, էջ 251: J. Markwart, Südarmenien..., էջ 85: R. Grousset, Histoire de L'Arménie des origines à 1071, Paris, 1947, էջ 337:

³⁰⁰ Տե՛ս «Հաւարումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ», (այսուհետև՝ Վարդան Վարդապետ), Վենետիկ, 1862, էջ 76:

³⁰¹ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 64:

²⁹⁸ Տե՛ս «Գանոնագիրք Հայոց», Խ. Բ, աշխատասիրությամբ Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1971, էջ 5:

²⁹⁹ Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 152–165:

³⁰⁰ Տե՛ս անդ. էջ 165: Ասողիկ, էջ 133:

Սակայն Համազասպ և Սահակ Արծրունիների մահապատժից հետո այլևս ոչ մեկը չէր կարող երաշխավորել Մամիկոնյան իշխանագույնների անվտանգությունը, իսկ Մերուժան Արծրունին իր կաշին փրկելու համար գնաց նման քստման թաղի: Հարկ է այստեղ նշել, որ արաբներն ավելի քան մեկ տասնամյակ սպասողական քաղաքականություն էին վարում Արմինիայի ոստիկանությունում և վճռական քայլերի անցան միայն 786թ. և դրանից հետո:

Համազասպ և Սահակ Արծրունիները, նախքան արաբ ոստիկանին ներկայանալը, իրենց աշխարհի վերահսկողությունը և գործը հանձնել էին Դավիթ Մամիկոնյանին, որը Մերուժան Արծրունուց վրեժխնդիր լինելով, սպանեց նրան³⁰⁵:

Համազասպը և Սահակը վստահե՞լ են արդյոք Դավիթ Մամիկոնյանին՝ նրան հանձնելով իրենց տիրույթների վերահսկողությունը³⁰⁶, դժվար է ասել: Ավելի շուտ նրանք նկատել են, որ ապստամբության պարտությունից հետո իրենց եղբայրը փորձել է սիրաշահել արաբներին, ինչը և, բնականաբար, նման վերաբերմունքի հիմք է դարձել:

Թե Դավիթ Մամիկոնյանը որքա՞ն կարողացավ Վասպուրականի Արծրունյաց տիրույթները պահել իր ձեռքում՝ դժվար է ասել: Սակայն հստակ է, որ արաբների հետ Արծրունիների մերձենալուց հետո նա զրկվեց վերակացությունից, իսկ հետագայում թե ինչ կատարվեց նրա և իր ժառանգների հետ, պատմությունը հիշատակներ չի պահպանել: Համազասպի և Սահակի մահապատժից հետո քաղաքական թատերաբեմում սկսեցին հայտնվել այդ տոհմի երկրորդական ու երրորդական ներկայացուցիչները: Նրանցից Ապուլպեժը շուրջ քառորդ դար անց ամուսնացավ Մամիկոնյան իշխանադստեր հետ, որը Վ. Վարդանյանի կարծիքով, հավանաբար Դավիթ Մամիկոնյանի սերնդից էր³⁰⁷: Այս տեսակետը ո՛չ կարելի է հաստատել և ո՛չ էլ մերժել, քանի որ պատմությունն այդ մասին լռում է: Վերն ասվածը, առաջին հայացքից, շատ հավանական է թվում, սակայն իրականում բազմաթիվ խոցելի կողմեր ունի: Երբ Համազասպի և Սահակի խնդիրն օրակարգում չէր հայտնվել, նրանք հազիվ թե որոշեին իրենց տիրույթները տալ որևէ

մեկին, անգամ Դավիթ Մամիկոնյանին: Ասել, թե եղբայրներն արդեն Մերուժանին չէին վստահում, նույնպես հիմք չունի, քանի որ այդ դեպքում նրան չէին ուղարկի մասնակցելու Պարտավի ժողովին:

Կարծում ենք, հարցն այլ բացատրություն ունի: Հավանաբար, ավանդույթի ուժով, դեռ մինչև Խուզայմայի որպես ոստիկան Հայաստան գալը, հայ իշխանների առաջնորդ էր նշանակվել Դավիթ Մամիկոնյանը, որին էլ ոստիկանի մոտ գնալուց առաջ եղբայրները որոշում են հանձնել իրենց գործի քննությունը: Չի բացառվում, որ նոր ոստիկանը, շատ չանցած, մասնավորապես Մերուժան Արծրունուն սպանելուց հետո, նրան այդ պաշտոնից հանեց, և նա երբեք էլ չի կառավարել Վասպուրականում: Իսկ Ապուլպեժ իշխանը կարող էր ամուսնանալ Մամիկոնյան տոհմից որևէ իշխանադստեր հետ, որը բնավ էլ պարտադիր չէ, որ լինե՞ր Վասպուրականից:

Ապուլպեժն արու գավակ ունեցավ, որին կոչեցին Գուրգեն կամ Գուրգեն Ապուլպեժ, որը նշանավոր եղավ IX դարի երկրորդ կեսին:

Արաբական լուծը 774–775 թթ. համաժողովրդական ապստամբության պարտությունից հետո ամրապնդվեց: Հայերի հուժկու ընդվզումից խիստ ահաբեկված՝ արաբներն իրենց դիրքերն ամրապնդելու ուղղությամբ քայլեր ձեռնարկեցին՝ արաբական ցեղեր տեղափոխելով Հայաստան և բնակեցնելով կարևոր ռազմավարական նշանակության կենտրոններում ու շրջաններում: Խիստ անհանգստացած Այրարատյան դաշտի հայ զանգվածային բնակչության հնարավոր նոր ելույթներից՝ նրանք ոստիկանության կենտրոնը Դվինից տեղափոխեցին Պարտավ, որտեղ արդեն նշանակալից թվով արաբական բնակչություն էր հաստատվել, իսկ հայկական տարրը սկսել էր հեռանալ Արցախի նախալեռնային և լեռնային շրջաններ: Սակայն այս ձեռնարկումները վիճակն արմատապես փոխել այլևս չէին կարող: Արծրունիներն իրենց հերթին Բագրատունիների, Սյունիքի և Արցախի իշխանական ընտանիքների պես աշխատեցին հարմարվել նոր քաղաքական կացությանը և աստիճանաբար ուժեղանալ:

³⁰⁵ Տե՛ս «Սոփերք հայկական», ԺԲ, էջ 65–68:

³⁰⁶ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 64:

³⁰⁷ Տե՛ս անդ, էջ 65:

Արծրունիներն արաբական տիրապետության վերջին շրջանում և Բագրատունիներին մերժենալը

Արծրունիները 774–775թթ. ապստամբությունից հետո որոշակի հետևություններ արեցին: Նրանք հասկացան, որ արաբները դեռ շատ ուժեղ են, և իրենց անհրաժեշտ է հետևել Բագրատունիներին ու հարմարվել արաբական տիրապետությանը: Դա բնավ չէր նշանակում, թե նրանք կողմնորոշվեցին դեպի Արաբական խալիֆայություն, սակայն գիտակցեցին, որ պետք է գործել ստեղծված պայմաններին համապատասխան: Արծրունիների քաղաքական նոր ուղեգիծ ընտրելը, որը գործնականում կրկնում էր Բագրատունիներին, նրանց հետագա մերժեցման պայմաններ ստեղծեց: Կողմերը քաջ գիտակցում էին, որ իրենց հաջող գործունեությունն էապես կախված է համերաշխ համագործակցությունից:

Ասել, թե արաբներն ուշադիր չէին այս փոփոխությունների նկատմամբ, ճիշտ չի լինի, քանի որ նրանք շատ վտանգավոր էին համարում թե՛ Բագրատունիներին և թե՛ Արծրունիներին, որոնք տեղ էին դարձել ընդարձակ տիրույթների և շարունակում էին դրանք մեծացնել: Ուստի Արմինիայի ոստիկանը նպատակահարմար գտավ հայոց իշխանի պաշտոնը հանձնել առանձնապես աչքի չընկնող Անձևացյաց տոհմից Տաճատին³⁰⁸: Վերջինս փորձառու զինվորական էր, եղել էր բյուզանդական ծառայության մեջ և կարող էր որպես հրամանատար արաբներին օգտակար լինել: Նա 785թ. զոհվեց Դերբենտի անցքը խազարներից պաշտպանելիս³⁰⁹: Որքան էլ ծանր էր արաբական լուծը, հայերը, այնուամենայնիվ, շարունակում էին պահպանել որոշակի ինքնավարություն: Բոլորովին պատահական չէ, որ Բալազուրին այսպես է ներկայացնում վիճակը Հայաստանում. «Հայաստանի իշխանները նստել էին իրենց երկրներում, և նրանցից յուրաքանչյուրը պաշտպանում էր այն, հարկ եղած դեպքում քամահրելով արաբ պաշտոնյաներին»³¹⁰:

³⁰⁸ Տե՛ս Ղևոնդ, էջ 159–160:

³⁰⁹ Տե՛ս անդ, էջ 160–161:

³¹⁰ al Balādhuri, vol. I, էջ 330:

Արծրունիների և Բագրատունիների մերժեցմանը մեծապես նպաստեց արաբական ցեղերի բնակեցվելը Հայաստանում: Ութմանիկները և մասամբ կայսիկներն արաբական իշխանությունների կողմից բնակեցվեցին Վասպուրականի տարածքում, ինչը վտանգավոր կացություն էր ստեղծում Արծրունիների համար: Թե՛ Բագրատունիներին և թե՛ Արծրունիներին պարզ դարձավ, որ իրենք համատեղ պետք է հանդես գան եկվորների դեմ և մի կողմ դնեն իրենց հակասությունները: Եվ երբ Հայաստանի քաղաքական երկնակամարի վրա փայլեց Աշոտ Մսակեր Բագրատունու աստղը, Արծրունիներն ընդունեցին նրա գերիշխանությունը Հայաստանում, իսկ վերջինս էլ նրանց ճանաչեց Բագրատունիներից հետո երկրորդ հզոր ուժ, որի տնօրինությանն էր հանձնվում հարավ-արևելյան Հայաստանը:

Քնած չէին նաև արաբները, որոնք Արծրունիներին Բագրատունիներին հակադրելու համար սկսում են սիրաշահող քաղաքականություն վարել Արծրունիների նկատմամբ՝ չխանգարելով նրանց տիրույթների աճին: Պատմական փորձը երկու տներին էլ հուշում էր, որ արաբները կամենում են իրենց գծտեցնել, ուստի երբ Աշոտ Մսակերը պայքար սկսեց արաբական ամիրայությունների դեմ և թույլ չտվեց, որ Զահհաֆ ամիրան տիրի Արշարունիքին, Արծրունիները, թեկուզև անուղղակի, զորակցեցին նրան: Նրանք բնավ չխանգարեցին Բագրատունիներին՝ իրենց տիրույթների մեջ առնելու Տարոնն ու Մոկքը:

Քաղաքական քիչ թե շատ նպաստավոր պայմաններում Արծրունիները, որ ուժով որոշակիորեն զիջում էին Բագրատունիներին, գործնական քայլեր էին ձեռնարկում իրենց տիրույթները հարավ-արևելյան Հայաստանում ընդարձակելու ուղղությամբ: Աշոտ Մսակերը, Կամսարականներից գնելով Արշարունիքը և իր նստավայրը տեղափոխելով Բագարան³¹¹, կարծես թե Արծրունիների տարածքային ծավալման նոր հորիզոններ բացեց: Սակայն ասել, թե Աշոտ Մսակերի այդ հիմնարար քայլը պայմանավորված էր իբրև թե Հարավային Հայաստանում Արծրունիների աճող հզորությամբ, ինչպես կարծում է Յ. Մարքվարթը³¹², բոլորովին հիմնավոր չէ:

Բագրատունիները, ի դեմս Աշոտ Մսակերի, որևէ անհանգստություն չէին զգում Արծրունիների հարցում: Սակայն նրանք

³¹¹ Տե՛ս Սառգիս, էջ 106:

³¹² Տե՛ս J. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903, էջ 452:

առավել քան անհանգստացած էին իրենց տոհմական ուստանի՝ արաբական ամիրայությունների տիրույթների շրջապատման մեջ հայտնվելով: Ուստի Աշոտ Մսակերը նպատակահարմար գտավ իր նստավայրը տեղափոխել Բագարան, որի շրջակա տարածքներն արդեն գտնվում էին Բագրատունիների իշխանության ներքո: Իրերի բերումով, նա կամենում էր հաստատվել Այրարատյան դաշտում և հարևան գավառներում, որոնցով անցնում էր հյուսիսային առևտրական մեծ մայրուղին, ինչն Արծրունիներին անուղղակիորեն հնարավորություն տվեց ամրապնդվելու հարավ-արևելյան Հայաստանում:

Ավելորդ է ասել, որ երկու տոհմերն էլ ձգտում էին մերձեցման: Աշոտ Մսակերն իր դուստր Հռիփսիմեին կնության տվեց Արծրունյաց նախարարին՝ Աշոտ Արծրունու հորը, որի անունը պատմությունը մեզ չի հասցրել: Սակայն Բալազուրին, անդրադառնալով IX դարի կեսերի իրադարձություններին, Աշոտ Արծրունուն համարում է Համգայի որդի³¹³: Ամենայն հավանականությամբ Համգան Համազասպի արաբականացված կրճատ ծնն է³¹⁴:

Արծրունյաց ներտոհմական կապերի ձևավորումը և ներքին հակասությունները

Բագրատունիների և Արծրունիների մերձեցումը նպաստեց նրանց ուժեղացմանը: Այն հատկապես օգտակար եղավ Արծրունիների համար, որոնք, ինչպես նշվեց, ուժով որոշակիորեն զիջում էին Բագրատունիներին: Թագավորության ձգտող Բագրատունիները, խորապես գիտակցելով, որ իրենք անհամեմատ ուժեղ են Արծրունիներից, ինչպես նշվեց, ոչ միայն չէին խանգարում, այլև մեծապես նպաստում էին Արծրունիների բարձրացմանը:

Սակայն արաբական տիրապետության սկզբից սկսած՝ նախարարական կարգի քայքայումն իրեն զգացնել տվեց նաև Արծրունիների տոհմում: Չնայած, ըստ էության, գործնականում

ձևավորվել էին գահերեցի և գահակալների հաստատությունները, այնուամենայնիվ դեռևս մեծ էր գահերեցի իշխանությունը՝ որպես նախարարի: Սեփական տիրույթների տիրացած իշխանական ընտանիքների կրտսեր ճյուղերը ձգտում էին ավելի ընդլայնել իրենց իրավասությունների շրջանակը: Գծտություն ծագեց Արծրունիների ավագ ճյուղի և կրտսեր ճյուղերից մեկի ղեկավարների միջև: Ապուլպեյձ Արծրունին, որն ինչպես տեսանք ամուսնացել էր Մամիկոնյան իշխանադստեր հետ, փորձեց հակադրվել Համազասպ Արծրունուն: Հնարավոր է, որ Ապուլպեյձը հավատարաց Մերուժան Արծրունու թոռն էր, ինչը, Վ. Վարդանյանի կարծիքով կասկածելի է, քանի որ Մերուժանը կոտորել էր տվել Մամիկոնյան Մուշեղի զավակներին³¹⁵:

Մարդաստան գավառը Գուրգեն Ապուլպեյձի բուն տիրույթն էր, սակայն ենթադրել, թե նա սերում էր մարդպետներից³¹⁶, քննություն չի բռնում, քանի որ վերջիններս սովորական ներքիններ էին, և դժվար է ասել, թե նրանցից ով ինչ ծագում է ունեցել: Հետևաբար, անկախ այն իրողությունից Մարդաստանը Ապուլպեյձների բուն ուստան էր, թե՞ ոչ, նրանց մարդպետական ծագումը բացառվում է:

Արծրունյաց պատմիչը հայտնում է, որ երբ Արծրունյաց գահերեց Աշոտ Արծրունին (IX դարի երկրորդ կես) Ապուլպեյձի որդի Գուրգենից պահանջում է հեռանալ նրա կողմից գրավված Անձացիքից, վերջինիս հիշել է տալիս, որ իրեն վռնդել են իր ժառանգական տիրույթներից, այն դեպքում, երբ Գուրգենը միաժամանակ իշխել է նաև Մարդաստանում³¹⁷:

Վ. Վարդանյանը, հենվելով Թովմա Արծրունու մի հաղորդման վրա, Գուրգեն Ապուլպեյձի բուն տիրույթները տեղորոշում է Ռշտունիքի Ոստան բերդաքաղաքի շրջակայքում, որտեղ սպանվել էր Ապուլպեյձ Արծրունին³¹⁸: Այն, որ Գուրգեն Ապուլպեյձն ամեն գնով կամենում էր իր իշխանության տակ պահել այդ բերդաքաղաքը, Վ. Վարդանյանին հանգեցրել է այն եզրակացության, որ նա եղել է Արծրունիների հետ միավորված Ռշտունիների շառավիղը և Ռշտունիքին տիրել է որպես

³¹³ Տե՛ս al Balādhuri, vol. I, էջ 331:

³¹⁴ Այդ է հավաստում այն փաստը, որ արաբ հեղինակ Միսկավայիը X դարի 50-ական թթ. դեպքերի առնչությամբ Համազասպ-Արուսափիլիս հիշում է Համգա անունով (տե՛ս Ahmad ibn Muhammad Ibn Miskawayh, The Concluding Portion of the Experiences of the Nations, (այսուհետև՝ Ibn Miskawayh), translated by Margoliouth., vol. V, B. Blackwell, 1921, стр. 159): Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 68:

³¹⁵ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 68: al Balādhuri, vol. I, էջ 331: J. Markwart, Südarmanien..., էջ 95:

³¹⁶ Տե՛ս Ն. Ադունց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948, էջ 74-75:

³¹⁷ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 236, 223: Հմմտ. Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 68-69:

³¹⁸ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 69: Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 259:

վերջիններիս իրավահաջորդ³¹⁹: Նման ենթադրությունը չի բացառվում, քանի որ ավատատիրական իրավունքի համաձայն, եթե Ռշտունյաց իշխանադուստրն ամուսնանար Արծրունյաց իշխանի հետ, իսկ Ռշտունիների արական ճյուղը սպառված լիներ, ապա Ռշտունիքի տիրույթներն ինքնաբերաբար կանցնեին Արծրունիներին:

Այսպես թե այնպես, հակամարտությունը հաջողություն չբերեց Արծրունիների կրտսեր ճյուղին, քանի որ Ապուլայեձն սպանվեց Ռստան բերդաքաղաքում: Նման հակամարտությունները շատ սովորական իրողություն էին միջնադարյան Հայաստանում և տիրող դասի շրջանում համարվում էին միանգամայն նորմալ, քանի որ հասարակության, մասնավորապես տիրող դասի մեջ կատարվող սոցիալական փոփոխությունները, որպես կանոն, տանում էին դրան:

Այդ երևույթը մենք տեսնում ենք նաև հարևան Սյունիքում, որտեղ ուժգին պայքար էր մղվում Սյունյաց ավագ և կրտսեր ճյուղերի իշխանների միջև: Ոչ մի հիմք չկա կարծելու, որ Ապուլայեձի անհաջողությունն իբր պայմանավորված էր նրա բյուզանդամետ քաղաքականությամբ, որն էլ իբր պետք է իր բյուզանդամետ Մամիկոնյան տիկնոջ ազդեցության արդյունք լիներ³²⁰: 774–775 թթ. ապստամբությունից հետո Մամիկոնյաններն անվերադարձ թողել էին քաղաքական ասպարեզը և մեծ մասամբ հեռացել Բյուզանդական կայսրություն: Վերջինիս սահմանը շատ հեռու էր Ռշտունիքից, որ Ապուլայեձ իշխանն անհեռանկար նպատակներ հետապնդելով պայքարեր:

Արծրունիները Հայաստանի փաստական անկախության վերականգնման շրջանում

Արծրունիների վերելքը շարունակվեց Համազասպի որդի Աշոտ Արծրունու իշխանության օրոք, երբ Արաբական խալիֆայությունը Բաբելի կամ Խուրամյանների ապստամբության հետ կապված լուրջ ճգնաժամ ապրելով ո՛չ ժամանակ և ո՛չ էլ հնարավորություն ուներ Հայաստանով զբաղվելու: Շնորհիվ Բագրատունիների և Արծրունիների օրավուր սերտացող մերձեցման ու համագործակցության՝ երկիրը ձեռք բերեց փաստական անկախություն: Ինչպես հավաստում է արաբ մի

հեղինակ, Բաբելի ապստամբության ժամանակ Հայաստան ուղարկված արաբ ոստիկանները, եթե ուժեղ դեմքեր էին, ապա հայերը հարկեր էին վճարում, իսկ եթե համոզվում էին, որ թույլ անձիք են, ապա արհամարհում ու դուրս էին քշում երկրից³²¹:

Արաբ իշխանավորների շրջանում նույնպես ամեն ինչ հարթ չէր: Հակամարտություն էր առաջացել Արմինիայի նախկին ոստիկան Իսահակ իբն Սուլեյմանի և 813թ. Արմինիայի ու Ատրպատականի ոստիկան նշանակված Թահիր իբն-Մուհամմադի միջև: Վերջինս ժամանեց Երասխի հովտում գտնվող Վարդանակերտ, որն արաբներն անվանում էին Վատրան կամ Բատան, իսկ նրա ավերակներն այսօր կոչվում են Ալտան: Այստեղ նրան ներկայացան Արմինիայի իշխանները և հավատարմության երդում տվեցին: Սակայն երբ նրա դեմ նախկին ոստիկանը խռովություն բարձրացրեց, Արմինիայի իշխանները պաշտպանեցին վերջինիս: Նրա կուսակիցների մեջ էր, ըստ Յակուբիի³²², ոմն Օմար ալ-Հագուն, որին Վ. Վարդանյանը հակված է համարելու Համազասպ Արծրունի, որի անունն արաբներն արտասանելու էին Համզա Արզուն³²³:

Դժվար է ասել, թե դեպքերն ինչպես զարգացան, սակայն Արծրունիները դրանցից հետո էլ կարողացան նորմալ հարաբերություններ պահպանել արաբական իշխանությունների հետ: Բյուզանդացի հեղինակ Գենեսիոսի հավաստմամբ՝ հայկական ռազմուժը «վասպուրականցու և արքունների արքունի (իմա՝ իշխանաց իշխան – Հ. Բ.) ղեկավարությամբ» մասնակցել է Բյուզանդիայի դեմ արաբների 838 թ. արշավանքին³²⁴: Ցավոք, բյուզանդացի հեղինակը չի պահպանել հայ իշխանների անունները: Սակայն կարելի է որոշակիորեն ասել, որ նրանցից մեկը Վասպուրականի գահերեց Աշոտ Արծրունին էր, իսկ մյուսը՝ Տարոնի տեր Բագարատ Բագրատունին (826–850), որն Աշոտ Մսակերի որդին էր, ինչպես ճիշտ նկատել է Վ. Վարդանյանը³²⁵:

³²¹ St' u al Balādhurī, vol. I, էջ 210–211:

³²² St' u Якуби, История, пер. П. Жызе, Баку, 1927, էջ 13:

³²³ St' u Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 70: Հմմտ. Ն. Ադոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, էջ 62:

³²⁴ Genesii Regum, Bonnae, 1834, էջ 67: St' u J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886, Paris, 1919, էջ 212: R. Grousset, նշվ. աշխ., էջ 354:

³²⁵ St' u Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 70–71:

³¹⁹ St' u Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 69:

³²⁰ St' u անդ:

Բաբելի կամ Խուրամյանների ապստամբության ճնշումից հետո էլ (837 թ.) արաբները երկար ժամանակ հնարավորություն չունեին զբաղվելու հայկական գործերով, և Հայաստանն ապրում էր փաստական անկախության պայմաններում՝ ինքնամփոփ կյանքով։ Սակայն, երբ խալիֆայությունում վիճակը քիչ թե շատ շտկվեց, արաբական արքունիքը կրկին ձեռնամուխ եղավ հայկական խնդրին։ Դա կատարվեց Մուսավաքիլ խալիֆի (847–861) օրոք։

Հայ-արաբական հարաբերությունները լարվեցին։ Երկիրը հնազանդեցնելու համար 849 թ. Հայաստան ուղարկվեց Աբու Սաիդ (Ապուսեթ) զորավարը, որին կարգադրված էր վերջ տալ հայ նախարարների արտոնյալ վիճակին։ Սակայն արաբական զորքերին Կենտրոնական Հայաստան մուտք գործել չհաջողվեց, քանի որ Չորա պահակ լեռնանցքի շրջանում նրան դիմավորեցին Բագարատ Բագրատունու և Աշոտ Արծրունու մարտունակ զորամասերը։ «Սիրալիր» գրույցից հետո, երբ Աբու Սաիդը հայտարարեց, թե եկել է հարկերը հավաքելու, հայ իշխանները պատրաստակամորեն հարկերը վճարեցին և նրան այլ բան չէր մնում, քան հեռանալ Միջագետք։ Մեղադրանքներ կան, թե Աբու Սաիդը հայ նախարարներից կաշառք ստացավ, ինչը բնավ չի բացառվում, սակայն Հայաստանը հնազանդեցնելու հիշյալ փորձը ձախողվեց։ Այսուհանդերձ, արաբ զորավարը Հայաստանում թողեց Ալա Շովափի (Սովափի) զորավարին՝ հրահանգելով ավարի առնել Արծրունիների իշխանությունները։ Թովմայի հաղորդմամբ՝ արաբական պատժիչ զորաբանակը «գերփեր, աւերեր, յափշտակեր, կապուտ կողոպուտ գործեր ընչից և ստացուածոց. յափշտակէին զայր և զկին և զժառանգութիւն նոցա»³²⁶։

Հարցի լուծմանը չօգնեցին նաև բանակցությունները, քանի որ Արծրունյաց իշխանի ուղարկած բանագնացները լոկ արժանացան արհամարհական վերաբերմունքի։ Երբ այլևս սպառնվեցին հարաբերությունները կարգավորելու խաղաղ միջոցները, Աշոտ Արծրունին իր զորքը բաժանեց երեք մասի։ Դրանցից առաջինի հրամանատար կարգեց իր եղբայր Գուրգենին, երկրորդի հրամանատար՝ Ապուլպելձ Արծրունու որդի Գուրգեն Ապուլպելձին, իսկ երրորդը թողեց իր հրամանատարության ներքո։ Գուրգեն Արծրունուն օգնական տրվեց

Վահան Հավնունին, Գուրգեն Ապուլպելձին՝ Վահան Արծրունին։ Հասկանալի է, որ Աշոտ Արծրունին իր ձեռքը վերցրեց ամբողջ զորքի հրամանատարությունը։ Այնուհետև Արծրունյաց զորքը խիզախորեն դուրս եկավ թշնամու դեմ և մեկժամյա ճակատամարտում նրան զլխովին ջախջախեց³²⁷։ Ալա Շովափին հրաշքով փրկվեց։ Նա փախավ Բերկրիի ութմանիկների մոտ և հայերի դեմ դուրս բերեց Մուսե իբն-Ջուրարայի զորաբանակը, որին ջախջախեցին Տարոնի իշխան Բագարատ Բագրատունու և Աշոտ Արծրունու միացյալ ուժերը։

Այս կռիվներում մեծապես փայլեցին Արծրունյաց գնդերը, որոնք, թվապես գերազանցելով Բագարատի զորքերին, վճռական դեր խաղացին թշնամու պարտության գործում։ Գ. Գրիգորյանը հակված է կարծելու, որ այդ բախման ժամանակ Արծրունիներն ունեին 19 զորաջոկատ, իսկ Բագարատ Բագրատունին՝ 36³²⁸։ Սակայն Վ. Վարդանյանը, հենվելով Թովմա Արծրունու տվյալների վրա, իրավացիորեն գտնում է, որ Արծրունիների զորքերը Վասպուրականի մյուս իշխանների զորամասերի հետ միասին ավելի մեծաթիվ էին³²⁹։ Բանն այն է, որ պատմիչը Արծրունյաց զորքից հետո վերը հիշված զորամասերից ևս 14-ը նշում է Աշոտ Արծրունու զորքում, որովհետև դրանց հրամանատարները Վասպուրականից էին, Վասպուրականի իշխանին ենթակա³³⁰։

Անշուշտ, Բագրատունիների հավաքական ուժը գերազանցում էր Արծրունիների զինուժին, սակայն այդ մարտին մասնակցում էին ոչ թե Բագրատունյաց բոլոր զորամասերը, այլ միայն հայոց իշխան դառնալ կամեցող Բագրատուն իր զինուժով։ Շիրակի Բագրատունիները, որոնք հայոց իշխանի բարձր պաշտոնի համար բացահայտ մրցակցում էին Տարոնի Բագրատունիների հետ, առանձնապես մեծ ոգևորություն հանդես չբերեցին իրենց ազգականին օգնելու հարցում։ Բագարատի որդի Աշոտը, լինելով Տարոնի իշխան, ստացել էր Հայաստանի իշխանաց իշխանի տիտղոսը, սակայն փաստական իշխանությունը գտնվում էր Սմբատ սպարապետի որդի Աշոտ Բագրատունու ձեռքում։

³²⁷ Տե՛ս անդ, էջ 127–128։

³²⁸ Տե՛ս Գ. Գրիգորյան, Տարոնի Բագրատունիների իշխանությունը IX–X դարերում, Երևան, 1983, էջ 84–85։

³²⁹ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 72։

³³⁰ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 124։

Արծրունիները հայ ազատագրական շարժման առաջատար դիրքերում

Արաբների կողմից նվաճված ժողովուրդների ազատագրական պայքարը մեծապես թուլացրեց Արաբական խալիֆայությանը: Այն միաժամանակ փոթորկվում էր օրավուր ավատականացման հետևանքով տեղերում գլուխ բարձրացրած կառավարիչներից, որոնք փորձում էին ստեղծել իրենց անկախ պետությունները: Այդ համընդհանուր ազատագրական պայքարի վերելքի պայմաններում հայերը չէին կարող անմասն մնալ: Անշուշտ, խալիֆայությունը հուսահատ ջանքեր էր գործադրում այդ գործընթացների առաջն առնելու համար, սակայն անկասելի այդ տեղաշարժերին դիմագրավելը գնալով դժվարանում էր:

Ապուսեթը կամ Աբու Սալիդը 850 թ. կրկին Հայաստան ուղարկվեց³³¹: Սակայն նա ճանապարհին մահացավ, և արշավանքը գլխավորեց որդին՝ Յուսուֆը: Սա մի տեսակ փոխհատուցման արշավանք էր Ալա Շովափիի ու Մուսե իբն Ջուրարայի զորքերի պարտության դիմաց: Յուսուֆը խալիֆից հրահանգ էր ստացել «...զիշխանս աշխարհին Հայոց ի բաց բարձցէ յիւրաքանչիւր տէրութենէ, զի մեր լիցի ժառանգութիւն նոցա. և նախ ձեռքս արկցէ յԱշոտ և ի տուն նորա և ի Բագարատ և ի տուն նորա, զի ասեն, թէ նոքա ի միջոյ բառնայցեն՝ ոչ ոք կարասցէ կալ ի կայի իւրում ունել զդէմ մեր»³³²: Այսինքն՝ արաբների ծրագրերը շատ հեռու էին գնում՝ հայ իշխաններին զրկել ժառանգական տիրույթներից և դրանով իսկ կոտրել երկրի դիմադրությունը:

Այն հանգամանքը, որ հակառակորդը սկզբից ներխուժեց Արծրունիների տիրույթներ, ցույց է տալիս, որ իրոք Ալա Շովափիի ու Մուսե իբն-Ջուրարայի դեմ կռիվներում նրանք գերկարևոր դեր էին կատարել: Յուսուֆը մտավ Աղբակ և բանակ դրեց Արծրունիների ոստան Հաղամակերտի մոտ՝ միաժամանակ ասպատակներ սփռելով գավառի տարբեր կողմեր:

Վիճակը լարվեց, և Աշոտ Արծրունին ստիպված եղավ քաշվել Մարդաստան գավառ ու այնտեղից բանակցությունների համար

³³¹ Բալագուրին արշավանքը դնում է Մութավարի խալիֆի երկրորդ տարում, այսինքն՝ 849թ., սակայն թվման այն թվագրում է 3 թվականով հետ, այսինքն՝ դնում է 851 թ. (տե՛ս al Balādhuri, vol. I, էջ 331): Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 131:

³³² Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 131:

Յուսուֆի մոտ ուղարկեց իր մորը՝ Հռիփսիմե իշխանուհուն: Վերջինս բազմաթիվ նվերներով ներկայացավ Յուսուֆին՝ խնդրելու չավերել երկիրը և հեռանալ խաղաղությամբ: Քանի որ Աշոտ Արծրունին ազատության մեջ էր, խորամանկ արաբը համաձայնվեց իշխանուհու խնդրանքին: Իհարկե, ստիպված եղան նաև պատանդներ տալ, որից հետո Յուսուֆը հեռացավ Խլաթ, որտեղ հայ իշխաններին ծուղակը գցելու պլաններ էր մտմտում: Եվ դա ինչ-որ ժամանակ նրան հաջողվեց: Հայոց իշխան դարձնելու խոստումով նա իր մոտ հրավիրեց Բագարատ Բագրատունուն և ձերբակալեց: Վերջինիս հպատակ գավառի բնակիչները, խիստ զայրացած իրենց իշխանին ձերբակալելու համար³³³, ստանալով նաև այլ գավառների հայերի օժանդակությունը³³⁴, ինչը չի հավաստվում թովմայի տվյալներով³³⁵, հարձակվում են Մուշում ամրացած արաբական զորաբանակի վրա և ծանր պարտության մատնում: Սպանվեց փախուստի դիմած և եկեղեցու գմբեթում թաքնված Յուսուֆը, որին նետահարեց մի երիտասարդ լեռնցի: Վերադարձվեցին թշնամու գրաված ավարը, ինչպես նաև գերեվարվածները³³⁶:

Դեռևս կայսերական հովերով ապրող Արաբական խալիֆայությունն ընդդիմադիր հայերին պատժելու համար ուղարկեց նոր բանակ՝ ազգությամբ թուրք Բուղա զորավարի հրամանատարությամբ, որին կարգադրվում էր այն, ինչը չէին կարողացել կատարել Աբու Սալիդը և Յուսուֆը: Բուղայի զորքն այս անգամ անարգել հասավ Խլաթ և Բուղան իր ժիրաք անունով զորապետին կարգադրեց արշավել Արծրունիների դեմ: Ժիրաքի զորքը՝ իջնելով Վանա լճի ափերով, Հոդց գյուղի մերձակայքով շարժվեց Ռշտունիք, անցնելով Թուղխը և Վանա լճի հարավային առափնյա բնակավայրերը³³⁷: Թշնամին Ռշտունիքում կանգ չառավ և շարժվեց Վան քաղաք, ուր հավանաբար հյուսիսից շարժվում էին նաև Բուղայի զորքի մի շարք զորամասեր:

Այդ արշավանքները մեծ ոգևորություն էին առաջ բերել Վանա լճի ավազանում հաստատված արաբական ցեղերի շրջանում, որոնք հույս

³³³ Տե՛ս անդ, էջ 135:

³³⁴ Տե՛ս al Balādhuri, vol. I, էջ 331:

³³⁵ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 135:

³³⁶ Տե՛ս անդ: Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 117-118: Մամվել Անեցի, էջ 92:

³³⁷ Տե՛ս M. Thierry, Notes de géographie historique sur le Vaspurakan, "Revue des études byzantines", vol. 34, Paris, 1976, էջ 172:

ունենին առաջիկա կոիվների ընթացքում ձեռք բերել մեծ ավար և գերիններ: Բուղան, անշուշտ, կամենում էր տիրել ռազմական մեծ նշանակություն ունեցող Վան քաղաքին, իսկ նրա զորավարները՝ այլևայլ միջոցներով հավատափոխ անել հայերին: Ավերվում ու կողոպտվում էին եկեղեցիներն ու բնակավայրերը, հալածանքների էին ենթարկվում բնակիչները³³⁸: Բուղան մասնավորապես ասպատակեց Արծրունիների տիրույթների սիրտը համարվող Աղբակ գավառը³³⁹:

Այդ բարդ և ծանր պայմաններում Աշոտ Արծրունին զորքի հիմնական մասն իր եղբայր Գուրգենի հրամանատարությամբ ձանապարհեց Կորճեից աշխարհի Որսիրանք գավառի անառիկ շրջաններ, իսկ ինքն ամրացավ Նկան ամրոցում: Այնտեղ նրան միացան Մուշեղ և Վահան Արծրունիներն իրենց զորաջոկատներով, ինչպես նաև Մուշեղ Վահանունին, Աշոտի թիկնապահ Վահրամ սեպուհը և ուրիշներ: Նրանցից ոչ հեռու իր զորամասերով հաստատվեց Վահան Ամատունին: Բուղան, օգտագործելով քարծիգ մեքենաներ ու կրականետ սարքեր, անձամբ իր զորքերը գրոհի տարավ Նկանի դեմ: Դժբախտաբար, թշնամու թվական գերակշռությունը բերդի պաշտպանների շրջանում խլրտումներ առաջ բերեց: Շատերը, գտնելով, որ հետագա դիմադրությունն անհնարին է, փորձեցին համաձայնության գալ Բուղայի հետ: Աշոտ Արծրունին նրանց հետ համաձայն չէր³⁴⁰: Չստանալով Աշոտ Արծրունու համաձայնությունը՝ նրանք դավադրություն կազմակերպեցին, որին մասնակցեց անգամ Արծրունյաց գահերեցի թիկնապահ Վահրամը: Նրանք խոստացան Բուղային՝ հանձնել Աշոտ Արծրունուն և նրան հայտնեցին, որ Արծրունյաց հիմնական զինուժը հեռացել է Ատրպատականի կողմը³⁴¹:

Իմանալով դավադրության մասին և հայտնվելով անելանելի վիճակում՝ Աշոտ Արծրունին ստիպված եղավ տեղի տալ և համաձայնել, որ ընդդիմադիր նախարարները գնան բանակցելու Բուղայի հետ: Բայց վերջիններիս ճնշման ներքո, ի վերջո, Աշոտ Արծրունին ստիպված եղավ ինքը մեկնել բանակցությունների, ինչն, ամենայն հավանականությամբ ընդդիմադիրները համաձայնեցրել էին Բուղայի

հետ: Իհարկե, հասկանալով կատարվածը, Աշոտ Արծրունին կշտամբանքի խոսքեր ուղղեց նրանց հասցեին, սակայն, մեկնեց բանակցություններ, որոնց ժամանակ Բուղան նրան ձերբակալեց և ուրիշ շատ իշխանների ու ազատների հետ ուղարկեց Սամառա՝ խալիֆների նստավայր³⁴²:

Արյան լճի փառահեղ հաղթանակն արաբների դեմ

Առանց այն էլ ծանր վիճակն էլ ավելի վատթարացավ, երբ Մուկաց Սմբատ Բագրատունի իշխանը, որն Աշոտ Մսակերի թոռն էր ու Բագարատ Բագրատունու եղբորորդին, հնազանդվեց Բուղային: Հայ իշխաններին իրար դեմ դուրս բերելու համար, Թովմայի խոսքերով, Բուղան հայ մեծամեծների մեջ նախապատվություն էր տալիս նրան³⁴³: Հասնելով այդպիսի հաջողության՝ Բուղան որոշեց հաշվեհարդար տեսնել Արծրունյաց հիմնական ուժերի հետ և 15-հազարանոց զորաբանակ ուղարկեց Որսիրանք գավառ, որտեղ Արծրունյաց ուժերը Գուրգեն Արծրունու գլխավորությամբ բանակել էին Թով գյուղի մերձակայքում՝ հետագայում Արյան լիճ անունն ստացած լճի մոտ: Նրանց պաշտպանությանն էին ապավինել շրջակա բնակավայրերի հայ բնակիչները:

Արծրունյաց իշխաններն առավել քան հիանալի պատկերացնում էին իրենց ծանր կացությունը, ուստի Գուրգեն Արծրունին մորը՝ Հռիփսիմե իշխանուհուն ուղարկեց բանակցությունների՝ հույս ունենալով, որ առաջին անգամվա պես նա կհաջողի բանակցություններում: Հռիփսիմեին ցույց տրվեց հիանալի ընդունելություն, քանզի արաբական զորավարը շատ էր կամենում բթացնել հայերի զգոնությունը: Սակայն միաժամանակ արաբական զորքը շարժվեց հայերի դեմ:

Արաբ զորավարը, բանակ դնելով Ջավ գետի ափին, Գուրգեն Արծրունուն դեսպանների միջոցով բանակցություններ առաջարկեց, որ նա «...եկեսցէ առ նոսա առանց պատկառանաց և երկիւղի և առանց միոյ իւիք կասկածանաց, միայն զի պատահեսցեն միմեանց սիրով խաղաղութեան»³⁴⁴: Դեսպանները հրավերը կրկնեցին և իրենց

³³⁸ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 144:

³³⁹ Տե՛ս al Balādhuri, vol. I, էջ 331: Языды, էջ 20:

³⁴⁰ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 119–120:

³⁴¹ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 151:

³⁴² Տե՛ս անդ, էջ 154, 156:

³⁴³ Տե՛ս անդ, էջ 155:

³⁴⁴ Անդ, էջ 162:

խոստումը հաստատեցին երդմամբ, որ Գուրգենը «պարզևօք պատուեալ ի նոցանէ ըստ հրամանի զօրավարին՝ և տիրեսցէ փոխանակ եղբօր իւրոյ բոլոր աշխարհի իւրոյ»³⁴⁵: Գուրգենն արաբների մոտ դեսպան ուղարկեց զորապետին ծանոթ Աբդլա (Աբդուլլահ) անունով մի հայի՝ իմանալու, թե խոստումները ճիշտ են, թե՞ նպատակ ունեն իրեն կործանելու: Աբդլան, իհարկե, ոչինչ էլ չիմացավ, իսկ արաբները, թաքցնելով իրենց իրական մտադրությունը, բազում անգամ երդմամբ հաստատեցին, որ Գուրգենը կարող է համարձակորեն ներկայանալ զորապետին: Նրանք իրենց ամբողջ զորքը շարժեցին հայերի դեմ, ասելով Գուրգենին. «Ահա մեկնեցաք ի մէջ զգօրսն, և սակաւք են առ մեզ, և դու նոյնպէս սակաւք եկ, կամ թէ ևս աւելի արամբք, և տեսցուք զմիմեանս»³⁴⁶:

Շատ էլ չվստահելով արաբներին՝ Գուրգենը, այնուամենայնիվ, իր փոխարեն հրամանատար կարգելով Գուրգեն Ապուպելճի եղբայր Մուշեղին, գնաց բանակցելու: Սակայն, ի երջանկություն նրա, իշխան Ապուսկղեն Արծրունին, նկատելով արաբների զորքի շարժումը դեպի հայերը, հրամայեց պատրաստվել մարտի և, հեծնելով արագավազ նժույգը, սլացավ դեպի Գուրգենը, որը հասկանալով իրերի իսկական վիճակը, վերադարձավ բանակատեղի: Այնուամենայնիվ, նա զուր հույսեր էր փայփայում լեզու գտնելու արաբների հետ, որովհետև ուժերի հարաբերակցությունը բացարձակապես հայերի օգտին էր: Գլխի ընկնելով, որ հայերը խայծը կուլ չեն տվել, թշնամին, հույսը դնելով իր թվական գերակշռության վրա, հրաժարվեց հարցերն իբրև թե բանակցությունների միջոցով կարգավորելուց³⁴⁷:

Այլևս այլընտրանք չմնաց: Հայերն ստիպված եղան ընդունել արաբների մարտահրավերը: Արծրունյաց գնդերը դեպի հակառակորդը շարժվեցին կուռ շարքերով, ըստ ազգատոհմերի՝ վիմաձև դասավորությամբ³⁴⁸: Գուրգենը, անցնելով ամբողջ զորքի գլուխ, իր վրա վերցրեց նաև ծախ թևի հրամանատարությունը, իսկ աջ թևի

³⁴⁵ Անդ:

³⁴⁶ Անդ:

³⁴⁷ Տե՛ս անդ, էջ 164:

³⁴⁸ Տե՛ս անդ, էջ 165: Թովմա Արծրունու հավատմամբ՝ Գուրգենի զորքում կոլում էին նաև Գնուհիները, Գազրիկյանները, Ամատունիները և Անձնացիներն իրենց զորամասերով (տե՛ս անդ, էջ 165): Դա, ինչպես իրավացիորեն նշում է Վ. Վարդանյանը, վկայում է Արծրունիների գերագահությունն այդ տների նկատմամբ (տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 77, ծան. 4):

դեկավարությունը հանձնեց Ապուսկղենին: Ռամիկներն էլ՝ չունենալով պատերազմական պատրաստություն և անհրաժեշտ զենք ու զրահ, կողքից քարեր էին նետում թշնամիների վրա: Հայկական զորքը հուժկու հարվածով ձգնեց հակառակորդի ճակատը և մեկօրյա համառ ու արյունահեղ մարտում փայլուն հաղթանակ տարավ արաբ զավթիչների դեմ: Համաշխարհային պատմության մեջ հազիվ թե գտնվեն նմանօրինակ ճակատամարտեր, երբ 15-հազարանոց բանակը կորցնում է 1800 մարտիկներ՝ կռվելով ընդամենը 900-հոգանոց զորագնդի դեմ: Պատմությունը հիշատակներ չի պահպանել արաբների վիրավորների քանակի մասին, որոնց թիվը նույնպես փոքր չպետք է լիներ, և չի բացառվում, որ նրանք տվեցին նաև գերիներ: Չնայած, խիստ զայրացած հայ մարտիկները հազիվ թե գերիներ վերցնեին: Գուրգեն Արծրունին թշնամուն հետապնդելով դուրս քշեց Հայաստանի սահմաններից³⁴⁹:

Հայերի հաղթանակը վեր էր ամեն մի գովեստից, սակայն հաղթանակը կռած Գուրգեն Արծրունին միամտաբար ընկավ Բուղայի լարած թակարդը: Բուղան հայտնեց, որ Գուրգենին ճանաչում է Վասպուրականի իշխան: Վերջինս, այդ առաջարկից խիստ շոյված, մեկնեց Բուղայի մոտ և երեք օր անց ձերբակալվելով, ուղարկվեց Սամառա: Այնտեղ նրան նետեցին արքունի բանտ, ուր փակված էին Աշոտ Արծրունին և Արծրունյաց տոհմից այլ իշխաններ³⁵⁰: Որդիների Արաբիա քվելուց ողբացող Հռիփսիմեն կամովին բռնեց աքսորի ճանապարհը՝ «...գիերս խզեալ և զօծիս պատառեալ, կոծելով և աշխարելով»³⁵¹: Իր այդ անձնվեր քայլով Հռիփսիմե իշխանուհին հիրավի արժանավոր տեղ ունի հայ նշանավոր կանանց և ինչո՞ւ ոչ աշխարհի անվանի կանանց մեջ:

Վասպուրականն Արծրունիները վերահսկողության ներքո

Չնայած Արծրունյաց տոհմի մեծ կորուստներին ու տպավորությանը, թե այն ընկավ, և արաբները հասան իրենց նպատակին, այնուամենայնիվ արաբների խժոժությունները ոչ միայն Վասպուրա-

³⁴⁹ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 166:

³⁵⁰ Տե՛ս անդ, էջ 169–170:

³⁵¹ Անդ, էջ 170:

կանում, այլև Հայաստանի մնացյալ մասերում ժողովրդական լայն զանգվածների շրջանում միայն առաջ բերեցին ազատագրական ուժգին շարժումներ: Քաղաքական թատերաբեմում առաջին պլան մղվեց Ապուլպեյժ Արծրունու որդի Գուրգեն Ապուլպեյժը, որն իրեն դրսևորեց իբրև տաղանդավոր զորավար: Նրա սկսած հզոր պայքարը ժողովրդի մեջ ծնեց հույսի և ապագայի զգացում: Գուրգեն Ապուլպեյժը չէր վստահում արաբներին՝ դրա համար ունենալով բոլոր անհրաժեշտ հիմքերը: Նա հայ նախարարների գերեվարումից հետո հրաժարվեց ներկայանալ Բուղային և որոշ ժամանակով անցավ Բագրևանդ՝ ապավինելով իր քեռի Քուրդիկ Սամիկոնյանին³⁵²: Գուրգենի Բագրևանդ մեկնելու պատճառը, հակառակ ժ. Լորանի կարծիքի³⁵³, այն էր, որ ավերված Վասպուրականում նա դեռևս չէր կարողացել իր համար հենարան ստեղծել: Նա ստիպված եղավ թողնել անգամ հայրենի տիրույթները, որովհետև դրանք պաշտպանելու բավարար ուժեր չուներ: Սակայն շուտով վտանգը կախվեց նաև Բագրևանդի վրա, քանի որ Բուղան կամենում էր Վասպուրականում հաստատած իր նոր կարգը տարածել ամբողջ երկրում: Բնական է, որ դրան հետևեց Բուղայի կողմից շատ չանցած Բագրևանդի գրավումը և Գուրգեն Ապուլպեյժի քեռու գերեվարությունը: Գուրգեն Ապուլպեյժն այս անգամ ստիպված էր տեղափոխվել Տայք աշխարհի կողմեր՝ Սպերի գավառ՝ ապավինելով Իշխանիկ Բագրատունու հյուրընկալությանը: Ցավոք, վերջինիս վիճակն էլ առանձնապես լավ չէր, որովհետև նրան սպառնում էին սահմանամերձ բյուզանդական ուժերը:

Գուրգեն Ապուլպեյժը՝ դրսևորելով զորավարական մեծ տաղանդ, քանիցս ջախջախեց բյուզանդացիներին³⁵⁴, որոնք այդ ժամանակ ծանր կռիվներ էին մղում ընդդեմ պավլիկյանների և ի վիճակի չէին իրենց բոլոր ուժերը նետել Գուրգեն Ապուլպեյժի դեմ³⁵⁵: Քաղաքականության մեջ Գուրգեն Ապուլպեյժը ձկուն էր և բազմախոհ: Եվ երբ Բուղայի զորքը հարձակվեց Բյուզանդիայի վրա, Գուրգեն Ապուլպեյժն անցավ Սպերի

³⁵² Այն հանգամանքը, որ Քուրդիկը Բագրևանդի կամ նրա մի մասի տերն էր, ցույց է տալիս, որ Դավիթ Սամիկոնյանը երբեք էլ չէր դարձել Վասպուրականի իշխան և ոչ էլ այնտեղ կալվածքներ էր ունեցել, որոնք իբրև թե անցել էին նրան:

³⁵³ St' u J. Laurent, Un féodal Arménien au IX-e siècle: Gourgen Ardzrouni, fils d' Abou-Beldj, "Etudes d'histoire arméniennes", Louvain, 1971, էջ 28-29:

³⁵⁴ St' u Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 217:

³⁵⁵ St' u J. Laurent, Un féodal Arménien au IX-e siècle, էջ 25:

կողմը և արաբների դեմ պատերազմելով «բազում անգամ ոչ սակաւ օձիրս գործէր ընդ զօրս Տաճկաց (արաբների – Հ. Բ.)»³⁵⁶: Հետո նա գնաց իշխան Բագրատունու մոտ՝ Աշխարհաբերդ կոչված բերդ, իսկ դրանից հետո էլ ապավինեց Սմբատ սպարապետին³⁵⁷:

Հարկ է խոստովանել, որ արաբները հայերի համար լավ ուսուցիչներ դարձան, և պատերազմական գործողությունների ժամանակ նրանք իրենց դաժանությամբ բոլորովին էլ չէին զիջում իրենց ուսուցիչներին: Ինչ վերաբերում է Գուրգեն Ապուլպեյժ Արծրունուն, ապա նա բոլորովին էլ մտադիր չէր արաբների առաջ պարծենալու բյուզանդացիների դեմ տարած հաղթանակներով և իբր մոռացության տալու իր հաղթանակներն արաբների դեմ, ինչպես կարծում է ժ. Լորանը³⁵⁸: Նա հույս ուներ հայոց սպարապետի օգնությամբ ազատագրել Վասպուրականը և տիրանալ նրան: Հայոց սպարապետի մոտ Գուրգեն Ապուլպեյժի հայտնվելը հազիվ թե Բուղայի սրտով էր, սակայն նա այդ խնդրով զբաղվելու ոչ ժամանակ և ոչ էլ հնարավորություն ուներ, քանի որ ծանարների դեմ մղվող պայքարում հայտնվել էր ծանր կացության մեջ: Իսկ երբ Սմբատ սպարապետը Բուղային ներկայացրեց Բյուզանդիայի դեմ մղվող պայքարում Գուրգեն Ապուլպեյժի ծառայությունները, նա մեծ գոհունակությամբ հրամայեց, որ վերջինս առանց երկյուղի մնա սպարապետի մոտ³⁵⁹:

Բուղան ստիպված եղավ գլխիկոր հեռանալ ծանարների երկրից: Երբ նրան մեկամյա համառ պաշարումից հետո հաջողվեց խաբեությամբ ձերբակալել Արցախի նշանավոր իշխան Եսայի Ապումուսեին, դուրս բերելով նրան Քթիշ բերդից, նա ցույց տվեց իր իրական դեմքը: Եսայի Ապումուսեն նույնպես գերի քշվեց Սամառա: Ինչ վերաբերում է Գուրգեն Ապուլպեյժին, ապա ճակատագիրն օգնում էր նրան: Նա կրկին խուսափեց Բուղայի ծուղակից և անցավ Վասպուրական, որն սկսել էր աստիճանաբար ուշքի գալ թշնամու արշավանքներից հետո: Նա այժմ կտրուկ քայլեր ձեռնարկեց երկրամասն արաբների լծից ազատելու ուղղությամբ:

³⁵⁶ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 217:

³⁵⁷ St' u անդ:

³⁵⁸ St' u J. Laurent, Un féodal Arménien au IX-e siècle, էջ 32:

³⁵⁹ St' u Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 217-218:

Հակառակ արհավիրքներին, այդ ժամանակ Վասպուրականում կար 4000-անոց ազատագործ՝ Ապուջափր (Աբու-Ջաֆար) և Ապումկդեմ (Աբու-Մակդամ) Արծրունիների ղեկավարությամբ³⁶⁰: Նրանց հաջողվեց ոչնչացնել Նախճավանի արաբ ամիրայի զորագունդը: Սակայն մարտում Ապումկդեմի զոհվելուց հետո զորքը հուսախաբ եղավ, քանի որ սպանվածը բնածին զորապետ էր: Ազատագունդ զորքը շարժվեց Աղբակ, իսկ հետո՝ Ռշտունիքի Ոստան բերդաքաղաք, իշխան կարգելով Վասակ Կովակեր անունով Արծրունուն: Դա առաջ բերեց Ոստանն իր տիրույթը համարող Գուրգեն Ապուլպելձի գայրույթը: Նա սպարապետ Սմբատի համաձայնությամբ մուտք գործեց Վասպուրական, գրավեց Ջլմար ու Սրինգ ամրոցները Փոքր Աղբակում, կալանեց Վասակ Կովակերին և փաստորեն տիրեց Վասպուրականին: Բուղան փործեց զորք ուղարկել Գուրգեն Ապուլպելձի դեմ, սակայն թե՛ այդ զորքը և թե՛ նրան օժանդակող ութմանիկները Հայոց ծոր գավառում պարտվեցին Վասպուրականի նորընծա տիրոջից:

Արաբական զորքերը խիստ հոգնել էին երկարատև կռիվներում, ուստի այլևս չկարողացան խախտել Վասպուրականի անդորրը: Իսկ Գուրգեն Ապուլպելձին իր տիրույթները հաջողությամբ մաքրում էր օտար ցեղերից³⁶¹: Չունենալով այլ հնարավորություն՝ Բուղան ստիպված եղավ ձանաչել Գուրգեն Ապուլպելձի իրավունքը Վասպուրականի նկատմամբ: Թե Բուղան ինչ էր մտնում՝ նրան ձանաչելով Վասպուրականի իշխան, դժվար է ասել: Անշուշտ, մտքում նա ինչ-ինչ ծրագրեր ունեցել է, սակայն այդ պահին այլ հնար չուներ, բացի նրան Վասպուրականի իշխան ձանաչելուց: Ավելորդ չի լինի նշել, որ երբ Տփղիսի ամիրան փործեց իր ձեռքն ընկած և ձերբակալված Գուրգեն Ապուլպելձին մղել հավատուրացության, վերջինս ծաղրեց նրան՝ նախընտրելով բանտը և անգամ մահը³⁶²: Ուստի ժ. Լորանի կարծիքը, թե Գուրգենը մինչ այդ հավատուրաց է եղել³⁶³ և Բուղան դրանից ելնելով վստահել է նրա հավատարմությանը, ոչ մի քննություն չի բռնում: Նախ՝ մեկ անգամ մահմեդականացված և քրիստոնեությանը

վերադարձած անձանց, ինչպես ցույց է տալիս հայ բազմաթիվ նահատակների պատմությունը, ոչ թե ստիպում էին երկրորդ անգամ մահմեդականանալ, այլ մահապատժի էին ենթարկում: Իսկ նա, հակառակ դրան, մահապատժի չենթարկվեց:

Արծրունյաց իշխանների վերադարձը գերությունից և երկրամասի վերաշինությունը

Բուղային մեծ բանակով ուղարկելով Հայաստան՝ արաբական խալիֆն ըստ էության ոչնչի չհասավ: Արշավանքն ի վերջո ծախողվեց: Ազատագրական պայքարն ընդգրկեց ամբողջ երկիրը և արաբների իշխանությունը դժվարությամբ պահպանվում էր միայն կայազոր ունեցող քաղաքներում: Այդ էր պատճառը, որ Բուղան 855թ. հետ կանչվեց Սամառա: Նա իր հետ տարավ կալանված հայ իշխաններին, այդ թվում նաև՝ արաբական իշխանությունների նկատմամբ իրեն լոյալ դրսևորած Սմբատ Բագրատունի սպարապետին: Հայաստանի կառավարիչ նշանակվեց Մուհամմադ իբն Խալիդը, որը որոշակի քայլեր ձեռնարկեց խաղաղեցնելու երկիրը՝ ներում շնորհելով ապստամբներին³⁶⁴: Ա. Տեր-Ղևոնդյանը Բուղայից հետո Արմինիայի կառավարիչ է համարում Իբրահիմին³⁶⁵, որին հիշում է Թովմա Արծրունին³⁶⁶: Նրա իշխանությունը երկար չտևեց³⁶⁷, ուստի Արմինիայի վերակացությունը հանձնվեց Մուհամմադ իբն-Խալիդին:

Երբ 856 թ. պատերազմ բռնկվեց խալիֆայության ու Բյուզանդիայի միջև, արաբները ստիպված եղան Հայաստանից դուրս բերել իրենց զորքերը և նետել Եփրատի ձակատ, որտեղ թշնամին հաջող հարձակում էր սկսել: Այդ նույն ժամանակ ափսազների երկրից հայրենիք վերադարձավ Արծրունիների իշխող Ճյուղից Գրիգորը (մեծ իշխան Աշոտի եղբայրը)՝ վրաց և ափսազաց օժանդակ զորքերով: Դա տեղի ունեցավ Ջաքարիա Ա Ջագեցի կաթողիկոսի հայրապետության 4-

³⁶⁰ Տե՛ս անդ, էջ 218:

³⁶¹ Տե՛ս անդ, էջ 219-220:

³⁶² Տե՛ս անդ, էջ 227:

³⁶³ Տե՛ս J. Laurent, Un féodal Arménien au IX-e siècle, էջ 36:

³⁶⁴ Տե՛ս Якуби, էջ 21: al Balādhurī, vol. I, էջ 333:

³⁶⁵ Տե՛ս А. Н. Тер-Гевондян, Армения и Арабский халифат, Ереван, 1977, էջ 284:

³⁶⁶ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 214:

³⁶⁷ Իբրահիմը որպես Նախճավանի ամիրա ուղարկվեց Վասպուրական՝ ունենալով ութմանիկների աջակցությունը, սակայն, ինչպես վերը նշվեց, պարտվեց Արծրունիներին:

որ տարում՝ ըստ Թովմայի, այսինքն՝ 859 թ.³⁶⁸: Վ. Վարդանյանի կարծիքով, Գրիգորի վերադարձը եղել է 856 թ. արաբա-բյուզանդական պատերազմի տարում³⁶⁹: Անշուշտ, Գրիգորը գալիս էր Բյուզանդիայի աջակցությամբ: Սակայն Գրիգորի հետ եկած օտարազգի զինվորները լքեցին նրան՝ իմանալով, որ գործ են ունենալու Գուրգեն Ապուլպեղծի հետ: Նրանց հեռանալուն չխանգարեցին նաև Գրիգորի տված խոստումները: Դրանից հետո մրցակիցները համաձայնության եկան, և երկրամասը բաժանեցին միմյանց միջև: Գուրգեն Ապուլպեղծը շարունակեց իշխել Ռշտունիքում՝ իր նստավայր Ոստան բերդաքաղաքում:

Այդ նույն ժամանակ արաբական խալիֆը Վասպուրական ուղարկեց Աշոտ Արծրունու որդի Վահանին՝ նրան տալով երկրամասի կառավարման իրավունքը: Դա պայմանավորված էր թերևս նրանով, որ արաբների աչքում թե՛ Գուրգեն Ապուլպեղծը և թե՛ Գրիգորը բյուզանդամետ էին: Հետևաբար, արաբները կամենում էին նրանց հեռացնել՝ Վահանին ուղարկելով: Սակայն Վահան Արծրունին շատ չանցած պարտվեց Գուրգեն Ապուլպեղծից և վերադարձավ Սամառա, հորը տեղեկացնելով կատարվածի մասին³⁷⁰: Մեկ տարի անց Գրիգորը մահացավ և ամբողջ նահանգը կրկին հայտնվեց Գուրգեն Ապուլպեղծի իշխանության ներքո, որն «խսպառ կանգնեաց զնշանակ յաղթութեան ամենևին ամենայն ուրեք ընդ ամենայն տեղիս...: Եւ խռովեցան առ հասարակ ազգքն տաճկականք յերեսաց նորա և ահիւ մեծաւ ըմբռնեալք լինէին...: Եւ սրբեալ զերկիրս ի պղծութենէ և ի նենգութենէ նեղութեանցն»³⁷¹:

Շուտով արաբները նպատակահարմար գտան թույլ տալ հայրենիք վերադառնալու գերյալ նախարարներին, որոնք 858 թ., վերադառնալով, ձեռնամուխ եղան երկրի վերաշինությանը: Առերես մահմեդականություն ընդունած նախարարները, խալիֆի կարծիքով, պետք է նրան հավատարմությամբ ծառայեին³⁷²: Թույլ չտրվեց վերադառնալ Աշոտ Արծրունուն, չնայած խալիֆը նրան իր որդի Դերենիկի հետ ճանաչեց Վասպուրականի տերեր: Երկիր վերադառնալու իրավունք ստացավ միայն Դերենիկը, որի հայրը

պարզապես պատանդ է պահվել: Դերենիկի հետ եկավ նրա հորեղբայր Գուրգենը³⁷³: Նա պետք է մանկահասակ Դերենիկին օգներ՝ նահանգում իր իշխանությունը վերականգնելուն: Սակայն նա ոչ միայն եղբորորդուն չօգնեց, այլև Գուրգեն Ապուլպեղծին առաջարկեց այն միմյանց միջև բաժանել: Վերջինս չհամաձայնվեց, քանի որ չէր վստահում նրան: Թերևս Գուրգեն Ապուլպեղծը չէր ուզում նաև ուսմնագություն կատարել իշխող ավագ ճյուղի իրավունքների նկատմամբ, առավել ևս, որ դրանք ճանաչվել էին խալիֆի կողմից: Գուրգեն Ապուլպեղծը դրանից հետո հեռացավ Բյուզանդիա, որտեղ կամենում էին նրա զորավարական տաղանդն օգտագործել արաբների դեմ պատերազմում: Սակայն արաբները զգուշորեն հետևում էին Գուրգեն Ապուլպեղծի քայլերին: Նրանք նրան Կարինում դարանակալելով ձերբակալեցին և հանձնեցին Սմբատ սպարապետի որդի Աշոտին, որը նրան ուղարկեց Թիֆլիսի ամիրայի մոտ: Վերջինս էլ նրան բանտ նետեց՝ փորձելով, ինչպես նշվեց, հավատափոխ անել: Երբ, ի վերջո, Գուրգեն Ապուլպեղծը բանտից դուրս եկավ, վերադարձավ Վասպուրական՝ իր աշխարհ³⁷⁴:

Դերենիկ Արծրունու տատը՝ Հռիփսիմեն, նահատակվեց հավատը չուրանալու համար³⁷⁵, իսկ հայրը դեռ երկար ապրեց խալիֆի նստավայրում: Չնայած իր ծառայություններին, Բուղան գլխատվեց, բայց նրա որդի Մուսեն արքունիքում մեծ ազդեցություն ուներ: Վերջինս Աշոտ Արծրունուն խոստացավ վերադարձնել նրա ժառանգական տիրույթը՝ ինչ-ինչ ծրագրեր խորհելով³⁷⁶: Չնայած Աշոտը նրան հավատարմությամբ ծառայեց և կռիվներում աչքի ընկավ, սակայն Մուսեն հրաժարվեց իր խոստումը կատարելուց: Պատճառն այն էր, որ նա չէր ուզում զրկվել այդպիսի պատերազմող անձից³⁷⁷, թե ոչ, հազիվ թե կարելի է հաստատել: Սակայն Աշոտին, այնուամենայնիվ, հաջողվեց Վահան Արծրունու հետ փախչել Սամառայից և վերադառնալ հայրենիք: Նրա վերադարձի համար Թովմա Արծրունին երկու տարեթիվ է նշում՝ 858 և 868³⁷⁸: Քանի որ, ըստ Արծրունյաց պատմիչի, Աշոտը մահացել է

³⁷³ Տե՛ս անդ, էջ 225–226:

³⁷⁴ Տե՛ս անդ, էջ 228–229: Վ. Վարդանյանը կարծել է, թե իբր Գուրգեն Ապուլպեղծին տարել են Սմբատ սպարապետի մոտ (տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 85):

³⁷⁵ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 231: Վ. Վարդանյանը վրիպմամբ Հռիփսիմեն տիկնոջը համարել է Դերենիկ Արծրունու մայրը (տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 85):

³⁷⁶ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 234:

³⁷⁷ Տե՛ս անդ, էջ 235:

³⁷⁸ Տե՛ս անդ, էջ 233, 240, 241:

³⁶⁸ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 221–222:

³⁶⁹ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 83:

³⁷⁰ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 222–223:

³⁷¹ Անդ, էջ 223–224:

³⁷² Տե՛ս անդ, էջ 175, 180:

իր գալուց 6 տարի անց՝ 874թ., ապա, ճիշտ պետք է համարել երկրորդ տարեթիվը: Նա մահացավ 874թ. մայիսի 27-ին (հունիսի 6-ին) և թաղվեց Աղբակ գավառի Ս. Խաչ վանքում՝ իր եղբայրների կողքին: Երկրորդ թվականը ոչ մի տարակույս առաջ չի բերում, քանի որ Արծրունյաց պատմիչը նախորդ դեպքերի առնչությամբ նրան ոչ մի անգամ չի հիշում: Գրիչները հավանաբար Թովմայի 3ԺԷ թվականն արտագրելիս սխալմամբ Ժ տառը բաց են թողել: 868 թվականը հաստատվում է նաև այն փաստով, որ ըստ Թաբարու, 867թ. դեկտեմբերի 1-ին³⁷⁹ Ղազվին քաղաքի համար մղված մարտերին, ինչպես հավաստում է Արծրունյաց պատմիչը, Աշոտ Արծրունին կռվել է Մուսեի զորամասերի կազմում³⁸⁰: Հայրենիք վերադառնալուց հետո Աշոտ Արծրունին ընդհարվում է ութմանիկների հետ, որոնց աջակցում էր ոստիկան Իսա իբն-ալ-Շայխը (Հիսեն), որն այդ պաշտոնին էր 870 թվականից³⁸¹:

Աշոտ Արծրունին, փորձելով թուլացնել Գուրգեն Ապուլպեժին, հարձակվեց նրա վրա և պահանջեց Անձևացյաց գավառի մի մասը: Սակայն մարտում պարտվելով՝ նա ապաստանեց Ոստան բերդաքաղաքում, ապա իր որդի Դերենիկի հետ կրկին արշավեց Գուրգեն Ապուլպեժի դեմ: Նրանց օգնում էին Աշոտ իշխանաց իշխանի, Սահակ Բագրատունու, Մոկաց նախարար Մուշեղ Բագրատունու և Արգնի ամիրայի զորքերը, քանի որ վերջինս խնամական կապերի մեջ էր և՛ Բագրատունիների, և՛ Արծրունիների հետ: Չնայած հավաքված պատկառելի ուժին, երկամյա կռիվները դաշնակիցներին առանձին հաջողություն չտվեցին, և Աշոտ Արծրունին իր գործակից իշխանների միջնորդությամբ հաշտվեց Գուրգեն Ապուլպեժի հետ ու խաղաղություն հաստատեց³⁸²:

Արաբական ութմանիկ ցեղի դեմ Ամյուկ բերդի վրա Աշոտ Արծրունու 870թ. արշավանքը հաջող չստացվեց: Այդ բերդն ութմանիկները գրավել էին 774–775թթ. ապստամբության պարտությունից հետո: Ըստ էության, դա հնարավոր չէր արաբական

տիրապետության պայմաններում, քանի որ ոստիկանն աջակցեց ութմանիկներին, և Աշոտին ոչինչ չէր մնում, քան համակերպվել ստեղծված վիճակի հետ³⁸³:

Դերենիկ Արծրունին Վասպուրականի մեծ իշխան

Եթե հավատանք Արծրունյաց պատմիչին, ապա գերեվարության ժամանակ Դերենիկն ընդամենը 10 տարեկան էր, երբ նստեց հոր իշխանական աթոռին: Սակայն Թովմայի այլ տեղեկությունները լիովին հակասում են դրան՝ ցույց տալով, որ նա անհամեմատ մեծ էր: Ըստ Թովմայի՝ Դերենիկի անդրանիկ որդին՝ Աշոտը, ծնվել է հայոց ՅԻԶ (326) թվականին, այսինքն՝ 877-ին և հոր սպանության տարում եղել է 9 տարեկան³⁸⁴: Թովմայի հաղորդմամբ՝ նա սպանվեց 40 տարեկանում՝ 885թ.³⁸⁵: Ըստ այդմ էլ Վ. Վարդանյանն իրավացիորեն Դերենիկի ծնունդը դնում է 845 թ.: Հետևաբար՝ գերությունից վերադառնալիս Դերենիկը եղել է 12–13 տարեկան³⁸⁶: Նա այդ տարիքում եկավ՝ հոր հետ տիրելու Վասպուրականի իշխանությանը³⁸⁷:

Մութավաքիլ խալիֆը մահացավ 861 թ., և երկրում սկիզբ առան գահակալական կռիվներ, որոնք արաբական իշխանություններին թույլ չէին տալիս զբաղվելու հպատակ ծայրամասային երկրներով: Թերևս դրանից օգտվելով՝ Վասպուրական վերադարձավ բանտից ազատված Գուրգեն Ապուլպեժը: Դերենիկի հարձակումը նրա վրա ավարտվեց առաջինի փախուստով: Երկրորդ հարձակման ժամանակ ձին վրայից նետեց Գուրգեն Ապուլպեժին, և նա, չնայած իր խիզախությանը, հայտնվեց Հաղամակերտի իշխանական բանտում: Բանտապահը, հարգելով Գուրգեն Ապուլպեժի գերխիզախությունը, նրան ազատեց և հնարավորություն տվեց հենց ննջարանում սպանել Դերենիկ Արծրունուն: Սակայն Գուրգենը չօգտվեց դրանից իր վրեժն առնելու համար: Իսկ չէ՞ որ Դերենիկի պապը սպանել էր նրա հորը: Նա վեհաճճորեն, սուրը ձեռքին, ողջունեց Դերենիկին և հեռացավ՝ մի

³⁷⁹ Տե՛ս J. Markwart, *Südarmenien...*, էջ 368:

³⁸⁰ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 234–235:

³⁸¹ Տե՛ս J. Markwart, *Südarmenien...*, էջ 360: R. Vasmer, *Chronologie der arabischen Statthalter von Armenien unter den Abbasiden von As-Saffach bis zur Krönung Aschots I*, Wien, 1931, էջ 98–100: A. Terevondjan, նշվ. աշխ., էջ 285:

³⁸² Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 236–237:

³⁸³ Տե՛ս անդ, էջ 237–239:

³⁸⁴ Տե՛ս անդ, էջ 242:

³⁸⁵ Տե՛ս անդ, էջ 274–275:

³⁸⁶ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 88:

³⁸⁷ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 225:

տեսակ անմահացնելով իր անունը³⁸⁸: Դերենիկը դրան պատասխանեց խոր երախտամոռությամբ: Երազանի գյուղի մի կրոնավորի մոտ ապաստանած Գուրգեն Ապուպելձին Դերենիկը կրկին ձերբակալեց և ազատ արձակեց միայն Ջաքարիա կաթողիկոսի խնդրանքով: Սակայն այս անգամ նա այնքան երախտագետ գտնվեց, որ նրան վերադարձրեց Մարդաստան գավառը: Գուրգեն Ապուպելձը մշտապես մնաց իր բարձրության վրա: Երբ իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունին անհնազանդության համար Դերենիկին ձերբակալեց, Գուրգեն Ապուպելձը պահանջեց նրան ազատ արձակել՝ անգամ սպառնալով ուժի դիմել: Աշոտ Բագրատունին գնահատեց Գուրգեն Ապուպելձի այդ համարձակ ու վեհանձն քայլը: Նա հենց Գուրգենի միջնորդությամբ իր դստերը կնության տվեց Դերենիկին և նրա հետ ուղարկեց Բագարան: Այս արժանահիշատակ դեպքերը տեղի են ունեցել 862 թ.³⁸⁹:

Այսուհանդերձ, Աշոտ Բագրատունու և Դերենիկ Արծրունու հարաբերությունները հազիվ թե կարելի էր համարել բարեկամական, քանի որ նրանք փորձում էին տարբեր ծրագրեր կյանքի կոչել: Համեմատաբար ավելի նորմալ էին Դերենիկի և Գուրգեն Ապուպելձի հարաբերությունները, որն առաջինից թույլտվություն ստացավ իշխելու ոչ միայն Մարդաստանում, այլև Ռշտունիքում ու Անձևացիքում: Ինչպես նշեցինք, հայրենիք վերադարձած Աշոտ Արծրունին փորձեց Գուրգեն Ապուպելձից խլել Անձևացիքի մի մասը, սակայն չհաջողեց: Դերենիկին էլ չհաջողվեց արաբ ամիրաներից հետ վերադարձնել Վարազավանքը և Ամյուկ ամրոցը, քանի որ դրան տիրում էր Արմինիայի ոստիկանը: Ավելին, վերջինս փորձեց սեպ խրել Դերենիկ Արծրունու և Տարոնի իշխան՝ կուրապաղատ Աշոտ Բագրատունու միջև: Ինչ-ինչ լուրերից ելնելով՝ Դերենիկը ձերբակալեց Աշոտին՝ նետելով իր քրոջ որդի Հասան Արծրունու Սևան ամրոցի բանտ³⁹⁰: Իրականում նա հեռահար նպատակներ ուներ և կամենում էր Աշոտի փոխարեն Տարոնի իշխան դարձնել իր քույր Մարիամի ամուսնուն՝ հիշյալ Աշոտի եղբայր Դավթին³⁹¹: Դա նրան հաջողվեց: Դերենիկի դիրքերը գնալով ամրանում էին, ինչն սկսեց անհանգստացնել Աշոտ Բագրատունուն:

³⁸⁸ Ժ. Լորանի կարծիքով, նման բան կարելի է գտնել միայն Արևմուտքի որևէ ակաեմավոր ռազմիկի մասին եղած պատմություններում (տե՛ս J. Laurent, *Un féodal Arménien au IX-e siècle*, էջ 42):

³⁸⁹ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 228–231:

³⁹⁰ Անդ, էջ 244:

³⁹¹ Անդ, էջ 245:

Նրա կարծիքով, Դերենիկի կողմից Տարոն մտնելը և Մուհամմադ իբն-Խալիդին խնդրելը՝ Դավթին ձանաչելու Տարոնի իշխան, անմիջապես հարվածում էին իր շահերին: Իսկ ինչն էր Դերենիկին խանգարում համաձայնության գալու ոստիկանի հետ՝ Աշոտ Բագրատունուն թուլացնելու հարցում: Եվ իրոք, 878թ., վստահ, որ Արծրունյաց իշխանն իրեն չի խանգարելու, ոստիկանը կայսիկների հետ հարձակվեց Աշոտի նստավայր Դվինի վրա³⁹²: Աշոտ Բագրատունին հարվածը հետ մղեց, իսկ շատ չանցած նրան վտարեց երկրից:

Իր ուժերին վստահ Դերենիկը մերժեց Աշոտ կուրապաղատ Բագրատունուն ազատելու Գևորգ Բ Գառնեցի կաթողիկոսի խնդրանքը³⁹³: Նա ազատվեց միայն այն բանից հետո, երբ Դերենիկն ու Հասան Արծրունին թշնամացան: Հասանը, կեղծ հիվանդ ձևանալով, տեսակցության հրավիրեց Դերենիկին և ձերբակալեց, իսկ Աշոտին ազատ արձակեց: Աշոտ Բագրատունին, որ այդ ժամանակ պատերազմում էր կայսիկների դեմ, լսելով այդ մասին՝ վերացրեց Մանազկերտի պաշարումը: Նա իր հետ վերցրեց Գուրգեն Ապուպելձին, կաթողիկոսին և այլոց, շտապով շարժվեց Վասպուրական ու պաշարեց Սևանի բերդը: Նա Հասանից պահանջեց ազատ արձակել իր փեսա Դերենիկին: Գևորգ կաթողիկոսի միջնորդությամբ Դերենիկն ազատ արձակվեց՝ պայմանով, որ Հասանին պատանդ թողնի իր ավագ որդի Գուրգենին:

Դերենիկը, որ մինչև հոգու խորքը վիրավորված էր Հասանի ուխտադրժությունից, գրավեց նրա Սևան ամրոցը, իսկ իրեն նետեց Նկան ամրոցի բանտ: Բայց Հասանին հաջողվեց ազատվել բանտից՝ Դերենիկին հավատացնելով, որ Գագիկ Ապուրվան Արծրունին ամրացել է Ճահուկ ամրոցում և դավեր է նյութում նրա դեմ: Վստահելով նրան՝ Դերենիկը Հասանին ազատ արձակեց և ուղարկեց Գագիկ Ապուրվանի մոտ: Հասանն անակնկալ ձևով, օգտվելով մթությունից, ձերբակալեց Գագիկ Ապուրվանին և հանձնեց Դերենիկին, որը նրան ուղարկեց. «ի Վանտոսպ (իմա՝ Վան-Հ. Բ.) առ տիկինն Վասպուրական, և պահել ի զգուշութիւն»³⁹⁴:

³⁹² Անդ:

³⁹³ Անդ, էջ 247:

³⁹⁴ Անդ, էջ 250:

Դերենիկ Արծրունու սպանությունը

Անշուշտ, Դերենիկ Արծրունու և Աշոտ Բագրատունու բարեկամությունը՝ թեպետ և ամրագրված էր Դերենիկի ու Աշոտ Բագրատունու դստեր՝ Սուփիի ամուսնությամբ, չէր կարող անվերջ շարունակվել, երբ երկուսն էլ երկրում առաջնությանը տիրելու որոշակի ծրագրեր ունեին: Եվ եթե դա շատ ավելի իրական էր Աշոտի համար, որը երկրի իշխանաց իշխան էր, ապա Դերենիկի համար խիստ խնդրահարույց էր: Հովհաննես Դրասխանակերտցին նշում է, որ սկզբում Դերենիկը լսում էր աներոջը և ընդունում նրա խրատները, սակայն ավելի ուշ «ոչ անսայր բանի խրատու աներոյ իւրոյ»³⁹⁵: Դժվար չէ տեսնել, որ քանի դեռ Դերենիկն իրեն թույլ էր զգում, չէր փորձում ատամներ ցույց տալ իր ահեղ աներոջը, սակայն երբ իրեն արդեն ուժեղ էր զգում, սկսեց գործել անկախ: Ըստ էության, նա փորձեց դուրս գալ Աշոտի ենթակայությունից, ինչը պարզապես հնարավոր չէր ոչ միայն իրավական առումով, քանի որ Աշոտն իշխանաց իշխան էր, այլև այն հանգամանքով, որ Բագրատունիներն անհամեմատ ուժեղ էին:

Աշոտ Բագրատունին համբերությամբ սկսեց սպասել դեպքերի զարգացմանը, որոնք շատ չուշացան: Թերևս նրանց հարաբերությունների լարման մեջ իր դերը խաղաց նաև Պարտավում ստող Յամանիկ ամիրան, որը «գրէր առ Աշոտ զԴերանկէն՝ լի ապիրատութեամբ խորիել վասն Աշոտի: Եւ արար՝ մինչ ճեղքեաց խզեաց զմիաբանութիւնն Հայոց»³⁹⁶: Յամանիկն այդպես գործեց, քանի որ ոստիկանի վտարումից հետո «գօրհասն ի վերայ իւր համարեցաւ տեսանել»³⁹⁷, - ինչպես հավաստում է Արծրունյաց պատմիչը:

Թե Յամանիկն ուրիշ ծրագրեր է ունեցել, բոլորովին կարևոր չէ, քանի որ Դերենիկն իր վարքագծով արդեն վաղուց առաջ էր բերել Աշոտի անթաքույց դժգոհությունը: Հնարավոր է, որ նա դրանով փորձում էր իր դիրքերն ամրապնդել և թույլ չտալ, որ Աշոտը հաշվեհարդար տեսնի նաև իր հետ: Հայտնի է, որ Աշոտ Բագրատունուն թագավոր ձանաչելու որոշմանը մասնակցել է նաև

Դերենիկ Արծրունին³⁹⁸: Դա եղավ Մուհամմադ ոստիկանի հեռացվելուց հետո, քանի որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին և Վարդան վարդապետը հայ նախարարների ժողովը և որոշում կայացնելը դնում են Հիսե ոստիկանի օրոք³⁹⁹: Այս փաստը կասկածի տակ է ասել Յ. Մարքվարթը, քանի որ Հիսեն ոստիկանել է 870–875թթ.⁴⁰⁰: Վ. Վարդանյանը կարծում է, որ դա կարող էր լինել 883 կամ 884 թթ., և որ հայ նախարարները Հիսեին դիմել են որպես իրենց վաղածանոթի և խալիֆի վստահությունը վայելող պաշտոնյայի⁴⁰¹: Մեր կարծիքով, դա հազիվ թե եղավ նշված թվականին: Ավելի շուտ Արաբական խալիֆայությունը երկար ժամանակ մտմտում էր, թե ինչպես պատժի Աշոտ Բագրատունուն և միջոց չտեսնելով՝ շուրջ տասը տարի անց միայն նրան ձանաչեց հայոց թագավոր: Ուստի Դերենիկի և Աշոտ Բագրատունու հարաբերությունների վատացումը հազիվ թե կարելի է կապել նշված իրադարձության հետ, քանի որ Աշոտը դժվար թե այդքան երկար զսպեր իր գայրույթը:

Դերենիկ Արծրունին էլ այդ շրջանում ծեռքերը ծալած չէր նստել: Նա գրավեց Հերի ամիրայությունը կամ, ավելի ճիշտ, ենթարկեց իրեն⁴⁰²: Հազիվ թե արաբ ամիրան սրտանց էր ընդունել քրիստոնյա տիրակալի գերիշխանությունը, քանի որ «սիրտք իւրեանց հեռացեալք մեկուսի էին ի նմանէ», - գրում է Հովհաննես Դրասխանակերտցին⁴⁰³: Լարված էին նաև Դերենիկի և Գագիկ Ապումրվան Արծրունու հարաբերությունները, չնայած արտաքուստ կարծես թե ամեն ինչ հարթ էր:

Այս ամենն Աշոտ Բագրատունին հիանալի գիտեր և պատրաստվում էր գործել: Ուստի, երբ Դերենիկը մեկնում էր իր ծնեռանոց Մառական ավան, որի ձանապարհն անցնում էր Հերի վրայով, շատ զորականներ նրան խորհուրդ տվեցին հետ կանգնել այդ քայլից, «քանզի լուեալ էր նոցա, եթէ շրջաբերական թղթով դարան գործեալ էր նմա Աշոտոյ իշխանաց իշխանի»⁴⁰⁴: Դերենիկ Արծրունին մի մեծ մեղք էր գործել, որն Աշոտ Բագրատունու կարծիքով ոչ մի կերպ չէր կարելի

³⁹⁵ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 136:

³⁹⁶ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 249:

³⁹⁷ Անդ:

³⁹⁸ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 175:

³⁹⁹ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 138–139: Վարդան վարդապետ, էջ 85:

⁴⁰⁰ Տե՛ս J. Marquart, Südarmenien..., էջ 325:

⁴⁰¹ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 92:

⁴⁰² Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 140–141: J. Marquart, Eränšahr, էջ 109:

⁴⁰³ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 141:

⁴⁰⁴ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 251:

ներել: Նա մտերմիկ հարաբերություններ էր հաստատել ամիրայի քրոջ հետ, և երբ աշնանը նա «չուէր գնայր զկողմամբք Հերայ ի հանդիպումն զխաւորի քաղաքին»⁴⁰⁵, վերջինս Աշոտի ցուցումով դավադրություն կազմակերպեց: Նրա զինվորներն այգեստաններում թիկունքից հարձակվելով սրախողխող արեցին Դերենիկ Արծրունուն⁴⁰⁶: Ընդ որում, այդ դավադրությունը նախապատրաստվել էր շատ օրեր առաջ⁴⁰⁷:

Աշոտ Բագրատունին հիանալի օգտագործեց իր դստեր անպատվությունը, քանի որ, ինչպես ասվեց, Դերենիկը սիրահետում էր Հերի ամիրայի քրոջը՝ Քուլինարին: Այդ մասին Աշոտ Բագրատունուն տեղյակ էր պահել ինքը՝ Հերի ամիրան: Դերենիկը բանի տեղ չէր դրել աներոջ խորհուրդները, և նա էլ Հերի ամիրայի միջոցով կազմակերպել էր դավադրությունը⁴⁰⁸: Բոլորովին էլ պատահական չէ, որ սպանությունից հետո Վասպուրական ժամանեց Աշոտ իշխանաց իշխանի որդի Շապուհը և իր փեսային՝ Գագիկ Ապուրվանին, կարգեց Վասպուրականի իշխանապետ⁴⁰⁹: Այլ խոսքով, քաղաքական թատերաբեմ բերվեց Դերենիկ Արծրունու նկատմամբ ոչ բարեկամական զգացումներ տածող Գագիկ Ապուրվանը: Որ Աշոտն իրոք, թեպետև անուղղակի, մասնակից էր դավադրությանը, պարզ երևում է թեկուզև այն հանգամանքից, որ նա ոչ մի քայլ չկատարեց պատժելու Դերենիկի սպանողին: Չնայած Դերենիկի ամուսնական դավաճանությանը, Սոփին սգաց ամուսնու մահը⁴¹⁰: Ընդամենը մեկ տարի ութ ամիս անց նա էլ մահացավ⁴¹¹:

Ըստ Արծրունյաց պատմիչի՝ Դերենիկն սպանվեց 885 թ.՝ քառասուն տարեկանում⁴¹²: Յ. Մարքվարթը, Ռ. Գրուսսեն և Ն. Ադոնցը սպանությունը թվագրում են 887-ով⁴¹³: Վ. Վարդանյանը հակված է

⁴⁰⁵ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 141:

⁴⁰⁶ Տե՛ս անդ:

⁴⁰⁷ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 251:

⁴⁰⁸ Տե՛ս անդ, էջ 290: Տե՛ս նաև Վ. Մելիքյան, Մեծ իշխան Դերենիկի սպանության պարագան, «Անդաստան», Գ. Փարիզ, 1953, էջ 90-93:

⁴⁰⁹ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 253:

⁴¹⁰ Տե՛ս անդ, էջ 294:

⁴¹¹ Տե՛ս անդ, էջ 253-254: Ըստ Անանուն պատմիչի՝ Սոփին դրանից հետո ապրել է յոթ ամիս (տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 297): Ն. Ադոնցն առաջարկում է սրբագրել մեկ տարի յոթ ամիս (տե՛ս N. Adoncz, Sur l'origine de Léon V, empereur de Byzance, "Études arméno-byzantines", Lisbonne, 1965, էջ 207):

⁴¹² Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 252:

⁴¹³ Տե՛ս J. Markwart, Südarmenien..., էջ 314, 325: R. Grousset, նշվ. աշխ., էջ 388: N. Adoncz, նշվ. աշխ., էջ 209:

կարծելու, որ ճիշտ թվականը 885-ն է, քանի որ սպանությունից հետո Աշոտ Բագրատունին հիշվում է որպես թագավոր⁴¹⁴: Մենք համաձայն ենք, որ այդ դեպքը կատարվեց 885 թ.: Սակայն դա Աշոտի թագավոր հիշատակվելու փաստով բացատրելը դժվար է: Քանի որ մինչև այժմ էլ վեճեր են գնում այն խնդրի շուրջ, թե Հայաստանի Բագրատունյաց թագավորությունը երբ է հռչակվել՝ 885-ին, 886-ին, թե 887-ին: Այս վեճի մեջ մտնել չենք պատրաստվում և լուկ կամենում ենք նշել, որ Արծրունիների տոհմը հանձին Դերենիկ Արծրունու կորցրեց խիստ վճռական և քաղաքական ու ռազմական գործերում քաջահմուտ անձնավորության: Նա ժամանակի հայ նշանավոր գործիչներից էր, որը լայն ճանաչում ուներ արաբական իշխանության վերին ոլորտներում և կարողացել էր Վասպուրականը վերածել հզոր իշխանության՝ փորձելով անգամ առաջնության հասնել ամբողջ Հայաստանում: Սակայն նա սպանվեց Հայոց թագավորության հռչակման նախօրեին:

Վասպուրականը Հայաստանի Բագրատունյաց տերության կազմում: Գագիկ Ապուրվան Արծրունի

Աշոտ Ա Բագրատունու՝ թագավոր դառնալուց հետո ամենակարևոր քայլերից մեկը եղավ Գագիկ Ապուրվանին Վասպուրականի իշխանապետ նշանակելը: Թե ինչ հույսեր էր կապում թագավորը նրա հետ, հազիվ թե կարելի է ենթադրել, քանի որ թեկնածուն բոլորովին էլ հաջող անձնավորություն չէր և մինչ այդ աչքի էր ընկել անջատողական ձգտումներով: Ճիշտ է, ձևականորեն իշխանապետ էր կարգվել Դերենիկի 9-ամյա որդի Աշոտը, սակայն երկրամասի փաստական կառավարիչ, այնուամենայնիվ, նշանակվել էր Գագիկ Ապուրվանը: Վերջինիս նշանակումը, որի մեջ պակաս դեր չէր ունեցել նրա աներ թագավորագն Շապուհը, շատ վատ ընդունվեց Վասպուրականի ազնվականության կողմից: Այդ պատճառով Վասպուրական եկավ Աշոտ Ա թագավորը և իր գալստով փաստորեն ամրապնդեց նոր իշխանապետի իշխանությունը⁴¹⁵:

⁴¹⁴ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 94:

⁴¹⁵ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 253:

Թագավորի խրախուսմամբ Աշոտ, Գագիկ ու Գուրգեն Արծրունիներն Արծրունյաց իշխանությունը բաժանեցին երեք մասի: Ավագը՝ Աշոտը, ստացավ նախնական իշխանության գահը կամ երեցությունը՝ իր կալվածքի մեջ ներառելով իշխանության մեծ մասը՝ Նախճավանի ամրոցով: Գագիկին բաժին ընկան Ռշտունիքը, հարակից գավառները և ինչ կկարողանար գեներով ձեռք բերել հարավում, իսկ Գուրգենին վերապահվեց իշխանության արևելյան մասը՝ Աղբակից արևելք, Պարսկահայքի կողմերը, մինչև Կորդվաց գավառի արևմուտք, ինչպես նաև բոլոր այն հողերը, ինչ կկարողանար գեներով ձեռք բերել⁴¹⁶: Գագիկը գրավեց Մոկքը: Իսկ Գուրգենը նվաճումներ կատարեց Պարսկահայքի շրջանում:

Այս բաժանումը, որ կատարվեց թագավորի համաձայնությամբ և անգամ խրախուսանքով, ցույց է տալիս, որ հայոց արքան օգտագործեց ավատատիրության խորացման հետևանքով ուժեղացած անջատողական ձգտումները և իր համար վտանգավոր հզոր իշխանությունը վերածեց երեք թույլ իշխանությունների: Ե՞րբ կատարվեց այդ բաժանումը: Թովմա Արծրունին դա դնում է Ղվինի 893թ. երկրաշարժից երկու տարի անց, այլ խոսքով՝ 895թ.⁴¹⁷, երբ լրացել էր Աշոտ Արծրունու 19 տարին: Բայդ դա քիչ հավանական է, քանի որ 19 տարեկան դարձած Աշոտը չէր հանդուրժի իշխանության բաժանումը 3 մասի: Հետևաբար, դա արվեց ոչ թե Սմբատ Ա-ի թագավորության, այլ Աշոտ Ա Բագրատունու օրոք՝ նրա խրախուսանքով և Գագիկ Ապունդանի իրականացմամբ: Ավելին, Գագիկ Ապունդանը, պատրվակելով եղբայրների մանկահասակությունը, իր վերահսկողության տակ առավ Նկան, Կոտոր ու Սևան ամրոցները, իսկ մյուս բերդերի տերերին, պատիվներ շնորհելով, աշխատում էր զգել իր ազդեցության տակ: Ասել, թե դա եղբայրների դժգոհությունը չէր հարուցում, ճիշտ չի լինի: Սակայն նրանք առայժմ ստիպված էին հաշտվել թագավորի ընդունած որոշման հետ:

Հայաստանի թշնամիները, անշուշտ, ուշի ուշով հետևում էին երկրում տեղի ունեցող իրադարձություններին: Եվ արդեն Սմբատ Ա-ի ժամանակ Ատրպատականի Ափշին Սաջ ամիրան լուրջ քայլեր ձեռնարկեց Հայոց թագավորությունը կործանելու կամ գոնե թուլացնելու

ուղղությամբ: Նա պահանջեց, որ Աշոտ Արծրունին ընդունի իր գերիշխանությունը⁴¹⁸: Վախենալով Վասպուրականի վրա արաբների հնարավոր արշավանքներից, Աշոտ Արծրունին ստիպված եղավ ենթարկվել: Նա մեկնեց Ափշինի մոտ՝ առաջ բերելով Սմբատ Ա-ի (890–914) գալույթը⁴¹⁹: Թագավորը փորձեց Աշոտին հետ պահել նման քայլից, սակայն հաջողության չհասավ: Այդ ժամանակ Սմբատ Ա-ը Գուրգեն Ապուպեժին ու Գագիկ Ապունդանին իրավունք տվեց տիրել Վասպուրականի իշխանությանը, ինչը նրանք գեներով արագ իրագործեցին: Ապունդանը հարձակվեց Վանի վրա, որտեղ գտնվում էր Աշոտ Արծրունու կինը՝ Սեդան, որն իմիջիայլոց Ապունդանի դուստրն էր: Քաղաքը պաշտպանում էին Ակեացի իշխաններն իրենց զորամասերով: Վանը գրավվեց, սակայն Աշոտ Արծրունին կարողացավ այն հետ վերցնել Ափշինի ուղարկած օգնական զորքով⁴²⁰:

Գուրգեն Ապուպեժն էլ իր հերթին աշխատեց գրավել երկրամասի մի մասը՝ մասնավորապես Ռշտունիքը Ոստան բերդաքաղաքով, որտեղ սպանել էին նրա հորը⁴²¹: Այնուհետև Գագիկ Ապունդանն Աշոտ Արծրունուն համոզեց, որ իր գործողությունները լուրջ Գուրգեն Ապուպեժին կասեցնելու խնդիր ունեն, և հաշտվեց նրա հետ: Աշոտ Արծրունին արշավեց Գուրգեն Ապուպեժի դեմ, բայց գործը պատերազմի չհասավ: Կողմերը հաշտվեցին, և Գուրգեն Ապուպեժը գնաց իր տիրույթներ Կանգուար ամրոցի շրջանում, այսինքն՝ Անձևաց գավառում: Շատ չանցած նա զոհվեց՝ սանձակոտոր ծիուց վայր ընկնելով, և Վասպուրականը գրկվեց իր փորձված ու հմուտ զորավարից: Նրան հաջորդեց որդին՝ Ատոմը⁴²²:

Ինչպես և պետք էր սպասել, Գուրգեն Ապուպեժի մահը լպիրշացրեց Գագիկ Ապունդանին: Նա խորամանկորեն հյուր հրավիրեց Արծրունյաց ավագ ճյուղը ներկայացնող երեք եղբայրներին և ձերբակալեց: Գագիկ Ապունդանն Աշոտին բանտարկեց Նկան, Գագիկին՝ Սևան, իսկ Գուրգենին՝ Կոտոր ամրոցներում⁴²³: Անանուն

⁴¹⁸ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 257–258:

⁴¹⁹ Տե՛ս անդ, էջ 258:

⁴²⁰ Տե՛ս անդ, էջ 258–259:

⁴²¹ Տե՛ս անդ, էջ 259: Ժ. Լորանս այս դեպքերը դնում է 895թ. (տե՛ս J. Laurent, Un féodal Arménien au IXe siècle, էջ 48):

⁴²² Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 259, 260: Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 177:

⁴²³ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 260:

⁴¹⁶ Տե՛ս անդ, էջ 257:

⁴¹⁷ Տե՛ս անդ, էջ 256–257:

պատմիչը հայտնում է, որ Աշոտն ու Գուրգենը բանտարկվեցին Նկան, իսկ Գագիկը՝ Շամիրամ ամրոցներում⁴²⁴։ Մեկ այլ կապակցությամբ նա հայտնում է, որ Գագիկ Արծրունին բանտից ազատվելով Աշոտին հանում է Կոտոր, իսկ Գուրգենին՝ Աշինոտ բերդից⁴²⁵։ Վ. Վարդանյանի կարծիքով, բանտից Գագիկի փախուստից հետո Ապուրվաճան Աշոտին ու Գուրգենին տեղավորել էր Նկան բերդում, թերևս նրանց փախուստը կանխելու նպատակով⁴²⁶։ Գագիկ Ապուրվաճանը փաստորեն տիրացավ Վասպուրականին։ Նրան աջակցում էին Սևան ամրոցի տեր Հասանը և էլի ուրիշներ, սակայն իշխանական դասի մեծագույն մասը նրան չէր ճանաչում օրինական իշխանապետ։ Նրանցից շատերը մեկնեցին Անձնացյաց գավառ՝ Ատոմ Ապուլելի մոտ, իսկ Վասպուրական եկած արքայազն Շապուհն իր փեսա Ապուրվաճանին կարգեց «իշխան Վասպուրական տերութեանն»⁴²⁷։

Երկրամասում այնպիսի կացություն ստեղծվեց, որ Վասպուրականի շատ իշխաններ պարզապես հեռացան Միջագետքի ամիրա Ահմադ Շայբանին ապավինելու, որն Ամիդի տիրակալն էր։ Ահմադը՝ իրեն բավական ուժեղ զգալով, վերացրեց Զուարիկների ամիրայությունը, որի տերերը խնամիական կապեր ունեին Արծրունիների ու Բագրատունիների հետ, այնուհետև Տարոնը և փորձեց տիրել Հայաստանին⁴²⁸։ Հայտնվելով բարդ կացության մեջ՝ Գագիկ Ապուրվաճանը գնաց պետական դավաճանության, որը և նրան կործանեց։

Սմբատ Ա-ի արշավանքն Ահմադ ամիրայի դեմ։ Գագիկ Ապուրվաճանի մահը

Ահմադին համարելով ավելի ուժեղ՝ Գագիկ Ապուրվաճանը շուտով գնաց հայոց թագավորի դեմ առձակատման։ Արտաքուստ բարեկամական հարաբերություններ պահպանելով հայոց արքայի հետ՝

⁴²⁴ Տե՛ս անդ, էջ. էջ 297։

⁴²⁵ Տե՛ս անդ, էջ 299

⁴²⁶ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 97։

⁴²⁷ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 260։

⁴²⁸ Տե՛ս անդ, էջ 261։

նա գաղտնի կապեր հաստատեց Ահմադ Շայբանիի հետ⁴²⁹։ Նա փաստորեն կամենում էր հայոց թագավորի և Ահմադ ամիրայի բախման ցանկացած արդյունքի դեպքում պահել իր իշխանությունը։ Դեպքերը հանգուցալուծվեցին, երբ Սմբատ Ա թագավորը 60-հազարանոց բանակով արշավեց Ահմադ ամիրայի դեմ, որը, ինչպես նշվեց, տիրել էր Տարոնին։ Արշավանքը տեղի ունեցավ 896թ., այսինքն՝ Տարոնը գրավելու հաջորդ տարում⁴³⁰։

Հայոց թագավորը, բոլորովին չկասկածելով Գագիկ Ապուրվաճանին և նրան վերցնելով աջակից ու առաջնորդող, Ապահունիքով շարժվեց Բզնունիք և բանակ դրեց Զերմ գետի օժանդակ Տատիկ գետի ավազանում, Հողցից ոչ հեռու, Թուլխ գյուղի մերձակայքում⁴³¹։ Ահմադ ամիրայի մոտ փախած Վասպուրականի իշխանները՝ լսելով հայոց թագավորի գործողությունների մասին, զինակցեցին Սմբատ Ա-ին և քաջաբար կռվեցին Թուլխի ճակատամարտում⁴³²։ Թագավորը ճակատամարտի տեղը պատահական չէր ընտրել։ Բանն այն է, որ Հողց գյուղի շրջակա լեռները պաշտպանում էին Միջագետքից արաբական ցեղերի մուտքը դեպի հարավ-արևելյան Հայաստան։ Չնայած հայկական զորքի հերոսությանը, Գագիկ Ապուրվաճանի դավաճանության պատճառով հայերը պարտվեցին Թուլխի ճակատամարտում։ Գագիկ Ապուրվաճանը, ավելի ու ավելի կարծելով, որ Ահմադն ուժեղ է, հրաժարվեց խուսանավելու իր քաղաքականությունից և Ահմադի հետ պայմանավորվեց թիկունքից հարձակվել հայոց բանակի վրա։ Նա իր ենթակայության տակ գտնվող զորքերն առաջնորդեց ապառաժոտ և մացառախիտ ու ջրագուրկ վայրերով, որի հետևանքով շատերը ծարավից մահացան կամ ուժասպառ եղան, մինչև որ հագիվ հասան Թուլխ գյուղի մոտ⁴³³։ Եվ այդ վիճակում հայոց զորքն ստիպված եղավ հետ մղել Գագիկ Ապուրվաճանի խորհրդով վաղ առավոտյան Ահմադ ամիրայի սկսած հանկարծակի հարձակումը։ Հայոց զորքն անակնկալի եկավ, բայց կարողացավ արժանի հակահարված տալ թշնամուն։

⁴²⁹ Տե՛ս Նովիանենս Դրասխանակերտցի, էջ 174։

⁴³⁰ Տե՛ս N. Adon, նշվ. աշխ., էջ 211։

⁴³¹ Տե՛ս Նովիանենս Դրասխանակերտցի, էջ 174-175։ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 262։

⁴³² Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 262։

⁴³³ Տե՛ս Նովիանենս Դրասխանակերտցի, էջ 175։

Սակայն Գագիկ Ապուրվանն իրարանցում գցեց հայոց բանակի մեջ, որը դիմեց նահանջի: Սմբատ Ա-ն ստիպված գնաց Բագրևանդ⁴³⁴:

Ճակատամարտից առաջ՝ բթացնելով հայոց թագավորի և Վասպուրականի իշխանների զգոնությունը, ձև անելով, որ տեղի է տալիս Սմբատ Ա-ի հորդորներին, Գագիկ Ապուրվանը բանտից ազատ էր արձակել Գագիկ Արծրունուն: Թուլիսի անհաջող ճակատամարտից հետո, Գագիկը, որ բնականաբար չէր վստահում Գագիկ Ապուրվանին, որոշեց սպանել նրան: Այդ ձեռնարկը հասկանալիորեն արժանանացավ թագավորի համաձայնությանն ու օժանդակությանը: Սմբատ Ա-ը Բագրևանդ էր գնացել Վանի վրայով և, հավանաբար, ինչպես ճիշտ կարծում է Վ. Վարդանյանը, այնտեղ հանդիպել էր Գագիկ Արծրունուն և միասին հղացել ու նախապատրաստել էին Գագիկ Ապուրվանի սպանությունը⁴³⁵: Գագիկ Ապուրվանը Վան ժամանեց թագավորից հետո և սպանվեց Գագիկ Արծրունու կողմից: Հայոց թագավորն այդ սպանությանն իր հավանությունն արտահայտեց «արժանապէս այն գործ նոյն գործեցաւ» բառերով⁴³⁶:

Այժմ, երբ Գագիկ Ապուրվանը սպանված էր, Գագիկ Արծրունին առանց դժվարության բանտից ազատեց իր եղբայրներին: Ըստ Թովմա Արծրունու՝ այդ ժամանակ Գագիկը 15 տարեկան էլ չկար⁴³⁷, սակայն Յ. Մարքվարթը և Վ. Վարդանյանն իրավացիորեն ժե-ն սրբագրում են ժե-ն⁴³⁸: Այլ խոսքով, Գագիկն այդ ժամանակ 17 տարեկան էր: Ըստ Թովմա Արծրունու՝ Սմբատը նրան ճանաչեց «հայոց զօրաւար»: Աշոտ Արծրունուն վերահաստատեց Վասպուրականի մեծ իշխանի պաշտոնում, իսկ Գուրգենին տվեց երկրի մարզպանի պաշտոնը⁴³⁹: Դա պատահական քայլ չէր: Թագավորը կամենում էր Արծրունիների նշանավոր տունն ամուր կապել արքունիքին: Հարկ է նշել, որ աղբյուրների տեղեկությունները բավական հակասական են: Օրինակ՝ Անանուն պատմիչը նշում է, որ Գագիկը, ազատելով եղբայրներին,

Աշոտին տիրել է տալիս «սեփիական ժառանգութեանն»⁴⁴⁰: Թերևս ավելի ճիշտ է Թովման, սակայն միջնադարյան իրավունքն այնպիսին է, որ Գագիկն ուզենար էլ, չէր կարող տիրել իշխանությանը: Այնպես որ Աշոտ Արծրունին դրան տիրում էր ըստ ժառանգական իրավունքի: Հովհաննես Դրասխանակերտցին չգիտի նրա «հայոց զօրաւար» լինելու մասին, բայց նշում է Գուրգենի մարզպան լինելը⁴⁴¹: Պաշտոնները և պատվատիրոջներն առայժմ գործում էին, քանի դեռ Արծրունիները հանդես չէին եկել Սմբատ Ա-ի դեմ: Հասկանալի է, որ Հայոց թագավորության դեմ հանդես եկած իշխաններն այլևս չէին կարող բարձր պաշտոններ զբաղեցնել պետության բարձրագույն մարմիններում:

Արծրունիները Հայաստանի և Ատրպատականի ամիրայության միջև մղվող պատերազմում

Աշոտ Արծրունին կրկին մեծ իշխան դառնալուց հետո հավատարմորեն ծառայեց Սմբատ Ա-ին և վերջինիս կասկածելու, ինչպես եղել էր մինչ այդ, տեղիք չտվեց: Ամադ ամիրան 898թ. վախճանվեց, սակայն կամ մինչ այդ կամ դրանից անմիջապես հետո Սմբատին հաջողվել էր երկրի հարավ-արևմուտքում վերականգնել թագավորության նախկին սահմանները: Այդուհանդերձ, թագավորության համար մեծ վտանգ էր ներկայացնում Ատրպատականի ամիրայությունը, որի տիրակալ Ափշին Սաջն առիթը բաց չէր թողնում հարվածելու Հայոց թագավորությանը:

Խնդիրն այն էր, որ Հայոց թագավորությունը ճանաչելով հանդերձ, Խալիֆայությունն Ատրպատականի ամիրայությանը գերակայական իրավունքներ էր տվել նրա նկատմամբ: Դրանից օգտվելով՝ Ափշինն Արծրունիներին ստիպում էր կատարել «ծառայական սպասաւորութիւնս»⁴⁴²: Եվ մի պահ անգամ կարողացել էր

⁴³⁴ Տե՛ս անդ, էջ 176:

⁴³⁵ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 100:

⁴³⁶ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 264:

⁴³⁷ Տե՛ս անդ, էջ 299:

⁴³⁸ Տե՛ս J. Markwart, Südarmanien..., էջ 323: Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 101:

⁴³⁹ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 264:

⁴⁴⁰ Տե՛ս անդ, էջ 299:

⁴⁴¹ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 211:

⁴⁴² Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 264: Տե՛ս նաև J. Markwart, Südarmanien..., էջ 324: N. Adonz, նշվ. աշխ., էջ 213:

նրանց հակել իր կողմը: Հավանաբար 898թ. Ափշինը հարձակվեց Հայաստանի վրա և պահանջեց, որ Աշոտ Արծրունին միանա իրեն: Վերջինս մերժեց՝ պատճառաբանելով, որ Ափշինն իրեն չէր օգնել Գագիկ Ապուրվանի դեմ պայքարում, և այնուհետև ներկայացավ Սմբատ Ա-ին: Դա առաջ բերեց Ափշինի թշնամությունը, որի զորքերը հարձակվեցին Վասպուրականի վրա և անգամ գրավեցին Վանը: Աշոտ Արծրունին եղբայրների հետ ամրացավ Կորճայքի Որսիրանք գավառում⁴⁴³: Հետո նրանք կռիվներ տվեցին Փոքր Աղբակի Ջլմար և Սրինգ բերդերի շրջանում⁴⁴⁴:

Այնուամենայնիվ, Վասպուրականի նշանակալից մասը ռազմակալվեց Ափշինի զորքի կողմից և այնտեղ կառավարիչ նշանակվեց մի մահմեդական հույն ներքինի: Սակայն Արծրունիներն իրենց պարտված չէին զգում և շարունակում էին պայքարը: Ափշինը Հաղամակերտից նոր զորքեր ուղարկեց իր Հյուսիս զորապետի գլխավորությամբ, սակայն Աշոտ Արծրունին դրանք ջախջախեց շնորհիվ «տեղւոյն ամրութեան» և իր ուժերի «քաջամարտիկ լինելոյ»⁴⁴⁵: Չնայած այս պարտությանը, Ափշինի զորքերը չլքեցին Վասպուրականի տարածքի մեծ մասը: Ափշինն իր դրածոները նշանակեց Վանում և Ոստանում⁴⁴⁶: Դրանից հետո Ափշինի գործերը սկսեցին վատ ընթանալ: Նրա դեմ 898 թ. Միջագետքում ապստամբեց Վասիֆը և փաստորեն գրավեց նրա միջագետքյան տիրույթները: Վանում դրածո նշանակված Սափիին նա հետ կանչեց Մարաղա, որպեսզի նրան նետի ապստամբների դեմ: Սակայն Սափիի բանակում համաճարակ սկսվեց, և նա մեծ կորուստներ ունենալով ստիպված եղավ հետ քաշվել Վասպուրականից, որը, ինչպես գրում է Արծրունյաց պատմիչը, խաղաղվեց⁴⁴⁷:

Վասպուրականում Ափշինի վայրագությունները պարզորոշ ցույց տվեցին, որ այն կարող է անվտանգ լինել միայն Հայոց թագավորության սահմաններում: Ճիշտ է, այդ ժամանակ Սմբատ Ա թագավորը Վասպուրականի իշխանին անմիջականորեն օգնելու հնարավորություն չունեցավ, քանի որ ինքն էլ էր պատերազմում Ափշինի դեմ, սակայն նա

արդեն դրանով իսկ անուղղակի օգնում էր Արծրունիներին: Վերջիններս գոնե առժամանակ հաշտվեցին իրենց՝ երկրորդները լինելու հետ և ավելի մերժեցան Բագրատունյաց գահակալներին:

Դա հատկապես ցցուն արտահայտվեց 902թ., երբ հայոց արքայի դեմ ապստամբեցին կայսիկները և հրաժարվեցին ճանաչել նրա իշխանությունը: Սմբատը, օգնական ուժեր ստանալով Աշոտ Արծրունուց, Մոկաց և Անձնացյաց նախարարներից, պարտության մատնեց կայսիկներին⁴⁴⁸: Ըստ որում, ապստամբների պարտության գործում մեծ դեր ունեցան Աշոտ Արծրունու մարտունակ զորամասերը: Վերջինիս միջնորդությամբ էլ Սմբատն ընդառաջեց կայսիկների ամիրայի աղաչանքին և կնքեց պայմանագիր, որով կայսիկները կրկին ճանաչեցին հայոց թագավորի տիրապետությունը⁴⁴⁹: Այսուհանդերձ, պետք է համաձայնել Ռ. Գրուսեի կարծիքին, ըստ որի Աշոտ Արծրունին ամեն ինչ արեց կայսիկներին ընդառաջելու համար, քանի որ նրան շատ էլ չէր ոգևորում Մանազկերտի շրջանում Սմբատ Ա-ի հաստատվելը⁴⁵⁰:

Սյունյաց Սմբատ իշխանը ոչ միայն չօգնեց Սմբատ Ա-ին, այլև փորձեց ապստամբել արքայի դեմ՝ 10-հազարանոց բանակով ամրանալով Եղեգիսի բերդում: Մինչև նրա դեմ շարժվելը՝ Հայոց թագավորը հավուր պատշաճի պարգևատրեց Աշոտ Արծրունուն: Սմբատ Ա-ը մասնավորապես նրան տվեց Նախճավան քաղաքը, որը դեպի Այրարատյան դաշտ գնացող մեծ մայրուղու վրա կարևոր կենտրոն էր: Անանուն պատմիչը գրում է, որ Աշոտ Արծրունին գնաց «...ի քաղաքն Նախճաւան, զոր ընդ իւրումն կարգեալ էր իշխանութեամբ»⁴⁵¹:

Սյունյաց Սմբատ իշխանը թագավորի դեմ դուրս եկավ 903թ.՝ համաձայնելով հարկեր վճարել Ատրպատականի Յուսուփ ամիրային և ընդունել նրա իշխանությունը: Գուցե դա պայմանավորված էր Նախճավանի նկատմամբ Սյունիների հավակնություններով: Քանի դեռ այդ քաղաքը թագավորի ձեռքում էր, Սյունյաց իշխանը լռում էր, սակայն երբ այն տրվեց Արծրունիներին, Սյունիների հավակնություն-

⁴⁴³ Տե՛ս Անդ., էջ 302:

⁴⁴⁴ Տե՛ս Անդ., էջ 226:

⁴⁴⁵ Անդ., էջ 302:

⁴⁴⁶ Տե՛ս անդ.:

⁴⁴⁷ Տե՛ս անդ., էջ 268:

⁴⁴⁸ Տե՛ս անդ., էջ 271-272:

⁴⁴⁹ Տե՛ս անդ., էջ 272:

⁴⁵⁰ Տե՛ս R. Grousset, նշվ. աշխ., էջ 420:

⁴⁵¹ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 304:

ներն իսկույն ի հայտ եկան: Խնդիրն այն է, որ թե՛ Սյունիները, և թե՛ Արծրունիները Նախճավանը համարում էին իրենցը: Սկզբում այն եղել է Սյունիքի կազմում: Սակայն հետո արքունիքն այն մտցրեց Մարդպետական արքունի տիրույթի մեջ⁴⁵²: Հայոց թագավորության անկումից հետո Նախճավանը Մարդպետականի հետ մտավ Վասպուրական աշխարհի մեջ, որի կառավարիչները, իսկ հետո իշխաններն Արծրունիներն էին: Դա վերջիններս հիմք էր տալիս Նախճավանը համարելու Արծրունյաց հայրական տիրույթ:

Վայոց ձորում Սմբատ Ա-ի արքունական և Աշոտ Արծրունու իշխանական զորքերը Սմբատ Սյունուն ստիպեցին ենթարկվել թագավորին: Աշոտ Արծրունին պարզապես նրան հորդորեց հնազանդվել Սմբատ Ա-ին⁴⁵³: Աշոտ Արծրունու հեղինակությունը Հայաստանում ավելի մեծացավ, և Վ. Վարդանյանը միանգամայն իրավացի է՝ նրան համարելով առաջինը Բագրատունյաց թագավորից հետո⁴⁵⁴:

Այս դեպքերից հետո Աշոտ Արծրունին երկար չապրեց: Նա վախճանվեց 904թ. Նախճավանում, ընդամենը 29 տարեկանում: Նրա կինը՝ իշխանուհի Սեդան, ամուսնու դին հողին հանձնեց Աղբակ գավառի Օսի գյուղի Ս. Խաչ վանքում, որն Արծրունիների տոհմական դամբարանն էր⁴⁵⁵: Պատահականություն էր նրա մահը Նախճավանում, թե ոչ, դժվար է ասել, եթե, իհարկե, նա մտադրություն չի ունեցել այդ վաճառաշահ քաղաքը դարձնելու իր իշխանության կենտրոնը:

ԳԼՈՒԽ Ե

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Գագիկ Արծրունին՝ Վասպուրականի մեծ իշխան

Աշոտ Արծրունու մահով նրա միջնեկ եղբայր Գագիկի համար լայն հորիզոններ բացվեցին: Բնությունից մեծ ունակություններով օժտված Գագիկն աչքի էր ընկնում իշխանատենչությամբ, ինչը նրան առճակատման տարավ Բագրատունյաց արքա Սմբատ Ա-ին: Իհարկե, ասել, որ նրա բնավորության այդ գծերի ի հայտ գալուն հայոց արքան չնպաստեց, բոլորովին ճիշտ չի լինի:

Գագիկ Արծրունու առաջին խնդիրը եղավ խռովարար իշխաններին իրեն ենթարկելը: Նա իր զորամասերն ուղարկեց Ճահուկ գավառի իշխաններ Շապուհի և Գրիգոր Ապուհամզայի դեմ, որը Վասակի որդին էր և սկզբում պաշարեց Ճահուկ կամ Ագարակ ամրոցը, որը պատկանում էր Շապուհին: Վերջինս կարողացել էր բռնությամբ տիրել այդ ամրոցին՝ չունենալով դրա իրավունքը: Գագիկը շատ արագ պարտության մատնեց նրան, և նա մի կերպ, անմատչելի մասից պարսպից իջնելով, հետիոտն փախուստի դիմեց⁴⁵⁶: Այնուհետև Շապուհն ընկավ Գագիկի ոտքերը և կարողացավ հաշտվել նրա հետ: Զարմանք է պատճառում Գրիգոր Ապուհամզայի վարքագիծը, որը, լինելով Գագիկի աները, նույնպես փորձել էր նրա դեմ հանդես գալ: Նրան իր ընտանիքի անդամների հետ բերեցին Գագիկի մոտ, որը թերևս կնոջ՝ Մլքեի խնդրանքով, նրանց նույնպես ներեց: Մլքեն համարվել է Շապուհ Բագրատունու՝ Գագիկի քեռու, դուստրը, որի համար հիմք է ծառայել Թովմա Արծրունու վերը բերված այն տեղեկությունը, թե արքաեղբայր Շապուհը 895թ. գալիս է Վասպուրական և իր փեսա Գագիկին կարգում երկրամասի կառավարիչ: Սակայն իրականում խոսքը վերաբերել է ոչ թե Գագիկ Արծրունուն, այլ Գագիկ Ապունիվանին: Թեև Գագիկի կնոջ անունը չեն

⁴⁵² Տե՛ս Բ. շարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 382:

⁴⁵³ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 273:

⁴⁵⁴ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 104:

⁴⁵⁵ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 274-275:

⁴⁵⁶ Տե՛ս անդ., էջ 306:

հիշում ո՛չ Թովմա Արծրունին, ո՛չ էլ նրա շարունակող Անանուն պատմիչը, սակայն այլ տեղեկություններից հայտնի է նրա Մլքե անունը⁴⁵⁷:

Գագիկն իր եղբայր Գուրգենի հետ կիսեց ընտանեկան տիրույթները, ինչը բնականաբար ամրապնդեց միմյանց նկատմամբ նրանց հարգանքն ու վստահությունը: Գուրգենը մշտապես մնաց եղբոր հավատարիմ զինակիցը: Ընդհանրապես, Գագիկ Արծրունին կարգուկանոնի սիրահար էր և, ինչպես պատմիչն է գրում, երկրում վերականգնեց կարգն ու կանոնը, որոնք «զշփոթեալ և զվրդովեալ կարգս աշխարհիս յօրինել առ հանդարտութիւն և խաղաղութիւն յառաջանալ, և ամենայն ուրեք ամենեցուն բնակաց աշխարհիս անդորրեալ յանիոգս և յապահովս լինիլ ի ներքին և յարտաքին հազմա-րարաց»⁴⁵⁸:

Երկու եղբայրների միջև տիրույթների բաժանումն ըստ երևույթին տեղի ունեցավ 903թ., երբ Աշոտ Արծրունին մահացավ: Երկրամասի հյուսիս-արևմտյան գավառներն անցան Գագիկին, իսկ հարավ-արևելյանը՝ Գուրգենին: Թովման նշում է բաժանքի ենթարկված գավառները, և դրանց մեջ չեն հիշվում Նախճավանն ու Գողթնը: Կարծել, թե Սմբատ Ա-ը դրանք հավանաբար դրել էր Սյունյաց իշխանի ենթակայության տակ, ինչպես վարվել է Վ. Վարդանյանը⁴⁵⁹, ճիշտ չէ: Դեռ նոր էր Սմբատ Սյունու ընդվզումը ճնշվել, որպեսզի Սմբատ Ա-ը հիշյալ գավառները նրան հանձնեք: Հավանաբար, քանի որ հայոց արքան դրանք Աշոտ Արծրունուն տվել էր պարգևանքի տեսքով, եղբայրներն իրավունք չունեին բաժանելու: Բաժանված գավառների կազմում կան Պարսկահայքի 3 գավառ՝ Զարեհավան, Ըռնա և Տամբեր: Տիրույթները բաժանվեցին, սակայն Գագիկն իրեն վերապահեց Վասպուրականի մեծ իշխանի պաշտոնը՝ «...ամնու զիշխանութիւնն Վասպուրական տէրութեանս Գագիկ»⁴⁶⁰: Այդ տարիներին դա գահերեցության իրավունքի պահպանում էր: Նա նույնիսկ այլևս նախարար չէր, այլ գահերեց իշխան, իսկ Գուրգենը՝ գահակալ: Դեռ վաղուց սկսվել էր Արծրունիների տոհմի ժառանգատիրական

սկզբունքով տրոհումը, ինչը վկայում էր ավատատիրական հարաբերությունների հետագա խորացման մասին:

Բաժանման ժամանակ ավելի կարևոր նշանակություն ունեցավ զարգացած ավատատիրության իրավունքը, չնայած չպետք է ժխտել, որ հաշտ ու խաղաղ բաժանքը պայմանավորված էր եղբայրների փոխադարձ սիրով, ինչպես գրում է Անանուն պատմիչը: Բաժանման նախաձեռնողը եղավ Գագիկը⁴⁶¹: Դա վկայում է, որ մեծ ծրագրեր իրագործելու ճանապարհին նա չէր կամենում ներքին հակառակորդներ ունենալ: Սակայն ենթադրել, թե բաժանումը նպատակ ուներ կատարելազործել իշխանության կառավարման համակարգը, ճիշտ չէ: Այն ավելի կուռ կլիներ, եթե անմիջապես պատկաներ Գագիկին:

Գագիկ Արծրունին ի ծնե ստեղծվել էր շինարարական մեծագործություններ կատարելու համար: Նրա օրոք կառուցվեցին ոչ միայն շատ վանքեր ու եկեղեցիներ, այլև ամրոցներ ու բերդեր, ինչպես նաև Աղթամար քաղաքը: Հասկանալի է, որ առաջին հերթին շինարարություն ծավալվեց իշխանության կենտրոնական Ռշտունիք և Տոսպ գավառներում: Պետք էր ոչ միայն ամրապնդել իշխանության հարավային սահմանները, այլև ընդարձակել դրանք: Մասնավորապես, Գագիկը պլաններ էր մտմտում Մոկքն իր իշխանությանը միացնելու համար: Վերակառուցվեցին Ռշտունյաց Ոստան բերդաքաղաքի պարիսպները, ձեռակերտ կառուցվեց Մահաշտ կամ Մեծ Ռաշտ գյուղում: Ամրապնդվեց Արծրունիների ձմեռոց Մառական ավանը Ճուարշ-ռոտ գավառում, իսկ նրանից ոչ հեռու Ձորք կոչվող վայրում նա պարսպապատեց մի անձավ, որն առանց այդ էլ պատերազմի ժամանակ անմատչելի էր: Դժվար է ասել, թե Ձորքը որտեղ է գտնվել, սակայն չի բացառվում, որ խոսքը վերաբերում է Մասիսի մոտ գտնվող անձավին, որի մուտքը շուրջանակի պարսպապատված է:

Մեծ ուշադրություն դարձվեց հատկապես իշխանության կենտրոն Վանի կառուցապատմանը, որը բյուզանդական հեղինակ Հովհաննես Սկիլիցեսը համարում էր Վասպուրականի մայրաքաղաք⁴⁶²: Մեծ տեմպերով շարունակվեց Վանի միջնաբերդի (ամրական

⁴⁵⁷ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Ե-ԺԲ դղ., աշխատասիրությամբ Ա. Ս. Մաթևոսյանի, Երևան, 1988, էջ 34, 49:

⁴⁵⁸ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 277:

⁴⁵⁹ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 106:

⁴⁶⁰ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 277:

⁴⁶¹ Տե՛ս անդ. էջ 307:

⁴⁶² Տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 10, Բյուզանդական աղբյուրներ, Գ. Հովհաննես Սկիլիցես», թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հ. Բարթիկյանի (այսուհետև՝ Հովհաննես Սկիլիցես), Երևան, 1979, էջ 161:

քարանձավի – Հ. Բ.), քաղաքի շահաստանի երկու թաղամասերի և աշտարակների կառուցումը, որը սկսվել էր դեռևս նրա հոր օրոք: Միջնաբերդում ոչ միայն վերականգնվեցին հին պարիսպները, այլև կառուցվեցին նորերը⁴⁶³, իսկ Վանի բուն քաղաքում հիմնվեցին եկեղեցիներ: Ավարտվեց դեռ Գագիկի հոր ժամանակ սկսված իշխանական պալատի շինարարությունը միջնաբերդում: Վարագա լեռից ջրնուղով ջուր բերվեց Վան քաղաք⁴⁶⁴: Գագկակերտ կոչվեց Օծի ձորի վերևում կառուցված նրա ծեռակերտը: Ավելի պակաս չափով, շինարարություն ծավալեց նաև Գուրգեն Արծրունին իրեն բաժին ընկած գավառներում:

Արծրունիների իշխանության ընդարձակումը: Պայքար օտար ներխուժումների դեմ

Ինչպես վերը նշվեց, Արծրունիները որևէ կերպ չխանգարեցին, որ Մոկքում հաստատվի Բագրատունիների մի ճյուղը: Այն որոշ ժամանակ անց ճանաչեց նրանց ավագությունը: Սակայն երբ Շիրակի Բագրատունիները հասան թագավորական իշխանության՝ Մոկքի Բագրատունիները, որքան էլ մեկուսացած դիրք ունենային, փորձեցին հրաժարվել Արծրունիների ավագությունից: Դադարեցվեց հարկատվությունը, որին ի պատասխան Գագիկն անգամ ծնեռային դժվարին պայմաններում, երբ Մոկքը գրեթե մեկուսանում էր մնացած աշխարհից, զորքը շարժեց Մոկք: Բնակչությունը մագապուրծ ապավինեց երկրամասի ամրոցներին ու անառիկ վայրերին: Տեղի իշխանական դասը Գագիկին դիմադրել չկարողացավ⁴⁶⁵: Իրենց ծեռքում պահելով Ջերմաձոր գավառը՝ Գագիկի զորքերը երկրամասն առան աքցանի մեջ, քանի որ Ռշտունիքի կողմից կանգնած էին Գագիկի այլ զորամասեր: Ի վերջո Մոկքը հանձնվեց: Դրան նպաստեց, որ այն նաև արևելքից շրջափակված էր Գագիկին ենթակա Անձնացյաց իշխանությամբ:

Օգտվելով ծնեռային պայմանների ընծեռած հնարավորություններից՝ Արծրունյաց տիրակալը մուտք գործեց Տուրուբերան աշխարհի տարածք, որտեղ 896 թ. Սմբատ Ա-ի զորքերը պարտություն էին կրել Թուլխի ճակատամարտում: Նա գրավեց Պաղա ամրոցը Երևաք գավառում⁴⁶⁶ և շարժվեց Աղձնիք՝ գրավելով Փարիուհաց բերդը⁴⁶⁷: Արծրունյաց իշխանության սահմանները հաստատվեցին Ջերմ գետի Բաղեշ վտակի ձախափնյա ջրբաժան լեռներով, ինչը մեծապես ամրապնդեց Արծրունիների իշխանության և ընդհանրապես Հայոց թագավորության սահմանները հարավային սահմանագլխին:

Արևմտյան սահմանագիծն ավելի ամրապնդելու համար Գագիկը վճռական քայլեր ձեռնարկեց Վանա լճափից ոչ հեռու գտնվող Ամյուկ ամրոցը գրավելու ուղղությամբ: Հայտնի է, որ 774–775 թթ. ապստամբության պարտությունից հետո արաբներն այստեղ և դեպի Բերկրի ընկած տարածքներում բնակեցրել էին ութմանիկների վայրենաբարո ցեղը, որը մշտապես փորձում էր խոչընդոտել հայ ազատագրական շարժումը նշված տարածաշրջանում: Գիտակցելով Ամյուկի կարևորությունը, որը փակում էր լճի արևելյան ափերով դեպի Վան գնացող մայրուղին, այն գրավելու փորձեր կատարեցին թե՛ Աշոտ Արծրունին և թե՛ նրա որդի Դերենիկը: Սակայն նրանք չհաջողեցին, և ամրոցը շարունակեց մնալ ութմանիկների ձեռքում: Օգտվելով Ամյուկի ժայռոտ ու գործնականում անմատույց տեղանքից, որն իշխում էր շրջակա հովիտների վրա, ութմանիկները միշտ հնարավորություն ունեին անակնկալ հարվածելու Արծրունիների տիրույթներին, այդ թվում՝ երկրամասի կենտրոն վաճառաշահ Վան քաղաքին:

Գագիկն Ամյուկ ամրոցը գրավեց խորամանկությամբ, գիշերային գրոհի միջոցով: Ըստ երևույթին, չնայած Անանուն պատմիչն այդ մասին ոչինչ չի ասում, ամրոցը մեծապես տուժել էր գրավման ժամանակ, ուստի նա «բազում ծախիւք և բազմագումար արուեստաւորօք յերևելիս հրաշակերտէ շինուածս: Ի ծայրից անտի գագաթեանն ի խոնարի մինչև ցեզր ծովուն լի և լի պարսպաւորէ անմերձեանալի ամրութեամբ»⁴⁶⁸: Փաստորեն, Գագիկը ոչ միայն վերականգնեց ամրոցի վնասված մասերը, այլև, նոր պարիսպներ

⁴⁶³ Տե՛ս Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5467, թ. 10բ:

⁴⁶⁴ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 279:

⁴⁶⁵ Տե՛ս անդ, էջ 307–308:

⁴⁶⁶ Մովսրաբար տեղադրում են Ալան-Դարասի գետի ձախափնյա շրջանում:

⁴⁶⁷ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 308:

⁴⁶⁸ Տե՛ս անդ, էջ 309:

կառուցելով, էլ ավելի անառիկ դարձրեց այն: Մ. Թիերին, որն ուսումնասիրել է բերդի տեղանքը, նշում է, որ Ամյուկը գտնվում է Վանա լճի մեջ մտած հրվանդանի մեծազանգված ժայռի վերնամասում: Հյուսիսային մասում ժայռերը գրեթե ուղղահայաց իջնում են լիճ՝ բնությունից անմատույց դարձնելով ամրոցը, իսկ արևելյան հատվածը թեքությամբ իջնում է դեպի շրջակա ցածրադիր հովիտ: Գագիկի կառուցած պարիսպների մնացորդները պահպանվել են⁴⁶⁹: Ամրոցի պարիսպները լրիվ կանգնած են միայն վերնամասում, մնացած մասերում մարդը և ժամանակը կատարել են իրենց սև գործը:

Մինչ Գագիկը, որ հաղթանակելով ու գրավելով Ամյուկը և կոտորելով ութմանիկներին, կառուցելով նոր պարիսպներ, է՛լ ավելի էր ամրապնդում այն, մտածելով նոր ծրագրերի իրականացման մասին, լուրը հասավ հայոց Սմբատ Ա թագավորին: Ամյուկի գրավումը փաստորեն վերացրել էր Հայոց թագավորության մեջ քաղցկեղի այն պալարներից մեկը, որոնցով արաբները վարակել էին երկիրը 774–775թթ. ապստամբության պարտությունից հետո Հայաստանում արաբական ցեղեր բնակեցնելով:

Առաջին հայացքից թվում էր, թե Ամյուկի ազատագրման և ութմանիկներին կոտորելու լուրը պետք է ուրախացներ ու ոգևորեր հայոց արքային, սակայն ինչպես քիչ անց կտեսնենք, ստացվեց միանգամայն հակառակը: Թերևս մահմեդական ամիրայությունների ճնշման տակ, քանի որ, պատմիչի ասելով, «Իսմայլեյացուց, Մարաց և Պարսից և բոլոր Ատրպատականի» զորքերը պատերազմի ելան և շարժվեցին դեպի Գագիկ Արծրունու տիրույթներ, որպեսզի հետ առնեն բերդը և լուծեն ութմանիկների արյան վրեժը⁴⁷⁰: Թշնամին ճուշտ ներխուժեց խաժամուժ ամբոխով և սկսեց կոտորել բնակչությանն ու ավերել երկիրը: Ըստ որում, դա կատարվեց գիշերով: Այդ ժամանակ ճուշտ գավառի տերն էր Գագիկի հավատարիմ Թադեոս իշխանը՝ Ալեացիքի տոհմից: Իր լրաբերներից տեղեկանալով թշնամու տեղաշարժի մասին՝ նա ոչ մեծ ուժերով Գերատա դաշտում ջարդուխուրդ արեց «սրբազան պատերազմի» ելած խառնամբոխին⁴⁷¹:

Այս հաջողությունից ոգևորված Գուրգեն Արծրունին 903 թ. Պարսկահայք կամ Երկրորդ Կորճայք աշխարհից գրավեց Տամբեր ու Առնա գավառները և այնտեղ կառավարիչներ կարգեց, գրում է Վ. Վարդանյանը⁴⁷²: Այդ դեպքում անհասկանալի է, թե Արծրունյաց տիրույթները բաժանելու շրջանում դրանք ինչպես են հիշվում Ջարեհավանդի հետ միասին: Կա՛մ Արծրունիները դրանք կորցրել էին տիրույթների բաժանումից հետո և այնուհետև հետ վերցրել, կա՛մ էլ այդ կատարվել է շատ ավելի վաղ՝ մինչև տիրույթների բաժանումը: Թերևս, ավելի ճիշտ է առաջին ենթադրությունը, քանի որ Պարսկահայքի կողմից մի խառնամբոխ հրոսակախումբ ի պատասխան ներխուժեց Վասպուրականի Մարդաստան գավառ և սկսեց ավերել ու թալանել այն, կոտորել ու գերեվարել բնակչությանը: Թշնամու խաժամուժը շարժվեց նաև դեպի Ճուաշ, Թոռնավան, Կրճունիք և անգամ Անձևաքիք: Սակայն այդտեղ էլ թշնամին հանդիպեց լուրջ հակահարվածի: Վերոհիշյալ Թադեոս իշխանի եղբայր Շապուհ Ալեացիք, գործելով մեծ քաջագործություններ, հաղթանակ տարավ թշնամիների դեմ և ազատեց շատ գերիների: Սակայն նա զոհվեց Ճուաշ գավառի Գյուղիկ բնակավայրի մոտ մղված կռիվներում⁴⁷³:

Լուր ստանալով Շապուհ Ալեացու զոհվելու մասին՝ Գուրգեն Արծրունին 1000-հոգանոց զորախմբով հարձակվեց թշնամիների վրա և, չարաչար պարտության մատնելուց հետո, հետապնդեց մինչև Ատրպատականի սահմաններ⁴⁷⁴: Այս ամենի հետևանքով Արծրունյաց իշխանության դիրքերն ավելի ամրապնդվեցին: Այն փաստորեն շարունակեց տարածքային աճ ապրել Հայոց թագավորության հարավային և հարավ-արևելյան սահմանագծի ամբողջ երկարությամբ:

Այս հաղթանակները Գուրգեն Արծրունու՝ դեպի Պարսկահայք կատարած մի արշավանքի ձախողման պատճառով մթազնվեցին: Վերցնելով 700 մարտիկների՝ նա 904 թ. արշավեց Պարսկահայքի ամիրայի դեմ: Դուրս գալով Հադամակերտից՝ նա այնուհետև շաժվեց

⁴⁶⁹ St' u M. Thierry, Notes de géographie historique sur le Vaspurakan, "Revue des études byzantines", vol. 34, Paris, 1976, էջ 165:

⁴⁷⁰ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 309:

⁴⁷¹ St' u անդ, էջ 309–310: Վ. Վարդանյանը, չհետևելով «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունները բառարանի» հեղինակներին (տե՛ս ն. 1, Երևան, 1986, էջ 850), կարծում է, որ այս դաշտը

գտնվել է Արտագ գավառում՝ Մակու քաղաքի շրջակայքում (տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 110): Սակայն նշում է, որ պատմագրի այդպիսի տեղեկություն չկա, և պետք է այն գտնվեր Ճուաշ գավառում՝ Շամիրամ բերդից ոչ հեռու:

⁴⁷² St' u Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 110:

⁴⁷³ St' u Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 286–287:

⁴⁷⁴ St' u անդ, էջ 287:

դեպի Ըմբեա ծովակ, հետո, անցնելով Վարազի ձոր⁴⁷⁵, Ըռենի գյուղում դադար առավ և գիշերազնաց շարժվեց դեպի Մղունիս գյուղ⁴⁷⁶։ Սակայն այստեղ նա անհաջողություն կրեց թշնամու դեմ մղվող մարտում՝ կորցնելով 500 մարտիկների։ Պարսկահայքի ամիրաները, ուր ուժեր հավաքելով, փորձեցին հարձակվել Վասպուրականի վրա։ Գուրգեն Արծրունին, հայտնվելով ծանր կացության մեջ, խաղաղության առաջարկ արեց։ Քանի որ թշնամիների մեջ էլ կային ողջամիտ իշխանավորներ, առաջարկն ընդունվեց, հաշտություն կնքվեց, և պատերազմական գործողությունները դադարեցին⁴⁷⁷։

Զնայած Պարսկահայքում կրած անհաջողությանը, Արծրունիների իշխանությունը գնալով վերելք էր ապրում, առաջ բերելով Սմբատ Ա Բագրատունի թագավորի անհանգստությունը։ Նա ակնդետ հետևում էր ծավալվող իրադարձություններին, հարավային Հայաստանում Արծրունիների դիրքերի ամրապնդմանն ու ուժեղացմանը և պատրաստվում կասեցնող քայլեր ձեռնարկել։ Եվ այդտեղ է, որ Սմբատ Ա-ն իր անխոհեմ քայլերով վիհ առաջ բերեց թագավորող տան ու Արծրունիների փոխհարաբերություններում։ Բանն այնտեղ հասավ, որ նա սկսեց այլազգիներին գրգռել Գագիկի դեմ, ինչը, իհարկե, ոչ մի արդարացում չուներ։ Սակայն նա հաջողության չհասավ, քանի որ Գագիկը հմուտ դիվանագիտությամբ ի չիք դարձրեց թագավորի ձեռնարկները։

Անհաջողություն կրելով՝ թագավորը բազում գանձերով կաշառեց Գագիկի կողմից Ամյուկի կառավարիչ նշանակված բերդապետին և տիրացավ այդ անառիկ բերդին։ Դրա հետևանքով թագավորի և Գագիկի հարաբերություններն ավելի սրվեցին։ Սակայն եթե խոսքը վերաբերեր միայն բերդը գրավելուն, ապա թագավորի քաղաքականությունն ինչ-որ տեղ կարելի էր հասկանալ։ Ի վերջո, արքունիքը կամենում էր իր դիրքերն ամրապնդել և այդ կարևոր ռազմավարական կենտրոնը վերցնել իր ենթակայության ներքո։ Սակայն պարզվեց, որ Սմբատ Ա-ն իր այդ քաղաքականության մեջ հետևողական չէ։ Բոլորովին անհասկանալի ձևով նա մի գեղեցիկ օր Ամյուկը վաճառեց Գագիկ

Արծրունուն⁴⁷⁸։ Դա վիճակն էապես չփոխեց, քանի որ թագավորող տոհմի և Արծրունիների կրքերը խիստ բորբոքվել էին։ Անշուշտ, ճիշտ է Անանուն պատմիչը, որ Ամյուկը հանդիսացավ գայթակղության այն քարը, որից հետո Սմբատի և Գագիկ Արծրունու հարաբերությունները լիովին փչացան, և նրանք այլևս իրար նկատմամբ հաշտ ու խաղաղ և օժանդակող չէին⁴⁷⁹։ Ամրոցը վերցնելուց հետո, թերևս, նրանց հակասություններն աստիճանաբար հարթվեին, եթե թագավորն ավելի խոհեմ դարձներ իր քաղաքականությունը, իսկ Գագիկը՝ իր հավակնությունները։ Սակայն ճակատագիրը կարծես թե ամբողջ ուժգնությամբ նրանց տանում էր առճակատման։ Եթե Ամյուկն առաջիկա բախման համար լոկ սկզբնապատճառ էր, ապա իսկական պատճառ դարձավ Նախճավանի խնդիրը։

Դժվար չէ հասկանալ, որ Սմբատն ամեն գնով աշխատում էր թուլացնել արդեն բավականին սարսափազդու Արծրունյաց իշխանությունը։ Անտարակույս, հայտնվելով Արծրունիների տիրույթներում, Նախճավանի պես վաճառաշահ քաղաքը, որը գտնվում էր դեպի Այրարատ ու Ատրպատական տանող մայրուղու վրա, տնտեսական մեծ օգուտներ էր բերում Գագիկ Արծրունուն։ Ուստի Արծրունյաց իշխանի տնտեսական հզորությանը հարվածելու նպատակով թագավորը գնաց մինչև վերջ չմտածված քայլի։ Նախճավանը, որ, ամեն ինչի դատելով, Աշոտ Արծրունուն տրվել էր արքայատուր կամ պարգևականք կալվածքի տեսքով, նա հետ վերցրեց։ Օրենքով դա միանգամայն ճիշտ էր, քանի որ թագավորը, իրոք, կարող էր պայմանական հողատիրության սկզբունքով տրված կալվածքը հետ վերցնել։ Ո՛չ Գագիկը կարող էր դրան հակադրվել, ո՛չ էլ երկրի ավատատերերը Գագիկի հակադրվելու դեպքում նրան կպաշտպանեին։

Սակայն թագավորը թույլ տվեց սխալ, որն առաջ բերեց Արծրունիների անհաշտ ատելությանը։ Ամեն գնով Արծրունիներին թուլացնելու և ավելի թույլ Սյունիներին նրանց հակադրելու նպատակով թագավորը ոչ թե կրկին արքունական կալվածքների մեջ վերցրեց Նախճավանը, այլ այն հանձնեց Սյունյաց գահերեցին, որը, կաթողիկոս պատմիչի խոսքերով, «մտերմական ծառայութեամբ կատարէր զբոլոր

⁴⁷⁵ Արծրունյաց պատմիչի երկն այս մասում (տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 287) վնասված է և ազավաղված։ Իրականում ոչ թե «Վարազի Զարնիսուանք» է, այլ՝ «Վարազի ձոր և հասանք», իսկ Շոենին Ուտենի գյուղն է։

⁴⁷⁶ Մղունիսը մինչև այսօր էլ պահպանվել է Մազանա անունով։

⁴⁷⁷ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 287–288։

⁴⁷⁸ Տե՛ս անդ, էջ 311։

⁴⁷⁹ Տե՛ս անդ։

սպասահարկութիւն նորա»⁴⁸⁰: Վ. Վարդանյանը Նախճավանի հանձնումը դնում է 903թ., իր կարծիքով, հավանաբար Աշոտ Արծրունու մահից հետո⁴⁸¹, ինչը կասկածելի է: Մտածել, թե Գագիկ Արծրունու պես մեծամիտ անձնավորությունը 5 տարի կսպասեր և այդ հարցը չէր բարձրացնի, հազիվ թե համապատասխանում է իրականությանը: Ընդհակառակը, ծախողելով Ամյուկի խնդրում, թագավորը փորձեց այս ճանապարհով հարվածել իր նորահայտ մրցակցին, և Նախճավանի հանձնումը Սյունյաց գահերեցին տեղի ունեցավ 908 թ.: Այդ է ապացուցում նաև Տաթևի վանքի նավակատիքի պատմությունը, որին ներկա էին նաև Արծրունյաց իշխանները⁴⁸², ինչը Նախճավանը Սյունիներին հանձնելուց հետո հնարավոր չէր լինի:

Եթե Գագիկ Արծրունին բազմիցս խոհեմաբար կուլ էր տվել թագավորի կողմից կրած վիրավորանքները և անգամ Ամյուկից զրկվելը, ապա Նախճավանի կորուստը մեծապես խոցեց նրան: Նա խնդրեց իրեն վերադարձնել Նախճավանը՝ հայտարարելով, որ այն հնուց ի վեր Արծրունյաց «տան և ազգի պատշաճեալ» քաղաք է եղել⁴⁸³: Հասկանալի է, որ Սմբատ Ա-ը քաղաքը չէր վերցրել, որ կրկին վերադարձնի Գագիկ Արծրունուն, ուստի Արծրունյաց իշխանի խնդրանքը մերժեց: Հովհաննես Դրասխանակերտցու խոսքերով, «յաւէտ իմն իշխանին Գագկայ դժգմեալ՝ դրժողութեամբ չարահաւակ առ արքայ լիներ. և ապա բազում նուէրս ընծայից և պատարագաց պատրաստեալ՝ չուէր գնայր առ ոստիկանն Յուսուփի ի Պարսաս»⁴⁸⁴: Ինչպես տեսնում ենք, հայոց թագավորն իր մեջ ուժ չգտավ Գագիկ Արծրունու հետ հարաբերությունները կարգավորելու, իսկ վերջինս՝ իր ժամանակի այդ մեծ ու նշանավոր գործիչը, նույնպես չկամենալով զսպել անձնական ու իշխանական հավակնությունները և դրանց զոհ դառնալով, ըստ էության դիմեց պետական դավաճանության:

Արծրունիների պայքարը հայոց գահին տիրանալու համար

Հայագիտության մեջ արմատացել է այն կարծիքը, որ Գագիկ Արծրունին՝ Նախճավանի դեպքերի հետ կապված, փորձել է հիմք դնել սեփական թագավորությանը Վասպուրականում, այլ խոսքով, անջատվել Հայաստանի Բագրատունյաց տերությունից: Սակայն իրականում Գագիկ Արծրունին մեծ քաղաքական խաղ սկսեց, որը երկիրը տարավ արհավիրքների:

Վերն արդեն նշվեց, թե ինչպես Գագիկ Արծրունին որոշեց դիմել Ատրպատականի ամիրա Յուսուփին և խնդրել նրա աջակցությունը: Գոնե այդպես է մեզ մատուցում Հովհաննես Դրասխանակերտցին: Սակայն եթե դիմենք Անանուն պատմիչին, ապա կտեսնենք, որ նրա տեղեկությունները տրամագծորեն տարբերվում են հայոց կաթողիկոսի տվյալներից: Համաձայն նրա՝ Յուսուփը, որ ուշադիր հետևում էր Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձություններին, լսելով «զանուն և զգործս արիական քաջութեանն միանգամայն և զիմաստակիր խոհականութիւն հանճարեղ և մեծանուն իշխանին Գագկայ»⁴⁸⁵, արդեն երկար ժամանակ կամենում էր նրան տեսնել: Եվ պահը չուշացավ: Երբ նրան հասավ Նախճավանի առիթով հայոց թագավորի և Գագիկ Արծրունու միջև ծագած վեճի լուրը, նա «հրովարտակօք և բազում խոստմամբք»⁴⁸⁶ լրաբերներ ուղարկեց Արծրունյաց իշխանի մոտ՝ խնդրելով անպայման հանդիպել: Գագիկը, հապճեպ ընդունեց հրավերը և մեկնեց Ատրպատական՝ Յուսուփի մոտ, որը պատմիչի ասելով, «յամենայն մասունս թագաւորականս գտանէր զնա զուտ և նազելի համեստութեամբ զարդարեալ»⁴⁸⁷:

Կարծես թե այս ամենը համոզիչ է հնչում: Սակայն բոլորն էլ հասկանում էին, որ Գագիկը, ներկայանալով Յուսուփին ու խնդրելով նրա օգնությունը, ըստ էության, դավաճանական քայլ է կատարում: Հետևաբար, պատմիչը, թերևս, ձգտում է ամեն կերպ ցույց տալ, որ նախաձեռնությունը եկել է Յուսուփից: Ուստի, ավելի հավանական է Հովհաննես Դրասխանակերտցու հաղորդումը, որի համաձայն՝ Գագիկ

⁴⁸⁰ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 209:

⁴⁸¹ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 111:

⁴⁸² Տե՛ս Մտեփանոս Օրբելյան, էջ 231: Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 209: Մանրամասն տե՛ս Բ. Հարությունյան, Նախճավանյան սահմանային պայքարը և նրա քաղաքական հետևանքները, «Աշտանակ», Ա. Երևան, 1995, էջ 127-137:

⁴⁸³ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 209:

⁴⁸⁴ Անդ:

⁴⁸⁵ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 311:

⁴⁸⁶ Անդ:

⁴⁸⁷ Անդ, էջ 312:

Արծրունին թագ ստացավ Յուսուփից: Նախճավանի իրադարձությունից հետո, ըստ այդ հաղորդման, երբ Գագիկը մեկնեց Ատրպատական՝ Յուսուփը «նորա ախորժաբար ընկալեալ՝ տայր նմա թագ արքայական և պատիւս և պարգևս արքունականս»⁴⁸⁸:

Ընդ որում, խոսքը չի գնում Վասպուրականի թագի մասին, այլ ամենայն հայոց թագավորի: Անանուն պատմիչը, սակայն, փորձում է ընթերցողին համոզել, որ Գագիկ Արծրունին Յուսուփից թագ ստացավ միայն Սմբատ Ա-ի գերի ընկնելուց հետո, երբ Յուսուփը, տեսնելով, որ «ոչ ոք է որ կարողանայ տիրել և ունել զաշխարհս Հայոց, բայց միայն Գագիկ... թագաւորեցուցանէ զնա ի վերայ ամենայն Հայոց: Եւ եղեալ թագ ի գլուխ նորա զուտ ոսկի բազմարուեստ յօրինմամբ, հիւսեալ մարգարտովք և մեծագնի ականք պատուականօք...: Եւ զգեցուցեալ ոսկեզարդ պատմուճան միանգամայն և գօտի սուսերաւ, հանդերձ ոսկեհուռն փայլեալ զարդու...: Եւ այսպիսի փառաւորութեամբ հաստատեալ տայ ի ձեռս նորա զբոլոր Հայաստան աշխարհս»⁴⁸⁹: Հետաքրքիր է նաև, որ երկու պատմիչի հավաստմամբ էլ Գագիկ Արծրունին երկու անգամ է թագ ստացել Յուսուփից⁴⁹⁰: Անտարակույս է, որ նա առաջին անգամ թագադրվեց 908թ., հավանաբար, երբ ներկայացավ Յուսուփին: Համենայնդեպս, Անանուն պատմիչը դա դնում է Յուսուփի ապստամբության տարում, մինչդեռ, ըստ Դրասխանակերտցու, ապստամբությունն ավելի վաղ է տեղի ունեցել⁴⁹¹:

Հայտնի է, որ Յուսուփի ապստամբության ժամանակ Սմբատն ըստ էության աջակցեց խալիֆին՝ ընդդեմ Յուսուփի, թեև աշխատեց վերջինիս հետ էլ չվատացնել իր հարաբերությունները: Սակայն Յուսուփին ոչ միայն հաջողվեց հաշտվել խալիֆի հետ, այլև նրանից ստանալ Ատրպատականի և Հայաստանի կառավարչի իրավունքը⁴⁹²: Յուսուփը հասկանալիորեն ոչ միայն չէր մոռացել իր նկատմամբ Սմբատի դիրքորոշումը, այլև նրա դեմ լցվել էր անհուն ատելությամբ: Հասկանալի է, որ Գագիկին հայոց թագավոր ճանաչելը ոչ այլ ինչ էր,

բայց եթե Հայոց թագավորությունը պառակտելու ու թուլացնելու փորձ: Անանուն պատմիչը միանգամայն հստակ գրում է, որ Գագիկ Արծրունին թագավոր ճանաչվեց ամբողջ Հայաստանի վրա: Գագիկին թվում էր, որ ինքը կկարողանա Սմբատ Ա-ից հետո թագավորել ամբողջ երկրում, իսկ Յուսուփը, գոնե այդ շրջանում նրան որոշակիորեն գերադասում էր Սմբատ Ա-ից: Այլ հարց է, թե դեպքերը, այնուամենայնիվ, հետագայում ինչպես դասավորվեցին, և Գագիկ Արծրունին ստիպված եղավ բավարարվել Վասպուրականի թագով: Հովհաննես Դրասխանակերտցին էլ արձանագրում է, որ խալիֆը Գագիկին պսակեց թագավոր «ի վերայ Հայաստանեայցս»⁴⁹³: Իհարկե, նրան տրվում էր ամբողջ Հայաստանում թագավորելու թույլտվություն: Սակայն կյանքը ցույց տվեց, որ Գագիկի ուժերը բավարար չեն՝ իրեն ենթարկելու ամբողջ Հայաստանը և, մասնավորապես, Այրարատը, ինչպես նաև մայրաքաղաք ու կաթողիկոսանիստ Դվինը: Ուստի պատահական չէ, որ մյուս պատմագիրները Գագիկ Արծրունուն համարում են միայն Վասպուրականի թագավոր⁴⁹⁴:

Մեզ մնաց պարզել, թե երկրորդ անգամ ե՞րբ թագադրվեց Գագիկը: Աղբյուրներն այս հարցում հստակություն չունեն, ուստի կամա թե ականա այս դեպքում անհրաժեշտ է դիմել տրամաբանությանը: Հավանաբար դա եղավ այն բանից հետո, երբ արաբական խալիֆը նրան պաշտոնապես թագ և արքայական հանդերձներ ուղարկեց:

Յուսուփի հարձակումը Բագրատունյաց թագավորության վրա և Արծրունիների զինակցությունը նրա հետ

Ձեռք բերելով Գագիկ Արծրունու պես դաշնակից՝ Յուսուփն իր գործն Արծրունյաց զինված ուժի հետ շարժեց դեպի Հայաստան: Հարվածն առաջին հերթին ուղղվեց կռվախնձոր դարձած Նախճավանի դեմ, որտեղ էլ Արծրունյաց գնդերը միացան նրան: Հարձակումը շարունակվեց Սյունիքի ուղղությամբ, որի իշխանի դեմ մասնավորապես ատամ ունեին Արծրունիները: Այս կռիվները տեղի ունեցան Գագիկի

⁴⁸⁸ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 209:

⁴⁸⁹ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 314:

⁴⁹⁰ Տե՛ս անդ, էջ 315: Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 203:

⁴⁹¹ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 314: Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 203:

⁴⁹² «Օտար աղբյուրներ Հայաստանի և հայերի մասին, 11, Արաբական աղբյուրներ, Բ. Իբն-ալ-Ասիր», թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Արամ Անտոնյանի, (այսուհետև Իբն ալ-Ասիր), Երևան, 1981, էջ 173:

⁴⁹³ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 306:

⁴⁹⁴ Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 87, Մտեփանոս Օրբելյան, էջ 187:

թագադրման հաջորդ տարում՝ 909թ., գարնան բացվելով⁴⁹⁵։ Սմբատ Ա-ի դիրքերը խիստ խարխուլեցին, երբ Յուսուփին միացավ թագավորի եղբայր Շապուհի որդի Աշոտը։ Այժմ Յուսուփի զորքերն անգամ, ինչպես հայտնում է Հովհաննես Դրասխանակերտցին, կովում էին հայոց թագավոր ճանաչված Գագիկի հրամանատարության ներքո, որին միացել էին մի շարք հայ նախարարներ⁴⁹⁶։

Յուսուփի զորամասերը հատկապես ասպատակեցին Սյունիքն ու Գուգարքը, իսկ Գագիկը՝ այդ կռիվների մի մասին մասնակցելուց հետո իր ուժերը նետեց Բագրևանդ և պաշարեց Վաղարշակերտը (հետագայի Ալաշկերտը)։ Սակայն նրա զորամասերին, չնայած համառ գրոհներին, չհաջողվեց գրավել այն⁴⁹⁷։ Յուսուփ ամիրան, որ որոշակի ծրագրեր ուներ, շուտով ցույց տվեց իր իսկական դեմքը։ Նա նույնիսկ թույլ չտվեց Գագիկին՝ հաստատվել կովախնձոր դարձած Նախճավանում և այն պահեց իր ենթակայության տակ։ Ասենք, որ ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել, քանի որ Նախճավանն Այրարատի բանալին էր, իսկ Հայաստանն իրեն ենթարկել պատրաստվող Յուսուփը չէր կամենա այն տեսնել մեկ ուրիշի ձեռքում։ Գագիկ Արծրունին հայտնվեց անելանելի դրության մեջ, երբ Յուսուփը՝ դրությունը երկրում էլ ավելի ապակայունացնելու նպատակով իր հովանու տակ առավ Աշոտ Շապուհյան Բագրատունուն, որը նույնպես ձգտում էր տիրանալ հայոց գահին։ Գագիկ Արծրունին ի դեմս Աշոտ Շապուհյանի ձեռք բերեց վտանգավոր մրցակից, որը միջնադարյան ավատատիրական իրավունքի տեսակետից ավելի իրավունք ուներ հայոց գահի նկատմամբ, քան Արծրունի Գագիկը։ Վ. Վարդանյանը կարծում է, որ Յուսուփը նախապատվություն է տվել Աշոտ Շապուհյանին, քանզի իմացել էր, որ Գագիկ Արծրունին ծածուկ կապվել է Սմբատ Ա արքայի հետ և նրան խոստացել դաշնակցել ընդդեմ Յուսուփի⁴⁹⁸։ Այս տեսակետի հետ դժվար է համաձայնվել մի շարք պատճառներով։ Առաջինն այն է, որ մենք չատ ավելի լավ ենք ուզում մտածել Յուսուփի մասին, քան նա իրականում կար։ Յուսուփը բոլորովին էլ չէր մտածում Գագիկին, իրոք, թագավոր դարձնելու մասին և նրա քայլերն առաջին հերթին ուղղված

էին երկիրն ապակայունացնելուն, թուլացնելուն և, ի վերջո, նրան տիրապետելուն։ Հագիվ թե կարելի է մտածել, որ Գագիկ Արծրունին առանց որևէ դրդապատճառի որոշեց գաղտնի կապվել Սմբատ Ա-ի հետ՝ խոստանալով դաշնակցել նրան։ Մեկից մեկ պարզ է, որ նրան այդպիսի հուսահատ քայլի կարող էր մղել միայն ու միայն այն հանգամանքը, որ իր այսպես կոչված դաշնակիցը որոշել է խաղալ Աշոտ Շապուհյանի խաղաթղթով։ Այլ խոսքով, Գագիկը միայն դրանից հետո կարող էր փորձել լեզու գտնել հայոց արքայի հետ։ Շատ ավելի ճիշտ է, ինչպես գրում է Հովհաննես Դրասխանակերտցին, որ ոչ միայն Գագիկը, այլև նրա եղբայր Գուրգենը՝ տեսնելով Յուսուփի հաշվեհարդարը հայ նախարարների նկատմամբ, գնալով վախենում էին իրենց անվտանգության համար։ Նրանք հասկանալով, որ Յուսուփն ուզած պահի կարող է իրենց պատուհասել, որոշեցին՝ «կշտամբեալ և յանդիմանեալ զանծինս իւրեանց, և զղջացեալ ի սիրտս իւրեանց», լքել Յուսուփի բանակը և հեռանալ Վասպուրական⁴⁹⁹։

Արծրունյաց իշխանները հեռացան Վասպուրական, բայց վիճակը չկարգավորվեց։ Երկրում արդեն երեք թագավոր կար՝ օրինական թագավոր Սմբատ Ա-ը և Հայաստանի թագավորներ ճանաչված Գագիկ Արծրունին ու Աշոտ Շապուհյանը։

Ինչպես տեսանք, Յուսուփը Նախճավանը պահեց իրեն և կարծես թե դրա համար չէր Գագիկ Արծրունին դավաճանել հայոց թագավորին ու անցել նրա կողմը։ Թե՛ Արծրունիները և թե՛ Սյունիները հասկացան, թե ում հետ գործ ունեն, և դա նշանակալից չափով մեղմացրեց նրանց թշնամությունն ու հետագա մերժեցման հիմքեր պատրաստեց։ Ավելին, երբ Յուսուփի հետ թշնամացած Գագիկը վերադարձել էր Վասպուրական, Սյունիքի գահերեց Սմբատն՝ արաբներից փրկվելու համար եկավ Վասպուրական և ապավինեց Արծրունիների հյուրընկալությանն ու օժանդակությանը⁵⁰⁰։

Հարկ է խոստովանել, որ Յուսուփը հենց սկզբից էլ մեծ վստահություն չուներ Գագիկ Արծրունու նկատմամբ և լույ կամենում էր նրան օգտագործել իր քաղաքական ծրագրերն իրականացնելու համար։ Ուստի Գագիկի ու Գուրգենի իրենից հեռանալը միայն առաջ բերեց նրա զայրույթը։ Նա կարգադրեց իր զորքերին՝ ասպատակել ու

⁴⁹⁵ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 213–214։

⁴⁹⁶ Տե՛ս անդ, էջ 218։

⁴⁹⁷ Տե՛ս անդ, էջ 231։

⁴⁹⁸ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, եջվ. աշխ., էջ 115։

⁴⁹⁹ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 232։

⁵⁰⁰ Տե՛ս անդ, էջ 242։ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 193։

գրավել Վասպուրականը, և Արծրունյաց եղբայրները ստիպված էին ծանր ու երկարատև կռիվներ մղել թշնամու դեմ: Թշնամին հարձակումներ գործեց Կորդուքի, Ռատակի (Հեր և Զարևանդ) և ընդհանրապես Ատրպատականի կողմից: Սակայն Գագիկ Արծրունու և Գուրգենի մշտապես պատրաստ զորքերը հետ մղեցին այդ հարձակումները և արաբներին լուրջ կորուստներ պատճառեցին⁵⁰¹:

Կարելի է մեծ հավանականությամբ պնդել, որ այդ շրջանում շարունակվում էին Գագիկ Արծրունու բանակցությունները հայոց արքայի հետ: Սակայն վերջինս նրան իրական օգնություն ցույց տալ չէր կարող, քանի որ իր վիճակը խիստ ծանր էր: Յուսուփն իր ուժերի մեծ մասը նետեց Վասպուրականի դեմ⁵⁰²: 914թ. ծնունդը նրա զորքերը մուտք գործեցին Վասպուրական, ինչն Արծրունյաց եղբայրներին ստիպեց բնակչության հետ միասին նահանջել Մոկքի և Կորդուքի անառիկ վայրեր: Գագիկ Արծրունին իր եղբոր ու Սմբատ Սյունու հետ անցավ «Միջերկրայք»⁵⁰³: Սակայն ոչ մի դեպքում «Միջերկրայքի» տակ չի կարելի հասկանալ Փոքր Ասիան, ինչպես ընկալել է Վ. Վարդանյանը⁵⁰⁴: «Միջերկրայք» կոչվել է ոչ միայն Փոքր Ասիան⁵⁰⁵, այլև Հայաստանի կենտրոնը: Ավելի շուտ տվյալ դեպքում Միջերկրայքի տակ այստեղ պետք է հասկանալ իշխանության կենտրոնական շրջանները:

Սմբատ Ա-ն այս ընթացքում ընկել էր թշնամու ձեռքը, իսկ 914թ. նրան կախեցին Դվինի դարպասներից: Գահի օրինական ժառանգորդ Աշոտը, ապագա Երկաթը, Բյուզանդիայից օգնություն ակնկալելով գնացել էր կայսրություն՝ ստանալու արաբների վաղեմի թշնամու ռազմական օժանդակությունը: Կայսրությանը դա լիովին ձեռք էր տալիս, ուստի Աշոտ Երկաթը 915 թ. Հայաստան վերադարձավ բյուզանդական նշանակալից ուժերով⁵⁰⁶: Հենց այդ ժամանակ էլ նրան ներկայացավ Սյունյաց Սմբատ իշխանը Վասպուրականից⁵⁰⁷ և ոչ թե

Փոքր Ասիայից: Դա ցույց է տալիս, որ ո՛չ Արծրունյաց եղբայրները և ո՛չ էլ Սմբատ Սյունին չէին հեռացել Վասպուրականից:

Մտածել, թե Սմբատն Աշոտ Երկաթին ներկայացավ առանց Գագիկ Արծրունու համաձայնությունն ունենալու, չի դիմանում ոչ մի քննության: Սակայն Գագիկը, որքան կարելի է դատել սկզբնաղբյուրների վկայություններից, նման փորձ չարեց: Տրամաբանական է մտածել, Սմբատ Սյունին Աշոտ Երկաթի մոտ մեկնեց որոշակի հարցումներով, որոնց մասին դժվար է հստակ դատողություններ անել: Չի բացառվում, որ Գագիկը կամենար, թեկուզ Աշոտ Բ Երկաթին ենթարկվելու պայմանով, պահպանել իր թագավորությունը Վասպուրականի տարածքում: Ամենայն հավանականությամբ Աշոտ Երկաթը ո՛չ հոգեբանորեն և ո՛չ էլ իրերի բերումով պատրաստ չէր քննարկելու այդ հարցը, ուստի Գագիկ Արծրունին այլևս ավելորդ համարեց Աշոտ Բ Երկաթին ներկայանալը:

Յուսուփի զորքերի դեմ պայքարում Գագիկի զորքի կողմում աչքի ընկավ Անձևացյաց իշխան Ատոմ Ապուպելճը՝ Գուրգեն Ապուպելճի որդին, ինչպես նաև Մոկաց իշխան Գրիգորը⁵⁰⁸: Հետագա դեպքերը Գագիկ Արծրունուն և Աշոտ Բ Երկաթին իրարից ավելի հեռացրին: Վերջինս սկսեց մերձենալ Յուսուփին: Իհարկե, մերձենալ ասելը շատ կլինի: Պարզապես հայոց թագավորը կամենում էր այդ ճանապարհով ուժեղացնել իր դիրքերը: Յուսուփը նրան արքայական թագ ուղարկեց և անգամ արաբական օժանդակ զորաջոկատ՝ թագավորի մրցակից և թագավոր հռչակված Աշոտ Շապուհյանի դեմ կռվելու համար⁵⁰⁹: Վ. Վարդանյանի կարծիքով, վերջինիս նկատմամբ Յուսուփի վերաբերմունքը փոխվել էր, և նա այժմ օգնում էր օրինական թագավոր Աշոտ Բ Երկաթին⁵¹⁰: Անշուշտ, հազիվ թե այդ տեսակետը ճիշտ է: Ինչպես նախորդ դեպքերում, Յուսուփը կամենում էր անընդհատ ապակայունացնել դրությունը երկրում: Ըստ էության, նա ո՛չ Գագիկի իրական դաշնակիցն էր, ո՛չ Աշոտ Շապուհյանի կամ Բռնավորի, ո՛չ էլ գահի օրինական ժառանգ Աշոտ Բ Երկաթի:

Յուսուփը կկարողանար իր ուժերը նետել իր նախկին դաշնակից և այժմ դիտերիմ թշնամի Գագիկ Արծրունու դեմ, սակայն Գագիկ

⁵⁰¹ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 245:

⁵⁰² Տե՛ս անդ, էջ 270:

⁵⁰³ Տե՛ս անդ:

⁵⁰⁴ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 116:

⁵⁰⁵ Տե՛ս Մտ. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 13:

⁵⁰⁶ Տե՛ս N. Adontz, նշվ. աշխ., էջ 276:

⁵⁰⁷ Տե՛ս Մտեփանոս Օրբելյան, էջ 193:

⁵⁰⁸ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 292:

⁵⁰⁹ Տե՛ս անդ, էջ 300:

⁵¹⁰ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 117:

Արծրունին Յուսուփի համար միանգամայն անակնկալ թագ ստացավ արաբական խալիֆից, որը նրան ճանաչեց ամբողջ Հայաստանի թագավոր⁵¹¹: Այլևս չկարողանալով գործնականում նրան վնասել, ինչը կնշանակեր հարաբերությունները փչացնել խալիֆի հետ, որն արդեն մի անգամ նրան ձերբակալել էր, նա «յաւէտ իմն ընդ այսոսիկ գշարեալ՝ ահագինս կրճտէր զատամունսն ի վերայ թագաւորին Գագկայ, սպառնացեալ լի ապականութեամբք և մօտալուտ բանիւք»⁵¹², նշում է Հովհաննես կաթողիկոսը: Սակայն ոչ միայն Յուսուփը, այլև Գագիկ Արծրունին հիանալի հասկանում էին, որ Յուսուփն անգոր է՝ Գագիկի դեմ լուրջ քայլեր կատարելու: Յուսուփին խիստ կատաղեցնում էր, որ Գագիկ Արծրունին, խալիֆից թագ ստանալով, ընդմիջտ դուրս է գալիս իր ենթակայությունից, իսկ խալիֆն էլ դրանով հստակ փորձում էր Յուսուփին թուլացնել, քանի որ նրա նկատմամբ առանձին վստահություն չուներ: Եթե մինչ այդ Յուսուփը կարող էր սպառնալ Գագիկ Արծրունուն, թե ինքն է նրան թագ տվել, ապա Արաբական խալիֆայության առաջին դեմքի թագ ուղարկելուց հետո նրա իրավունքի հետ ոչ ոք չէր ուզենա հաշվի նստել: Հետաքրքիր տեղեկություն է հաղորդում Անանուն պատմիչը: Նրա ասելով՝ երբ Յուսուփն ապստամբեց Մուկթադիր խալիֆի դեմ և անգամ պարտության մատնեց արքունի զորքերին, խալիֆն անմիջապես իմանալով Գագիկի թագավորելը Հայաստանում, «առաքէ նմա թագ և... յանձն առնէ նմա զհարկս արքունի»⁵¹³: Անանուն անգամ գրում է, որ մինչ այդ երբեք չէր պատահել, որ խալիֆը թագադրել ուզեր մեկին, մանավանդ քրիստոնյայի, «սեփհական և բնատուր տիրողի Հայոց», ինչը նա արեց բարձրյալի Ալլահի կամքով⁵¹⁴:

Խալիֆը, որի դրությունն արքունի բանակի պարտությունից հետո բարդացել էր, Գագիկին թագ ուղարկեց 915 թ.: Ասողիկը 914-ով. է թվագրում Գագիկի երկրորդ թագադրությունը՝ նշելով միաժամանակ, որ նա իշխել է 29 տարի և վախճանվել է հայոց ՅՂԲ թվականին⁵¹⁵,

այսինքն՝ 943 թ.⁵¹⁶: Չնայած Ասողիկը Վասպուրականի թագավորության հիմնադրումը դնում է 914 թ., անշուշտ, հիմնվելով Գագիկի երկրորդ թագադրության սխալ թվականի վրա, այնուամենայնիվ, Աղթամար մայրաքաղաքի հիմնադրումը, Աղթամար կղզու Ս. Խաչ եկեղեցու և արքունի պալատի կառուցումը սկսվել է 923 թ. հետո:

Գագիկ Արծրունին՝ Վասպուրականի թագավոր

Եթե մինչև 913 թ. կամ ծայրահեղ դեպքում՝ 914թ. Գագիկ Արծրունին հայոց թագավոր դառնալու հույսեր էր փայփայում, ապա Աշոտ Բ Երկաթի գահ բարձրանալուց հետո նա այլևս ստիպված էր բավարարվելու միայն Վասպուրականի տիրույթներով: Ըստ էության, վիճակը չփոխեց անգամ խալիֆի կողմից երկրորդ անգամ նրան հայոց թագավոր ճանաչելը:

Մինչև 919 թ. նա ստիպված էր հետ մղել Յուսուփի հրոսակախմբերի հարձակումները: Գագիկ Արծրունուն մեծապես օգնեց այն, որ 919-ին Յուսուփն արքունի զորքերից վերջնականապես պարտվեց, և խալիֆի կողմից բանտ նետվեց⁵¹⁷: Խալիֆը Յուսուփի հաջորդ նշանակեց Սբուկին: Նա ճանաչեց Աշոտ Բ Երկաթի արքայական իրավունքները և խալիֆի անունից նրան հռչակեց «շահնշահ», այսինքն՝ թագավորների թագավոր⁵¹⁸: Ինչպես տեսնում ենք, արաբները հաստատական մնացին իրենց քաղաքականությանը: Նրանք արդեն թագավոր հռչակված Գագիկ Արծրունու, Աշոտ Բռնավորի, ինչպես նաև դեռևս Սմբատ Ա-ի կողմից թագավոր հռչակված Ատրնեբսեհի և Համամի թագավորությունները չվերացրին, սակայն Աշոտ Բ Երկաթին ճանաչեցին նրանց տիրակալ: Արաբները հիանալի հասկանում էին, որ քաղաքական ասպարեզում հայտնված

⁵¹⁶ Ձեռագրերից մեկում (տե՛ս Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5467, ք. 22ա) Գագիկին տրվում է 60-ամյա գահակալություն: Կան նաև այլ թվականներ, սակայն դրանք պարզապես ճիշտ չեն (տե՛ս Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. թիվ 2293, ք. 74ա): Մեկ այլ ձեռագրի համաձայն Գագիկը թագավոր է դարձել 916 թ. «Եւ իշխէր Գագիկ միայն Վասպուրականի» (տե՛ս Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 5881, ք. 47ա):

⁵¹⁷ Տե՛ս и з «Тарих-ал-Камилъ Ибн-ал-Асир», пер. П. Жузе, (այսուհետև՝ Ибн-ал-Асир), Баку, 1940, էջ 81:

⁵¹⁸ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 315:

⁵¹¹ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 306:

⁵¹² Անդ:

⁵¹³ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 315:

⁵¹⁴ Անդ:

⁵¹⁵ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 281:

ստորակա թագավորությունները մշտապես խնդիրներ կստեղծեն հայոց գահակալի համար: Ավելորդ չի լինի ասել, որ Վասպուրականի նկատմամբ Աշոտ Բ Երկաթի գերակայությունն առավել քան ծնական էր, քանի որ Գագիկ Արծրունին վերածվել էր իրոք անկախ գահակալի: Գագիկ Արծրունին ոչ մի քայլ չձեռնարկեց հայոց թագավորի հետ հարաբերություններ ստեղծելու ուղղությամբ և շարունակեց, ինչպես իրեն իրավունք էր տալիս խալիֆի կողմից երկրորդ անգամ թագավոր ճանաչվելը, արքունի հարկերն անմիջապես մուծել խալիֆայության գանձարան: Ինչպես տեսնում ենք, արտաքուստ իրեն ցույց տալով հայոց թագավորի ջերմ բարեկամ, Սբուկը շարունակեց արաբների «բաժանիր, որ տիրես» քաղաքականությունը: Նա ավարառության ենթարկեց Ճուաշ գավառը՝ տանելով ավար ու գերիներ՝ ոչ միայն տղամարդկանց, այլև կանանց ու երեխաներին⁵¹⁹:

Հասկանալով, որ դժվար կլինի իր հարաբերականորեն համեստ ուժերով և առանց դաշնակիցների պայքարել Սբուկի դեմ, Գագիկ Արծրունին որոշեց նրա հետ խաղաղություն հաստատելու նպատակով բանակցել: Այդ նպատակով Սբուկի մոտ դեսպան ուղարկվեց կրոնավոր Գևորգ Հավնունին: Քանի որ Սբուկին անհրաժեշտ էր, որ Վասպուրականի տիրակալն ընդունի իր գերակայությունը, հաշտություն հաստատվեց և Վասպուրականի թագավորության տարածքը «յապահովացեալք յարտաքնոց յայնցանէ հրոսակաց», խաղաղ զարգացման հնարավորություն ստացավ⁵²⁰: Ըստ էության, Սբուկը հարձակվել էր Գագիկի տիրույթների վրա, քանզի չէր համակերպվում այն մտքին, որ արքունի հարկերը Վասպուրականից իր միջոցով չպետք է ուղարկվեն Բաղդադ: Այդ հաշտությամբ Սբուկը և Վասպուրականի թագավորը բավականաչափ մերձեցան և, Մ. Շարիֆլիի ենթադրությամբ, դարձան դաշնակիցներ⁵²¹: Սակայն դա ճիշտ չէ, քանի որ Սբուկն անգամ Գագիկին գուցե իր բարեկամը համարելով հանդերձ, հագիվ թե Հայաստանի նկատմամբ գերակայություն ունենալով նրան դիտեր իրեն հավասար ու դաշնակից: Իր հերթին Գագիկ Արծրունին էլ, ցույց տալու համար, որ իր գերական

խալիֆն է, ոչ թե նրա պաշտոնյա Սբուկը, շարունակեց հարկերն ուղղակի մուծել Բաղդադի տիրակալին⁵²²:

Հարկ է խոստովանել, որ խալիֆի քաղաքականությունն էլ աչքի չէր ընկնում հետևողականությամբ ու նպատակադրվածությամբ, քանի որ նա 923թ. Յուսուփին բանտից ազատեց և ոչ ավել, ոչ պակաս, կրկին նրան հանձնեց Ատրպատականի ամիրայությունը⁵²³: Յուսուփը չէր մոռացել Գագիկի անկախ վարքագիծը, ուստի նրա առաջին քայլերից մեկը եղավ Վասպուրական արշավելը: Գագիկ Արծրունին և նրա հավատարիմ իշխան Ատոմը ստիպված եղան բնակչությանը տեղափոխել լեռնային անմատչելի հատվածներ⁵²⁴: Յուսուփն օգտվել էր այն հանգամանքից, որ խալիֆը կրկին նրա ենթակայության տակ էր դրել «բնաւ աշխարհն Պարսից (իմա՝ Ատրպատականը – Հ. Բ.) և զբոլոր Հայք»⁵²⁵: Ուշադրություն է գրավում այն իրողությունը, որ պատմիչը չի գրում «գամենայն Հայք», այլ «զբոլոր Հայք», քանի որ նա էլ հասկանում էր, որ Հայք—Հայաստանն այլևս մի ամբողջություն չէ, այլ մի քանի քաղաքական միավորների միասնություն: Յուսուփին 927թ. խալիֆի կողմից տրվեց նաև հարկերը գանձելու արտոնություն⁵²⁶, ինչը հագիվ թե բխում էր խալիֆության շահերից: Վ. Վարդանյանի կարծիքով՝ դա արվեց, թերևս, այն նպատակով, որ Յուսուփը խալիֆին օգնի Բյուզանդիայի դեմ պայքարում, որի հայազգի զորավարներից Մլեիը (Դոմեստիկ) հաջողությամբ ազատագրում էր Բյուզանդիային երբեմնի պատկանած տարածքները⁵²⁷: Մեր կարծիքով, խալիֆը, պարզապես սխալվելով, անշուշտ կամենում էր ազատվել հարկերը հավաքելու բարդություններից և ոչ թե ակնկալում Յուսուփի օգնությունը, քանի որ նա՝ որպես Ատրպատականի ամիրա, պարտավոր էր իր ենթակայության տակ գտնվող զորքերով մասնակցել խալիֆի մղած պատերազմներին: Եվ վերջապես, առավել տրամաբանականն այն է, որ «Ատրպատականի և Հայաստանի» ամիրա ճանաչված Յուսուփը խալիֆին համոզել է, որ դա իրական կլինի, եթե հարկերը հավաքվեն իր միջոցով:

⁵¹⁹ Տե՛ս անդ:

⁵²⁰ Տե՛ս անդ, էջ 315–316:

⁵²¹ Տե՛ս Մ. Շարիֆլի, Государство Саджидов, Москва, 1960, էջ 3:

⁵²² Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանապետցի, էջ 324–325:

⁵²³ Տե՛ս Ибн-ал Асир, էջ 82:

⁵²⁴ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանապետցի, էջ 328:

⁵²⁵ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 315–316:

⁵²⁶ Տե՛ս Ибн-ал-Асир, էջ 82–83:

⁵²⁷ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 120:

Յուսուփն անմիջապես օգտագործեց ստացած այդ արտոնությունը և Ատոմ Անձևացուց ու մի փոքր անց Գագիկ Արծրունուց պահանջեց «զբազում ամաց զհարկս արքունականս»⁵²⁸, այլ խոսքով, անցած տարիների համար ևս հարկ պահանջեց: Ավելին, Գագիկ Արծրունուն հասկացնել տվեցին, որ նա թագն առաջին անգամ Յուսուփից է ստացել⁵²⁹: Ուշադրություն է գրավում մի ուրիշ հանգամանք ևս: Յուսուփը փորձեց է Անձևացյաց Ատոմ իշխանին համարել անկախ իշխանության տիրակալ և ոչ թե Գագիկի ստորակա ու հավատարիմ և նրանից առանձին հարկեր պահանջեց: Վերջինս ստիպված եղավ ոչ միայն հարկ մուծել, այլև պատանդներ տալ, իսկ Յուսուփը, հասկանալով, թե ի դեմս Գագիկ Արծրունու ինչ անձնավորության հետ գործ ունի, ներխուժեց Վասպուրականի Աղբակ գավառ: Չնայած սկզբնաղբյուրները մանրամասներ չեն հաղորդում, ըստ երևույթին, Յուսուփն ինքն էլ հասկանում էր, որ իր այդ քայլով առաջ է բերելու խալիֆի գայրույթը, և, հավանաբար, առանձին հաջողության չհասնելով, բանագնացների միջոցով դիմեց Գագիկ Արծրունուն՝ «մօտալուտ և դիւրագործ կաշտութեան»⁵³⁰ հասնելու անկեղծ համոզումով: Նա միայն պահանջում էր վճարել հարկերը: Գագիկն ինքն էլ էր հասկանում հետագա պայքարի անհեռանկարությունը, ուստի ամենից առաջ «անխնայ զիրն ստացուածս առաջի արկանէր և առհասարակ յամենեցունց ի մերծաւորաց և յազատաց և յամկաց և յանռանկաց ժողովեալ արծաթ և ոսկի և կարասիս բազումս և ձիս և ջորիս՝ տայր տանել նմա առատ ձեռածրիւք»⁵³¹, որոնք ստանալուց հետո Յուսուփն իբր «մեծաւ շնորհակալութեամբ» շտապ հեռացավ Վասպուրականից⁵³²:

Արծրունյաց Անանուն պատմիչի ասելով՝ Յուսուփը կրկին արքայական թագ ուղարկեց Գագիկ Արծրունուն՝ իբր տալով «ի ձեռս նորա զՀայաստան աշխարհս»⁵³³: Դա ոչ այլ ինչ էր, բայց եթե Գագիկ Արծրունուն Աշոտ Բ Երկաթին հակադրելու մի հերթական փորձ, որը նպատակ ուներ թուլացնել հայոց արքային և Վասպուրականի

թագավորին: Վ. Վարդանյանն իրավացիորեն դա դնում է 923թ. հետո, քանի որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին, որն իր աշխատությունը վերջացնում է հիշյալ թվականով, Գագիկ Արծրունուն Յուսուփի կողմից երկրորդ անգամ թագադրելու մասին ոչինչ չգիտի⁵³⁴: Հենվելով Անանուն պատմիչի վկայությունների վրա՝ Վ. Վարդանյանը եզրակացրել է, որ դա եղել է 927թ.⁵³⁵: Ըստ Անանուն պատմիչի՝ նույն տարում մահանում է Գուրգեն Արծրունին⁵³⁶: Մեկ տարի անց՝ 928-ին, սպանվեց նաև անհանգիստ Յուսուփը, որն ուղարկվել էր կարմաթների ապստամբությունը ճնշելու: Սակայն վերջիններս ջախջախել էին նրա զորքը, իսկ իրեն գերել ու գլխատել:

Աղթամար քաղաքը՝ Վասպուրականի թագավորության մայրաքաղաք

Հիշյալ դեպքերից հետո Վասպուրականի թագավորությունը թևակոխեց խաղաղ զարգացման ժամանակաշրջան, որը, ինչպես Հայաստանի մյուս մասերում ևս, շարունակվեց գրեթե մեկ դար: Իհարկե, ասել, թե մշտական խաղաղության շրջան էր, ճիշտ չի լինի, քանի որ այն երբեմն առ երբեմն մթագնվում էր զանազան դեպքերով: Սակայն ընդհանուր առմամբ խաղաղություն հաստատվեց: Օգտվելով դրանից՝ Գագիկ Արծրունին ձեռնամուխ եղավ Աղթամար կղզում կառուցելու նոր մայրաքաղաք, որը լճի շնորհիվ գործնականում անմատչելի էր թշնամիներին: Գագիկի հրավերով Վասպուրականում ապաստանած Հովհաննես Դրասխանակերտցին չի հիշատակում Աղթամարի շինությունների մասին: Հետևաբար, պետք է կարծել, որ Աղթամարի շինարարությունը տեղի ունեցավ 923թ. հետո: Հովհաննես Կաթողիկոսը հիշում է դեռևս կենդանի Գուրգեն Արծրունուն, որը, ինչպես նշվեց, մահացավ 927թ.: Կաթողիկոսն էլ, հավանաբար, վախճանվեց նույն տարում, քանի որ հաջորդ՝ 928թ. ավարտվեց Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու և արքունի պալատի կառուցումը:

Կամենալով շուք տալ իր թագավորությանը՝ Գագիկ Արծրունին, ինչպես նշվեց, Վասպուրական հրավիրեց թափառումների մեջ գտնվող

⁵²⁸ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 329:

⁵²⁹ Տե՛ս անդ, էջ 329–330:

⁵³⁰ Անդ, էջ 329:

⁵³¹ Անդ, էջ 330:

⁵³² Անդ:

⁵³³ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 316:

⁵³⁴ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 120:

⁵³⁵ Տե՛ս անդ:

⁵³⁶ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 316:

կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցուն և փաստորեն 923 թ. Աղթամարը վերածվեց Ամենայն Հայոց թագավորության կաթողիկոսարանի, որով կարծես թե շեշտվում էր Գագիկ Արծրունու գերագահությունը հայ թագավորների շարքում: Չնայած նա ընդամենը Վասպուրականի թագավորն էր, սակայն դեռ թագավոր դառնալու սին հույսեր էր փայփայում: Այդ պատճառով նա չէր հրաժարվում հայոց թագավորի տիտղոսից, որ նրան տրվել էր երեք թագադրությունների ժամանակ՝ 2 անգամ Յուսուփի և մեկ անգամ էլ արաբական խալիֆի կողմից:

Գագիկ Արծրունին 923թ. փորձեց իր տիրույթներին միացնել եթե ոչ ամբողջ Այրարատը, ապա գոնե նրա մի մասը: Նա պաշարեց Կոգովտի Դարույնք բերդը, գրավեց Մասյացոտնի Ուղեո բերդը⁵³⁷ և կատարեց տարածքային որոշ նվաճումներ, սակայն, ինչպես հայտնի է, Այրարատում ամրանալ չկարողացավ: Նրա քաղաքական ծրագրի մեջ մեծ տեղ էր տրվում հայոց կաթողիկոսարանը Վասպուրական տեղափոխելուն, ինչը կնշանակեր, որ հենց Վասպուրականն է Հայաստանի մայր թագավորությունը: Հավանաբար Հովհաննես Դրասխանակերտցին սկզբում հաստատվեց Վանում, որովհետև Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցին դեռ կառուցված չէր: Իսկ երբ եկեղեցու շինարարությունն ավարտվեց, կաթողիկոսը վախճանված էր⁵³⁸: Սակայն Աղթամարի հոյաշեն շինությունները 928-ին արդեն ավարտվել էին, քանի որ Անանուն պատմիչը դրանց մասին հիշում է Յուսուփի սպանությունից հետո:

Աղթամար մայրաքաղաքի կառուցումն էլ ավելի շուք պետք է հաղորդեր իրեն ամբողջ Հայաստանի թագավոր համարող Գագիկ Արծրունուն: Կղզին անշուք վիճակում էր, երբ Վասպուրականի թագավորը ձեռնամուխ եղավ Ս. Խաչ եկեղեցու, արքունի պալատի և մայրաքաղաքի կառուցմանը: Կղզու չափերը փոքր էին, ուստի շինարար թագավորն արհեստականորեն մեծացրեց դրա տարածքը՝ նավով մեծամեծ ժայռեր բերելով ու լցնելով կղզու չորս կողմը և դրանք ծածկելով հողով: Սակայն ջրի բարձրացման միտում ունեցող Վանա

լիճը հետագայում կլանեց այդ արհեստածին մասը: Կղզու տարածքը մեծացնելուց հետո թագավորը կարող էր ձեռնամուխ լինել նոր մայրաքաղաքի կառուցմանը, որն Արծրունյաց Անանուն պատմիչը կոչում է «հոյակապ և հռչակաւոր և բարձրանշան քաղաք»⁵³⁹: Թագավորի մեկենասությամբ Արծրունյաց տոհմի պատմությունը գրող այդ պատմիչը Գագիկ Արծրունուն մեծարում է «հայոց մեծ արքա» տիտղոսով⁵⁴⁰: Եթե հավատանք պատմիչին, ապա Գագիկ Արծրունին միապետել է ամբողջ Հայաստան աշխարհում և ամրապնդել խաղաղությունը երկրում⁵⁴¹: Ինքը՝ Գագիկ Արծրունին, իր կառուցած Աղթամարի վանքի արձանագրություններից մեկում գրում է. «կտակի իմով ձեռամբ Գագկա Հայոց արքայիս»⁵⁴², այսինքն՝ իրեն լրջորեն համարում է ամենայն Հայոց թագավոր:

Աղթամար քաղաքը Վասպուրականի թագավորության մայրաքաղաք դարձավ, քանի որ Գագիկ Արծրունին մտադիր էր անառիկ դիրքի շնորհիվ այն դարձնել ապաստան «աշխարհի ի հինից թշնամեաց»: Նա քաղաքն ամրապնդեց քարահատակ ամբարներով, որի վրա շուրջանակի կառուցեց պարիսպը «հրաշակերտ, ահեղակերպ, բարձրաբերձ լայնանիստ բրգամբք և բարձրացեալ աշտարակօք»⁵⁴³: Հասկանալի է, որ լճի մեջ գտնվող մայրաքաղաքը պետք է ունենար նավահանգիստ, ուստի թագավորը կառուցեց մի շքեղատես մայրաքաղաք, որի մուտքն օտար նավերի համար փակվում էր հաստահեղույս, բևեռապինդ ու երկաթակուռ դռներով⁵⁴⁴: Մի ձեռագրում ասվում է, որ Գագիկ Արծրունին մտադիր էր Աղթամար մայրաքաղաքը դարձնել ամբողջ Հայաստանի աթոռանիստ, «զի ամուր է յամենայն կողմանց»⁵⁴⁵: Քաղաքում հոծ բնակչություն հաստատելու նպատակով թագավորն արտոնյալ պայմաններ ստեղծեց շրջակա գյուղերի բնակիչների, մասնավորապես արհեստավորների համար, որ տեղափոխվեն այնտեղ:

⁵³⁹ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 326:

⁵⁴⁰ Անդ, էջ 322:

⁵⁴¹ Տե՛ս անդ, էջ 317:

⁵⁴² Ե. Լալեան, Վասպուրականի նշանավոր վանքերը, էջ 210:

⁵⁴³ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 322:

⁵⁴⁴ Տե՛ս անդ, էջ 323:

⁵⁴⁵ Մաշտոցի անվան մատենադարան, ձեռ. 5467, ք. 2բ:

⁵³⁷ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 315: Այս Ուղեո բերդը բոլորովին տարբեր է Փոքր Հայքի՝ Գալ գետի ափին գտնվող Ուղեո ամրոցից, ինչը ցույց է տվել Վ. Վարդանյանը (տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 125):

⁵³⁸ Ս. Խաչ եկեղեցու կառուցումն ավարտվեց իրոք 928թ., քանի որ 927-ին վախճանված Գուրգեն Արծրունուն Անանուն պատմիչը չի հիշում Աղթամարի շինությունների նկարագրության ժամանակ:

Աղթամարի կառուցման համար Գագիկը միջոցներ չխնայեց: Թագավորական գանձարանի հարստությունները լայնորեն օգտագործվեցին դրա կառուցապատման նպատակով: Շինարարական աշխատանքների մեջ ներգրավվեցին ոչ միայն արհեստավորներն ու ազատ շինականները, այլև գինավորական ստորաբաժանումները⁵⁴⁶:

Մայրաքաղաքի միջնաբերդում, որը կղզու ամենաբարձր հատվածն էր և քաղաքի վրա իշխող դիրք ուներ, կառուցվեց արքունի պալատ: Հնարավոր է, որ այստեղ պալատներ կառուցեցին նաև որոշ իշխաններ: Նկարագրելով Գագիկ Արծրունու կառուցած արքունի պալատը՝ Անանուն պատմիչը գլխավոր դահլիճը, որպես պալատի կարևոր մաս, անվանում է «տաճար», ինչպես միշտ նախկինում կոչվել են արքունական դահլիճները: Ոչ միայն Աղթամարում, այլև Վանում և ուրիշ վայրերում, կառուցապատման աշխատանքները գլխավորում էր տաղանդավոր ճարտարապետ, քանդակագործ և նկարիչ Մանվելը⁵⁴⁷: Ըստ պատմիչի՝ թագավորական պալատը հիմքից մինչև բարձրադիր մասը կառուցվել էր առանց սյուների, ուներ երկնահարթ ոսկեգարդ գմբեթ, ինչպես նաև զանազան դահլիճներ՝ զարդարված վարագույրերով, որմնանկարներով, կամարակից խորաններով ու նախշազարդ երկփեղկ դռներով: Պալատն ուներ 40 կանգուն (20,8 մ.) լայնություն և նույնքան էլ երկարություն: Այլ խոսքով, այն քառանկյուն շինություն էր⁵⁴⁸:

Ոչ միայն ճարտարապետին, այլև Գագիկ Արծրունի թագավորին մեծ փառք բերեց Աղթամար կղզում Ս. Խաչ եկեղեցու կառուցումը: Այդ հրաշալի կառույցն Անանուն պատմիչը բնութագրել է «գերապայծառ պանծալի»⁵⁴⁹ արտահայտությամբ: Եկեղեցու հարավային մասում, մուտքի վերջնամասում արքայի աղոթատեղն էր՝ զարդարված գեղեցկատես քանդակներով⁵⁵⁰: Միանգամայն իրավացի է Վ. Վարդանյանը, գտնելով, որ դա բացառիկ երևույթ էր հայ եկեղեցական ճարտարապետության մեջ, քանի որ ոչ մի այլ եկեղեցում արքայական օթյակ չի նախատեսվել⁵⁵¹: Ամբողջ եկեղեցին ողողված էր գեղեցիկ

բարձրաքանդակներով: Այսպես, եկեղեցու հյուսիսային պատին մի բարձրաքանդակ պատկերում է անգեն պատանի ոյուցազնի մենամարտն առյուծի հետ, ինչը, ըստ Հ. Օրբելու, խորհրդանշում է Մեծ Միերի ու առյուծի կռիվը⁵⁵²: Այս բարձրաքանդակը նաև ցույց է տալիս, որ Վասպուրականում դեռևս գոյություն ունեին առյուծներ, որոնց որջերն Արծրունաց պատմիչը հիշում է Ավարայրի կողմերում: Այս ամենը կատարվում էր թագավորի հրահանգով ու ցուցումով, որովհետև նա կամենում էր մեծ շուք հաղորդել իր թագավորությանն ու անձին: Ի տարբերություն արքունական պալատի, ինչպես նաև մյուս աշխարհիկ շինությունների Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցին պահպանվել է մինչև մեր օրերը և անգամ վերջերս վերանորոգվել թուրք վարպետների կողմից: Ճակատագրի չար բերումով այն այսօր գտնվում է Թուրքիայում, այլ խոսքով՝ գերության մեջ:

Այս տարիներին Գագիկ Արծրունու հեղինակությունն ամբողջ երկրում խիստ մեծ էր, չնայած նա իրականում տիրում էր միայն Վասպուրականի թագավորությանը: Նրա զորամասերը շրջակա մահմեդական ամիրայություններին նեղում էին ամբողջ Ատրպատականի սահմանագծով⁵⁵³: Սակայն պատմիչը շատ է ոգևորվում, երբ հայտարարում է, թե նրա ազդեցությունը հասնում էր մինչև Խուժաստան: Թագավորի ցանկությամբ, քանդակագործներն Աղթամարի բարձրաքանդակներում Վասպուրականի թագավորին պատկերել էին այնպես, որ նա գերազանցություն ուներ օտար և թշնամական ուժերի նկատմամբ⁵⁵⁴:

Հավանաբար, էլի Գագիկ Արծրունու ցուցումով Անանուն պատմիչը հայոց թագավոր Աբասին (928–953) երբեք չի հիշում «արքա» տիտղոսով: Աբասի հետ ունեցած հարաբերություններում Գագիկ Արծրունին, ինչպես ճիշտ եզրակացնում է Մ. Օրմանյանը⁵⁵⁵, հասավ մեծ հաջողության՝ իրեն վերապահելով հայոց կաթողիկոս կարգելու իրավունքը, ինչը մինչ այդ Բագրատունիների մենաշնորհն էր: Նրա բարձր դիրքի ապացույցն էր, անշուշտ, այն փաստը, որ

⁵⁴⁶ Տե՛ս անդ., թ. 12ա:

⁵⁴⁷ Տե՛ս Ս. Մնացականյան, Վարպետաց վարպետներ, Երևան, 1982, էջ 16–78:

⁵⁴⁸ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 324–325:

⁵⁴⁹ Անդ., էջ 326:

⁵⁵⁰ Տե՛ս անդ., էջ 328:

⁵⁵¹ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 124, ծան. 13:

⁵⁵² Տե՛ս И. Орбели, Избранные труды, т. I, Москва, 1968, էջ 108–110: Աղթամարի եկեղեցու մասին մանրամասն տե՛ս Ս. Տեր-Ներսիսյան, Հայ արվեստը միջնադարում, Երևան, 1975:

⁵⁵³ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 326:

⁵⁵⁴ Տե՛ս G. Frasson, Aght'amar: contributo all'interpretazione iconografia della capelle palestina d. S. Croce, «Բագմավիլ», 1987, էջ 314–315:

⁵⁵⁵ Տե՛ս Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 1251:

հավանաբար, Աբասը Գագիկի հրավերով մեկնեց Վասպուրական և հատուկ հրավիրված իշխանաժողովում նրա կողմից թագադրվեց հայոց արքա⁵⁵⁶: Հետաքրքիր է, որ բյուզանդական կայսրերը, որ սկզբում սովորաբար «իշխանաց իշխան» տիտղոսով էին կոչում Բագրատունյաց թագավորներին, Աբասին համարում են ընդամենը «մագիստրոս»⁵⁵⁷, իսկ Գագիկ Արծրունուն՝ «իշխանաց իշխան»: Սա հերթական խա՞ղ էր՝ գծտեցնելու համար հայոց թագավորներին Արծրունիների դեմ, թե՞ արտահայտում էր իրերի փաստական վիճակը, հագիվ թե կարելի է հաստատապես ասել: Չի բացառվում, որ դրա համար անգամ պատճառ էր դարձել Աբասի թագադրությունը Վասպուրականում: Կոստանդին Ծիրանածինը Գագիկ Արծրունուն համարում է Վասպուրականի իշխան, որն «այժմ իշխանաց իշխանի պատիվն է ստացել»⁵⁵⁸: Հայոց թագավորների նկատմամբ իրենց գերակայությունը ցույց տալու համար բյուզանդական կայսրերը նրանց երբեք արքաներ չէին կոչում: Կայսրերը նրանց վերապահում էին թեկուզև բարձրաստիճան, բայց իրենց ենթակա իշխանի տիտղոս:

Անշուշտ, նման մոտեցման դեպքում բյուզանդացիների կողմից Գագիկ Արծրունուն տրված «իշխանաց իշխան» տիտղոսը կարծես թե պետք է համապատասխաներ «շահնշահ» կամ «արքայից արքա» տիտղոսին, սակայն հագիվ թե բյուզանդացիները դրա մեջ նմանատիպ բովանդակություն էին դնում: Դա միայն կարող էր նշանակել, որ նրանք այդ շրջանում Գագիկ Արծրունուն ավելի բարձրագահ էին դիտում, քան Աբաս Բագրատունուն, ինչը կարող էր պարզապես դիվանագիտական ինչ-ինչ խնդիրներ հետապնդել: Չի բացառվում նաև, որ իրերի բերումով Աբասը համաձայնել էր, որ Գագիկ Արծրունին կրի «շահնշահ» տիտղոսը, ինչը կարծես թե հաստատում Վարդան վարդապետը՝ «շահնշահ» կոչելով Վասպուրականի Աշոտ արքային⁵⁵⁹: Սա բավական ուժեղ փաստ է, քանի որ Վարդան վարդապետը որևէ առումով ոչ մի կարիք չունեի հաճոյանալու վաղուց արդեն թագավորությունից զրկված Արծրունիներին: Անանիա Ա Մոկացի կաթողիկոսը հիշատակելով Գագիկ Արծրունի և Աբաս Բագրատունի

թագավորներին՝ նրանց համարում է հայոց ինքնակալ թագավորներ, այսինքն՝ ըստ էության, իրավահավասար թագավորներ: Սակայն ուշադրություն է գրավում այն հանգամանքը, որ նա, այնուամենայնիվ, առաջինը հիշում է Գագիկին⁵⁶⁰: Թերևս հետաքրքիր է այդ իրողությունը, սակայն չմոռանանք, որ Գագիկ Արծրունին կարող էր առաջինը հիշվել նաև տարիքի բերումով: Սակայն փաստ է, որ պատմիչների երկերում Գագիկ Արծրունին չէր ստորադրվում Բագրատունիներին: Թերևս որպես հակակշիռ կարելի է մեջբերել այն փաստը, որ Ռոմանոս Լեկապենոս կայսրը (919–944) նույնպես Գագիկին իր թղթերից մեկում «իշխանաց իշխան» (արքունների արքունտ) է կոչում, իսկ Աբասին՝ ընդամենը «մագիստրոս»⁵⁶¹: Եվ վերջապես, կարևոր է, որ կայսեր թղթատարն առաջինը գալիս է Գագիկի մոտ⁵⁶²: Հենվելով «Գիրք թղթոց»-ի վրա⁵⁶³, Վ. Վարդանյանը գտնում է, որ Գագիկը հավանաբար նույն թղթատարի միջոցով 931թ. նամակ է ուղարկել Ռոմանոս կայսրին, առաջադրելով միջպետական, քաղաքական հարաբերություններում դավանական տարածայնություններն անտեսելու սկզբունքը, խոստանալով ընդունել նրա գերակայությունը⁵⁶⁴: Թվում էր, թե ենթադրությունը խիստ համոզիչ է, սակայն Գագիկ Արծրունու պես անձնավորությունը, որը փորձում էր ազատվել արաբական գերակայությունից՝ հասկանալով դրա ամբողջ վտանգավորությունը, հագիվ թե, երբ քաղաքական կացությունը որևէ վտանգավոր բան չէր ցույց տալիս, ընդունեի կայսեր գերակայությունը: Հնարավոր է նաև, որ Գագիկ Արծրունին իր նամակով կամենար հայ և բյուզանդական եկեղեցիների միությունը⁵⁶⁵, բայց նպատակը մեկն էր՝ ձեռք բերել Բյուզանդիայի աջակցությունն օտարների սպառնալիքի դեպքում: Սակայն կայսեր գործերն այդ շրջանում բոլորովին հաջող չէին, և նա արաբներից նեղն ընկնելով, նահանջում էր իր տիրույթներ: Ուստի, ամենայն հավանականությամբ, նա ընդառաջ չի գնացել Գագիկ Արծրունուն և չի պատասխանել նրա նամակին:

⁵⁵⁶ Տե՛ս Անանիա Մոկացի, Յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից, «Արարատ», 1897, էջ 129:

⁵⁵⁷ Վ. Յուզբաշյան, Ռոմանոս Լեկապենոս կայսեր անհայտ հասցեատերը, ՀՍՍՌ ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1974, թիվ 1, էջ 36–37:

⁵⁵⁸ Տե՛ս անդ, էջ 36:

⁵⁵⁹ Տե՛ս Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 295, 301:

⁵⁶⁰ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 126:

⁵⁶¹ Տե՛ս Fr. Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Tome I, Depuis les origines des Arméniens jusqu'à la mort de leur dernier roi l'an 1393, Paris, 1910, էջ 145:

⁵⁵⁶ Տե՛ս Մ. Չամչյան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 822:

⁵⁵⁷ Տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին, 6, Բյուզանդական աղբյուրներ, Բ. Կոստանդին Ծիրանածին», (այսուհետև՝ Կոստանդին Ծիրանածին), Թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1970, էջ 11:

⁵⁵⁸ Անդ, էջ 151:

⁵⁵⁹ Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 92:

Պայքար Ատրպատականի ու Միջագետքի ամիրաների դեմ

Երբ արաբներին հաջողվեց 931թ. պարտության մատնել բյուզանդացիներին և այնուհետև նեղել նրանց, բարդացավ նաև հայկական կենտրոնական և մյուս թագավորությունների ու իշխանությունների վիճակը: Արաբներին հաջողվեց Փոքր Ասիայում հասնել մինչև Անկյուրա (ներկայիս Անկարա), ինչը սարսափելի խուճապ առաջ բերեց բնակչության շրջանում: Սովորաբար այդ թվականով է թվագրվում նաև Գագիկ Արծրունու նամակը Ռոմանոս կայսրին: Վասպուրականի թագավորը փորձում էր փրկության եզրեր փնտրել բյուզանդացիների հետ մերձենալով: Իբն ալ-Ասիրի հաղորդմամբ այդ թվականին ոչ միայն Գագիկը, այլև Հայաստանի ծայրամասային որոշ իշխաններ հռոմեներին, այսինքն բյուզանդացիներին նամակ գրեցին՝ նրանց դրդելով հարձակվել արաբների վրա, խոստանալով իրենց օգնությունը: Բյուզանդացիները հարձակվելով հասնում են Բերկրի (Բարքերի) ու Խլաթ և շատ մահմեդականների ոչնչացնում կամ գերեվարում⁵⁶⁶: Պատմիչի հետագա շարադրանքից պարզվում է, որ Բերկրիի և Խլաթի մահմեդականներին օգնության է շտապում Ատրպատականի ամիրա Մուֆլիհը, որ Յուսուփի ժամանակ եղել էր նրա տեղապահը: Նա մեծ բանակով ներխուժում է Իբն-ալ-Դայրանիի՝ Գագիկ Արծրունու, երկիր, կողոպտում և ավերում այն, կոտորում հարյուր հազար մարդու: Իբն-ալ-Դայրանին ստիպված ամրանում է իր բերդերից մեկում⁵⁶⁷: Այս տեղեկությունը, անշուշտ, չափազանցված է, ինչը հատուկ է արաբ հեղինակներին, որոնք իրարից արտագրելով շատ հաճախ անհավանական պատմություններ են մատուցում: Թշնամին Բերկրի շարժվելիս ասպատակել, ավերել ու գերեվարել է Վասպուրականի թագավորության հյուսիսային շրջանները:

Գ. Ուելի կարծիքով, Վասպուրականի ասպատակությունն ու ավերումը պայմանավորված է եղել Գագիկի կողմից բյուզանդացիներին ցույց տրված օգնությամբ, պատճառ դառնալով, որ

⁵⁶⁶ Իբն ալ-Ասիր, էջ 179:

⁵⁶⁷ Անդ:

Մուֆլիհը ներխուժի Վասպուրական⁵⁶⁸: Հնարավոր է, որ դա այդպես է, սակայն եթե Գագիկ Արծրունին հռոմեներին չօգնել էլ, բացառվում էր Ատրպատականի օգնությունը Բերկրիի արաբներին, եթե Մուֆլիհը չխախտեր Վասպուրականի թագավորության սահմանները: Անշուշտ, այդ արշավանքը պետք է օգնել նրան՝ իրենից կախման մեջ գցելու Գագիկ Արծրունուն: Սակայն Մուֆլիհն իր նպատակին չհասավ:

Բյուզանդացիների անհաջողությունները մեծապես հարվածեցին նաև Վասպուրականի ավտանգությանը: Ատրպատականի ամիրաները և Միջագետքի Հանդանյանները, օգտվելով դրանից, անընդհատ փորձեր էին կատարում՝ հարվածելու Արծրունիներին: Հատկապես նրանց կատաղեցնում էր այն հանգամանքը, որ Արծրունիները շարունակում էին, բացառությամբ վերը հիշված դեպքի, հարկերն անմիջապես մուծել խալիֆի գանձարան, ինչի իրավունքին հավակնում էին Ատրպատականի տերերը: 935թ. Միջագետքի ամիրա Նասր ալ-Դաուլա Հանդանյանը, նեղվելով խալիֆի վեզիր իբն Մուկլայի գլխավորած զորքից, որը հարձակվել էր նրա աթոռանիստ Մոսուլի վրա, փախավ Վասպուրականի թագավորություն՝ ապաստանելով Անձևացյաց գավառում⁵⁶⁹: Հայերի հյուընկալությանը նա պատասխանեց երախտամոռության չտեսնված դրսևորմամբ՝ երկու ամիս անց պահանջելով, որ խալիֆին մուծվող հարկը տրվի իրեն: Նրա վիճակն այնպիսին չէր, որ գեների դիմեր ու ավելի գրգռեր Վասպուրականի թագավորին, սակայն որոշեց իր ուզածին հասնել խաղաղ ճանապարհով: Նրա պլանները շատ ավելի հեռուն էին գնում՝ իրեն ենթարկել ամբողջ Հայոց աշխարհը: Ըստ արաբ հեղինակ Իբն Զաֆիրի՝ հայոց թագավորներն իբր ճանաչել են Նասր ալ-Դաուլայի գերիշխանությունը և անգամ նրան հարկ վճարել⁵⁷⁰: Սակայն միանգամայն համաձայն ենք ֆրանսիացի արևելագետ Մ. Կանարիի հետ, որ Նասր ալ-Դաուլայի իշխանությունը երբեք չի տարածվել ոչ միայն Վասպուրականի, այլև անգամ Անձևացիքի վրա⁵⁷¹: Նասր ալ-Դաուլան,

⁵⁶⁸ G. Weil, *Geschichte der Chalifen*, II, Mannheim, 1848, էջ 638: A. Васильев, *Византия и арабы (за время Македонской династии)*, С.Петербург, 1902, էջ 233:

⁵⁶⁹ St' u Ibn Miskawayh, vol. IV, էջ 368, 370:

⁵⁷⁰ St' u Ա. Տեր-Ղևոնդյան, *Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում*, Երևան, 1965, էջ 150:

⁵⁷¹ St' u M. Canard, *Histoire de la dynastie des H'amdanides de Jazira et de Syrie*, t. I, Paris, 1953, էջ 478:

ոչնչի չհասնելով, կարճ ժամանակից հետո վերադարձավ Ջազիրայի իր տիրույթներ, սակայն Վասպուրականի վրա կախվեց մեկ այլ վտանգ:

Ինչպես հավաստում է Իբն Միսկավայիը⁵⁷², 938թ. Ատրպատականի քուրդ տիրակալ Դայսամ իբն Իբահիմը հաղթվեց իր մրցակից Լաշքարի իբն Մարդիից: Ատրպատականը քաղաքականապես կարողացել էր անջատվել Խալիֆայությունից, և այնտեղ իշխանության համար պայքար էր սկսվել: 930-ական թթ. Ատրպատականում իշխանության գլուխ էր նույն Դայսամ իբն Իբրահիմը, որին Վ. Վարդանյանի կարծիքով, հավանաբար օգնում էր Գագիկ Արծրունին⁵⁷³: Դայսամ իբն Իբրահիմը փախավ Վասպուրական և ապաստանեց Գագիկ Արծրունու մոտ, որը, ըստ Իբն Միսկավայիի, նրա բարեկամն էր: Դայսամին հաղթած Լաշքարին 938թ. ներխուժեց Վասպուրական՝ ամենուր տարածելով ավեր ու կողոպտելով երկիրը⁵⁷⁴: Նա հասավ Անձևացյաց գավառ, որը, չնայած Ատոմ իշխանի ջանքերին, ավերվեց: Տեսնելով, որ խաղաղ ճանապարհով հնարավոր չէ հարցը լուծել, Ատոմ իշխանը մի անմատույց կիրճում գրոհեց թշնամուն ու ջախջախեց՝ սրի մատնելով 5000 հոգու և սպանելով Լաշքարիին⁵⁷⁵: Վերջինիս փոխարինեց նրա որդին և որոշեց վրեժ լուծել հոր մահվան համար: Սակայն Ատոմ իշխանը նրան էլ խայտառակ պարտության մատնեց⁵⁷⁶:

Ատրպատականի վտանգը դեռ նոր էր չեզոքացվել, երբ 940 թ. Հայաստան ներխուժեց Միջագետքի կառավարիչ Սայֆ ադ-Դաուլան, որը Նասր ալ-Դաուլայի կրտսեր եղբայրն էր: Նա Մայաֆարկինից թափանցեց Հարավային Հայաստան և բանակելով Վանա լճի ափին գտնվող Դատվան ավանում՝ իր մոտ հրավիրեց Գագիկ Արծրունուն ու Հարավային Հայաստանի այլ իշխանների: Ըստ իբն ալ-Ազրակիի՝ նրա ճնշման ներքո Գագիկ Արծրունին ստիպված եղավ թշնամուն զիջել Շահրան և ալ-Համիդ ամրոցները⁵⁷⁷: Պետք է ենթադրել, որ այդ ամրոցները գտնվում էին Աղձնիքի և Մոկքի սահմանգլխին⁵⁷⁸: Դեռևս

⁵⁷² Տե՛ս Ibn Miskawayh, vol. IV, էջ 442–443:

⁵⁷³ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 129:

⁵⁷⁴ Տե՛ս Իբն ալ-Ասիբ, էջ 182:

⁵⁷⁵ Տե՛ս Ibn Miskawayh, vol. IV, էջ 447–448:

⁵⁷⁶ Տե՛ս առաջ, էջ 446–448:

⁵⁷⁷ Տե՛ս G. Freytag, Geschichte der Dynastien der Hamdaniden in Mosul und Aleppo, տե՛ս. «Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft», X, 1856, էջ 464–465:

⁵⁷⁸ Վ. Վարդանյանը հակված է դրանք տեղադրելու Պարսկահայքի սահմանագլխին (տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 130), ինչը պարզապես հնարավոր չէ, քանի որ դա կնշանակեր՝ այդ ամրոցները պարզապես հանձնել Ատրպատականին:

937 թվականից ինչքան էլ սրված լինեին Սայֆ ադ-Դաուլայի և Ատրպատականի ամիրայի հակասությունները, ենթադրել, որ նա կամենում էր ամրոցներ ձեռք բերել Պարսկահայքում, չի դիմանում ոչ մի քննադատության: Բանն այն է, որ նա դրանց կկարողանար տիրել միայն Վասպուրականը գրավելուց հետո: Դրանից հետո Սայֆ ադ-Դաուլան արշավեց Ատրպատական: Մինչև այդ նա տիրացավ Բաղեշին ու Սասունի ամրոցներին⁵⁷⁹: Վ. Վարդանյանը գտնում է, որ Գագիկ Արծրունուց խլած Շահրանը Շամիրամի բերդը չէ⁵⁸⁰: Սակայն, անկախ ամեն ինչից, Շահրանը ոչ մի կերպ չէր կարող գտնվել Պարսկահայքի տարածքում: Փորձ է արվել Ալ-Համիդին նույնացնելու Ամյուկի հետ⁵⁸¹, որը զուտ տեսականորեն հնարավոր է, սակայն երկի անապացուցելի:

Ըստ Մ. Կանարի՝ Սայֆ ադ-Դաուլան կամենում էր Հարավային Հայաստանը և մանավանդ Վասպուրականի թագավորությունը Բյուզանդիայի դեմ մղվող պայքարում դարձնել իր հենարան ⁵⁸²: Սակայն նրա գործերն իր եղբոր հետ համեմատած ավելի վատ ընթացան: Հավանաբար նա տանուլ տվեց Ատրպատականի արշավանքը: 940թ. գրավելով Խլաթը և ավերելով Մուշը, Սայֆ ադ-Դաուլան փորձեց ներխուժել Փոքր Ասիա: Սակայն սկզբնական հաջողությունից հետո նա, Կոլոնիայի մոտ պարտվելով, բռնեց նահանջի ուղին⁵⁸³:

Վասպուրականի թագավորությունը Գագիկ Արծրունու իշխանության վերջին շրջանում

X դարի 40-ական թվականներից սկսած, Ատրպատականի ամիրաները խախտում էին ոչ միայն Վասպուրականի, այլև Բագրատունիների կենտրոնական թագավորության սահմանները, ինչն ավելի ու ավելի մերձեցրեց նախկին մրցակիցներին: Գագիկ Արծրունու ժամանակ չէր կարելի ասել, թե Արծրունիներն աստիճանաբար ընկնում են Բագրատունիների ազդեցության տակ: Սակայն նրանից հետո Վաս-

⁵⁷⁹ Տե՛ս G. Freytag, նշվ. աշխ., էջ 480–482:

⁵⁸⁰ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 130:

⁵⁸¹ Տե՛ս J. Markwart, Südarmenien..., էջ 460:

⁵⁸² Տե՛ս M. Canard, Les H'amdaniides et l'Arménie, "Annales de l'Institut d'Etudes orientales", t. VII, Alger, 1948, էջ 85:

⁵⁸³ Տե՛ս G. Freitag, նշվ. աշխ., էջ 467:

պուրականի թագավորները հիանալի գիտակցում էին, որ առանց Բագրատունյաց գահակալների իրենց համար շատ դժվար լինի պայքարել օտար ուժերի դեմ:

941 թ. Ատրպատականի ամիրան մեծ բանակով ներխուժեց Բագրատունյաց թագավորության սահմաններ և, օգտագործելով հանկարծակիության գործոնը, անցավ Գողթնաստանը (Գողթնը), գրավեց Նախճավան ավանը և իրեն ենթարկելով Շարուր գավառի տարածքը, հասավ մինչև մայրաքաղաք Դվին: Նա իր գրաված հողերը՝ Այրարատյան գավառը մինչև Արագածոտն հարկի տակ դրեց: Աբասն անմիջապես օգնություն խնդրեց Գագիկ Արծրունուց, որպեսզի նա իրեն «փրկեսցե՛ ի հարկապահանջ բռնութեացն հինից»⁵⁸⁴: Անանուն պատմիչի տվյալներով՝ Գագիկ Արծրունին մեծ բանակով շարժվեց Այրարատ՝ ուսիսից վրեժ լուծելու⁵⁸⁵: Նրա զորքերը մարտական դասավորություն ընդունեցին խոր Վիրապի վանքի մոտ: Հայոց կաթողիկոս Եղիշե Ա Ռշտունին քահանայական դասի հետ միասին Դվինին մերձակա Գինո բլրի վրա աղոթում էր հայոց հաղթանակի համար: Իսկ հայերի վիճակը ծանր էր, քանի որ Աբասը մինչև Արծրունյաց զորագնդերի ժամանելը պարտվել էր թշնամուց և մի կերպ փախել Վրաց աշխարհ⁵⁸⁶: Այդ իսկ պատճառով Գագիկ Արծրունու զորքերն իրենց վրա վերցրին ճակատամարտի ամբողջ ծանրությունը: Պատմիչի խոսքերով՝ նա մարտական դասավորություն է տալիս գնդերին և իր գլխավորած զորասյունը խիզախորեն տանում թշնամու կենտրոնի դեմ: Նրա դեմ կանգնած 4 հազար զինվորները երերացին և նա «իբրև կայծակն ընդ եղեգն հարեալ՝ այնպէս խորտակեաց զռազմաց զօրուն այլազգեաց»⁵⁸⁷: Վասպուրականի զորագնդերը փայլուն հաղթանակ տարան: Հակառակորդը ոչ միայն ութ հազար զինվոր կորցրեց, այլև մեծ թվով գերիներ տվեց, որոնց Գագիկ թագավորի հրամանով շղթայակապ տարան Դարույնք բերդ:

Այս փայլուն հաղթանակից խիստ ոգևորված Գագիկ Արծրունին հարձակվեց Դվինի վրա՝ կամենալով քաղաքը և նրա շրջակայքը կրակի տալ: Սակայն Դվինի ավագանին, որոնց պատմիչը կոչում է «ծերք քաղաքին», նրան աղերսեցին հետ կանգնել այդ մտքից՝ պար-

տավորվելով տալ հարկեր ու պատանդներ⁵⁸⁸: Դրանով իսկ Դվինի ավագանին ընդունեց Գագիկ Արծրունու գերիշխանությունը, որը հարկերն ու պատանդները վերցնելով, վերադարձավ Դարույնք բերդ⁵⁸⁹:

Գագիկ Արծրունին, ելնելով Վասպուրականի թագավորության անվտանգության անհրաժեշտությունից, շարունակում էր ռազմական օգնություն ցուցաբերել Դայսամ իբն Իբրահիմին, սակայն վերջինս 941 թ. պարտվեց Սալարյան Մարզուբան ամիրայից⁵⁹⁰: Դայսամին ուրիշ ոչինչ չէր մնում, քան ապավինել Գագիկ Արծրունու հյուրընկալությանը: Նա մեկնեց Վասպուրական, որի թագավորին մինչ այդ պահ էր տվել իր գանձերը: Մարզուբանն իր հերթին պահանջեց, որ Գագիկը ձերբակալի Դայսամին, բայց մերժում ստացավ: Սակայն երբ քաղաքական իրադրությունը փոխվեց ոչ հօգուտ Գագիկի, նա ստիպված եղավ ձերբակալել Դայսամին՝ Մարզուբանին խնդրելով իրեն չստիպել Դայսամին նրան հանձնելու: Մարզուբանը նրա վեհանձնությունից զարմացած՝ համաձայնեց: Այդուհանդերձ Դայսամին ձերբակալելուց հետո նա նամակ ուղարկեց Գագիկին և պահանջեց Դայսամին ուղարկել իր աթոռանիստ: Գագիկը որոշ ժամանակ դիմադրեց, բայց քանի որ թագավորության անվտանգությունն ավելի թանկ էր, ստիպված եղավ Դայսամին հանձնել Մարզուբանին⁵⁹¹:

Այս վերջին իրողությունները ցույց են տալիս, որ Գագիկ Արծրունին կարողացել է երբեմն բավական մեծ հաջողությամբ միջամտել Ատրպատականի ներքաղաքական պայքարին: Սակայն երբեմն էլ նրա ուժերը չեն հերիքել այդ միջամտությունը մինչև վերջ հասցնելու գործում: Ոչ միայն Բագրատունի թագավորները, այլև Գագիկ Արծրունին հիանալի պատկերացնում էին, թե որքան աղետաբեր կարող է լինել Ատրպատականում Հայաստանի նկատմամբ ոչ բարեհաճ տրամադրված ամիրայի իշխանության գլուխ կանգնելը: Անշուշտ, բարոյական քայլ չէր Դայսամին Մարզուբանին հանձնելը, բայց դա Ատրպատականի հետ հարաբերություններ կարգավորելու միակ միջոցն էր: Թերևս Մարզուբանն էլ այդ բոլորով հանդերձ կոշտ գտնվեր Վասպուրականի թագավորի նկատմամբ, սակայն նրան թերևս անհանգստացնում էր իրեն սպառնացող Միջագետքի ու հյուսիսային Ասորիքի

⁵⁸⁴ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 329:

⁵⁸⁵ Տե՛ս անդ:

⁵⁸⁶ Տե՛ս անդ, էջ 330:

⁵⁸⁷ Անդ, էջ 331:

⁵⁸⁸ Տե՛ս անդ:

⁵⁸⁹ Տե՛ս անդ:

⁵⁹⁰ Տե՛ս V. Minorsky, The Caucasian vassals of Marzuban in 344/945, "Caucasica", IV, 1953, էջ 515-516:

⁵⁹¹ Տե՛ս Ibn Miskawayh, vol. IV, էջ 36-37:

տիրակալ Համդանյանների կողմից Գագիկին համագործակցության մեջ քաշելու հեռանկարը: Չի բացառվում, որ նրանց ինչ-որ տեղ մերժեցնում էր նաև Համդանյաններից երկյուղելը: Դժբախտաբար, հիշյալ և դրան հաջորդած շրջանում Վասպուրականի թագավորության վիճակն այնպիսին էր, որ անհրաժեշտ էր վերին աստիճանի ձկուն և հավասարակշռված քաղաքականություն վարել բոլոր հարևանների հետ:

Ուսումնասիրողները Գագիկ Արծրունու մահը դնում են 935, 936 և 937 թվերին⁵⁹²: Նրանք այդ հարցում հենվում են Ասողիկի այն հաղորդման վրա, որ Գագիկն իշխել է 29 տարի: Եվ իհարկե, եթե նա թագավորել է 908 թվից, ապա կարելի է հիշյալ երեք թվականներն էլ համարել հավանական: Սակայն թերևս ճիշտ են այն ուսումնասիրողները, որոնք Գագիկի մահը դնում են 940թ. հետո⁵⁹³: Յ. Մարքվարթը և Ս. Շալճյանը Գագիկի մահը դնում են 943թ.⁵⁹⁴: Ավելորդ է ասել, որ դա հաստատվում է 941թ. Դայսամ իբն Իբրահիմի հետ կապված պատմությամբ, ինչի մասին վերը խոսվեց: Վ. Վարդանյանը շատ սրամիտ ցույց է տվել, որ Ասողիկի կողմից Գագիկին 29 տարվա գահակալություն վերագրելը կապված է այն իրողության հետ, որ նա նրա գահակալության սկիզբը համարվում էր 914թ., երբ արաբական խալիֆը նրան ճանաչել է թագավոր⁵⁹⁵: Ուստի պատահական չէ, որ Ասողիկը Գագիկի մահը դնում է 943թ.⁵⁹⁶: Այդ թվականը հաստատվում է Անանիա Ա Մոկացի կաթողիկոսի հաղորդմամբ, որ Գագիկը, մահացավ իր հովվապետությանը երկրորդ տարում, իսկ հայտնի է, որ Անանիան կաթողիկոս է ընտրվել 942-ին: Կաթողիկոսը նրան մեծարում է եկեղեցու փառքը, քրիստոնյաների պարծանքը, արին ու հզորը և ծովահանձար իմաստությամբ տիրակալը բառերով⁵⁹⁷: Վասպուրականի թագավորի դին հողին հանձնվեց տոհմական դամբարանում:

⁵⁹² Տե՛ս Ա. Էն, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1967, էջ 570, 629: Մ. Չամչյանց, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 826: Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 1078: M. Brosset, Collection d'historiens armeniens, I, SPb, 1874, էջ 248: R. Grousset, նշվ. աշխ., էջ 466: P. Willemart, L'Etat Armenien du Vaspourakan, "Miroir de l'histoire", N 207, Paris, 1967, էջ 72:

⁵⁹³ Տե՛ս Դ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 85:

⁵⁹⁴ Տե՛ս J. Markwart, Südarmenien..., էջ 459: Ս. Շալճյան, Վասպուրականի թագավորության պատմությունից, տե՛ս ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1949, թիվ 4, էջ 50: Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 134:

⁵⁹⁵ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 134:

⁵⁹⁶ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 281:

⁵⁹⁷ Տե՛ս Անանիա Մոկացի, Յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից, էջ 131: Տե՛ս նաև Սամվել Անեցի, էջ 99:

ԳԼՈՒԽ Զ

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳԱԳԻԿ ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ ՀԱՋՈՐԴՆԵՐԻ ՕՐՈՔ

Դերենիկ Արծրունին՝ Վասպուրականի թագավոր

Գագիկ Արծրունուն հաջորդեց նրա ավագ որդի Դերենիկը, որը թագավորեց 17 տարի և վախճանվեց, ըստ Ասողիկի, Նե, այսինքն՝ 958թ.⁵⁹⁸: Վ. Վարդանյանը հակված է Նե-ն սրբագրել Նե-ի, քանի որ 17 տարի թագավորելու դեպքում նա 958-ին մահանալ չէր կարող⁵⁹⁹: Այլ խոսքով, Դերենիկն իշխել է 15 տարի և իրոք մահացել է 958 թ.⁶⁰⁰: Անանիա Մոկացին Դերենիկին հայոց թագավոր չի համարում, այդ տիտղոսով պատվելով Աբաս Բագրատունուն⁶⁰¹: Եվ միանգամայն իրավացի է Վ. Վարդանյանը, որ չնայած իբն Միսկավայիցը նրան կոչում է «Հայաստանի կառավարիչ», սակայն դրա տակ նկատի ունի միայն Վասպուրականի թագավորության տարածքը⁶⁰²:

Դերենիկը հիմնականում շարունակեց հոր ներքին ու արտաքին քաղաքականությունը: Նա փորձեց աջակցել Ատրպատականի Սալարյան ամիրայի դեմ ըմբոստացած ուժերին, հատկապես քուրդ ցեղապետերին: Ըստ երևույթին, նա օժանդակեց 953թ. իշխանությունը վերադարձնելու Դայսամ իբն Իբրահիմի ելույթին, սակայն վերջինիս բախտի անիվը թեքվել էր դեպի մայրամուտ, և նա կրկին պարտություն կրեց: Պարտությունից հետո Դայսամը փախավ Վասպուրական, սակայն երբ Սալարյան Մարզուբանը Դայսամին բռնելու համար զորք ուղարկեց, նա, գուցե և Դերենիկի հորդորներով հեռացավ Միջագետք⁶⁰³: Անհաջող անցավ նաև Ատրպատականին տիրելու

⁵⁹⁸ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 281:

⁵⁹⁹ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 135:

⁶⁰⁰ Դերենիկի մահը 958 թ. է դնում նաև Անանիա Ա Մոկացի կաթողիկոսը, սակայն չի նշում թագավորելու թվականը, տե՛ս Անանիա Մոկացի, Յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից, էջ 140:

⁶⁰¹ Տե՛ս անդ, էջ 133:

⁶⁰² Տե՛ս Ibn Miskawayh, vol. IV, էջ 172:

⁶⁰³ Տե՛ս անդ, էջ 160:

Ղայսամի 956 թ. փորձը, որով նրա քաղաքական կարիերան ավարտվեց: Պարտություն կրելով Սալարյան Մարզուբանից՝ նա կրկին ապաստանեց Վասպուրականում, որի թագավորին, ինչպես հավաստում է Իբն Միսկավայիը, նա պահ էր տվել իր գանձերը⁶⁰⁴: Միայն թե մի բան պարզ չէ: Նա երկրորդ անգամ էր գանձերը պահ տալիս Վասպուրականի թագավորին, թե դեռ Գագիկ Արծրունու ժամանակներից էին դրանք գտնվում Վասպուրականում: Դերենիկի ատրպատականյան քաղաքականությունը, որն անշուշտ հեռահար խնդիրներ էր հետապնդում, դժբախտաբար ձախողվեց: Ինչպես Գագիկ Արծրունին, այնպես էլ արդեն Դերենիկը ստիպված եղավ ոչ միայն Ղայսամին հանձնել Մարզուբանին, այլև դառնալ նրա հարկատուն⁶⁰⁵: Մարզուբանն էլ իր հերթին, Ատրպատականի ներքին գործերին միջամտելու Արծրունիների փորձերին վերջ տալու համար գեղեցիկ քայլ կատարեց՝ 4 տարով Վասպուրականի թագավորությունն ազատելով հարկեր մուծելուց⁶⁰⁶: Ավելորդ է ասել, որ Սալարյան Մարզուբանին մեծ տհաճություններ էին պատճառել Արծրունիների կողմից Ղայսամ իբն Իբրահիմի ելույթները հովանավորելը, ուստի նա փորձեց այդ ճանապարհով Վասպուրականի թագավորին դուրս բերել իր թշնամիների ցուցակից:

Մարզուբանի հաշվարկները, այնուամենայնիվ, այնքան էլ ճիշտ դուրս չեկան, քանի որ Ղայսամի պարտությունից շատ չանցած՝ Մարզուբանից հաղթված և Դվինում հաստատված Շադդադյան Մուհամմադ ցեղապետն ապաստան գտավ Վասպուրականում՝ Դերենիկ Արծրունու մոտ⁶⁰⁷: Սակայն Դերենիկը չէր կամենում լիովին փչացնել իր հարաբերությունները Մարզուբանի հետ, ուստի, անտարակույս, նրա խորհրդով Մուհամմադը դիմեց Բյուզանդիային՝ օգնություն խնդրելով Սալարյանների դեմ պայքարում: Կայսրության վիճակն այնպիսին չէր, որ մտածեր աշխարհագրականորեն հեռու գտնվող Ատրպատականի ամիրայության դեմ կռվել, առավել ևս, որ մերձակա թշնամիները նշանակալից թիվ էին կազմում: Ուստի բյուզան-

դացիները լռություն պահպանեցին, իսկ մեկ տարի անց Շադդադյան Մուհամմադը Վասպուրականում մահացավ: Դերենիկի քաղաքականությունը շատ էլ հեռանկարային չէր, քանի որ Մուհամմադը տիրացել էր Դվինին և 953 թ. պարտության մատնել Աշոտ Գ Ողորմած թագավորին, որը փորձել էր ազատագրել այն: Այլ խոսքով, Դերենիկի քայլերն ինչ-որ տեղ միտվում էին համահայկական խնդիրներին: Փաստորեն, ապաստան տալով Մուհամմադին՝ Դերենիկը հակաբազրատունյաց քայլ կատարեց: Դերենիկի քաղաքականությունը հիմնովին կապված էր սխալ հաշվարկների վրա, քանի որ հոր մահից հետո Շադդադյան Մուհամմադի որդիները չկամեցան մնալ «անհավատների երկիր» Վասպուրականում և գերադասեցին հեռանալ ո՛չ ավել, ո՛չ պակաս իրենց թշնամու հողը՝ Ատրպատական, փաստորեն ծառայության անցնելով Սալարյաններին⁶⁰⁸:

Դերենիկ Արծրունին իրեն գահակից էր դարձրել եղբորը՝ Համագասպ-Աբուսահլին (ըստ արաբական աղբյուրների Համգա): Ղա հաստատում է Միսկավայիը՝ նշելով, որ Ղայսամ իբն Իբրահիմի մարդիկ, գալով Հայաստան, կարողացել էին ձեռք բերել հայոց թագավորների՝ Դերենիկ իբն Գագիկի, նրա եղբայր Համգայի, իբն-Սաբատի (Աբաս) և մյուսների հավատարմությունը⁶⁰⁹: Դերենիկը, պահպանելով իր ավագության իրավունքը, ավատատիրական կարգի համապատասխան, թագավորության տարածքը բաժանել է իր և եղբոր միջև:

Համագասպ-Աբուսահլի գահակալությունը

Համագասպ-Աբուսահլը միանձնյա իշխել է 958–968թթ.: Թերևս մտորումների տեղիք է տալիս Ասողիկի այն հաղորդումը, թե Դերենիկից հետո թագավորել է Աբուսահլի որդի Աշոտը⁶¹⁰: Վարդան վարդապետը հատուկ նշում է, որ Գագիկ Արծրունուց հետո թագավորել է՝ նրա որդի Դերենիկը, իսկ նրանից հետո՝ նրա եղբայր Աբուսահլը⁶¹¹: Ղա է հավաստում նաև Անանիա Ա Մոկացին⁶¹²: Համագասպ-Աբուսահլին

⁶⁰⁴ Տե՛ս անդ, էջ 172:

⁶⁰⁵ Տե՛ս V. Minorsky, նշվ. աշխ., էջ 519–520:

⁶⁰⁶ Տե՛ս անդ, էջ 520:

⁶⁰⁷ Տե՛ս V. Minorsky, Studies in Caucasian History, Cambridge University Press, 1953, էջ 12–13: Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Մունեաջիմ Բաշի, XI–XII դդ. անառն աղբյուրը Դվինի և Գանձակի Շադդադյանների մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», 6, Երևան, 1962, էջ 477–478:

⁶⁰⁸ Տե՛ս V. Minorsky, Studies in Caucasian History, էջ 12:

⁶⁰⁹ Տե՛ս Ibn Miskawayh, vol. IV, էջ 159:

⁶¹⁰ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 281: Տե՛ս նաև Մատթեոս Ուտայեցի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 8, 34:

⁶¹¹ Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 92:

⁶¹² Տե՛ս Անանիա Մոկացի, Յաղագս ապստամբության տանն Աղուանից, էջ 140:

հիշում է մեծանուն բանաստեղծ Գրիգոր Նարեկացին⁶¹³: Հասկանալի է, որ սկզբնաղբյուրների այդպիսի միանշանակության պայմաններում Ասողիկի տեղեկությունը կորցնում է արժեքը, առավել ևս, որ նա մեկ այլ կապակցությամբ 968թ. Վասպուրականի թագավոր է հիշում Համազասպ-Աբուսահլին, երբ Վահան Ա Սյունի կաթողիկոսը ապաստանել է նրա մոտ⁶¹⁴: Ի միջի այլոց, թե՛ Անանիա Ա Մոկացին և թե՛ Ստեփանոս Օրբելյանը Վասպուրականի թագավորին հիշում են միայն Համազասպ անունով՝ ինչ-ինչ շարժառիթներով բաց թողնելով կրկնակ Աբուսահլ անունը⁶¹⁵: Միսկավայիը նույնպես նրան հիշում է Համազասպ անունով, սակայն արաբականացված Համզա գրությամբ⁶¹⁶:

Համազասպ-Աբուսահլի ժամանակ որոշակիորեն նկատվում է Բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականության ակտիվացում: Կայսրությունը բոլոր թույլատրելի և անթույլատրելի միջոցներով աշխատում էր հաստատվել Կենտրոնական Հայաստանում: Եթե դեռևս 949թ. Կարնո քաղաքի նվաճումը և տեղի արաբական ամիրայության ոչնչացումն անմիջականորեն չէին շոշափում Վասպուրականի թագավորության շահերը, ապա 966 կամ 967 թթ. Բյուզանդիային Տարոնի միացումը Վասպուրականի թագավորությունը հարավ-արևմուտքում սահմանակից դարձրեց կայսրությանը՝ այն վերածելով նաև բյուզանդական իշխանությունների մեծ քաղաքականության խաղաքարտի: Եթե կայսրությանը հաջողվեր իր ազդեցության տակ առնել Վասպուրականի թագավորությունը, իսկ հաջողության դեպքում՝ գրավել այն, ապա Բագրատունիների թագավորությունը հարավից ևս կանցներ նրա աքցանի մեջ: Հարկ է ասել, որ բյուզանդական արքունիքն առաջնորդվում էր այն սկզբունքով, որ բոլոր այն հողերը, որ երբևիցե մտել էին Բյուզանդիայի մեջ, վաղ թե ուշ պետք է անպայման գրավվեին իր կողմից: Իհարկե, դա բնավ չէր նշանակում, որ կայսրությունը չի փորձելու է՛լ ավելի ընդարձակելու իր նվաճումները Հայաստանում: Սակայն սկզբի համար Բյուզանդական կայսրությունը նպատակակետ էր համարում և Սասանյան Պարսկաստանի միջև

Հայաստանի 591թ. բաժանման սահմանագիծը: Ճիշտ է, Վասպուրականի թագավորության տարածքը դուրս էր այդ գծից, բայց կյանքը ցույց տվեց, որ Բյուզանդիան ամեն գնով փորձելու է տիրել Վասպուրականի թագավորությանը, անգամ Դանայան նվեր մատուցելու գնով:

Համազասպ-Աբուսահլ Արծրունին հիանալի գնահատում էր ստեղծված կացությունը և հասկանալով, որ կայսրության կողմից Տարոնի ռազմակալումը սարերի հետևում չէ, փորձեց կարգավորել հարաբերությունները նրա հետ: Այդ նպատակով նա դեռևս 965թ. Պանդալեոն քահանային, իբրև թե Պետրոս և Պողոս առաքյալների նշխարքը Վասպուրական բերելու նպատակով, ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս⁶¹⁷: Որ դա միանգամայն ձևական բնույթ էր կրում, դժվար չէ կռահել, քանզի նա կարող էր հիշյալ առաքյալների նշխարքը ձեռք բերել Կոզովտից, որտեղ այդ ժամանակ դրանք ամփոփված էին⁶¹⁸: Հիմնական նպատակը, անտարակույս, կայսրության հետ հարաբերությունների մշակումն էր:

Հարկ է խոստովանել, որ բյուզանդական առաջխաղացումը խառնում էր Հայաստանի քաղաքական և դավանաբանական դաշտը: Հայոց կաթողիկոս Վահան Ա Սյունին այդ պատճառով նույնիսկ հարեց քաղկեդանականության և դրա համար եկեղեցականների կողմից զրկվեց հայրապետական աթոռից: Նա աթոռանկ արվեց Անի մայրաքաղաքում 968 թ. կայացած եկեղեցական ժողովի որոշմամբ: Դրանից հետո Վահանը փախավ Վասպուրականի թագավորություն ու հյուրընկալվեց Համազասպ-Աբուսահլ արքայի կողմից: Նրա աթոռանկության հարցում վճռական եղավ Աշոտ Գ Ռդորմած թագավորի բռնած դիրքը⁶¹⁹: Նորընտիր Ստեփանոս Գ Սևանցի կաթողիկոսը ժողովի որոշմամբ մեկնեց Աղթամար՝ Համազասպին հանդիմանելու աթոռանկ արված Վահանին ապաստան տալու համար: Արդյունքն առավել քան տարօրինակ եղավ: Նրան ոչ միայն ականջ չարին, այլև բանտարկեցին Աղթամարում⁶²⁰: Համազասպ-Աբուսահլ թագավորի այդ քայլը թեև մի կողմից ժեստ էր կայսրությանը, սակայն նրա հիմնական նպատակը հայոց կաթողիկոսարանը կրկին Աղթամար վերադարձնելն էր, ուստի Վահանը ճանաչվեց օրինական կաթողիկոս,

⁶¹³ Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Ա, Անթիլիաս, էջ 135–136:

⁶¹⁴ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 182:

⁶¹⁵ Տե՛ս Անանիա Մոկացի, Յաղագս ապստամբության տանն Աղուանից, էջ 140: Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 288:

⁶¹⁶ Տե՛ս Ibn Miskawayh, vol. IV, էջ 159:

⁶¹⁷ Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Ա, էջ 15 117–118:

⁶¹⁸ Տե՛ս «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանի Մխիթարեանց ի Վիեննա», էջ 13:

⁶¹⁹ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 181–188: Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 289:

⁶²⁰ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 182:

իսկ Ստեփանոս կաթողիկոսը տեղափոխվեց Անձախիժոր գավառի Կոտոր բերդ, որտեղ էլ մահացավ՝ փաստորեն առանց հովվապետելու: Դրան մեծապես նպաստեցին բանտային ծանր պայմանները, որպիսիք նրա համար ստեղծվել էին Համազասպ-Աբուսահլի կողմից, ինչու՞ ոչ, գուցե և Վահան կաթողիկոսի խնդրանքով: Սակայն վերջինս էլ առանձին հաջողության չհասավ, քանի որ նույն տարում նա էլ կնքեց իր մահկանացուն:

Համազասպ-Աբուսահլ թագավորը ո՛չ քաղկեդոնական էր և ո՛չ էլ մտորում էր դառնալ: Եվ ընդհանրապես ոչ մի փաստ չի խոսում այն մասին, որ Վասպուրականի թագավորության գոյության ամբողջ շրջանում քաղկեդոնականությանը հարելու քայլեր են կատարվել: Բոլորովին հիմնագուրկ է այն կարծիքը, թե Գրիգոր Նարեկացին, որ 968 թ. ընդամենը 10 տարեկան էր⁶²¹, եղել է Վահան Ա Սյունի կաթողիկոսի համախոհը և պաշտպանը քաղկեդոնականության հարցերում⁶²²: Զխորանանք մանրամասների մեջ, որոնք թերևս հետագա ուսումնասիրողների համար Կղամես Գալանոսի թողած ազդեցության հետևանք էին և հարցի պարզաբանման տեսակետից առանձին հետաքրքրություն չեն ներկայացնում: Լոկ նշենք, որ Վահան Ա Սյունեցու Վասպուրական գալը Համազասպ-Աբուսահլ արքայի համար Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը կրկին Աղթամար տեղափոխելու հարմար առիթ էր: Առանց դրա էլ նա, ինչպես տեսանք, փորձել էր կարգավորել իր հարաբերությունները կայսրության հետ, իսկ աթոռանկ կաթողիկոսին հովանավորելը, բացի կաթողիկոսությունն Աղթամար տեղափոխելու նպատակից, կարող էր արտաքին ցույց լինել կայսրության համար, թե Վասպուրականի թագավորն իր հովանավորության տակ է առնում քաղկեդոնական կաթողիկոսին:

Բյուզանդական դիվանագիտությունն առավել քան փորձառու էր, որ այդ խայծը կուլ տար: Պատահական չէ, որ հենց 968թ. բյուզանդական զորքերը շարունակեցին առաջխաղացումը Հայաստանում և որոշակի վտանգ ստեղծեցին Վասպուրականի թագավորության համար⁶²³: Համազասպ-Աբուսահլ թագավորը

հավանաբար կրկին դիմեց Պանդալեոնի օգնությանը, որը հայերենին քաջ տիրապետող հույն էր և հմուտ թարգմանիչ: Թե ինչ արդյունք տվեց Պանդալեոնի միջնորդությունը, դժվար է ասել: Պարզ է միայն, որ նա մեծ հարգանք էր տածում Համազասպ-Աբուսահլի նկատմամբ և նրան կոչում էր «երկրորդ տիեզերակալ» թագավոր, «արքայից արքա մեծ պետութեանս տանս Հայոց»⁶²⁴: Ուշագրավ է մի այլ հանգամանք: Նա Համազասպ-Աբուսահլին համարում է «երկրորդ տիեզերակալ»՝ փաստորեն առաջինի պատիվը վերապահելով Բագրատունիներին: Որքան էլ մեծ էին հակասությունները Բագրատունյաց և Արծրունյաց տների միջև, քանի որ Արծրունիները չէին ուզում հրաժարվել Հայաստանում առաջնության հասնելու մտքից, այնուամենայնիվ, արտաքին վտանգը երկուսին էլ ստիպեց մերժենալ ու համագործակցել: Ավելին, Արծրունիներն ավելի ու ավելի հայտնվեցին Բագրատունիների ազդեցության ոլորտում:

Վասպուրականն Աշոտ Արծրունու գահակալման շրջանում

Համազասպ-Աբուսահլը մահացավ 968-ին և թաղվեց տոհմական դամբարանում: Նրան փոխարինեց որդին՝ Աշոտը, որը, ըստ Ասողիկի, թագավորեց 22 տարի և վախճանվեց ՆԼԹ կամ 990թ.⁶²⁵: Չնայած Բագրատունիների հետ ընդհանուր մերժեցմանը՝ նա նույնպես իրեն համարել է «շահնշահ», թերևս ավանդույթի ուժով⁶²⁶: Հայտնի փաստ է, որ «շահնշահերի» իրավունքը Բագրատունիներին էր, և Աշոտ Գ Ողորմածը կրում էր այդ տիտղոսը: Ուստի մնում է ենթադրել, որ Աշոտ Արծրունին ընդամենը Վասպուրականի թագավոր էր, որը, սակայն, Գագիկ Արծրունուց սկսած՝ ավանդույթի ուժով շարունակում էր կրել կամ փորձում էր իրեն համարել «շահնշահ Հայոց», այսինքն՝ «արքայից արքա»⁶²⁷: Այսպես թե այնպես, հավանաբար Բագրատունիներն ըստ երևույթին հաշտվել էին այն մտքին, որ Արծրունիներն իրենց կոչում են շահնշահ, քանի որ Աշոտ Գ Ողորմածի դուստր Հռիփսիմեն Ս. Ստեփանոս Նախավկայի վանքին 981թ. թողած կտակագրում, այնուամենայնիվ, Աշոտ Արծրունուն պատվում է «շահնշահ»

⁶²¹ Տե՛ս Մ. Աբեդյան, Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1968, էջ 576:

⁶²² Տե՛ս Fr. Tournebise, եշվ. աշխ., էջ 153:

⁶²³ Տե՛ս Karl Leonhardt, Kaiser Nicephorus II Phokas und die Hamdaniden, Halle-Wittenberg, 1887,

⁶²⁴ Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Ա, էջ 177:

⁶²⁵ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 281:

⁶²⁶ Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 92: Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Ա, էջ 117:

⁶²⁷ Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Ա, էջ 117:

տիտղոսով: Սակայն այն փաստը, որ նույն կտակագրում Աշոտ Արծրունին համարվում է նաև «իշխող մեծի տերութեան արեւելից և հարաւոյ Հայոց»⁶²⁸, ցույց է տալիս, որ նա համարվում է միայն Վասպուրականի թագավոր:

Թե ինչքան է Աշոտ Արծրունին Վասպուրականում միանձնյա տիրապետել, հայտնի է: Կարելի է թերևս ենթադրել, որ X դարի 70-ական թվականներից նրան գահակցել են եղբայրներ Գուրգենը և Սենեքերիմը⁶²⁹: Համենայնդեպս, 977 թ. Գուրգենն ու Սենեքերիմն Աշոտի հետ միասին Գրիգոր Նարեկացու կողմից որպես թագավոր են հիշվում: Սակայն շահնշահի տիտղոսն ըստ այդ տեղեկության, կրել է միայն Աշոտ Արծրունին⁶³⁰: Հայտնի է նաև, որ Սենեքերիմի տիկին Խուշուշը Վարազավանքի Ս. Սովիա եկեղեցու արձանագրության մեջ ամուսնուն հիշատակում է «արքա» տիտղոսով⁶³¹: Վիճակը մի փոքր այլ է Վարդան վարդապետի մոտ, որը երեք եղբայրներին էլ թագավոր է հիշում⁶³²: Սակայն դա շատ կարևոր է, քանի որ նա շատ ավելի ուշ ժամանակների պատմիչ է: Գրիգոր Նարեկացու կողմից Գուրգենի առանձին թագավոր հիշատակվելը կամ Մատթեոս Ուռհայեցու հաղորդմամբ 974թ. որպես Վասպուրականի թագավոր Սենեքերիմի հիշվելը ոչինչ չեն նշանակում, քանի որ Նարեկացին 977թ. Գուրգենին հիշում է որպես իր մեկենասի և կարիք չունեցող մյուսներին հիշատակելու⁶³³: Մատթեոս Ուռհայեցին էլ, կապված որոշակի իրողության հետ, նույնպես հիշատակում է միայն Սենեքերիմին⁶³⁴: Վերջինս որպես Վասպուրականի թագավոր հիշվում է նաև 986թ.⁶³⁵:

Աշոտ Արծրունու գահակալության շրջանում Վասպուրականի թագավորությունը, այնուամենայնիվ, չկարողացավ շրջանցել բյուզանդա-արաբական հակամարտությունը: Բյուզանդական հայագի կայսր Հովհան Չմշկիկը 974թ. արշավեց Միջագետք, կամենալով

գրավել Ամիդ և Բաղդադ քաղաքները: Կայսեր համար դա սրբազան պատերազմ էր, հետևաբար, պետք է դրան մասնակցեին մյուս քրիստոնեական ուժերը, մասնավորապես հայոց թագավորների բանակները: Մինչև արշավանքն սկսելը նա ժամանեց Տարոն ու Հարք, որտեղ նրան ներկայացան Գուրգեն և Սենեքերիմ Արծրունիները, ինչպես նաև Սասունի իշխանը⁶³⁶: Կայսրը նրանց հետ պայմանագրեր կնքեց և այնուհետև շարժվեց Տարոն՝ բանակ դնելով Մուշ քաղաքի մոտ⁶³⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, Աշոտ Արծրունին չգնաց կայսեր հետ հանդիպելու: Թերևս դա պետք է բացատրել նրա զգուշավոր դիրքով և իր խաղաթղթերը ժամանակից շուտ չբացելու մտադրությամբ, քանի որ կայսեր նախորդ տարվա արշավանքն ավարտվել էր ծախողմամբ, և նա չէր կարողացել գրավել Ամիդը⁶³⁸: Ավելին, ասել, թե Աշոտ Արծրունին շատ էր ոգևորված բյուզանդացիների առաջխաղացմամբ, չի կարելի: Դա անմիջապես սպառնալիք էր ստեղծում հենց իր թագավորության համար ոչ միայն կայսրության, այլև Վասպուրականի թագավորների յուրաքանչյուր քայլին հետևող արաբական ամիրաների կողմից: Իսկ չէ՞ որ 966/967 թ. հենց Հովհան Չմշկիկն էր նվաճել Տարոնը՝ դոմեստիկոսի պաշտոնում⁶³⁹:

Չնայած ձեռք բերված որոշակի հաջողություններին, որոնց մասին կայսրը գրել է հայոց թագավոր Աշոտ Գ Ողորմածին, արշավանքի հիմնական նպատակը՝ գրավել Միջագետքը, չհաջողվեց, և Հովհան Չմշկիկը ստիպված եղավ վերադառնալ Կոստանդնուպոլիս, որն սպառնում էին բուլղարները: Նրանք ներխուժել էին Հունաստան՝ ձգտելով կայսրությանը գրկել բալկանյան տիրույթներից⁶⁴⁰: Կայսեր այդ վիճակը միայն ակտիվացրեց Վասպուրականի թագավորությանը սահմանակից ամիրայություններին: Գողթն գավառին տիրացած Աբուտուլուփը (Աբու Դուլաֆ) 983թ. ներխուժեց Ճուաշոտ գավառ և «ի տեղին, որ կոչի Բակեար» պարտության մատնեց Ապղարիք իշխանի

⁶²⁸ Անդ, էջ 139:

⁶²⁹ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 141:

⁶³⁰ Տե՛ս Գրիգոր Նարեկացի, Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1840, էջ 386–387:

⁶³¹ Տե՛ս Ե. Լալեան, Վասպուրական, «Ազգագրական հանդես», գիրք XXI, Թիֆլիս, 1911, էջ 66:

⁶³² Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 92:

⁶³³ Տե՛ս Գրիգոր Նարեկացի, Մատենագրութիւնք, էջ 290–291: Տե՛ս նաև Գ. Չովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Ա, էջ 135–136:

⁶³⁴ Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 17:

⁶³⁵ Տե՛ս «Յուցակ հայերեն ձեռագրաց Մխիթարեանց Մատենադարանին ի Վիեննա», էջ 77, հ. Բ, կազմեց հայր Չամգասապ Ոսկեան, Վիեննա, 1963, էջ 557: F. Conybeare, A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum, London, 1913, էջ 261: «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Ս. Հակոբեանց», էջ 142:

⁶³⁶ Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 17:

⁶³⁷ Տե՛ս անդ, էջ 18:

⁶³⁸ Տե՛ս անդ, էջ 15–16:

⁶³⁹ Տե՛ս E. Honigmann, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen, Bruxelles, 1935, էջ 148–149:

⁶⁴⁰ Տե՛ս G. Moravcsik, Byzantinoturcica, I, Die byzantinischen Quellen zur Geschichte der Turkvölker, Berlin, 1958, էջ 110:

կողմից ղեկավարվող Արծրունյաց զորքերին⁶⁴¹: Բախման վայրը Մատթեոս Ուռհայեցին կոչում է «Բակ»⁶⁴²: Սակայն թշնամին հետ դարձավ, և արշավանքի հետևանքները շատ մեծ չեղան:

Շատ ավելի վտանգավոր էր Ատրպատականին տիրացած Ռավվադյան Աբլիաձ (Աբու-լ-Հայջա) ամիրայի 988թ. արշավանքը դեպի Վասպուրական: Արշավանքի պատրվակ ծառայեց Հերի ամիրայի որդու հետ կապված միջադեպը: Հերի ամիրայի որդին առևանգում է Հեր քաղաքի մերձակայքում խաղացող հայ մանուկներին: Իրերի բերումով դեպքի վայրում գտնվող հայ զորական Սարգիսը պահանջում է մանուկներին ազատ արձակել: Կոպիտ մերժում ստանալով՝ նա սպանում է Հերի ամիրայի որդուն և ազատ արձակում երեխաներին: Հերի ամիրան այս առիթով Աբլիաձին գրգռում է Վասպուրականի թագավորության դեմ, խոստանալով անգամ նրան հանձնել Հեր քաղաքը, եթե լուծվի իր որդու արյան վրեժը: Ուշադրություն է գրավում երկու հանգամանք: Առաջինը, որ հայ երեխաներն ազատ խաղում էին Հերի մերձակայքում, և որ այդտեղ է գտնվել հայ զորականը, որը և ազատել է երեխաներին: Մեր կարծիքով, Հերի ամիրայությունը կրկին հայտնվել էր Վասպուրականի ենթակայության ներքո, իսկ հայ զորականի հիշատակությունը հավաստում է, որ Արծրունյաց արքան այդտեղ ինչ-որ զորամաս ուներ: Պատահական չէ, որ Հերի ամիրան խոստանում էր Հերը տալ Աբլիաձին: Վերջինս, որ լոկ Վասպուրականի թագավորության վրա հարձակվելու հարմար առիթ էր փնտրում, խոստանում է մարդաթափ անել Վասպուրականը և զորքով շարժվում է դեպի Արծրունյաց տիրույթներ: Սակայն նա նույն օրն առավոտյան մահանում է, և արշավանքը ձախողվում է⁶⁴³:

Հիշյալ իրադարձությանն անդրադարձել է նաև Մատթեոս Ուռհայեցին, որի խոսքով Անձևացյաց թագավոր Դերենիկն իր Աբլա-րիբ սպարապետին շնորհագրկում է և նրա պաշտոնը հանձնում Սարգսին: Այդ պատճառով մեծապես վիրավորված Աբլարիբն այլազգիներին հրահրում է հարձակվել Անձևացիքի վրա: Թշնամին գերում է Դերենիկին, որը տարվում է Հեր՝ Աբլիաձ Ռավվադյանի մոտ:

Սակայն դրա համար Աբլարիբը խղճի խայթ է զգում և գալիս ազատում է թագավորին⁶⁴⁴: Ուռհայեցին այս դեպքը դնում է 976թ., իսկ Ասողիկը՝ 988-ին: Ըստ որում, Աբլարիբն Ասողիկի կողմից որպես Վասպուրականի իշխանաց իշխան հիշվում է 983 թ. դեպքերի հետ կապված: Ուստի պետք է ենթադրել, որ Ուռհայեցու նկարագրած դեպքը չի առնչվում Ասողիկի հիշած իրադարձությանը: Ս. Շալճյանը Մատթեոս Ուռհայեցու նկարագրած դեպքը թվագրում է 1003-ով⁶⁴⁵: Վ. Վարդանյանը կարծում է, որ դրանք ավելի վաղ են կատարվել⁶⁴⁶: Ցավոք, վիճակն այնպիսին է, որ արմատական հետևություն կատարելը պարզապես անհնարին է: Հարցը պահանջում է հստակ քննություն, քանի որ Մատթեոս Ուռհայեցու հիշած դեպքը կարող էր էլ ավելի վաղ կատարվել: Համենայնդեպս, հիշյալ շրջանում Դերենիկ անունով թագավոր Վասպուրականում չի հիշատակվում: Թերևս ճիշտ է Ս. Չամչյանը, երբ հիշյալ Դերենիկին նույնացնում է Արծրունյաց թագավոր Դերենիկի հետ⁶⁴⁷: Վ. Վարդանյանը դրան համաձայն չէ, քանի որ Արծրունյաց թագավոր Դերենիկը թագավորել է ոչ թե Անձևացիքում, այլ ամբողջ Վասպուրականում⁶⁴⁸ և այն էլ ավելի վաղ (943–958): Անշուշտ, ընդունելի են նաև Վ. Վարդանյանի առարկումները: Սակայն հստակ է, որ Դերենիկի սկզբնական կալվածքները կարող էին գտնվել Անձևացիքում և այդ պատճառով էլ նրան սխալմամբ կարող էին կոչել Անձևացիքի թագավոր: Եվ վերջապես, ժամանակագրական խախտումներն այնքան էլ հազվագյուտ բան չեն Մատթեոս Ուռհայեցու երկի համար:

Սենեքերիմը Վասպուրականի վերջին թագավոր

Աշոտի մահից հետո իշխանության գլուխ եկավ Սենեքերիմը, որի գահակիցն էր Գուրգենը: Շատ հնարավոր է, որ Սենեքերիմն առաջին պլան մղվեց Աշոտ Արծրունու կտակով⁶⁴⁹: Նրա թագավորության հենց սկզբում Վասպուրականը ենթարկվեց Ատրպատականի Մամլան ամիրայի հարձակմանը: Խնդիրն այն է, որ հայ-վրացական զորքերը

⁶⁴⁴ Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 31–33:

⁶⁴⁵ Տե՛ս Ս. Շալճյան, նշվ. աշխ., էջ 61–62:

⁶⁴⁶ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 145:

⁶⁴⁷ Տե՛ս Ս. Չամչյան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 826: Ս. Օրմանեան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 1083: Ն.

Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երևան, 1948, էջ 20–21:

⁶⁴⁸ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 145:

⁶⁴⁹ Տե՛ս անդ:

⁶⁴¹ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 189–190:

⁶⁴² Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 33: Մանր ժամանակագիր Հովհաննես Ավագերեցը եույնպես այն կոչում է Բակ, տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», XIII–XVIII դդ., հ. Բ, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 26:

⁶⁴³ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 200:

գրավել էին Մանագկերտը՝ առաջ բերելով մահմեդականների գալույթը: Ուստի Մամլանը 998թ., բոլորովին հաշվի չնստելով Վասպուրականի թագավորության հետ, նրա տարածքով իր զորքերը շարժեց դեպի Ապահունիք: Սենեքերիմը ոչնչով չկարողացավ խանգարել Մամլանին, որի զորքը նույն տարում Ծմբո գյուղի մոտ պարտվեց հայ-վրացական բանակներից⁶⁵⁰, որոնց ղեկավարում էր Անիի թագավորության սպարապետ Վահրամ Պահլավունին: Արծրունիները չմասնակցեցին Ծմբոյի ճակատամարտին, որը Վ. Վարդանյանը բացատրում է Վասպուրականի վրա Մամլանի գործադրած ճնշումով⁶⁵¹: Ավելի շուտ, Սենեքերիմն անակնկալի էր եկել և չկարողացավ ոչ միայն թշնամուն խանգարել, այլև մասնակցել Ծմբոյի ճակատամարտին:

Ապահունիքը գրավել էր Տայքի տիրակալ Դավիթ Կուրապաղատի կողմից, որը Ծմբո գյուղի ճակատամարտից 2 տարի անց մահացավ: Նա այն իր հիմնական տիրույթների հետ կտակել էր Բյուզանդիային, որի կայսրն այդ շրջանում հայազգի Բարսեղ (Վասիլ) Բ-ն (976-1025) էր: Երբ Տայքում հակաբյուզանդական ելույթներ եղան, նա 1003թ. մեծ բանակով շաժվեց Հայաստան՝ կտակն իրագործելու⁶⁵²: Վասիլ Բ-ը կամենում էր ոչ միայն տիրել Դավիթ Կուրապաղատի հողերին, այլև իր իշխանությունը հաստատել հայկական թագավորությունների վրա, իրեն ենթարկել Վիրքը և այսրկովկասյան մյուս թագավորությունները: Սկզբում նրա զորքերը մտան Հարք և Ապահունիք, որտեղ նրան ներկայացավ Սենեքերիմ Արծրունին, իսկ շատ չանցած՝ նաև նրա եղբայր Գուրգենը: Բարսեղ Բ-ն իրեն հատուկ խորամանկությամբ դաշինք կնքեց նրանց հետ, բազմաթիվ ընծաներ տվեց և անգամ հրովարտակ ուղարկեց մերձակա ամիրաներին, որ չասպատակեն և հարկի տակ չառնեն Վասպուրականը⁶⁵³:

Դեռևս Գագիկ Արծրունին, նպատակ ունենալով չեզոքացնել հարևան արաբական ամիրայություններից եկող վտանգը, կամենում էր գրավել Վանա լճի ավազանը խլաթ քաղաքով, Մանագկերտն ու

Արձեշը և դրանով իսկ ամրացնել թագավորության սահմանները⁶⁵⁴: Այժմ կայսրը սպառնաց մահմեդական ամիրայություններին, որոնք հազիվ թե ճանաչել էին Բարսեղ Բ-ի գերակայությունը⁶⁵⁵: Առավել ևս շատ կասկածելի է, որ դրանք, ընդունած լինեին Արծրունիների գերիշխանությունը, ինչպես ենթադրել է Վ. Վարդանյանը⁶⁵⁶, քանի որ կայսեր կամքն առանց զենքի գործադրման առանձին արժեք չուներ մահմեդական ամիրայությունների համար: Կայսրը, թեկուզև ժամանակավորապես, ուժեղացրեց Արծրունիների Վասպուրականի թագավորությունը՝ նրա կազմի մեջ մտցնելով Վանա լճի ավազանի լճից հյուսիս և արևմուտք ընկած հողերն Ապահունիք գավառով: Այդ է ապացուցում այն փաստը, որ հայսմավուրքներից մեկի համաձայն՝ 1021թ. Արծրունյաց թագավորության կազմում էին նաև խլաթը, Մանագկերտը, Արձեշը, Արծկեն և հարակից շրջանները⁶⁵⁷: Ճիշտ է, այս տեղեկությունը վիճարկվել է⁶⁵⁸, սակայն ոչ մի կասկած չի հարուցում, որ կայսրը 1003թ. կամ գուցե արդեն 1000թ. հիշյալ շրջանները որպես դանայան նվեր մատուցեց Արծրունիներին:

Հաշվարկը շատ պարզ էր: Ճիշտ է, դրանք մտնում էին Վասպուրականի թագավորության կազմի մեջ, սակայն Արծրունիներին տրվում էին պայմանական հողատիրության սկզբունքով, ինչպես ժամանակին արվել էր Դավիթ Կուրապաղատի Տայքի իշխանության նկատմամբ: Հասկանալի է, որ այդ հողերն ստանալու համար Վասպուրականի թագավորը պետք է ընդուներ կայսեր գերակայությունը, այլ խոսքով՝ դառնար նրա հավատարիմը կամ ստորական, որը միջանկյալ փուլ էր բյուզանդացիների համար գրավելու այդ երկրամասը: Այսպես թե այնպես, այդ հողերը տրվեցին Արծրունիներին, որի շնորհիվ Վասպուրականի թագավորությունը նշանակալից ընդլայնվեց և ուժեղացավ:

Է. Հոնիգմանը ենթադրել է, որ Բարսեղ Բ-ը խլաթը, Մանագկերտը և վերը հիշատակված շրջանները խոստացել էր Դավիթ

⁶⁵⁴ Տե՛ս «Ցուցակ ձեռագրաց Մշոյ Ս. Առաքելոց-Թարգմանչաց վանքի և շրջակայից», կազմեցին Սահակ Մուրատեան եւ Նազարեթ Մարտիրոսեան, Երուսաղեմ, 1967, էջ 196, 209:

⁶⁵⁵ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 146:

⁶⁵⁶ Տե՛ս անդ. էջ 146-147:

⁶⁵⁷ Տե՛ս «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մխիթարեանց Մատենադարանի ի Վիեննա», էջ 100:

⁶⁵⁸ Տե՛ս J. Markwart, Südarmenien..., էջ 473: E. Honigmann, Die Ostgrenze..., էջ 169: M. Thierry, Notes de géographie historique sur le Vaspurakan, "Revue des études byzantines", t. XXXIV, 1976, էջ 171, ծան. 65:

⁶⁵⁰ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 271-273:

⁶⁵¹ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 145:

⁶⁵² Տե՛ս N. Adonz, նշվ. աշխ., էջ 306:

⁶⁵³ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 277, 281: Մատթեոս Ոսեայեցի, էջ 42: Ոսեայեցին իրոք գրում է կայսեր և Սենեքերիմ թագավորի միջև կնքված դաշինքի մասին, (տե՛ս Մատթեոս Ոսեայեցի, էջ 42):

Կուրապաղատին, ուստի չէր կարող այդ վայրերը նրան չհանձնել⁶⁵⁹։ Այս միտքն ընդհանրապես ճիշտ է, բայց չմոռանանք, որ դրանց հանձնումը կատարվեց միայն Դավիթ Կուրապաղատի մահից հետո։ Սակայն Վ. Հարությունովա-Ֆիդանյանը հնարավոր է համարում դրանց հանձնվելը Վասպուրականին⁶⁶⁰։ Միակ խանգարող հանգամանքն այն է, որ ըստ Արիստակես Լաստիվերտցու, Արճեշը Վասպուրականին է միացրել Նիկեփոր Կոմնենոսի կողմից, որը 1022 թվից Վասպուրականի կատեպանն էր⁶⁶¹։ Սակայն մենք չենք ուզում տեսնել, որ Սենեքերիմի կողմից թագավորությունը Բյուզանդիային հանձնելուց հետո ինչ վարչական փոփոխություններ եղան։ Դրանք, ամենայն հավանականությամբ, Վասպուրականի կազմից հանվեցին, և միայն Արճեշը 1022թ. միացվեց Վասպուրականի կատեպանությանը։

Կա ևս մի հարց, որ պատասխանի է սպասում. երբևիցե Սասունը մտնի է Արծրունիների Վասպուրականի թագավորության մեջ, թե՞ ոչ։ Համենայնդեպս, ըստ մի ձեռագրի հիշատակարանի՝ Սենեքերիմյանները տիրում էին նաև ոչ միայն Սասուն, այլև Խույթ գավառին⁶⁶²։ Հենվելով Մատթեոս Ուռհայեցու մի տեղեկության վրա, որ 973թ. բախում է տեղի ունեցել բյուզանդական զորքերի և Սասունի միջև⁶⁶³, Վ. Վարդանյանը ենթադրել է, որ դրանից հետո Սասունի տերերն ընդունել են Արծրունիների գերիշխանությունը՝ թերևս փորձելով խուսափել կայսրությանը բռնակցված Տարոնի ճակատագրից։ Նրա կարծիքով, ընդունելով Վասպուրականի թագավորության հովանավորությունը, Սասունն ու Խլաթը նաև ձերբազատվում էին հարևան ամիրայությունների ոտնձգություններից⁶⁶⁴։

Այս ամենը շատ ճշմարտանման է հնչում, սակայն չմոռանանք, որ աշխարհագրական տեսակետից դրա համար բավարար պայմաններ չկային։ Ամենից առաջ, Վասպուրականի թագավորությունն

անմիջական սահման չունեցավ Սասունի հետ։ Մահմեդական ամիրայության ձեռքին էր գտնվում Բաղեշ քաղաքն իր շրջակայքով, որի հետևանքով Սասունը կտրված էր Վասպուրականի թագավորությունից։ Չմոռանանք նաև, որ ձեռագրի հիշատակարանում խոսքը ոչ թե Արծրունիների, այլ Սենեքերիմյանների մասին է, իսկ հայտնի է, որ Սասունի տերերը նույնպես իրենց համարում էին Սենեքերիմյաններ, քանի որ իրենց սերված էին համարում Սենեքերիմի հաջորդ Սանասարից։ Հազիվ թե կարելի է համաձայնել Վ. Վարդանյանի այն մտքին, թե դրանով Սասունը գերծ էր մնում հարևան ամիրայությունների ոտնձգություններից։ Եթե այդպես լիներ, ապա Վասպուրականի թագավորությունն ինքը չէր ենթարկվի հարևան ամիրայությունների հարձակումներին։ Պարզապես Սասունը բավականին հզոր էր, արպեսգի իրեն պաշտպանի, իսկ շատ ավելի ուշ այնտեղ իշխող Թոռնիկյաններն ի վիճակի էին անգամ 40-հազարանոց զորք դուրս բերել օտար զավթիչների դեմ։

1003թ. (ըստ հայկական թվականի՝ ՆԾԲ – Հ. Բ.) Սենեքերիմը դարձավ Վասպուրականի թագավորության միանձնյա տիրակալ, քանի որ նրա եղբայր Գուրգենը մահացավ։ Ըստ Ասողիկի՝ Սենեքերիմը դրանից հետո իշխեց 20 տարի⁶⁶⁵։ Վասպուրականում Սենեքերիմն իշխել է մինչև 1021թ., ուստի Վ. Վարդանյանը հակված է Ասողիկի հիշած ՆԾԲ թիվը սրբագրել ՆԾ (450), որով Գուրգենի մահն ընկնում է 1001 թվին⁶⁶⁶։ Անկախ հեղինակի հիմնավորման փորձերից, կարծում ենք, որ Ասողիկի նշած թվականը պետք է ընդունել, քանի որ պատմիչը նրա գահակալությունը չի պայմանավորում Վասպուրականի թագավորության վերացմամբ, այլ Սեբաստիայում նրա մահով։ Քանի որ Սենեքերիմի թագավոր լինելը բյուզանդացիների կողմից ձևականորեն ճանաչվում էր, օրենքի առաջ նա դեռ շարունակում էր թագավոր համարվել։

Սենեքերիմը սկզբնաղբյուրներում շատ հաճախ է հիշատակվում։ Մասնավորապես, նա հանրահայտություն է ձեռք բերում 1021թ. Սեբաստիա տեղափոխվելու կապակցությամբ։ Եվ եթե բյուզանդական հեղինակները, ելնելով պետական արարողակարգից, հայոց թագավորին մշտապես հիշում են «իշխան» կամ «իշխանաց իշխան»

⁶⁵⁹ St' u E. Honigmann, Die Ostgrenze..., էջ 157, ծան. 3:

⁶⁶⁰ St' u B. Арутюнова-Фиданян, Фема Васпуракан, "Византийский временник", т. XXXVIII, М., 1977, էջ 84:

⁶⁶¹ St' u «Պատմութիւն Արիստակեսի Լաստիվերտցու» (այսուհետև՝ Արիստակես Լաստիվերտցի), աշխատասիրությամբ Կ. Յուզբաշյանի, Երևան, 1963, էջ 40-41:

⁶⁶² St' u «Ցուցակ ձեռագրաց Մշոյ Ա. Առաքելոց-թարգմանչաց վանքի», էջ 197: Հմմտ. «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մխիթարեանց Մատենադարանին ի Վիեննա», էջ 77: «Աշխարհացոյց Վարդանայ Վարդապետի», Փարիզ, 1960, էջ 21:

⁶⁶³ St' u Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 18:

⁶⁶⁴ St' u Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 147-148:

⁶⁶⁵ St' u Ասողիկ, էջ 281:

⁶⁶⁶ St' u Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 148:

տիտղոսով, ապա Սենեքերիմը թերևս միակն է, որին Կեկավմենասը հատուկ հիշում է «թագավոր և հին արքաների տոհմից» արտահայտությամբ⁶⁶⁷:

Վ. Ստեպանենկոն, անդրադառնալով Սենեքերիմի թագավորության ժամանակաշրջանին, անհասկանալի է, թե ինչի վրա հենվելով, եզրակացրել է, թե իբր Վասպուրականի թագավորությունը 1003թ. բաժանվել է 3 մասի⁶⁶⁸: Դա կատարյալ անհեթեթություն է, որը չի հաստատվում և ոչ մի սկզբնաղբյուրով: Հնարավոր է, որ այն դեռևս Աշոտ Արծրունու գահակալության շրջանում բաժանվել է երեք տիրույթի: Սակայն երբ Աշոտն ու Գուրգենը մահացել էին, այդ բաժանումը վերացել էր, իսկ Սենեքերիմը դարձել էր Վասպուրականի միահեծան արքա:

Սենեքերիմի իշխանության տարիներին, փաստորեն մինչև թյուրք-սելջուկյան ցեղերի առաջին հարձակումները, Վասպուրականի թագավորությունը պահպանել է իր տարածքային ամբողջականությունը: Ճիշտ է, Գագիկ Արծրունուց հետո թագավորությունը կորցրել էր Պարսկաստանից ձեռք բերած գավառները, իսկ նրա ստորակա Հերի ամիրայությունն անկախացել էր ու անգամ պատերազմներ էր մղում Վասպուրականի դեմ⁶⁶⁹, կորցվել էին նաև Այրարատում ձեռք բերած գավառները, այնուամենայնիվ, բուն Վասպուրականը շարունակում էր վստահորեն գտնվել Արծրունիների թագավորության մեջ: Եթե Գագիկ Արծրունու ժամանակ Կոզովիտը պատկանում էր Վասպուրականի թագավորությանը, ապա նրանից հետո այնտեղ առանձին իշխանություն է հիշատակվում⁶⁷⁰:

Արտաքին քաղաքականություն իրականացնելիս Սենեքերիմը դիմել է անգամ մահմեդական ամիրայական ընտանիքի հետ խնամիական կապեր հաստատելուն: Այսպես, նա իր դստերը կնության էր տվել Մուփարդիի Մրվանյան ամիրա Աբու Ալի ալ-Հասանին: Վերջինիս մահից հետո եղբայրը՝ Աբու Նասր Ահմադը ամուսնացավ

նրա կնոջ հետ⁶⁷¹: Սենեքերիմի մյուս դուստր Մարիամն ամուսնացել էր վրաց թագավոր Գեորգի Ա-ի հետ⁶⁷²:

Կան տեղեկություններ, որ նա իր մեծ նախնու՝ Գագիկ Արծրունու նման հովանավորել է գիտությունը: Արաբ հեղինակ Բար Հերբեսը, որն ապրել է XIII դարում, տեղեկություն է պահպանել այն մասին, որ Սենեքերիմն իր մոտ է հրավիրել արաբ մելքիտ (քաղկեդոնական), նշանավոր գիտնական, թարգմանիչ ու բժիշկ Կոստա իբն Լուկա Բաալբեկցուն՝ Վասպուրականում գիտա-թարգմանչական աշխատանքներ կատարելու համար⁶⁷³: Սակայն այս տեղեկությունը հավատ չի ներշնչում, քանի որ հիշյալ միլքիտն ապրել է X դարի առաջին կեսին⁶⁷⁴: Այնուամենայնիվ, Բար Հերբեսը գրում է, որ հիշյալ գիտնականն ընդունել է Սենեքերիմի հրավերն ու Հայաստանում ապրել է մինչև իր մահը: Սենեքերիմը նրա գերազմանի վրա հուշարձան է կանգնեցրել⁶⁷⁵: Վ. Վարդանյանի կարծիքով՝ չի բացառվում, որ արաբ պատմագիրը Սենեքերիմին շփոթել է Գագիկ Արծրունու հետ, որի օրերում, իրոք, գործել է Լուկա Բաալբեկցին: Անկախ Բար Հերբեսի ճիշտ կամ սխալ լինելուց, փաստ է, որ Վասպուրականի թագավորությունում գիտությունը հարգի էր այն աստիճան, որ Բար Հերբեսն անհրաժեշտ է համարել հիշել այդ մասին: Մխիթար Այրիվանեցու մի հաղորդմամբ, 1001թ. հետո Ատոմ Վարագեցի կրոնավորը կարգավորում է հռոմադիրը, իսկ հայր Սիմեոնը Սենեքերիմի խնդրանքով ստեղծում է Աղանագիրք՝ հարյուր տաս ճառով⁶⁷⁶: Ինչպես

⁶⁷¹ St' u H. Amedroz, The Marwānid Dynasty at Mayyāfāriqin in the X and XI Centuries, "The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland", 1903, էջ 138-139:

⁶⁷² Ղ. Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ, 1887, էջ 149: «Կիմական տարեգիր», կազմեց Կ. Կոստանեանց, Մ. Պետերբուրգ, 1913, էջ 18: Императоръ Василий Болгаробойца, Извлечения из Летописи Яхьи Антиохискаго. Издатель, перевелъ и объяснилъ баронъ В. Р. Розенъ, (այսուհետև՝ Императоръ Василий Болгаробойца) "Типография императорской академіи наукъ", Санктпетербургъ, 1883, էջ 70: XI դարի վրաց պատմիչ Սմբատը Մարիամի մասին նշում է, որ նա Բագարատ թագավորի մայրն էր, որը քաջարի ու կորովամիտ կին էր, և գնաց Կոստանդնուպոլիս՝ Ռոմանոս կայսրից հաշտություն խնդրելու, որպեսզի այլևս պատերազմ չլինի հույների հետ: Մարիամին այդ նույն առիթով հիշում է վրաց մի Անանուն հեղինակ: St' u Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Կ. Ա, Երևան, 1934, էջ 138, 205: Նրա այցը Կոստանդնուպոլիս տեղի է ունեցել 1030թ. (տե՛ս անդ. էջ 205):

⁶⁷³ St' u H. Mapp, Ани, Ереван, 1939, էջ 69:

⁶⁷⁴ St' u Հասմիկ Սկրտչյան, Հայերի և մելքիտների փոխհարաբերությունները միջնադարում, տե՛ս «Հայաստանը և քրիստոնյա Արևելքը», Երևան, 2002, էջ 143:

⁶⁷⁵ St' u H. Mapp, նշվ. աշխ., էջ 169:

⁶⁷⁶ St' u «Մխիթարայ Այրիվանեցու Պատմութիւն Հայոց», ի լոյս ընծայեաց Մ. Էմին (այսուհետև՝ Մխիթար Այրիվանեցի), Մոսկուա, 1860, էջ 57:

⁶⁶⁷ «Советы и рассказы Кекавмена», пер. Г. Литаврин, Москва, 1972, էջ 283:

⁶⁶⁸ St' u В. Степаненко, О причинах и датировке передачи Васпуракана Византии, "Византийский временник", т. XXXVIII, Москва, 1977, էջ 75:

⁶⁶⁹ St' u Ասողիկ, էջ 200:

⁶⁷⁰ St' u Կոստանդին Օրբանյանի, էջ 151:

արդեն նշել ենք, Սենեքերիմի կողակից Խուշուշ իշխանուհին Վասպուրականում կառուցում է Ս. Սուփիա եկեղեցին:

Բյուզանդիայի կողմից Խլաթի, Մանազկերտի, Արճեշի և դրանց շրջակա տարածքի հանձնումը իրոք դանայական նվեր էր Վասպուրականի թագավորության համար: Դրանով իսկ վերջինս ճանաչել էր Բյուզանդիայի գերիշխանությունը, և Վասպուրականում կայսրության քաղաքական ազդեցությունը գնալով մեծացել էր: Սակայն շատ ավելի մեծ վտանգը գալիս էր արևելքից, որտեղից բազմաթիվ անծանոթ ու օտար ցեղեր անընդհատ անհանգստացնում էին թագավորությանը: Այսպես, 1002թ. նրանք առաջին անգամ արշավեցին Վասպուրական, սակայն ծանր պարտություն կրեցին Արծրունիներից ու հեռացան իրենց երկիր⁶⁷⁷:

Վասպուրականի թագավորությունը թյուրք-սելջուկյան ցեղերի թիրախ

1002թ. արշավանքը գալիք մեծ դժբախտությունների լույն նախաբանն էր: 1016թ. Վասպուրականի թագավորություն ներխուժեցին Մատթեոս Ուռհայեցու կողմից «թուրք» անունով հիշատակված թյուրքական ցեղեր, որոնք բնակչությանը դաժանորեն սրի քաշեցին ու երկիրն ավերեցին⁶⁷⁸: Հիշատակարաններից մեկը նման մի արշավանք դնում է 1018 թ.:⁶⁷⁹ Կարծիք կա, որ ոչ միայն 1016 ու 1018, այլև 1021թ. Վասպուրական են արշավել Ատրպատականի քուրդ ամիրաները՝ Ռավվադյանները և Գանձակի Շադդադյանները (դարձյալ քուրդ – Հ. Բ.): Ռավվադյանների բանակում ծառայում էին իրանալեզու դալամ կոչվող ցեղերը⁶⁸⁰, սալարյանների ցեղակիցները: Նրանց ծառայում էին զանազան թյուրքական ցեղեր, բայց ոչ դեռևս թյուրք-սելջուկներ, քանի որ դրանք Այսրկովկասում հայտնվեցին միայն XI դարի 30-ական

թվականներին⁶⁸¹: Պիտի ասել, որ այս կարծիքը միանգամայն տրամաբանական է ու ճիշտ: 1016, 1018 և 1021 թթ. արշավանքների ժամանակ Հայաստանն ասպատակող հիմնական ուժը թյուրքական ցեղերն էին, որոնք առանձին կամ դելմիկների հետ ավարի էին առնում Ատրպատականի սահմանակից հայկական հողերը⁶⁸²: Հարձակումները գործնականում կատարվում էին ամեն տարի և առավելապես ուղղված էին Հայաստանը վերջնականապես նվաճել ցանկացող Բյուզանդիայի դեմ⁶⁸³: Հնարավոր է համարվում, որ այդ արշավանքներին մասնակցել են նաև թուրք դազնկիի սուլթանների ուժերը, որոնք իշխում էին Իրանում: Սակայն վերջիններիս նպատակն առավելապես մեծ վտանգ ներկայացնող թյուրքական ցեղերին իրենց տիրույթներից դեպի Փոքր Ասիա ուղղելն էր: Թյուրքական ցեղերի շարժին մեծապես նպաստում էր այն հանգամանքը, որ նրանց ցեղակիցները դեռևս VIII դարից ծառայում էին Արաբական խալիֆայության զորքերում, իսկ ավելի ուշ նրա տարածքում հանդես եկած ամիրայությունների բանակներում: Նրանց մեծ մասը ծառայում էր Պարսկաստանում ստեղծված ամիրայությունների զինված ուժերում:

Ստածել, թե թյուրքական ցեղերը հատում էին Ատրպատականի ամիրայության տարածքը և այնուհետև հարձակվում հայկական հողերի վրա, միամտություն կլինի: 1016-ից մինչև 1021 թթ. ընկած շրջանում նրանք պարզապես կատարում էին Ատրպատականի ամիրայի հրամանները⁶⁸⁴: Թյուրքերի արշավանքները տեղի ունակյաց ժողովուրդների համար ռազմական առումով անակնկալ էին, և պատահական չէ, որ Մատթեոս Ուռհայեցին՝ նկարագրելով 1016 թ. արշավանքը, գրում է, որ Վասպուրականի զորամասերը «մինչև յայնմ ժամանակին չէին բնաւ տեսեալ Թուրք զօրք հեծելոց... և... չէին սովոր պատրաստ լինիլ ընդդէմ նետիցն»⁶⁸⁵: XII դարի Անանուն հեղինակը ոչ միայն նշում է թյուրքերի արշավանքների մասին, այլև արձանագրում է,

⁶⁸¹ Տե՛ս С. Агаджанов, К. Юзбашян, К истории тюркских набегов на Армению в XI в., «Палестинский сборник», вып. 12 (76), Москва–Ленинград, 1965, էջ 147 և այլք: Ավելի վաղ այդ կարծիքը պաշտպանում էր Հ. Մանանդյանը (տե՛ս Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1977, էջ 40–41):

⁶⁸² Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 98, Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 11:

⁶⁸³ Տե՛ս E. Honigmann, Die Ostgrenze..., էջ 177:

⁶⁸⁴ Տե՛ս Ս. Բոռնազյան, Հայաստանը և սելջուկները XI–XII դդ., Երևան, 1980, էջ 35:

⁶⁸⁵ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 47:

⁶⁷⁷ Տե՛ս Մամվեկ Անեցի, էջ 104:

⁶⁷⁸ Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 47:

⁶⁷⁹ Տե՛ս «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Հակոբեանց», հ. Գ, կազմեց Նորայր Եպիսկոպոս Պողարեան, Երուսաղեմ, 1968, էջ 291:

⁶⁸⁰ Հայկական աղբյուրներում դելմաք, դելմիկը:

որ նրանց հարձակումներին «ոչ էր ձեռնհաս թագաւորն Յունաց ի վերայ աշխարհին Հայոց»⁶⁸⁶:

Թյուրքական ցեղերն իրենց նոր մարտավարությամբ անակնկալի էին բերել Հայաստանի տիրակալներին և անգամ կայսրությանը: Այդ հանգամանքն Արծրունիներին ստիպում էր փնտրել բյուզանդացիների օգնությունը: Սակայն Բյուզանդական կայսրությունն այդ հանգամանքն օգտագործեց Վասպուրականին տիրանալու համար: Այդ նպատակով Բարսեղ Բ կայսրը Մակեդոնիայի Մոզլենա ամրոցից այնտեղ տեղափոխեց բուլղար ռազմագերիներից կազմված զորամասեր⁶⁸⁷:

Դեռևս 1016թ. Սենեքերիմն իր որդի Դավթին օգնության խնդրանքով ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս⁶⁸⁸: Ինչպես սպասելի էր, նրան մայրաքաղաքում ցույց տրվեց փայլուն ընդունելություն: Երևի հենց այդ խնդրանքից հետո էլ բուլղար ռազմագերիներին ուղարկեցին Վասպուրական: Ինչպես ճիշտ նկատել է Հ. Բարթիկյանը, իրականում սրանք միայն կազմավորված էին Վասպուրականի թագավորությունը⁶⁸⁹: Արիստակես Լաստիվերտցու հաղորդմամբ՝ եկվոր բուլղարական զորքը «եկեալ գաշխարիս յաւեր դարծուցին: Վայ նոցա գալոյն յարևելս»⁶⁹⁰: Բարսեղ Բ-ը, բուլղարներին ուղարկելով, մի կողմից՝ ապահովում էր իր մայրաքաղաքի անվտանգությունը նրանցից, իսկ մյուս կողմից՝ կործանման եզրին էր հասցնում Արծրունյաց թագավորությունը: Ըստ որում, կայսրը գնալով մեծացրեց բուլղար ռազմագերիներից կազմված զորամասերը Վասպուրականում⁶⁹¹:

Չի բացառվում, որ Արծրունիներն այնքան էին ահաբեկված թյուրքական ցեղերի արշավանքներից, որ արդեն 1016թ. բյուզանդական իշխանությունների և Դավիթ Արծրունու միջև համաձայնություն է կայացվել հողերի փոխանակման վերաբերյալ⁶⁹²: Չնայած այն ենթադրությանը, թե 1016թ. Սենեքերիմ Արծրունին լոկ համաձայնվել է վերադարձնել 1000–1003թթ. միջոցին ստացած

գավառները⁶⁹³, այդ մասին խոսք անգամ լինել չէր կարող: Դրանք Վասպուրականի թագավորությանը հանձնվել էին որպես պայմանական տիրույթ, և կայսրությունն ուզած ժամանակ կարող էր հետ վերցնել: Ուստի Վ. Վարդանյանը միանգամայն ճիշտ է՝ գտնելով, որ այդ հարցով հազիվ թե Սենեքերիմն իր որդուն ուղարկեր Կոստանդնուպոլիս⁶⁹⁴:

Վասպուրականի թագավորության անկումը և Սենեքերիմի տեղափոխությունը Սեբաստիա

Չնայած մահմեդական ամիրայությունների սպառնալիքին, հայ և մնացած այսրկովկասյան գահակալների կողմից Բյուզանդիայի դեպի արևելք առաջխաղացումը լավ չէր ընդունվում: Վրաց թագավոր Գեորգի Ա-ը, որի կարծիքով՝ Տայքը պետք է իրեն պատկաներ և ոչ թե միացվեր կայսրությանը, 1015թ. համարձակորեն դուրս եկավ Բարսեղ Բ-ի դեմ և գրավեց Տայքը: Այն կարծիքը, թե նա տիրացավ Բյուզանդիային Դավիթ Կուրապաղատի կտակած բոլոր հողերին⁶⁹⁵, ճիշտ չէ: Քանի որ մեռնելու պահին Դավիթ Կուրապաղատն իշխում էր մինչև Մանազկերտ ընկած հողերին, բյուզանդացիներն անմիջապես դրան արձագանքեցին՝ արևելք ուղարկել զինված ուժեր, որոնք, սակայն, պարտվեցին վրաց թագավորից⁶⁹⁶: Բարսեղ Բ կայսրն ավելի մեծ ուժեր ուղարկեց, որոնք ոչ միայն ճնշեցին Գեորգի Ա-ի ընդդիմությունը, այլև ավերեցին վրաց թագավորության քաղաքներն ու գյուղերը, և, եթե հավատանք Յահյա Անտիոքացուն, կոտորեցին 200 հազար մարդու⁶⁹⁷: Որքան էլ դա վտանգավոր լիներ Վասպուրականի թագավորության համար, այնուամենայնիվ, Սենեքերիմ Արծրունին փորձեց օգնել փեսային⁶⁹⁸, ինչով միայն բյուզանդական կայսերը

⁶⁸⁶ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 337:

⁶⁸⁷ Տե՛ս Շովհաննես Սկիլիցես, էջ 84:

⁶⁸⁸ Տե՛ս Մատթեոս Ուտիայեցի, էջ 49:

⁶⁸⁹ Տե՛ս Բ. Բարտիկյան, О болгарском войске в Васпуракане и последних годах царства Арцрунидов (ՀՄՄՌ ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1973, թիվ 10, էջ 93–94):

⁶⁹⁰ Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 25:

⁶⁹¹ Տե՛ս Գ. Լիտարին, Армянский автор XI столетия о Болгарии и болгарях, տե՛ս "Славяне и Россия", Москва, 1972, էջ 27–31:

⁶⁹² Տե՛ս Ս. Ագաջանով և Կ. Եզեբашյան, նշվ. աշխ., էջ 152: Բ. Степаненко, նշվ. աշխ., էջ 74–77:

⁶⁹³ Տե՛ս Ս. Կ. Toumanoff, The Background of Manzikert, "International Congress of Byzantine Studies", Oxford, 1966, էջ 425:

⁶⁹⁴ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 153:

⁶⁹⁵ Տե՛ս անդ, էջ 154,

⁶⁹⁶ Տե՛ս Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 25:

⁶⁹⁷ Տե՛ս Император Василий Болгаробойца, էջ 61–62:

⁶⁹⁸ Տե՛ս Օ. Ջեզեբով, ქართველი ერის ისტორია, ტომი II, თბილისი, 1965, էջ 134–155:

գրգռեց իր դեմ: Եվ այդպես էլ եղավ, երբ թյուրքական զորքերը 1021թ. արշավեցին Հայաստան⁶⁹⁹:

Թյուրքերի հարձակումն առայժմ աստվածային պարգև եղավ Բարսեղ Բ-ի համար: Վիճակն այնքան ծանր էր, իսկ արևելքից ու արևմուտքից ճնշումն այնպես ուժեղ, որ Սենեքերիմն ու թագավորության ավագանին գերադասեցին բռնել թույլ դիմադրության ճանապարհը: Սենեքերիմը համաձայնեց իր թագավորությունը հանձնել բյուզանդացիներին, իսկ կայսրը նրան տվեց Սեբաստիայի շրջանը՝ իբրև թե որպես թագավորություն: Հովհաննես Սկիլիցեսը հայտնում է, որ 1016թ. «Վերին Մարաստանի (որին այժմ Վասպուրական են անվանում) արխոնտ Սենեքերիմը ամբողջ տոհմով կայսեր կողմն անցավ, նրան հանձնեց իրեն պատկանող համայն երկիրը»⁷⁰⁰:

3. Մարքվարթը գտնում է, որ բյուզանդացի հեղինակները, սխալ պատկերացումներ ունենալով տարածաշրջանի վերաբերյալ, XI դարում Վասպուրականն անվանում են Վերին Մարաստան⁷⁰¹: Գերմանացի մեծ հայագետն այս հարցում սխալվում է: Այն իրողությունը, որ Արծրունիները եղել են մարդպետներ և սկզբնական շրջանում իրենց ենթակայության տակ են ունեցել Մարդպետականը, բյուզանդացի հեղինակներին մտածել է տվել, թե Արծրունիները Մարաստանի մի մասի, տվյալ դեպքում՝ Վերին Մարաստանի տերերն են: Սակայն մեկ այլ ենթադրությամբ, իբր Վերին Մարաստանը եղել է Սենեքերիմի տիրույթը, իսկ ստորինն ընդգրկել է Անձևացիքը՝ Մանազկերտի գավառով⁷⁰²: Որքան էլ այս տեսակետը հավանականության տարրեր պարունակի, նույնպես քննություն չի բռնում, քանի որ Սենեքերիմն իր թագավորության ամբողջ տարածքը հանձնեց Բարսեղ Բ կայսերը: Հետևաբար, Վերին Մարաստանի տակ հասկացվում է ոչ թե Վասպուրականի թագավորության մի մասը, այլ ամբողջ տարածքը: Մնում է ենթադրել, որ բյուզանդացի հեղինակները Վասպուրականը համարում էին Վերին Մարաստան՝ երբեմնի Մարաստանի հետ համեմատած:

Գոնե Սենեքերիմի շրջանում կարելի է տեսնել Արծրունիների ինչ-որ չափով ստորակա լինելը Բագրատունյաց գահակալներին: Համեմայնդեպս, դա Գագիկ Ա-ի ժամանակ ոչ մի կասկած չի հարուցում: Բայց որոշակի քաղաքական նպատակներ հետապնդող բյուզանդացի հեղինակները Վասպուրականը երբեք ցույց չեն տալիս Բագրատունիների թագավորության ենթակայության ներքո: Դա բացատրվում էր այն իրողությամբ, որ Վասպուրականն արդեն 908թ. թագավորություն էր՝ ի տարբերություն Սյունիքի և մի քանի այլ երկրամասերի, որոնք որպես իշխանություններ գտնվում էին Բագրատունյաց թագավորության մեջ:

Իսկ ե՞րբ տեղի ունեցավ Վասպուրականի անկումը: Սկզբնաղբյուրները մեզ են մատուցում երկու տարեթիվ՝ 1016 և 1021: Առաջին տարեթիվը հաղորդում է Հովհաննես Սկիլիցեսը⁷⁰³: Իհարկե, 1016-ը քննություն չի բռնում, քանի որ հագիվ թե Գագիկ Ա-ը թույլ տար Վասպուրականի թագավորության հանձնումը Բյուզանդիային: Հովհաննես Սկիլիցեսի վրա հենվելով՝ ժամանակին 1016թ. ընդունել էր 3. Մարքվարթը⁷⁰⁴, ինչը Է. Հոնիգմանը մերժել է⁷⁰⁵: Սկզբում այդ կարծիքին է եղել նաև Հ. Մանանդյանը, սակայն ավելի ուշ նա էլ ընդունել է 1021թ.⁷⁰⁶: Այդ հարցում նույնն է եղել Ռ. Գիյյանի տեսակետը⁷⁰⁷:

1021թ. հաստատող նյութերը բավական շատ են: Ինչպես հավաստում են Մատթեոս Ուռհայեցին և Սմբատ սպարապետը՝ Գագիկ Ա-ի մահից հետո (1020 թ.) նրա որդի Աշոտ Բագրատունին Սենեքերիմից զորք է խնդրել և ստացել՝ անշուշտ իր եղբոր դեմ պայքարելու համար⁷⁰⁸: Հասկանալի է, որ այս տեղեկության լույսով բացառվում են մինչև 1021թ. Վասպուրականի թագավորության անկումը և Սենեքերիմի գաղթը Սեբաստիա: Ըստ որում, թերևս ելնելով այն իրողությունից, որ քաջարի Աշոտ Դ Բագրատունին շատ ավելի լավ

⁶⁹⁹ Տե՛ս Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 86:

⁷⁰⁴ Տե՛ս J. Markwart, Südarmenien..., էջ 97, 515-516:

⁷⁰⁵ Տե՛ս E. Honigmann, Die Ostgrenze..., էջ 177:

⁷⁰⁶ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Հայաստանի պատմությունը թուրք-թաթարական արշավանքների շրջանում, Երևան, 1982, էջ 16-17: Նույնի՝ Երկեր, հ. Գ, էջ 28:

⁷⁰⁷ Տե՛ս R. Guiland, Recherches sur les institutions byzantines, Berlin-Amsterdam, 1967, էջ 106: Նույնի՝ Contribution à la prosopographie de l' Empire byzantine: Les patrices, "Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik", Wien, 1971, էջ 95:

⁷⁰⁸ Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 8: «Սմբատայ Սպարապետի տարեգիրք» (այսուհետև՝ Սմբատ Սպարապետ), Փարիզ, 1859, էջ 27:

⁶⁹⁹ Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 98: Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 13-14:

⁷⁰⁰ Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 86:

⁷⁰¹ Տե՛ս 3. Մարքվարթ, Պարսկահայր նահանգը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1961, թիվ 2, էջ 242:

⁷⁰² Տե՛ս K. Yuzbashian, L'administration byzantine en Arménie aux Xe-XIe siècles, "Revue des études arméniennes", vol. X, Paris, 1973-1974, էջ 149:

թագավոր կլիներ, քան թանձրամարմին ու ռազմական գործից հեռու Հովհաննես-Սմբատը՝ Սենեքերիմը փորձել է պաշտպանել Աշոտին։ Իհարկե, դա բոլորովին էլ չի խոսում նրա զորեղության մասին, որը խախտվել էր թյուրքական ցեղերի արշավանքների հետևանքով, այլ վկայում է նրա ձգտումը՝ նպաստելու համահայկական խնդիրների ճիշտ լուծմանը։ Հասկանալի է, որ ոչ պատահաբար հեղինակների մեծ մասը գաղթը թվագրում է 1021-ով։ Սամվել Անեցին և Անանուն պատմիչը գաղթը դնում են 1021թ.⁷⁰⁹, իսկ Կոստանդին Ծիրանածինը՝ Գագիկ Ա-ի մահից հետո⁷¹⁰։

Անանուն պատմիչի խոսքերով, «փոխեցին զհայրենի տունսն իրեանց հայկազունքն Արծրունիքն Սենեքերիմ ի թուին հայկազնեան տունարին Ն< (470/1021), և դեմ եղեալ գնացին յաշխարհն Յունաց»⁷¹¹։ Ըստ էության, նույնն է գրում նաև Յահյա Անտիոքացին, որի ասելով՝ Բարսեղ Բ-ը, ճնշելով վրաց ապստամբությունը, մեկնել է Տրապիզոն և այդ ժամանակ Ասֆարագանի (Վասպուրականի) թագավոր Սինահերիբը (Սենեքերիմ) իր բոլոր բերդերը, հողերը և ամբողջ Վասպուրականը զիջել է Բարսեղ Բ կայսերը։ Նույն ձևով է վարվել նրա հարևան ալ-Դայրանին⁷¹²։ Դայրանի-Դերենիկը Գուրգենի՝ Սենեքերիմի եղբոր որդին էր⁷¹³, որը տիրում էր Անձևացյաց երկրին և ենթարկվում Սենեքերիմին։ Սակայն չի բացառվում, որ ավանդույթի ուժով, քանզի հայրը թագավոր էր, նա նույնպես կրել է թագավոր տիտղոսը։

1021թ. հաստատվում է նաև Հովհաննես Ավագերեցի կողմից⁷¹⁴։ Ե. Հոնիգմանը կտրուկ մերժել է 1016թ. տարբերակը և պաշտպանել է 1021 թվականը⁷¹⁵։ Այս բոլորով հանդերձ, կան ուսումնասիրողներ, որոնք փորձում են գաղթը դնել 1022 թվին⁷¹⁶, ինչն ընդհանրապես չի հիշված և ոչ մի սկզբնաղբյուրում։ Փորձ է արվել գաղթը դնել 1021-

1022թթ. ծնունդ⁷¹⁷, ինչը Վ. Վարդանյանի կարծիքով, հնարավոր չէր զուտ կլիմայական պայմանների պատճառով⁷¹⁸։

Սենեքերիմի կողմից Վասպուրականի թագավորության հանձնումը Բյուզանդիային, ի դեմս Բարսեղ Բ կայսեր, ցավազին քայլ էր, որը դժբախտաբար հետևորդներ ունեցավ ի դեմս այլ հայ արքայիկների։ Բյուզանդիան առանց կռվի տիրացավ մի թագավորության, որն այդ ժամանակ ուներ ավելի քան 4000 գյուղ, 72 բերդ, 115 վանք և 8 քաղաք⁷¹⁹։ Տղամարդ գաղթողների թիվը 14 հազար էր, սակայն, եթե հաշվի առնենք, որ նրանք գաղթում էին իրենց կանանց ու երեխաների հետ, ապա ընդհանուր թիվն առնվազն 70 հազար է։ Գաղթեցին բազմաթիվ ազատներ, սակայն մեծ թիվ էին կազմում նաև ռամիկները։

Մտածել, թե այդ գաղթից հետո երկրամասը դատարկվեց, իհարկե, ճիշտ չի լինի։ Ժողովրդի առավել քան գերակշիռ մասը մնաց իր հայրենիքում։ Հատկապես հաստատուն գտնվեց հայ հոգևորականությունը, որը չնչին բացառություններով, չլքեց հայրենիքը։ Հետևաբար, թագավորության վանքերն ու եկեղեցիները, որոնք թվով 115-ն էին և տրվել էին Բյուզանդիային, այնուամենայնիվ, մնացին հայոց ենթակայության ներքո։ Կայսրը խորամանկորեն դավանաբանական խնդիրներ չհարուցեց, որովհետև նրա համար շատ ավելի կարևոր էր թագավորության նվաճումը, քան ժամանակից շուտ կրոնական խնդիրներ հարուցելը և հայ-հունական թշնամությունը խորացնելը։ Ուստի զարմանալի չէ, որ Սեբաստիա գաղթած Արծրունիները պահպանեցին հայրենի դավանանքը։

Բնական է, որ կայսրությունը պետք է Վասպուրականի թագավորության տարածքը վարչականորեն ներառեր բյուզանդական պետության մեջ։ Վասպուրականը վերածվեց առանձին կատեպանության, ինչը բնակչության սրտով չէր։ Առաջին կատեպան Վասիլիս Արգիրոսը հավանաբար իրեն շատ վատ դրսևորեց։ Շարժած լինելով

⁷⁰⁹ Տե՛ս Սամվել Անեցի, էջ 104։ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 337։

⁷¹⁰ Տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 151։

⁷¹¹ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 337։

⁷¹² Տե՛ս Император Василий Болгаробойца, նշվ. աշխ., էջ 62։

⁷¹³ Վարդան վարդապետ, էջ 92։

⁷¹⁴ «Մանր ժամանակագրություններ», XII-XIII դդ., հ. Բ, էջ 27։

⁷¹⁵ E. Honigmann, Die Ostrenze..., էջ 177։

⁷¹⁶ Մանրամասն տե՛ս Վ. Վարդանյան, Արծրունյաց արտագաղթի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, թիվ 3, էջ 79-82։

⁷¹⁷ R. Guiland, նշվ. աշխ., էջ 95։

⁷¹⁸ Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 157։

⁷¹⁹ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 49։ Սամվել Անեցի, էջ 104 և այլուր։ Վ. Վարդանյանը չգիտես ինչու հիշյալ քաղաքների թիվը հասցնում է 10-ի (տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 157)։ Բ. Առաքելյանն այդ թիվը նույնիսկ հասցնում է 12-ի (տե՛ս Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դդ., հ. I, Երևան, 1958, էջ 121)։

հայերի լուրջ դժգոհությունը՝ նա հեռացվեց իր պաշտոնից⁷²⁰։ Նրան փոխարինած Նիկեփոր Կոմնենոսը գործի դնելով թե՛ շողոքորթությունը և թե՛ անհրաժեշտության դեպքում ուժ կիրառելու քաղաքականությունը, մեծ դժվարությամբ միայն կարողացավ հպատակեցնել երկրամասը⁷²¹։ Հավանաբար ճիշտ է Վ. Վարդանյանը՝ գտնելով, որ կատեպանի աթոռանիստը գտնվել է Կատապանց գյուղում, որը հենց այդ պատճառով էլ ստացել է հիշյալ անունը⁷²²։ Այս տեսակետն ընդունվել է հետագա բոլոր ուսումնասիրողների կողմից։ Այս ամենից հետո կայսրությունն աստիճանաբար ձեռնամուխ եղավ քաղկեդոնական եպիսկոպոսությունների հիմնմանը Վանում, Արձեշում, Ամյուկում, Ոստանում, Մարմետում, Արծկեում և անգամ Աղթամարում⁷²³։ Բայց դրանք ավելի շուտ դեռևս փորձեր էին, քանի որ Վասպուրականում բյուզանդական եկեղեցին գոնե այդ ժամանակ բացարձակապես հետևորդներ չունեին։ Դրա հետևանքով այդ քաղաքականությունը կայսրությանն առանձին օգուտ չբերեց։

ԳԼՈՒԽ Է

ԱՐԾՐՈՒՆԻՆԵՐԸ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԻՑ ՀԵՏՈ

Սենեքերիմ Արծրունին Սեբաստիայի «թագավոր»

Սենեքերիմ Արծրունու Սեբաստիայում ստացած տիրույթը սովորական ավատատիրական իշխանություն էր, չնայած հորջորջվում էր բարձրագույն «թագավորություն» պատվանունով։ Մինչ այդ Սեբաստիայի շրջանը բանակաթեմ էր Սեբաստիա կենտրոնով։ 1021թ. հետո այդ տարածքը ժամանակավորապես միացվեց Կապադոկիա բանակաթեմին⁷²⁴։

Սեբաստիա քաղաքը հինավուրց ժամանակից մտնում էր Փոքր Հայքի մեջ, իսկ IV դարի վերջերից սկսած, երբ Փոքր Հայք պրովինցիան բաժանվեց Առաջին և Երկրորդ Հայք պրովինցիաների, դարձավ Առաջին Հայքի կենտրոնը։ Բնակչությունն այստեղ վաղուց ի վեր հոծ հայկական էր, որը, սակայն, հռոմեա-բյուզանդական երկարատև տիրապետության հետևանքով որոշ չափով կորցրել էր իր ազգային դիմագիծը։ Անշուշտ, հայության մի մասը կամովին կամ բռնությամբ քաղկեդոնացվել էր, սակայն, ամենայն հավանականությամբ, մեծ մասը շարունակում էր պատկանել Հայ Առաքելական եկեղեցու հետևորդների թվին։ Անգլիական հնագիտական արշավախումբը Սեբաստիայի գավառում պեղումների շնորհիվ 1968թ. հայտնաբերել է մի ավերակ եկեղեցի, որի մեջ եղել էր Գրիգոր Լուսավորչի պատկերը՝ «Մեծ Հայքի սուրբ Գրիգորիս» հունարեն մակագրությամբ⁷²⁵։ Դա, Վ. Վարդանյանի կարծիքով, հավաստում է XI դարում Սեբաստիայի գավառի բնակչության պատկանելը հայ եկեղեցուն⁷²⁶։ Սակայն այս կարծիքը հազիվ թե ընդունելի է։ Խնդիրն այն է, որ Գրիգոր Լուսավորիչը պատ-

⁷²⁰ Տե՛ս Հովհաննես Մկիլիցես, էջ 86։

⁷²¹ Տե՛ս անդ։

⁷²² Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 241։

⁷²³ Տե՛ս Զ. Բարթիկյան, Վասպուրականից հետո Բյուզանդական կայսրության ծառայության մեջ XI-XII դարերում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2000, թիվ 3, էջ 138-139։

⁷²⁴ Տե՛ս անդ, էջ 141։

⁷²⁵ "Anatolian Studies", Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara, vol. XIX, London, 1969, էջ 24։

⁷²⁶ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 159։

կանում էր բյուզանդական ուղղափառ եկեղեցու սրբերի թվին, ուստի նրա հունարեն մակագրությամբ պատկերն ավելի շուտ խոսում է այդ եկեղեցու քաղկեդոնական լինելու օգտին, քանի որ Հայ առաքելական եկեղեցում մակագրությունը հունարեն չէր գրվի: Հովհաննես Սկիլիցեսը նշում է, որ Բարսեղ Բ կայսրը Սենեքերիմին տվել էր պատրիկի պատվատիտղոս և Կապադովկիայի գորավարի պաշտոնը⁷²⁷: Ինչպես ճիշտ նկատել է Հ. Բարթիկյանը, դա նշանակում է, որ նա ստացել էր Կապադովկիա բանակաթեմի դուքսի կամ կատեպանի պաշտոնը: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել, քանի որ, ըստ Բյուզանդական կայսրության գաղափարախոսության աշխարհում թագավոր է միայն նա, ով գահակալում է Կոստանդնուպոլսում⁷²⁸: Վասպուրականի թագավորության դիմաց որպես տիրույթ Սենեքերիմին էին տրվել ոչ միայն Սեբաստիան, այլև Լառիսան, Աբարան և բազում այլ տարածքներ⁷²⁹: Այդպիսով՝ Արծրունիների տիրույթը Սեբաստիայում և նրա շրջակայքում բավականին պատկառելի տարածք ուներ, որը հավանաբար իր չափերով քիչ էր զիջում Սենեքերիմի նախկին տիրույթներին: Սակայն չնայած Արծրունիների ունեցած ամպագորգոռ «թագավոր» տիտղոսին, կայսրը բարեհաճել էր Սենեքերիմին պատվել ընդամենը պատրիկի պատվատիտղոսով, որը բոլորովին էլ համարժեք չէր թագավորին: Կեկավմենսի հաղորդմամբ՝ Բարսեղ Բ կայսրը Սենեքերիմին տվել էր մագիստրոսի պատվատիտղոս, չնայած նա թագավոր էր և թագավորի սերնդից⁷³⁰:

Եթե սկզբում ոչ, քանի որ Սեբաստիան շատ հեռու էր Բյուզանդիայի արևելյան սահմաններից, ապա ավելի ուշ՝ Արծրունիների վրա ընկավ նաև կայսրության արևելյան սահմանների իրենց հատվածի պաշտպանությունը: Իսկ այդ սահմանը ձգվում էր Պոնտոսից մինչև Մալաթիա, տեղ-տեղ դուրս գալով Եփրատի ափ:

Սենեքերիմը և նրա որդին, ինչպես նշել ենք, շարունակում էին կրել «թագավոր» տիտղոսը: Դա հայ բնակչության շրջանում այն պատրանքն էր ստեղծում, թե Սեբաստիայում հայկական

թագավորություն կա: Դրա հետևանքով հայության լայն զանգվածներ մինչև 1071թ. գաղթում էին Արծրունիների տիրույթներ: Եվկոր հայերը թարմ արյուն հաղորդեցին Փոքր Հայքի հայությանը, որը երկարատև գտնվելով կայսրության տիրապետության ներքո, զգալիորեն կորցրել էր ազգային դիմագիծը:

Հայերի գաղթը Փոքր Հայք, մասնավորապես Սեբաստիայի շրջակա տարածքներ, մեծ փոփոխություններ առաջ բերեց բնակավայրերի աշխարհագրության մեջ: Նրանք հիմնեցին Արաբկիր ու Ակն քաղաքները և բազմաթիվ գյուղեր ու եկեղեցիներ⁷³¹: Մասնավորապես Սենեքերիմը հենց 1021թ. Սեբաստիա քաղաքում կառուցեց Ս. Նշան գմբեթակիր եկեղեցին: Սեբաստիա գաղթած Ս. Նարեկա վանքի միաբաններն իրենց հերթին Ակն քաղաքի մոտ Նարեկ անունով մի վանք կառուցեցին⁷³²:

1022թ. Նիկեփոր Փոկասն ապստամբեց Բարսեղ Բ-ի դեմ: Մատթեոս Ուռհայեցու հավաստմամբ, Փոկասը շատ էր սիրում Դավիթ Արծրունուն և խոստանում էր նրան Հայոց գահ բարձրացնել: Սակայն Դավիթը երևի շատ էլ վստահ չլինելով Փոկասի հաջողության հասնելու խնդրում, չուզեց խզել իր կապերը Բարսեղ Բ կայսեր հետ: Ավելին, նա որոշակի օգնություն ցույց տվեց կայսերը՝ ապստամբությունը ճնշելու գործում: Իբրև հատուցում Դավիթը կայսրից ստացավ Կեսարիան, Ծամնդավը և Խավատանքը՝ իրենց շրջակա տարածքներով⁷³³: Սակայն հակառակ այդ տեղեկության փաստեր կան, որ Դավիթն սկզբում հարել է Փոկասի ապստամբությանը, բայց շատ շուտ գլխի ընկնելով դրա անհեթեթության հարցում, անցել է Բարսեղ Բ-ի կողմը և ըստ Արիստակես Լաստիվերտցու՝ նույնիսկ անձամբ սպանել է Փոկասին⁷³⁴:

Նիկեփոր Փոկասի կամ Ծովիզի ապստամբության տարում, վախենալով վերադառնալ Անիի թագավորություն՝ իր փաստորեն ազգային դավաճանության համար, որով Հովհաննես-Սմբատի կտակով Անին իր շրջակայքով հանձնվում էր կայսրությանը, Տրապիզոնից Պետրոս Ա Գետադարձ կաթողիկոսն անմիջապես մեկնեց

⁷²⁷ Տե՛ս Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 86:

⁷²⁸ Տե՛ս Հ. Բարթիկյան, Վասպուրականցիներ Բյուզանդական կայսրության ծառայության մեջ XI-XII դարերում, էջ 142:

⁷²⁹ Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 49: Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 86: Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 34:

⁷³⁰ Տե՛ս «Советы и рассказы Кекамена», էջ 283:

⁷³¹ Տե՛ս «Ցուցակ ձեռագրաց Ալմայի վանքին», կազմեց Յ. Թոփճեան, Վենետիկ, 1962, էջ 204:

⁷³² Տե՛ս Ա. Ալպոյաճեան, Պատմութիւն Եվդոկիոյ Հայոց, Գահիրե, 1952, էջ 168:

⁷³³ Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 51: Տե՛ս նաև Սմբատ Սպարապետ, էջ 48:

⁷³⁴ Տե՛ս Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 34:

Սեբաստիա և 7 տարով հյուրընկալվեց Արծրունիների կողմից: Ըստ երևույթին, նրան ապաստան տվեցին հենց Բարսեղ Բ կայսեր հանձնարարությամբ: Կայսրը հրամայել էր կաթողիկոսի աթոռը հաստատել Սեբաստիայում⁷³⁵: Պետրոս Գետադարձը Սեբաստիայում մնաց մինչև Բարսեղ Բ կայսեր մահը և հավանաբար Արծրունիների կամքով թողեց Սեբաստիան ու տեղափոխվեց Անի, որտեղ այդ ընթացքում մեծ մասամբ մոռացել էին նրա դավաճանության մասին:

Սենեքերիմը վախճանվեց 1025թ.: Նրա կտակը հարգվեց, և դին տեղափոխվեց Վասպուրական ու այնտեղ հողին հանձնվեց⁷³⁶: Դա է վկայում Ներքին Վարագա վանքի Ս. Գևորգ եկեղեցու «Այս է հանգիստ Սենեքերիմ թագաւորին» արձանագրությունը⁷³⁷: Նույն եկեղեցում է թաղված նաև թագուհի Խուշուշը՝ Սենեքերիմի կողակիցը⁷³⁸:

Սենեքերիմի հաջորդները Սեբաստիայում

Սենեքերիմի մահվանից հետո նրան Կապադովկիա բանակաթեմի դուքսի կամ կատեպանի պաշտոնում փոխարինեց ավագ որդին՝ Դավիթը: Անդրադառնալով այս իրադարձությանը, Մատթեոս Ուռհայեցին փաստում է, որ Սենեքերիմից հետո «հաստատեալ լինէր թագաւորական իշխանութիւնն տանն Հայոց յաւագ որդին իւր ի Դաւիթ, վասն զի էր այր փառաւոր և պատուական և ահարկու ի վերայ երկրի»⁷³⁹: Այս խոսքերը Վ. Վարդանյանին հիմք են տվել կարծելու, որ «փաստորեն Կապադովկիա բանակաթեմի հայությունը Արծրունիներին է ուղղել հայոց թագավորության վերականգնման հույսերը»⁷⁴⁰: Այս պնդման հետ դժվար է համաձայնել, քանի որ Դավիթ «գահակալման» ամբողջ ընթացքում դրանից հետո էլ, հայոց պետականությունն ի դեմս Անի-Շիրակի Բագրատունյաց թագավորության և նրանից կախյալ

Կարս-Վանանդի, Տաշիր-Ձորագետի ու Սյունիքի տեղական թագավորությունները, դեռևս գոյություն ուներ: Մատթեոս Ուռհայեցին նաև հայտնում է, որ Բարսեղ Բ-ը մահվանից առաջ եղբորը՝ Կոստանդին Ը-ին (1025-1028) հանձնարարեց հայրաքար խնամք տանել Սենեքերիմի որդիներ Դավթի, Ատոմի, Աբուսահլի և Կոստանդինի նկատմամբ⁷⁴¹:

Դավիթ Արծրունին «թագավորի», Կապադովկիա բանակաթեմի դուքսի կամ կատեպանի գործառույթներից զատ, հաջողությամբ ապահովում էր Սեբաստիայի գավառի հայության հոգևոր կյանքի անխափան գործունեությունը: Երբ 1027 թ. Սեբաստիայի թեմի հոգևոր առաջնորդ Սիոն արքեպիսկոպոսը մահացավ, նա Պետրոս Գետադարձ Ա կաթողիկոսից խնդրեց Սեբաստիայի գավառի նոր թեմակալ նշանակել: Կաթողիկոսը Դավիթ Արծրունու խնդրանքը կատարեց Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու միջոցով: Վերջինս Սեբաստիա ուղարկեց իր աշակերտներից երկուսին, որոնցից եղիսեն փոխարինեց Սիոնին դառնալով Սեբաստիայի գավառի հոգևոր առաջնորդ⁷⁴²:

Դավիթ Արծրունին վախճանվեց 1035 թ.՝ առանց արու ժառանգ թողնելու: Համաձայն Մատթեոս Ուռհայեցու՝ Դավիթը «տայ զիշխանությունն հայրենեաց իւրոց ի յեղբայրն իւր Ատոմ»⁷⁴³, որին բնութագրում է իբրև բոլոր առումներով դրական անձնավորության: Սակայն ըստ Արիստակես Լաստիվերտցու, Գագիկ Բ Բագրատունին «հրամանաւ թագաւորին (կայսրի – Հ. Բ.) առնու իւր կին զդուստր Դաւթի որդւոյ Սենեքերիմայ, և տիրէ նորին բաժնին, քանզի Դաւթ վաղճանեցաւ չունենալով այլ զաւակ ժառանգաւոր»⁷⁴⁴:

Անդրադառնալով սկզբնաղբյուրների այս թվացյալ իրարամերժությանը, Ա. Կաթողանը ենթադրել է, որ կամ Արիստակես Լաստիվերտցին սխալվել է, կամ էլ խոսքը ժամանակավոր միջոցի մասին է⁷⁴⁵: Որ, իրոք, Գագիկ Բ Բագրատունին Դավիթ Արծրունու

⁷³⁵ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 95:

⁷³⁶ Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, Եր. 95: «Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, Թիֆլիս, 1912, Եր. 383.

⁷³⁷ «Վիմական տարեգիր», էջ 16: Ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու՝ Սենեքերիմը հուղարկավորվել է Վարագա վանքում (տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 55):

⁷³⁸ Տե՛ս «Վիմական տարեգիր», էջ 16: Հ. Ոսկեան, Վասպուրական-Վանի վանքերը, Կ. Ա. Վիեննա, 1840, էջ 273:

⁷³⁹ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 55:

⁷⁴⁰ Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 168:

⁷⁴¹ Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 55: Հիմք ունենալով Մատթեոս Ուռհայեցու այս հաղորդումը, Վ. Վարդանյանը հավանական է համարել XI դարով թվագրվող արձիճե կնիքով հայտնի ոմն Կոստանդինի և Սենեքերիմի որդի Կոստանդինի նույնացումը (տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 171-172): Սակայն երա բերած փաստարկները նման ենթադրության բավարար չեն տալիս:

⁷⁴² «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», Բնագիրն յառաջաբանով եւ ծանօթիւններով առաջին անգամ ի յոյս ընծայեց Կ. Կոստանեանց, Ալեքսանդրոպոլ, 1910, էջ 107:

⁷⁴³ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 65:

⁷⁴⁴ Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 63:

⁷⁴⁵ Տե՛ս Ա. Պ. Կаждан, Армяне в составе господствующего класса Византийской империи, Ереван, 1975, էջ 34:

փեսան էր, կասկածից վեր է և հաստատվում է ինչպես Արիստակես Լաստիվերտցու, այնպես էլ Մատթեոս Ուռհայեցու տվյալներով⁷⁴⁶: Սակայն բանն այն է, որ Ատոմը եղբորը հաջորդել է 1035-ին, երբ Գագիկը դեռահաս էր (11 տարեկան), իսկ բյուզանդական կայսրը՝ տվյալ դեպքում Միքայել Դ Պաֆլագոնը՝ (1034-1041) այդ ժամանակ նրան իր հայեցողությամբ ամուսնացնելու որևէ իրավասությամբ օժտված չէր: Հետևաբար Գագիկ Բ Բագրատունին հետագայում ամուսնացավ Դավիթ Արծրունու դստեր հետ և տիրեց միայն նրա բաժնին, այն է՝ Կեսարիային և Ծամնդավ ու Խավատանք բերդերին⁷⁴⁷: Ուրեմն, Սենեքերիմից հետո հոր պաշտոնն իբրև ավագ որդու անցել է Դավթին, սակայն հայրական տիրույթները բաժանվել են չորս եղբայրների միջև և Դավթին իբրև ժառանգական տիրույթ բաժին են ընկել Կեսարիան, Ծամնդավն ու Խավատանքը:

Ինչպես արդեն նկատվել է, Ատոմն ու նրա եղբայրներից Աբուսահլը հլու հնազանդ չէին ծառայում Բյուզանդական կայսրությանը⁷⁴⁸: Վ. Վարդանյանը հակված է դա բացատրելու նրանց իրավունքների սահմանափակմամբ, ինչը համապատասխան աղբյուրագիտական նյութի բացակայությամբ պայմանավորված՝ հնարավոր չէ ոչ մերժել, ոչ էլ ընդունել: Մատթեոս Ուռհայեցին միայն հաղորդում է, որ «յայսմ ամի (իմա՝ 1140 թ. – Հ. Բ.) ոմն անօրէն և չար իշխան յազատացն Սենեքերիմայ գնաց առ թագաւորն Յունաց և չարաչար մատնեաց զԱտոմ և զԱպուսահլ զՍենեքերիմայ գորդիսն և ասէր, եթէ՝ կամին ապստամբել ի վերայ քո և յարուցանել քեզ վիշտս և հալածանացս»⁷⁴⁹: Ուռհայեցու խոսքերից հետևում է, որ թե՛ Արծրունիների ստորակա իշխանն է նրանց նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված եղել, և թե՛ Ատոմն ու Աբուսահլն են Միքայել Դ-ից ինչ-ինչ պատճառներով անգոհ եղել, ինչը հայտնի է եղել կայսրին: Հակառակ դեպքում նա առանց մատնության իսկությունը ստուգելու հազիվ թե անհապաղ 15 հազարանոց զորք կուղարկեր Սեբաստիա՝ զորահրամանատարին՝ ակողութին, հրամայելով Արծրունի եղբայրնե-

րին բերել իր մոտ, որպեսզի հանկարծ չփախչեն: Երբ ակողութը հասնում է Սեբաստիա, Ատոմն ու Աբուսահլն ապշում ու սարսափում են, ինչը վկայում է, որ նրանք բնավ ապստամբելու մտադրություն չեն ունեցել: Ակողութն իր հերթին պարզում է, որ Ատոմն ու Աբուսահլն անմեղ են⁷⁵⁰: Սակայն ուշագրավն այն է, որ հայերն այդ ժամանակ Սեբաստիայում իրենց այնքան հզոր էին զգում, որ Արծրունյաց ստորակա իշխաններից Շապուհն Ատոմին ու Աբուսահլին հավաստիացնում է, որ եթե նրանք կամենան, ի զորու է բյուզանդական զինվորներին ցրիվ տալ: Սակայն Արծրունի եղբայրները, որոնց Մատթեոս Ուռհայեցին «որդիք թագաւորացն Հայոց»⁷⁵¹ է հորջորջում, բանը դրան չեն հասցնում, այլ ակողութին բազում նվերներ են տալիս և նրա հետ Կոստանդնուպոլիս գնալով ներկայանում կայսրին: Վերջինս հավաստիանալով, որ նրանք անմեղ են, հրամայում է մատնիչին սպանել⁷⁵²:

Արիստակես Լաստիվերտցու վկայությամբ Կոստանդին Թ Մոնոմախ կայսրը (1042-1054) Պետրոս Ա Գետադարձ կաթողիկոսին 1047 թ. Կոստանդնուպոլիս հրավիրելուց հետո «քանզի կասկածեր թողուլ ի Հայս՝ թէ երթեալ ապստամբեցուցանէ զԱնի»⁷⁵³, թույլ չտվեց հեռանալ մայրաքաղաքից՝ կտրելով իր հոտից: Այդ բացը գոնե մասամբ լրացնելու նպատակով Ատոմ Արծրունին կայսերը խնդրեց կաթողիկոսին թույլ տալ բնակվելու Սեբաստիայում: Կոստանդին Մոնոմախն ընդառաջեց Ատոմին և Պետրոս Ա Գետադարձը 1050/1051-ին տեղափոխվեց Սեբաստիա: Ատոմ Արծրունին կաթողիկոսին աթոռատեղի հատկացրեց Ս. Նշան վանքը, որտեղից նա կարող էր տնօրինել Ատոմ Արծրունու և Գագիկ Բ Բագրատունու ենթակայության տակ գտնվող տարածքներում բնակվող՝ Հայ Առաքելական եկեղեցու հետևորդների հոգևոր կյանքը⁷⁵⁴: Հենց այս վանքում էլ հայրենազրկված հայրենադավ կաթողիկոսն ապրեց մինչև 1058 թ. վախճանվելը:

Ինչպես արդեն տեսանք, Արծրունիներն իրենց թագավորությունը փոխանակել էին թյուրք-սելջուկյան հրոսակներին և բյուզանդական ճնշմանը դիմագրավելու անկարողության պատճառով: Սակայն,

⁷⁴⁶ Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 161: Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 63:

⁷⁴⁷ Տե՛ս Գ. Գ. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952, էջ 62: Տե՛ս նաև Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 51:

⁷⁴⁸ Տե՛ս Զ. Բարթիկյան, Վասպուրականցիներ Բյուզանդական կայսրության ծառայության մեջ XI-XII դարերում, էջ 143:

⁷⁴⁹ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 82-83:

⁷⁵⁰ Տե՛ս անդ:

⁷⁵¹ Անդ:

⁷⁵² Տե՛ս անդ, էջ 83-84:

⁷⁵³ Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 82:

⁷⁵⁴ Տե՛ս անդ:

ինչպես ասում են, Ճակատագրից չես փախչի: 1059 թ. թյուրք-սելջուկյան հրոսակները Սատախ, Կապպար և այլ ամիրաների գլխավորությամբ հասան անպարհսպ Սեբաստիա: Նրանց նպատակը ոչ միայն այն գրավելն ու կողոպտելը, իսկ բնակչությանը սրատելը կամ գերեվարելն էր, այլև Ատոմ ու Աբուսահլ Արծրունիներին ձերբակալելը: Սակայն վերջիններիս հաջողվեց խույս տալ թյուրքերի ձեռքն ընկնելուց և մի շարք իշխանների հետ ամրանալ Խավատանք բերդում: Թյուրք-սելջուկները Սեբաստիան գրավեցին, ութ օր շարունակ կողոպտեցին ու ավերեցին, իսկ բնակչությանը գերեվարեցին կամ սրատեցին⁷⁵⁵: Սեբաստիայում կուտակված և թյուրքերի կողմից կողոպտված հարստության անբավությունը Մատթեոս Ուռհայեցին բացատրում է հետևյալ կերպ՝ «վասն զի տուն եղև նա (Սեբաստիան – Հ. Բ.) Հայոց թագաւորացն»⁷⁵⁶:

Ինչպես ճիշտ նկատել է Մ. Օրմանյանը, բյուզանդացիները «Հայոց քաղաքական իշխանությունը ջնջել է ետքը, եկեղեցական իշխանությունն ալ կուզէին վերցնել, որպէս զի կարենայ Հայ տարրը թէ քաղաքականապէս եւ թէ կրօնապէս իրենց մէջ ընկղմել, Հայ եկեղեցին խափանել եւ Հայ ազգութիւնը վերջացնել»⁷⁵⁷: Այդ նպատակով Կոստանտին Դուկաս կայսրը (1059-1067) թյուրք-սելջուկների դեմ հայերի միջոցով պատնէշ ստեղծելու փոխարեն ձգտում էր վերացնել հայոց կաթողիկոսական աթոռը՝ իբրև կայսրության տարածքում ապրող հայերին դավանափոխ անելու նախաքայլ: Նա հրամայեց, որ Պետրոս Ա Գետադարծին փոխարինած Խաչիկ Բ Անեցուն և Եղիսե արքեպիսկոպոսին կաթողիկոսարանի գանձերով Սեբաստիայից Կոստանդնուպոլիս փոխադրեն: Կաթողիկոսարանի հարստությունը բռնագրավվեց, իսկ կաթողիկոսն ու Եղիսե արքեպիսկոպոսը ենթարկվեցին բռնությունների: Նրանք Սեբաստիա վերադարձան երեք տարի անց՝ 1062-ին, Գագիկ Բ Բագրատունու և Ատոմ ու Աբուսահլ Արծրունիների համառ ջանքերի շնորհիվ⁷⁵⁸:

Այնուամենայնիվ, Կոստանդին Դուկասը չէր հրաժարվում հայերին դավանափոխելու իր ծրագրից: Այդ նպատակով նա նույն 1062

թ. Ատոմ և Աբուսահլ Արծրունիներին կանչեց Կոստանդնուպոլիս: Քանի որ ըստ երևույթին նրանց հայտնի էր կայսեր նպատակը, նրանք Կոստանդնուպոլիս գնալիս իրենց հետ վերցրին դավանաբանական հարցերում քաջագիտակ Հակոբ Սանահնեցի վարդապետին: Երբ կայսրն Արծրունի եղբայրներից պահանջեց Հայոց աշխարհի բոլոր իշխանների հետ դավանափոխ լինելով քաղկեդոնական դառնալ, նրանք պատասխանեցին հետևյալը. «Մեք առանց Գագկայ Աշոտոյ որդւոյն ոչ ինչ կարեմք առնել, զի նա այր քաջ է և թագաւոր և մեր փեսայ. առաքեա և կոչեա զնա այսր, զի եթէ մեք առանց նորա իրք առնէմք, հրով այրէ զմեզ ի գաւառն մեր»⁷⁵⁹: Ի վերջո Գագիկ Բ-ը գալիս է կայսեր մոտ և Հակոբ Սանահնեցու օգնությամբ հաջողությամբ պաշտպանում հայոց դավանանքը: Կոստանդին Դուկասը հետ է կանգնում իր մտադրությունից և մեծ պատիվների արժանացնում ինչպես Գագիկին, այնպես էլ Ատոմ ու Աբուսահլ Արծրունիներին և հայ այլ իշխանների⁷⁶⁰:

Սակայն բյուզանդական նոր կայսր Ռոմանոս Դ Դիոգենես կայսրը (1068-1071) ևս անգամ թյուրք-սելջուկյան մահացու սպառնալիքի պայմաններում չէր հրաժարվել հայերին դավանափոխելու մտքից: Երբ նա 1071 թ. հսկայական զորքով շարժվում էր Մանազկերտ թյուրք-սելջուկներին ընդառաջ և Մատթեոս Ուռհայեցու խոսքերով ասած. «որոտալով իբրև զամպս կարկտաբեր» ու հասնում Սեբաստիա, նրան մեծ հանդիսությամբ ընդառաջ են գնում Ատոմ ու Աբուսահլ Արծրունիները: Սակայն քաղաքի հույն բնակիչները կայսրին բողոքում են, թե իբր «ազգն Հայոց առաւել կոտորեցին զմեզ, քան զթուրքն»⁷⁶¹: Կայսրը, առիթը չկորցնելով, այս կեղծ մեղադրանքներին ի պատասխան հայտնում է, որ երբ պատերազմից վերադառնա՝ հայոց հավատը կվերացնի: Ապա իր զինվորներին հրամայում է կողոպտել Սեբաստիան, իսկ Ատոմ ու Աբուսահլ Արծրունիներին պատվազուրկ է անում:

Սակայն Գագիկ Բ-ը և բյուզանդացի որոշ մեծամեծ իշխաններ Ռոմանոս Դ կայսրին հաղորդում են չհավատալ իր ազգակիցների սուտ խոսքերին, քանզի հենց Սեբաստիայի հայերն էին, որ թյուրքերի դեմ

⁷⁵⁵ Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 134:

⁷⁵⁶ Անդ:

⁷⁵⁷ Մ. Օրմանեան, նշվ. աշխ. հ. Ա, էջ 1468:

⁷⁵⁸ Տե՛ս Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 82-83: Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 138:

⁷⁵⁹ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 161:

⁷⁶⁰ Տե՛ս անդ, էջ 179:

⁷⁶¹ Անդ, էջ 198:

մղված պատերազմից վերապրողներին օգնեցին: Կայսրը դա լսելով մեղմում է բարկությունը, բայց և այնպես սպառնում է իր վերադարձին վերացնել հայադավանությունը, արժանանալով հայ հոգևորականության անեծքին⁷⁶²:

Երբ 1079 թ. բյուզանդացի իշխան Մանեդալեի երեք որդիները խաբեությամբ Գագիկ Բ-ին բռնում են և բանտարկում իրենց պատկանող Կիզիստրա բերդում, Ատոմ և Աբուսահլ Արծրունիները Գագիկ Աբասյան թագավորի և մի քանի հայ իշխանների հետ փորձում են նրան ազատել, բայց չեն հաջողում⁷⁶³: Վ. Վարդանյանին այս փաստը հիմք է տվել ենթադրելու, որ «1071 թ. հետո Ատոմն ու Աբուսահլը Սեբաստիայից ստիպված հեռացել են Կիլիկիա»⁷⁶⁴: Կարծում ենք, որ Կիզիստրայի պաշարմանն Արծրունի եղբայրների մասնակցությունը նման ենթադրության բավարար հիմք չէ: Այդուհանդերձ փաստ է, որ 1085 թ.⁷⁶⁵ Ատոմի ու Աբուսահլի մահանալուց հետո «բարձաւ թագաւորութիւնն Արծրունեաց»⁷⁶⁶: Դրանից հետո Սեբաստիայի Արծրունիների մասին հայկական սկզբնաղբյուրները ոչինչ չեն հաղորդում: Սակայն կարծել, թե Ատոմն ու Աբուսահլը ժառանգներ չեն թողել, ճիշտ չէր լինի: Անկասկած, նրանց ժառանգները կտրվելով հայ իրականությունից ու ազգային արմատներից, վերածվել են բյուզանդական արիստոկրատների:

Արծրունիները բյուզանդական պաշտոնյաներ

Չնայած Բյուզանդիայում Սենեքերիմի որդիների ծավալած բուռն գործունեությանը, նրանք բյուզանդական սկզբնաղբյուրների կողմից անտեսվել են: Փոխարենն այդ նույն սկզբնաղբյուրները քաջ գիտեն «Սենեքերիմյան» կոչվող բյուզանդական իշխանավորների, որոնք ինչպես ճիշտ նկատել է Հ. Բարթիկյանը «անկասկած պատկանում են

Սենեքերիմ Արծրունու ընտանիքին կամ սերում են նրանցից»⁷⁶⁷: Բյուզանդական սկզբնաղբյուրներում «Սենեքերիմյանների» հաճախ հիշատակվելը բացատրվում է բյուզանդական արքունիքի հետ նրանց սերտ կապերով կամ Բյուզանդիայի եվրոպական տարածքներում ազդեցիկ պաշտոնյաներ լինելով: Ընդ որում, նրանք օժտված էին ռազմավարչական ականառու ունակություններով և հավատարմորեն էին ծառայում Բյուզանդիային: Ասվածի հաշվառմամբ բնավ պատահական չէ, որ Լևոն Ե հայազգի կայսրը (813-820) սերում էր Արծրունիներից⁷⁶⁸:

«Սենեքերիմյաններ» ազգանունն իբրև կանոն հիշատակվում է «Սենեքերիմ» ձևով: Ալեքսիոս Ա կայսեր (1081-1118) օրոք հայտնի էր Թեոդորոս Սենեքերիմը, որը մտերիմ էր կայսրին և նրա հրամանով վանքերին հողեր էր բաժանում⁷⁶⁹: XI-XII դդ. Սենեքերիմ անունով իր կնիքով հիշատակվում է մայրապետ Ջոյե Սենեքերիմը⁷⁷⁰: XIII դ. սկզբին Սենեքերիմ անվամբ կամ մականվամբ մի զորավար գլխավորում էր Մակեդոնիայի Քսանթե քաղաքում տեղակայված զորամասը⁷⁷¹: Նա կամ Սենեքերիմ անվամբ մի այլ Արծրունի 1204 թ. Էպիրոսի Նիկոպոլիս քաղաքի կառավարիչն էր⁷⁷²: Պահպանվել է նաև Սինաքեր անունը կրող մի կնիք, որի տիրոջ Սենեքերիմյան լինելն Ա. Կաթդանը չի բացառում⁷⁷³:

Նշանավոր գիտնական և հռետոր Միքայել Սենեքերիմը ծառայում էր Թեոդորոս Բ Լասկարիս կայսեր (1255-1259) արքունիքում: Վերջինիս հաջորդած Միքայել Ը Պալեոլոգոսի օրոք (1259-1282) նա ստացավ մեսագոնի և պրոտասեկրետի պաշտոններ: Ձեռագիր վիճակում պահպանվել են Հոմերոսի «Իլիականին» և «Ոդիսականին» նվիրված նրա մեկնությունները, որոնցից հրատարակվել են առանձին հատվածներ⁷⁷⁴: Անդրոնիկոս Բ Անգելոսի (1282-1328) օրոք կայսեր մատռակի և սեղանապետի պաշտոնը վարում էր Անգելոս

⁷⁶⁷ Հ. Բարթիկյան, Վասպուրականցիներ Բյուզանդական կայսրության ծառայության մեջ XI-XII դարերում, էջ 144:

⁷⁶⁸ Տե՛ս N. Adoniz, նշվ. աշխ., էջ 45-46:

⁷⁶⁹ Տե՛ս A. Каздан, նշվ. աշխ., էջ 35:

⁷⁷⁰ Տե՛ս անդ:

⁷⁷¹ Տե՛ս անդ, էջ 36: Հ. Բարթիկյան, Վասպուրականցիներ Բյուզանդական կայսրության ծառայության մեջ XI-XII դարերում, էջ 144:

⁷⁷² Տե՛ս A. Каздан, նշվ. աշխ., էջ 36:

⁷⁷³ Տե՛ս անդ:

⁷⁷⁴ Տե՛ս Հ. Բարթիկյան, Վասպուրականցիներ Բյուզանդական կայսրության ծառայության մեջ XI-XII դարերում, էջ 144, ծան. 72

⁷⁶² Տե՛ս անդ, էջ 198-199:

⁷⁶³ Տե՛ս անդ, էջ 220:

⁷⁶⁴ Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 167:

⁷⁶⁵ Տե՛ս S. Girard, Sivas. Huit siècles d'histoire 1021—1820, "Revue de l'Orient chrétien", X, Paris, 1905, էջ 176-178:

⁷⁶⁶ «Դիվան շայոց պատմության», գիրք Ժ, Թիֆլիս, 1912, էջ 384:

Սենեքերիմը: Դա վկայում է նրա նկատմամբ կայսեր տածած մեծ վստահության մասին⁷⁷⁵:

Սենեքերիմ Արծրունու հետ իր տիրույթները Բյուզանդիային զիջեց նաև Յահյա Անտիոքացու կողմից Իբն ալ-Դայրանի անվամբ հիշատակված իշխանը: Դրանց դիմաց նա Վասիլ Բ կայսրից ստացավ «լայնատարած կալվածքներ, շատ դրամներ և բարձր տիտղոսներ»⁷⁷⁶: Վարդան վարդապետը նրան համարում է Սենեքերիմի եղբորորդի⁷⁷⁷: Վ. Ռոզենը գտնում է, որ նա Սենեքերիմի եղբայրն է, իսկ Է. Հոնիգմանի կարծիքով՝ եղբորորդին է⁷⁷⁸: Հ. Բարթիկյանը գտնում է, որ Իբն ալ-Դայրանին նույնացվում է Վասպուրականի Անձևացիք գավառի «թագավոր» Դերենիկի հետ⁷⁷⁹: Բյուզանդիայում այս Արծրունի իշխանի գործունեության մասին հայկական և բյուզանդական աղբյուրները լռում են:

Բյուզանդական աղբյուրները լռում են նաև Ապլղարիպ Արծրունու մասին: Ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու, նա Վասպուրականի Թոռնավան գավառի տեր Խուլ Խաչիկ իշխանի թոռն էր՝ Հասանի որդին, իսկ համաձայն Վարդան վարդապետի՝ Գագիկի որդին էր⁷⁸⁰: Հ. Բարթիկյանը և Լ. Տեր-Պետրոսյանը հիմք են ընդունել Մատթեոս Ուռհայեցու վկայությունը, իսկ Վ. Վարդանյանը՝ Վարդան վարդապետի⁷⁸¹: Թերևս իրավացի է այս իրադարձություններին ժամանակագրորեն մոտ կանգնած Մատթեոս Ուռհայեցին, որն անդրադառնալով 1030-ական թվականներին իրենց հոր և կրտսեր եղբայր Իշխանի արյան վրեժը լուծելու համար Խուլ Խաչիկի «յարեւմտից», այսինքն Բյուզանդիայից եկած որդիների քայլերին՝ տալիս է միայն Հասանի և բյուզանդական Միքայել Դ Պաֆլագոն կայսեր մոտ ծառայող Ճնճղուկի անունները⁷⁸²: Բացի այդ, եթե 1021 թ. Սենեքերիմ Արծրունու հետ Սեբաստիա տեղափոխված լիներ ոչ թե

⁷⁷⁵ Տե՛ս անդ:

⁷⁷⁶ Император Василий Болгаробойца, էջ 62:

⁷⁷⁷ Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 32:

⁷⁷⁸ Տե՛ս Император Василий Болгаробойца, էջ 374, ծան. 376, E. Honigman, Die Ostgrenze..., էջ 168:

⁷⁷⁹ Տե՛ս Զ. Բարթիկյան, Վասպուրականցիներ Բյուզանդական կայսրության ծառայության մեջ XI-XII դարերում, էջ 144:

⁷⁸⁰ Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 219, Վարդան վարդապետ, էջ 106:

⁷⁸¹ Տե՛ս Զ. Բարթիկյան, Վասպուրականցիներ Բյուզանդական կայսրության ծառայության մեջ XI-XII դարերում, էջ 145: Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 170:

⁷⁸² Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 90-92: Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները և հայերը, Կ. Ա. Երևան, 2005, էջ 415:

Հասանը, այլ չափահաս դարձած Ապլղարիպը, ապա 1070-ական թվականների կեսերին նա ոչ թե ամուսնության ենթակա դուստրեր, այլ՝ թոռնուհիներ կունենար:

Ըստ երևույթին հոր մահից հետո Ապլղարիպը գնաց Կոստանդնուպոլիս և Միքայել Ը Դուկասից (1071-1078) Կիլիկիայում 1072 թ. ստացավ մի շարք տիրույթներ: Մատթեոս Ուռհայեցին նրան «իշխանն Հայոց» կոչելով համարում է Տարսոնի կառավարիչ, իսկ Վարդան վարդապետի համաձայն նրան էին պատկանում Մամեստիան, Ադանան, Պապեռոնը և Լամբրոնը⁷⁸³, բնականաբար, իրենց շրջակա գավառներով: 1150 թ. Սկևռայում գրված ծեռագրի մի հիշատակարանում Ապլղարիպը բնութագրվում է իբրև խոհեմ և պատերազմական գործում արի անձնավորություն, որն իշխում էր Տարսոնում և Մամեստիայում: Նաև շեշտվում է Բյուզանդիային Ապլղարիպի հավատարմությունը և Կիլիկիայի դաշտային ու լեռնային գավառներում «տաճարք աղաթից», այսինքն՝ եկեղեցիներ կառուցելը⁷⁸⁴: Իր տիրույթներից Լամբրոնը հարակից գավառով Ապլղարիպն օժիտ տվեց դուստրերից մեկին, որին ամուսնացրել էր 1073 թ. Գանձակ գավառից Կիլիկիա գաղթած Օշին իշխանի հետ: Լամբրոնն իր շրջակա գավառով մինչև XII դ. վերջը մայրական կողմով Արծրունիներից սերված Օշինյան նշանավոր իշխանատոհմի ժառանգական տիրույթն էր: Լամբրոնն իր շրջակա գավառով դստերն օժիտ տալը վկայում է, որ այն ոչ թե ի կառավարումն, այլ ի տիրություն էր տրվել Ապլղարիպին: Վարդան վարդապետի համաձայն Ապլղարիպի մյուս փեսան Գագիկ Բ-ի կրտսեր որդին էր, որին աները հետո ատելով բանտարկել էր: Գագիկը գնում է որդուն ազատելու, բայց չի հաջողում և վերադարձին իջևանատանը հույների կողմից խեղդամահ է արվում: Դրանից հետո, ինչպես պնդում է Վարդան վարդապետը, Ապլղարիպը թունավորելով սպանում է փեսային⁷⁸⁵: Գ. Միքայելյանը հենվելով Վարդան վարդապետի այս վկայության վրա, հավանական է համարել, որ Ապլղարիպի կողմից փեսայի

⁷⁸³ Տե՛ս անդ, էջ 213, Վարդան վարդապետ, էջ 106: Ապլղարիպին «իշխանն Հայոց» է համարում նաև Սամվել Անեցին (տե՛ս Սամվել Անեցի, էջ 116):

⁷⁸⁴ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Ե-ԺԲ դարեր, էջ 255:

⁷⁸⁵ Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 105-106:

սպանությունը կատարվել է բյուզանդական արքունիքի կարգադրությամբ⁷⁸⁶:

Սակայն, Մատթեոս Ուռհայեցին կրկին նախորդ պատմիչին հակասող տեղեկություններ է տալիս: Ըստ նրա, Գագիկ Բ-ի որդին ոչ թե Ապլղարիայի փեսան էր, այլ՝ Գագիկն Ապլղարիայի մոտ՝ Տարսոն էր գնացել վերջինիս հրավերով, նրա հետ խնամհանալու նպատակով: Սակայն ինչ-ինչ պատճառներով Գագիկի խնամախոսությունը անհաջող էր անցել: Է. Բաղդասարյանը եթադրել է, որ Գագիկի հետ խնամհանալուց Ապլղարիայի խուսափելը պայմանավորված է Գագիկի՝ Բյուզանդիայից անկախ քաղաքականությամբ, ինչը հավանական է, բայց փաստերի անբավարարության պատճառով ոչ հաստատելի, ոչ էլ մերժելի⁷⁸⁷: Գագիկը խիստ գայրանալով ու գավառի բոլոր իշխաններին ձերբակալելով հետ դառնալիս Կիզիստրա բերդի տերերի՝ Մանդալեի երեք որդիների կողմից դավադրաբար բռնվելով, ի վերջո, չնայած հայ իշխանների ջանքերին, աղեղի լարով խեղդամահ է արվում⁷⁸⁸: Մատթեոս Ուռհայեցուն համահունչ վկայություն է թողել Սամվել Անեցու Շարունակողը, գրելով, որ «ՌՀԷ (1077) գնաց թագաւորն Գագիկ ի Տարսուս առ Աբղարիբ իշխանն Հայոց վասն խնամութեան»⁷⁸⁹: Սամվել Անեցու ժամանակագրության ձեռագրերից մեկն այս իրադարձության մասին հաղորդում է հետևյալը. «թագաւորն Հայոց Գագիկ գնաց ի Տարսոն քաղաք եւ դարձ(ե)ալ եկն Ռ (1000) արամբք ի դաշտն Առճիսայ ի բերդն Կիզիստռոյ և անդ սպ[անա]լ յաստուածուրաց Հռոմոնցն»⁷⁹⁰:

Մատթեոս Ուռհայեցու հաղորդման մեջ ուշագրավն այն է, որ նա ութ օր անց Գագիկին ազատելու համար Կիզիստրան անհաջող պաշարած նշանավոր հայ դեմքերի թվում (Գագիկ Աբասյան, Ատոմ ու Աբուսահլ Արծրունիներ և ուրիշներ), Ապլղարիային չի հիշատակում⁷⁹¹: Այս իրադարձություններից քիչ անց՝ մոտ 1080-ին Ապլղարիայը մահացավ և հուղարկավորվոց Պապեռնում՝ իր իսկ կառուցած

եկեղեցու իրենց տոհմական դամբարանում⁷⁹²: Ապլղարիայի ժառանգների մասին թե՛ հայկական և թե՛ բյուզանդական սկզբնաղբյուրները լռում են⁷⁹³:

Փոխարենը բյուզանդական սկզբնաղբյուրներում զգալի են տեղեկությունները նրա եղբայր Ճնճղուկի սերունդների մասին: Ճնճղուկից սերած բյուզանդական արիստոկրատական գերդաստանը հայտնի էր Ճնճղուկ (հունարեն Ցինցիլուկ կամ Ցինցուլուկ) անունով: Հովհաննես Սկիլիցեսի վկայության համաձայն երբ Միքայել Դ Պաֆլագոն կայսրն առողջական ծանր վիճակի պատճառով գահից հրաժարվեց, վանական ձեռնադրվեց վանական Կոսմաս Ճնճղուկի կողմից, որը «մշտապես իր հետ էր լինում և անհրաժեշտ խրատներ տալիս»⁷⁹⁴: Կոսմաս Ճնճղուկը սերտ հարաբերություններ ուներ նաև Կոստանդին Թ Մոնոմախ կայսեր հետ: Նա վերջինիս կողմից 1046 թ. ուղարկվեց Սուրբ լեռ (Աթոս), որտեղ 180 այլ վանականների ու վանահայրերի հետ կազմեց այդ վանական համալիրի երկրորդ կանոնադրությունը, որը գործեց երեք հարյուր տարի: Վատիկանի ձեռագրերի հավաքածուում պահվում է Կոսմաս Ճնճղուկի իմաստասիրական մի աշխատությունը: Պահպանվել է նաև նրա արձեռն կնիքը⁷⁹⁵: Բուլղարիայի Սիլիստրա քաղաքում հայտնաբերված իր արձեռն կնիքով հայտնի է նաև Լևոն Ճնճղուկը: Ճնճղուկների ընտանիքից էր նաև Անդրոնիկոս Ճնճղուկը: Նա Ասորիքի Լադոկիե (Լաթաքիա) քաղաքի կառավարիչն էր և 1102 թ. խաչակրաց առաջին արշավանքի ժամանակ դիմադրեց այն պաշարած Սիլիլիայի նորմանների առաջնորդ Տանկրետին: Սակայն, խաչակիրներին հաջողվեց Լադոկիեն գրավել⁷⁹⁶:

Կայսերական խարտուլար (քարտուղար) էր Վասիլ Ճնճղուկը, որը Մանուիլ Ա Կոմնենոսի (1143-1180) կայսր հռչակվելու ժամանակ Մեծ դոմեստիկոս Հովհաննես Աքսուխի հետ կազմակերպեց նրա

⁷⁹² Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» Ե-ԺԲ դարեր, էջ 255: Վերը շարադրվածի լույսի տակ պնդելի է, որ Լ. Տեր-Պետրոսյանը վրիպել է՝ կարծելով, թե Ապլղարիայի դուստրը նախ ամուսնացել է Գագիկ Բ-ի որդի Դավթի, իսկ նրա սպանվելուց հետո Օշին իշխանի հետ, որին աներհայրը շուրջ 1073 թ. նվիրել է Լամբրոնի բերդը (տե՛ս Լ. Տեր-Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 416):

⁷⁹³ Ապլղարիայի մասին տե՛ս G. Dédéyan, Les Arméniens entre Grecs, musulmans et croisés, t. 1-2, Lille, 2003, էջ 300-319, 354:

⁷⁹⁴ Տե՛ս Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 131:

⁷⁹⁵ Տե՛ս Զ. Բարթիկյան, Վասպուրականցիներ Բյուզանդական կայսրության ծառայության մեջ XI-XII դարերում, էջ 146: A. Каждан, նշվ. աշխ., էջ 107:

⁷⁹⁶ Տե՛ս Զ. Բարթիկյան, Վասպուրականցիներ Բյուզանդական կայսրության ծառայության մեջ XI-XII դարերում, էջ 146: A. Каждан, նշվ. աշխ., էջ 107:

⁷⁸⁶ Տե՛ս Գ. Գ. Микаелян, նշվ. աշխ., էջ 70:

⁷⁸⁷ Տե՛ս Է. Բաղդասարյան, Կիլիկիայում Ռուբինյան հարստության հիմնադիր Ռուբեն Ա իշխանը և իր գործը, «Էջմիածին», 2006, թիվ 2, էջ 95:

⁷⁸⁸ Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 219-220:

⁷⁸⁹ Սամվել Անեցի, էջ 116:

⁷⁹⁰ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. թիվ 3681, թ. 83բ:

⁷⁹¹ Տե՛ս անդ:

հանդիսավոր մուտքը մայրաքաղաք: Մանուիլ Ա-ը նրան 1154/1155 թ. ծննդան օւղարկեց Բոսնիա՝ ճնշելու տեղացիների ապստամբությունը⁷⁹⁷: XI-XII դդ. իր արձձե կնիքով հայտնի է վանական Գրիգոր Ճնձուկը, որն Աթոսի վանական համալիրի «պոռտոսն» էր՝ այդ վանական համալիրի բոլոր վանքերի տվյալ տարում գլխավորողը⁷⁹⁸:

Կիլիկիայի հայկական իշխանապետության դեմ 1151 թ. հարձակված բյուզանդական բանակի շարքերում կային որոշ հայ իշխաններ, որոնցից մեկը կոչվում էր Դերեն: Վ. Վարդանյանի հավանական ենթադրությամբ նա սերում էր Արծրունիներից⁷⁹⁹:

Բյուզանդիայում գործած Արծրունի բյուզանդական պաշտոնյաների մասին հավաստի տեղեկություններն այսքանով սահմանափակվում են:

Արծրունիները Հյուսիսարևելյան Հայաստանում

Դատելով XIII դարի հեղինակներ Գրիգոր Ակներցու և Մխիթար Այրիվանեցու հաղորդումներից՝ Արծրունիների մի տոհմաձյուղը, հաստատվելով Հյուսիսարևելյան Հայաստանում՝ Գուգարքում, XII-XIII դարերում գնահատելի դեր է կատարել ոչ միայն Հայաստանի այդ հատվածի, այլև վրացական թագավորության ռազմաքաղաքական ու մշակութային կյանքում:

Գրիգոր Ակներցին XIII դարի 60-70-ական թվականների իրողություններին անդրադառնալիս այդ ժամանակի նշանավոր գործիչ իշխան Սադուն Բ Մահկանաբերդցուն Արծրունի է կոչում⁸⁰⁰: Մխիթար Այրիվանեցին իր հերթին նրա մահն արձանագրելիս Արծրունի տոհմանվամբ է հիշում⁸⁰¹: Ինչ վերաբերում է XII-XIII դարերի մնացած հեղինակներին, ապա նրանք ինչպես Սադուն Բ-ին, այնպես էլ նրա նախորդներին ու հաջորդներին հիշատակելիս որևէ տոհմանուն չեն

նշում: Ժամանակի վրացական աղբյուրները Սադուն Բ-ին ու նրա որդի Խուրթու Բուդային իբրև կանոն կամ Մահկանաբերդցի են կոչում, կամ հիշատակում լոկ անունով, կամ էլ անունով ու տիտղոսով:

Սադուն Բ-ին հայագետներից առաջինն Արծրունի է համարել Մ. Չամչյանը⁸⁰²: Սակայն, սխալվելով նա Ամիր-Քրդին համարել է Սադուն Բ-ի պապը, մինչդեռ նա վերջինիս պապ Սադուն Ա-ի հայրն էր, ապա իրեն հակասելով Ամիր-Քրդին սերված է համարել «յաշխարհէն Սասնոյ ի տանէն քաջին Վիգենայ Մամիկոնոյ»⁸⁰³: Գ. Հովսեփյանն Արծրունի է կոչել ոչ միայն Ամիր-Քրդին և Սադուն Բ-ին, այլև նրանց տոհմն ընդհանրական առումով Արծրունի է համարել⁸⁰⁴: Նա այս երկու իշխաններին հիշում է նաև «Մահկանաբերդի իշխաններ» ձևակերպմամբ: Աշ. Հովհաննիսյանը ևս Սադուն Բ-ին ինչպես նաև նրա ավագ որդի Խուրթու Բուդային Արծրունի է կոչել⁸⁰⁵: Նրանց Արծրունի է համարում նաև Լ. Բաբայանը⁸⁰⁶: Հայագիտության մեջ Արծրունիների այս տոհմաձյուղը հայտնի է նաև Ս. Երեմյանի կողմից շրջանառության մեջ մտցված «Մահկանաբերդի Արծրունիներ» անվամբ:

Վրացագիտության մեջ Ամիր-Քուրդն ու նրա եղբայր Վասակն Արծրունի են կոչվում⁸⁰⁷: Բացառություն է կազմում Ի. Ջավախիշվիլին, որն ըստ երևույթին ելնելով Մահկանաբերդի Արծրունիների տոհմաձայուն Քուրդ անվան առկայությունից, կարծիք է հայտնել նրանց հայացած քրդեր լինելու մասին⁸⁰⁸: Սակայն այս կարծիքը ոչ մի քննության չի դիմանում թեկուզ այն պատճառով, որ Քուրդ անձնանունը հայկական իշխանական անունների շարքում այդ շրջանում լայն տարածում ուներ: Համեմատաբար վերջերս Մահկանաբերդցիների արծրունիական ծագումը վիճարկեց Հ. Մարգարյանը, գտնելով, որ

⁷⁹⁷ Տե՛ս Մ. Գալստյան, Պատմության Հայոց, Կ. Գ. Վենետիկ, 1786, էջ 257, 258:

⁷⁹⁸ Տե՛ս անդ, էջ 257:

⁷⁹⁹ Տե՛ս Յովսեփյան, Խաղաղության կամ Պոռտոսնից հայոց պատմության մեջ, Անթիլիաս, 1969, էջ 11, 50 և այլն:

⁸⁰⁰ Տե՛ս Ա. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., գիրք 1, էջ 52, 167, 213, 215, 223, 259, 329:

⁸⁰¹ Տե՛ս Լ. Բաբայան, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը XIII-XIV դարերում, Երևան, 1964, էջ 215, 266, 306, 363 և այլն:

⁸⁰² Տե՛ս Մ. Մելեք, Սամոնա Քոլոտիկովի ճանաչումը և խաղաղության համաձայնագրի XII հոկտեմբերի, տե՛ս, 1979, էջ 277: Ծանոթություն, խաղաղության համաձայնագրի XII հոկտեմբերի, տե՛ս, 1979, էջ 277: Ծանոթություն, խաղաղության համաձայնագրի XII հոկտեմբերի, տե՛ս, 1979, էջ 277: Ծանոթություն, խաղաղության համաձայնագրի XII հոկտեմբերի, տե՛ս, 1979, էջ 277:

⁸⁰³ Տե՛ս Կ. Զաքարյան, խաղաղության համաձայնագրի, III, տե՛ս, 1966, էջ 367:

⁷⁹⁷ Տե՛ս Մ. Գալստյան, Պատմության Հայոց, Կ. Գ. Վենետիկ, 1786, էջ 257, 258:

⁷⁹⁸ Տե՛ս Մ. Գալստյան, Պատմության Հայոց, Կ. Գ. Վենետիկ, 1786, էջ 257, 258:

⁷⁹⁹ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 172:

⁸⁰⁰ Տե՛ս Գրիգոր Վարդանյան, Պատմության Թաթարաց, Երևան, 1974, էջ 42, 48:

⁸⁰¹ Տե՛ս Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 68:

նրանց տոհմակունքների հարցը կարող է վերջնականապես լուսաբանվել նոր սկզբնաղբյուրների ի հայտ գալու պարագայում⁸⁰⁹:

Ս. Երեմյանի կարծիքով Մահկանաբերդի Արծրունիների այս տոհմաձյուղին հյուսիսարևելյան Հայաստան՝ Գուգարք, է տեղափոխել վրաց Դավիթ Դ Շինարար թագավորը (1089-1125) և շնորհել Մահկանաբերդը⁸¹⁰: Այս տեսակետն ընդունել են նաև վրացի հետազոտողներ Շ. Մեսխիան ու Ի. Անթելավան⁸¹¹: Վ. Վարդանյանն իր հերթին ենթադրել է, որ դա տեղի է ունեցել Մանագլերտի 1071 թ. ձակառամարտից հետո⁸¹²: Եթե նկատի ունենանք այն իրողությունը, որ Դավիթ Դ Շինարարը Մահկանաբերդին տիրացել է Անին 1124 թ. օգոստոս-սեպտեմբերին գրավելուց քիչ առաջ՝ նույն թվականի մայիս-օգոստոսին և վախճանվել 1125 թ. հունվարին, ապա կստացվի, որ Արծրունիների այս տոհմաձյուղի Վասպուրականից Գուգարք տեղափոխվելը տեղի է ունեցել 1124 թ. մայիս-օգոստոս – 1125 թ. հունվար միջակայքում: Մահկանաբերդի Արծրունիների առաջին ներկայացուցիչն էր Վահրամը, որին Մխիթար Գոշը հիշատակում է իշխան տիտղոսով⁸¹³: Արծրունիների այս տոհմաձյուղի ներկայացուցիչներն ավելի շուտ անմիջական հարաբերություններ հաստատեցին վրաց մայրաքաղաքի ու արքունիքի հետ, քան Ջաքարյանները⁸¹⁴:

Մահկանաբերդի Արծրունիների պատմությանը բնորոշ են միմյանց անմիջականորեն հաջորդող վերելքի ու վայրէջքի փուլեր: Ուսումնասիրողների ճիշտ դիտարկմամբ նրանց վերելքի առաջին փուլի հիմքում ընկած են եղել սերտ կապերն առևտրավաշխառուական շրջանների ու առևտրատնտեսական խոշոր կենտրոն Կարինի հետ, վրաց արքունիքի հետապնդած տնտեսական ու քաղաքական նպատակները, կարևոր առևտրական ուղիները նրանց տիրույթներով

անցնելը, ինչպես նաև Վահրամի որդիներ Վասակի ու Ամիր-Քրդի անուրանալի ռազմավարչական տաղանդը⁸¹⁵:

Մահկանաբերդի Արծրունիների վերելքի առաջին փուլը համընկնում է Դավիթ Դ Շինարարի որդի Դեմետրե Ա-ի (1125-1155/1156) գահակալման շրջանին և կապված է Վահրամի որդիներ Վասակի, Ամիր-Քրդի ու Սարգսի գործունեության հետ: Վասակը, որն անկասկած սերտ հարաբերություններ էր հաստատել Դեմետրե Ա-ի հետ՝ դարձավ Տփղիսի շահապ, այսինքն քաղաքապետ: Երբ 1154 թ. Անիի մոտ վրացական զորքերի կողմից գերված Սալդուխը՝ Կարինի ամիրան, բերվեց Տփղիս, Վասակը նրան մեծապես աջակցեց⁸¹⁶, ինչը հետագայում մեծ դեր խաղաց Մահկանաբերդի Արծրունիների կյանքում: Արծրունի եղբայրները սերտ կապեր ունեին նաև Դեմետրե Ա-ի ավագ որդի Դավիթ Ե-ի հետ⁸¹⁷: Հենց այս ժամանակ է, որ Մահկանաբերդի Արծրունիները խնամիական կապեր հաստատեցին Ջաքարյան իշխանական տան հետ: Վահրամի դուստր Սահակադուխտը կնության տրվեց Մեծ Սարգիս Ջաքարյանին:

Երբ Դավիթ Ե-ի խիստ կարճատև թագավորելուց հետո կրկին վրացական թագավորության գլուխ անցան Դեմետրե Ա-ն ու իր կրտսեր որդի Գեորգի Գ-ն (1156-1184), Վասակի և Գեորգի Գ-ի հարաբերությունները ծայրաստիճան լարվեցին՝ վերածվելով թշնամության: Մխիթար Գոշը դա բացատրում է նրանով, որ Վասակը նախքան Գեորգի Գ-ի թագավոր դառնալը քաղաքապետ եղած ժամանակ նրան իր Դավիթ եղբոր նման չի ծառայել ու չի մեծարել և վրաց որոշ իշխանների կողմից չարախոսվել է: Ջերբակալությունից խուսափելով, Վասակն իր երկու եղբայրների հետ փախավ Կարին՝ ապավինելով Սալդուխ ամիրային: Վերջինս նրան ընդունեց «խնդութեամբ եւ մեծարանալք», տալով պարգևներ ու շնորհելով տիրույթներ⁸¹⁸: Ինչպես նկատել է Հ. Մարգարյանը, Վասակը, անշուշտ, պայքարում էր Գեորգի Գ-ի դեմ, դաշնակցելով Հայաստանում հաստատված մահմեդական կազմավորումների հետ⁸¹⁹: Վասակը

⁸⁰⁹ Տե՛ս 2. Մարգարեան, Մահկանաբերդիների (Մադունեանների) իշխանական տունը ԺԲ-ԺԴ դարերում, «Հայկազեան հայագիտական հանդես», հ. ԺԲ, Պէրոթ, 1998, էջ 10-14:

⁸¹⁰ Տե՛ս Ս. Երեմյան, Ամիրսպասալար Ջաքարիա Երկայնաբազուկ, Երևան, 1944, էջ 22:

⁸¹¹ Տե՛ս Յ.Յոսեֆով, նշվ. աշխ., էջ 277: օ. ճեղճաճ, նշվ. աշխ., էջ 223:

⁸¹² Տե՛ս Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 173:

⁸¹³ Տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը Վարդգ Առաքելյանի, (այսուհետև՝ Մովսես Կաղանկատվացի), Երևան, 1983, էջ 355:

⁸¹⁴ Տե՛ս 2. Մարգարեան, Մահկանաբերդիների (Մադունեանների) իշխանական տունը ԺԲ-ԺԴ դարերում, էջ 14:

⁸¹⁵ Տե՛ս անդ. էջ 15:

⁸¹⁶ Տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 356:

⁸¹⁷ Տե՛ս անդ. էջ 355:

⁸¹⁸ Տե՛ս անդ. էջ 356:

⁸¹⁹ Տե՛ս 2. Մարգարեան, Մահկանաբերդիների (Մադունեանների) իշխանական տունը ԺԲ-ԺԴ դարերում, էջ 19-20:

վախճանվեց Կարինում: Նրա մարմինն ամփոփվեց այդ քաղաքի Ս. Աստվածածին եկեղեցում⁸²⁰:

Վասակի մահվանից հետո Մահկանաբերդի Արծրունիների տոհմը գլխավորեց Ամիր-Քուրդը⁸²¹, որը դեռ Տփղիսում եղած ժամանակ օգնում էր ավագ եղբորը՝ կառավարելու քաղաքը: Նա կրտսեր եղբայր Սարգսի հետ որոշ ժամանակ մնաց Կարինում, ապա հաշտվելով Գեորգի Գ-ի հետ՝ «ի հայրենիսն իւր գալ յաշխարհն Կայենոյ և Մահկանաբերդոյ»⁸²²: Ամիր-Քուրդը շուտով նշանակվեց Տփղիսի քաղաքապետ: Գեորգի Գ-ի դեմ 1176-1177 թթ. Օրբելիների գլխավորած խոշոր ապստամբության ժամանակ, որին մասնակցում էին նաև որոշ հայ իշխաններ, այդ թվում և Ամիր-Քուրդի փեսա Մեծ Սարգիս Զաքարյանը, Ամիր-Քուրդը թագավորի մերձավորագույն և գլխավոր զինակիցներից մեկն էր: Նա Մահկանաբերդ գավառում պարտության մատնեց Լիպարիտ Օրբելու գլխավորած գորաջուկատը և ապստամբների մեծ մասին ստիպեց պարփակվել Լոռի բերդում՝ դրանով իսկ կանխորոշելով նրանց վերջնական պարտությունը⁸²³: Անկասկած, նա դեր է խաղացել նաև Մեծ Սարգիս Զաքարյանի՝ իր գերակա Օրբելիների գլխավորած ապստամբների ճամբարից Գեորգի Գ-ի կողմն անցնելու գործում⁸²⁴:

Դրանից հետո Ամիր-Քուրդը շարունակեց վարել Տփղիսի քաղաքապետությունը: Սակայն, այս ընթացքում Մահկանաբերդի Արծրունիներն իրենց առաջատար դիրքերն աստիճանաբար զիջեցին արագորեն բարձրացող Զաքարյաններին: Դրա վառ վկայությունն է Հաղարծնի 1184 թվակիր արձանագրությունը, որտեղ դեռևս Տփղիսի քաղաքապետ Ամիր-Քուրդը հիշատակված է իր փեսա Մեծ Սարգիս Զաքարյանից հետո⁸²⁵: Չնայած Կիրակոս Գանձակեցին պնդում է, որ Գեորգի Գ-ի դուստր Թամար թագուհին (1184-1207) մեծարեց Ամիր-Քուրդին, նա շնորհագրվեց և արդեն 1185 թ. սկզբում Տփղիսի քաղաքապետի պաշտոնը զիջել էր ազգությամբ հայ Աբուլ Հասանին:

Չնայած համապատասխան տվյալների բացակայությանը, անկասկած, դա պայմանավորված էր երկրի ընդդիմադիր ավատատիրական վերնախավի ցանկությամբ, որը ձգտում էր Թամարի դիրքերը թուլացնելու և հուսալի հենարանից զրկելու նպատակով պաշտոնագրվել 1176-1177 թթ. ապստամբությունից հետո Գեորգի Գ-ի առաջ քաշած մարդկանց⁸²⁶: Թամար թագուհին գնալով փոխզիջման՝ 1184-1185 թ. արքունական պաշտոնության մեջ էական փոփոխություններ կատարեց, որոնք Ամիր-Քուրդին չըջանցեցին:

Ամիր-Քուրդը, որին Կիրակոս Գանձակեցին «բարեպաշտ» իշխան է կոչում, սերտ հարաբերություններ ուներ Մխիթար Գոշի հետ⁸²⁷: Նա հյուսիսարևելյան Հայաստանում եկեղեցաշինական բուռն գործունեություն է ծավալել, նյութապես աջակցել տեղի հոգևոր հաստատություններին: Ամիր-Քուրդն օգնել է Սանահնի Ամենավրկիչ եկեղեցու կառուցմանը, ինչպես նաև Հաղարծնի վանքի նորոգմանը: Գեորգի Գ-ի շնորհած հրովարտակով ապահարկ է դարձրել Մորոյ Չորի վանքը⁸²⁸: Իր մահկանացուն կնքել է 1120-ական թվականների սկզբին և հուղարկավորվել Հաղբատի վանքում⁸²⁹:

Վասակի և Ամիր-Քուրդի կրտսեր եղբայրը Ամիր-Սարգիսը Մահկանաբերդի Արծրունիների կրտսեր ճյուղ Խավռասյանների հիմնադիրն է: Եթե Հ. Մարգարյանը ենթադրում է, որ նա Կարինից հայրենիք է վերադարձել Ամիր-Քուրդի հետ միաժամանակ և պնդում, որ նրա «ամիր» տիտղոսը պայմանավորված է Տփղիսի կառավարման գործում եղբայրներին ցուցաբերած աջակցությամբ, ապա Հ. Բարթիկյանը գտնում է, որ Ամիր-Սարգիսը մնացել է Կարինում, իսկ նրա «ամիր» տիտղոսը բացատրում է այդ քաղաքի շրջակայքում եղբայրների տիրություններն ու իշխանությունը ժառանգելով⁸³⁰:

Մահկանաբերդի Արծրունիների հաջորդ սերնդի ավագ ներկայացուցիչն է Ամիր-Քուրդի երեց որդի Սադուն Ա-ը: Նա որոշակի դիրքեր ուներ դեռ հոր կենդանության օրոք: Դրա վկայությունն է այն, որ

⁸²⁰ Տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 356:

⁸²¹ Տե՛ս անդ:

⁸²² Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի (այսուհետև՝ Կիրակոս Գանձակեցի), Երևան, 1961, էջ 209:

⁸²³ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Ե-ԺԲ դդ., էջ 224:

⁸²⁴ Տե՛ս Յովսեփեան, Խաղաղական կամ Պոռժեանք..., էջ 3:

⁸²⁵ Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ VI, կազմեցին Ս. Ա. Ավագյան, Հո. Մ. Ջանիփոլայան, Երևան, 1977, էջ 37:

⁸²⁶ Տե՛ս Ա. Բ. Շահնազարյան, Վահրամյանների իշխանությունը, Երևան, 1990, էջ 52-53:

⁸²⁷ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 209, 210:

⁸²⁸ Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ IX, կազմեցին Ս. Գ. Բարխուդարյան, Կ. Գ. Ղաֆադարյան, Ս. Ս. Մաղումյան, Երևան, 2012, էջ 36: «Դիվան Հայ վիմագրության», պրակ VI, էջ 37, 139:

⁸²⁹ Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ VI, էջ 175:

⁸³⁰ Տե՛ս Հ. Մարգարեան, Մահկանաբերդիների (Սադունեանների) իշխանական տունը ԺԲ-ԺԴ դարերում, էջ 30: Р. Бартияян, О византийской аристократической семье Гаврас, «Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ», հ. II, Երևան, 2002, էջ 425-426:

դեռ 1181 թ. նա «մեծ իշխան» է կոչվել Շխմուրատի վանքի մի վիմագրում⁸³¹: Սադուն Ա-ը Կայենի «մեծ և հզոր իշխան» է կոչվել Մակարավանքի 1205 թվակիր մի արձանագրությունում⁸³²: Դա վկայում է, որ Սադուն Ա-ն Ամիր-Քրդի մահվանից հետո շարունակում էր տիրել հայրական կալվածքներին: 1190-ական թվականներին նա եղբոր՝ Դավթի ու քրոջ՝ Հաթերքի իշխան Վախտանգ Բ-ի տիկին Արզու Խաթունի հետ արդյունաշատ աջակցել է Նոր Գետիկի շինությանը⁸³³: Այդ վանքում նրա ծախսով մի ձեռագիր է գրչագրվել⁸³⁴: Տոհմի ժամանակավոր անկման ժամանակ նրա գլուխ կանգնած էր Սադուն Ա-ի որդի Շերբարոքը: Ըստ երևույթին նա ակտիվ գործունեություն չի ծավալել: Դա է պատճառը, որ աղբյուրներում հազվադեպ է հիշատակվում, այն էլ իբրև Սադուն Բ-ի հայր⁸³⁵: Այս ժամանակ Մահկանաբերդի Արծրունիները Ջաքարյանների ստորականներն էին:

Մահկանաբերդի Արծրունիների վերելքի երկրորդ փուլը սկզբնավորվեց Շերբարոքի որդի Սադուն Բ Մահկանաբերդցու պատմական ասպարեզ մտնելով: Նա Խորակերտի վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան մուտքի ճակատաքարի 1252 թ. արձանագրությունում հիշատակվում է «յաշխարհակալութեան և ի գորապետութեան» ձևակերպումով⁸³⁶: Պետական գործչի ու դիվանագետի կարողություններով օժտված և մի քանի լեզուների տիրապետող Սադուն Բ-ը շատ հաշվենկատ էր ու խորամանկ, քչով չէր բավարարվում և նպատակին հասնելու համար միջոցների խտրություն չէր դնում: Պատահական չէ, որ Աշ. Հովհաննիսյանը նրան բնութագրել է իբրև «բարոյական զսպանակներից թափուր» մի անձնավորության⁸³⁷: Վրացական ու հայկական աղբյուրները նրան ներկայացնում են իբրև «գեղեցիկ, ուժով խիստ զորեղ, նշանավոր ու ընտիր ըմբիշ, վարպետ նետածիգ»⁸³⁸, «այդ անձնեայ և քաջամարտիկ»⁸³⁹: Ջարմանալի է, բայց

փաստ, որ Սադուն Բ-ը հենց իբրև անպարտելի ըմբիշ իր վրա հրավիրեց այդ մարզածնը գնահատող իլխան Հուլավուի (1256-1265) ուշադրությունը:

Սադուն Բ-ը, որը դեռ 1257/1258 թ. Մահկանաբերդի համեստ տերն էր, վրաց թագավոր Ուլու Դավթի (1246-1271) կողմից նշանակվեց Ավագ աթաբեկի դուստր Խոշաքի խնամակալ ու սենեկապետ: Նրա սրընթաց վերելքը սկսվեց 1259 թ., երբ մասնակցեց դեպի Ասորիք Հուլավուի արշավանքին: Սադուն Բ-ը հատկապես աչքի ընկավ Հալեպի ամրոցի գրավման մարտերում, որոնց ընթացքում վիրավորվեց խիզախության համար արժանանալով իլխանի բարեհաճությանը⁸⁴⁰: Թերևս դրանով է բացատրվում, որ նա ոչ միայն դարձավ մոնղոլների ու նրանց որոշակի պայմաններով հպատակվելուն պատրաստական սասունցիների բանակցությունների միջնորդը, այլև ի կառավարումն ստացավ Սասունը⁸⁴¹: Հաղորդելով այս մասին, պատմիչը չի մոռանում ընդգծել, որ «մինչ զի ընդ առաջին անգամ խոյանիցն կարգեալ էր գնա (Սադունին – Հ. Բ.) Հուլաուն»⁸⁴²:

Երբ Ուլու Դավթի գլխավորած 1259-1261 թթ. ապստամբությունը հաջողությամբ չպսակվեց և վրաց թագավորը Հուլավուի նստավայրում հարցաքննվում էր, Սադուն Բ-ը, որին «Հուլավուն շատ էր սիրում, մեծապես պատիվ տալիս, որովհետև նա խելացի ու ճարտարախոս մարդ էր»⁸⁴³, թարգմանում էր նրա ասածները: Վրաց ժամանակագրի համաձայն «Սադունը ճարակորեն թարգմանում ու գեղեցկացնում էր թագավորի խոսքերը, քանի որ թագավորը փոքր ինչ կարկանդակ էր, իսկ Սադուն Մահկանաբերդցին գեղեցկախոս էր»⁸⁴⁴: Այս փաստը վկայում է Սադուն Բ-ի ցանկացած իրավիճակում արագ կողմնորոշվելու ունակության մասին:

Վրացական թագավորությունում և նրա կազմի մեջ մտնող Հյուսիսարևելյան Հայաստանում Սադունն իր դիրքերն ավելի ամրապնդեց Հուլավուի որդի Աբաղա իլխանի (1265-1283) գահակալումից ի վեր: Վրաց ժամանակագիրը նշում է, որ «այս ընթացքում սկսեց բարձրանալ

⁸³¹ Տե՛ս Գ. Սարգսյան, Շխմուրատի վանքը, «Էջմիածին», 1956, թիվ Գ., էջ 26:

⁸³² Տե՛ս «Դիվան Հայոց պատմության», պրակ VI, էջ 159:

⁸³³ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 215:

⁸³⁴ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», ԺԳ դար, կազմեց Ա. Ա. Մաթևոսյան, Երևան, 1984, էջ 183:

⁸³⁵ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 209, 386:

⁸³⁶ «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ IX, էջ 264:

⁸³⁷ Տե՛ս Աշ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., գիրք I, էջ 213:

⁸³⁸ «Картлис цховреба. История Грузии», Тбилиси, 2008, с. 365.

⁸³⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 386:

⁸⁴⁰ Տե՛ս Рашид ад-Дин, Сборник летописей, Перевод с персид. Л. А. Хетагурова. Ред. и примеч. А. А. Семенова (այսուհետև՝ Рашид ад-Дин), т. III, Москва-Ленинград, 1946, էջ 49-50:

⁸⁴¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 386:

⁸⁴² Անդ:

⁸⁴³ «Картлис цховреба. История Грузии», էջ 370:

⁸⁴⁴ Անդ, էջ 371:

Սադուն Մահկանաբերոցին, որին սկզբում (նրա) ըմբռնարտային ուժի համար մեծարեց Հուլավուն, նաև Աբաղա խանը նրա նկատմամբ հարգանք դրսևորեց»⁸⁴⁵: Ռաշիդ ադ-Դինը պնդում է, որ Հուլավուն «Վրաստանը հանձնեց Դավթին ու նրա որդի Սադունին»⁸⁴⁶: Պատմիչի կողմից Սադուն Բ-ին Ուլու Դավթի որդի համարելը վրաց արքունիքում նրա բացառիկ դիրքի ու ազդեցության արգասիք է: Ռաշիդ ադ-Դինի այս վկայությունից նաև հետևում է, որ Աբաղան Ուլու Դավթին չէր վստահում և հսկելու նպատակով նրան կառավարչակից էր նշանակել դրան ունակ ու իրեն հավատարիմ Սադուն Բ-ին: Մահկանաբերոցի Արծրունիների բարձրացումը տեղի էր ունենում Սյունիքում իշխող Օրբելյանների հետ սուր մրցակցության պայմաններում, քանի որ վերջիններիս գլխավորող Սմբատ Օրբելյանն իր որակական հատկանիշներով Սադունին չէր զիջում և նույնպես վայելում էր մոնղոլ տիրողների հովանավորությունը: Սակայն Սադուն Մահկանաբերոցին քայլ առ քայլ սասանեց Սմբատ Օրբելյանի դիրքերը և դարձավ առաջինը հայ իշխանների շարքերում: Դա է վկայում 1268 թվակիր մի հիշատակարան, որում նա հիշատակված է ոչ միայն Սմբատ Օրբելյանից, այլև այդ ժամանակի նշանավոր ու հզոր իշխաններ Քուրդ Վաչուտյանից ու Հասան-Պոռոշ Խաղբակյանից առաջ⁸⁴⁷: Նա Սմբատ Օրբելյանից առաջ է դասված նաև 1270 թվակիր մի այլ հիշատակության մեջ⁸⁴⁸:

Սադուն Բ-ի և Սմբատ Օրբելյանի մրցակցությունում կարևոր տեղ ուներ Ավագ աթաբեկի թողած ժառանգության՝ Ավագյան տան տիրույթների, տնօրինման հարցը: Դրանց նկատմամբ հավակնություններ ունեին ինչպես Ուլու Դավթի թագավորը, այնպես էլ Ջաքարյանների մյուս ճյուղ Շահնշահյան տունն ու Սմբատ Օրբելյանը: Եթե վերջինս հասներ իր նպատակին, ապա անչափ կհզորանար, ինչը չէր բխում նվաճված երկրներում մշտապես ուժերի անկայուն հավասարակշռության պահպանելու քաղաքականություն վարող մոնղոլ տիրողների շահերից: Հետևաբար, պետք է հաղթեր Ավագի դուստր Խոշաքի խնամակալ ու սենեկապետ Սադուն Բ-ը, քանի որ այս

հարցում նրա և մոնղոլ տիրողների շահերը համընկնում էին: Հենց նրա, և ոչ թե Սմբատի ջանքերով է, ինչպես պնդում է Ստեփանոս Օրբելյանը, որ Խոշաքը 1269 թ. ամուսնացավ «ի բռն զամենայն աշխարհս տէրութեան Ապաղայ խանին»⁸⁴⁹ ունեցող ամենագոր Մեծ Սահիբ դիվան Մուհամմեդ Ջուլեյնիի՝ Իլխանության մեծ վեզիրի ու ֆինանսական դիվանի ղեկավարի հետ: Սադուն Բ-ը ոչ միայն կանխեց իր վտանգավոր մրցակցի հետագա հզորացումը, ձեռք բերելով Իլխանության փաստական կառավարիչ Սահիբ Դիվանի հովանավորությունը, ինչն արձանագրել է վրաց ժամանակագիրը⁸⁵⁰, այլև հետագա հզորացման բավարար պայմաններ ապահովեց: Բացի այդ, նա փեսայացել էր Գյուրջիստանի վիլայեթի վալիներից Խոջա Ազիզին⁸⁵¹:

Սադունը տնտեսապես հզորանալու և դիրքերն ավելի ամրապնդելու նպատակով իր համար ստեղծված բարենպաստ պայմաններն առավելագույնս օգտագործեց դրան հնարավորինս արագ հասնելու համար: Եթե Մահկանաբերոցի Արծրունիների նախկին գերակա Ջաքարյանների հատկապես Շահնշահյան տունը մոնղոլական հյուծիչ տնտեսական քաղաքականության հետևանքով սկսել էր վաճառել իր տիրույթները, ապա Սադուն Բ-ը, քանի որ «հայրենիքին արժան էր և ոսկին թանգ»⁸⁵², աշխատում էր տիրանալ եկամտաբեր քաղաքների: Նրան նախ տիրության շնորհումներ կատարեց Ուլու Դավթը⁸⁵³, որը չէր մոռացել Հուլավուի կողմից հարցաքննվելիս Սադուն Բ-ի իրեն մատուցած ծառայությունը: Սակայն Սադունը, ինչպես նշվեց, քչով բավարարվողներից չէր: Հասնելով Ուլու Դավթին հաջորդած 12-ամյա որդի Դեմետրե Բ-ի (1271-1289) խնամակալ (աթաբեկ) նշանակվելուն, նա 1272 թ. դարձավ արեևալավրացական թագավորության ոչ միայն աթաբեկ, այլև ամիրսպասալար՝ այդ պաշտոնները խլելով Ցագանի որդի Իվանե Աբուլեթիսծեից⁸⁵⁴: Սադուն Բ-ը 1273 թ. տիրացավ նաև Իվանեին պատկանող Դմանիսին իր

⁸⁴⁹ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 418:

⁸⁵⁰ Տե՛ս «Картлис цховреба. История Грузии», էջ 375:

⁸⁵¹ Մանրամասն տե՛ս Բ. Յոզեֆ, Նախորդող ինտերմեդիումի ճակատագիր, I, տժ., 1984, էջ 171-173:

⁸⁵² «Դիվան հայ վիճագրության», պրակ VI, էջ 71:

⁸⁵³ Տե՛ս «Картлис цховреба. История Грузии», էջ 375:

⁸⁵⁴ Տե՛ս Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երևան, 1977, էջ 231,

⁸⁴⁵ Անդ., էջ 375:

⁸⁴⁶ Рашид ад-Дин, т. III, էջ 67:

⁸⁴⁷ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», ԺԳ դար, էջ 366:

⁸⁴⁸ Տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», ձեռագրերի համեմատությամբ խմբագրեց Արսեն Դևեճեան, Թիֆլիզ, 1913, էջ 180:

շրջակայքով, իսկ վերջինս կյանքը փրկելու համար եղբոր հետ փախավ երկրից⁸⁵⁵:

Օգտագործելով Դեմետրիե Բ-ի անչափահասությունը, նա իր կամակատարի վերածված վրաց արքային 1272 թ. ստիպեց իրեն շնորհել թելավն ու Բելաքանը, իսկ հաջորդ տարի, Դմանիսից բացի նաև Կարսը և այլ տիրույթներ⁸⁵⁶: Կարսին տիրանալուց հետո նա Ախալցխեցի իշխաններից խլեց նաև շրջակա սահմանագլխային հողերը⁸⁵⁷: Այսպիսով, Սադուն Բ-ը դարձավ Գյուրջիստանի վիլայեթի ոչ միայն հայ, այլև վրաց ավագանու առաջին դեմքը: Վրաց ժամանակագրի արժանահավատ պնդմամբ «այդ ժամանակ Սադուն Մահկանաբերդցին իր ժամանակի մթավրերից առավել բարձր դիրքի հասավ»⁸⁵⁸ և Աբաղա իլխանը «նրա ձեռքը հանձնեց Վրաստանի գործերն ու կառավարումը»⁸⁵⁹: Հետագայում ևս, նա ձեռք բերած տիրույթներով չբավարարվելով՝ «գնեց բազմաթիվ հողեր»⁸⁶⁰: 1260-ական թվականներից մինչև իր մահը Սադուն Բ-ը հիշատակվում է ոչ միայն տոհմական, այլև Ջաքարյանների տիրույթների վիմագրերում:

Սադուն Բ-ը մինչև վերջ հավատարիմ մնաց Մայր եկեղեցուն և իր նախնիների նման հայոց վանքերի նվիրյալ հովանավոր էր⁸⁶¹: Նաև նրա հովանավորությամբ կայացավ հայոց եկեղեցու հեղինակության բարձրացմանը միտված Ջազավանի 1270 թ. եկեղեցական ժողովը⁸⁶²: Ինչպես ճիշտ նկատել է Գ. Հովսեփյանը, Սադուն Բ-ն առնվազն հովանավորել է նաև դրանից քիչ առաջ իր տիրույթ Հաղբատում տեղի ունեցած նույնաբնույթ եկեղեցական ժողովը⁸⁶³: Սակայն, պատմագիտական գրականության մեջ Սադուն Մահկանաբերդցին, որին Վարդան վարդապետը «երախտաւոր» բնութագիրն է տվել⁸⁶⁴, ինչպես նշվեց, ընդգծված բացասական գնահատականի է արժանացել:

⁸⁵⁵ Տե՛ս անդ, էջ 236:

⁸⁵⁶ Բ. Յոզեֆովիչ, նշվ. աշխ., էջ 171-173:

⁸⁵⁷ Տե՛ս «Карлис цховреба. История Грузии», էջ 382:

⁸⁵⁸ Անդ, էջ 381:

⁸⁵⁹ Անդ, էջ 382:

⁸⁶⁰ Անդ:

⁸⁶¹ Տե՛ս Զ. Մարգարեան, Մահկանաբերդցիների (Սադունեանների) իշխանական տունը ԺԲ-ԺԴ դարերում, էջ 24:

⁸⁶² Տե՛ս «Գանտնագիրք շայոց», էջ 180:

⁸⁶³ Տե՛ս Յովսեփեան, Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք..., էջ 51:

⁸⁶⁴ Տե՛ս «Չալեբեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», ԺԳ դար, էջ 366:

Դրան նպաստել է նաև նրա ընտանեկան վարքագիծը⁸⁶⁵: Սադուն Բ-ը առնվազն երեք անգամ հաշվենկատ ամուսնացել է: Նա ունեցել է ոչ պակաս չորս որդի և մեկ դուստր: Նրա որդիներից հայտնի են միայն Խուրլու Բուղայի և Մանկասարի անունները, իսկ դստեր անունը Վանենի էր: Սադուն Մահկանաբերդցին մահացել է 1282/1283 թ. և ամփոփվել Հաղբատում⁸⁶⁶:

Սադուն Բ-ից հետո Մահկանաբերդի Արծրունիների տոհմը գլխավորեց նրա ավագ որդի Խուրլու Բուղան՝ մայրական գծով Խոջա Ազիզի թոռը: Ընդ որում, եթե Խոջա Ազիզն Ուլու Դավթի երդվյալ թշնամին էր, ապա նրա տղա Իլ-Խուրլուն իր հերթին Ուլու Դավթի որդի Դեմետրիե Բ-ի: Հասկանալի է, որ վրաց արքան պետք է աշխատեր թուլացնել իր իշխանությունն անվանական դարձրած Մահկանաբերդի Արծրունիներին: Դա է պատճառը, որ նա Խուրլու Բուղային թողեց միայն ամիրսպասալարությունը, իսկ աթաբեկի ավելի առանցքային պաշտոնը թողեց թափուր, որպեսզի ամրապնդի իր իշխանությունը: Խուրլու Բուղան դա չհանդուրժելով ծառայության անցավ Ահմեդ իլխանի (1282-1284) արքունիքում: Ի պատասխան Դեմետրիե Բ-ը նրա տիրույթները հարքունիս գրավեց⁸⁶⁷: Իլխանական արքունիքում ծառայելիս Խուրլու Բուղան հասավ իր վտանգավոր հակառակորդ Աբուլեթիսծե եղբայրների մահապատժի ենթարկվելուն⁸⁶⁸:

Երբ Աբաղայի որդի Արդունը հայրական գահին տիրանալու համար պայքար սկսեց իր հորեղբայր Ահմեդի դեմ, Խուրլու Բուղան օգնեց իլխանին, որն առժամանակ պահպանեց իր իշխանությունը: Չնայած դրան, նա, անկասկած, Դեմետրիե խնդրանքով Ահմեդի հրամանով ձերբակալվեց և ազատ արձակվեց վրաց արքային երդմնահապտակություն հայտնելով: Միայն դրանից հետո նա հետ ստացավ իր տիրույթները⁸⁶⁹:

Ի վերջո մոնղոլական վերնախավի մի խմբավորման աջակցությամբ Արդունն անցավ իլխանության գլուխ (1284-1291) և հաշվեհարդար տեսավ հորեղբոր կողմնակիցների, այդ թվում Մեծ

⁸⁶⁵ Տե՛ս Զ. Մարգարեան, Մահկանաբերդցիների (Սադունեանների) իշխանական տունը ԺԲ-ԺԴ դարերում, էջ 25:

⁸⁶⁶ Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ IX, էջ 176:

⁸⁶⁷ Տե՛ս Բ. Յոզեֆովիչ, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 184:

⁸⁶⁸ Տե՛ս «Карлис цховреба. История Грузии», էջ 387:

⁸⁶⁹ Տե՛ս Բ. Յոզեֆովիչ, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 184:

Սահիբ Դիվան Մուհամմեդ Ջուվեյնու հետ: Ստեփանոս Օրբելյանի պնդմամբ այս իրադարձությունների ժամանակ Ահմեդին դավաճանած Դեմետրե Բ-ին Արղունը հանձնեց «զամենայն աշխարհս Հայոց գտունն Աւագեան և գտունն Շահնշահեան և զԳագեցին և զորդիսն Սադուն աթաբէկին»⁸⁷⁰: Ապա նա հավելում է, որ Դեմետրե Բ-ը Սմբատ Օրբելյանի եղբայր Տարսայիճին էր հանձնել իր որդիներ Դավթի ու Մանվելի խնամակալությունը: Սակայն Սյունյաց պատմիչի այս պնդումը չի համապատասխանում իրականությանը: Ինչպես պարզվում է Ավանի Կաթողիկե եկեղեցու 1285 և 1287 թվակիր երկու արձանագրություններից, Դեմետրեն իր ավագ որդի Դավթի խնամակալությունը հանձնել էր Խուբլու Բուղային⁸⁷¹: Հետևաբար, նա Տարսայիճին աթաբեկ նշանակելով հանդերձ, որդու խնամակալությունը Խուբլու Բուղային հանձնելով, այդ գործակալության գործառույթները երկատել էր, որպեսզի նրանք միմյանց հակակշռեն և իր համար վտանգավոր չդառնան: Այսպիսով, Մահկանաբերոցիներ-Օրբելյաններ մրցակցության այս փուլն ավարտվեց Խուբլու Բուղայի պարտությամբ: Ավելին, վերջինիս դիրքերը գնալով թուլանում էին: Նա Դեմետրե Բ-ի ջանքերով կրկին բանտարկվեց ու ազատ արձակվեց վրաց արքայի ներողամտությամբ⁸⁷² և համարվեց իրականում զիջելու գնով:

Այդուհանդերձ Խուբլու Բուղային հաջողվեց ոչ միայն հետ բերել կորցրածը, այլև հասնել ավելիին: Նա ամուսնացավ Սամցխեի հզոր իշխան Սարգիս Ջաղելու դստեր հետ և օգտվելով Դեմետրե Բ-ի դիրքերի թուլացումից, աներոջ օգնությամբ 1288 թ. ոչ միայն վերադարձրեց իր տիրույթները, այլև Դեմետրեից խլված Ավագյան տան կալվածքները⁸⁷³: Երբ Արղուն իլխանի դեմ դավադրություն կազմակերպած էմիր Բուղան 1289-ի սկզբին սպանվեց, նրա մտերիմների թվում մահապատժի ենթարկվեց նաև նրա խնամի և հովանավորյալ Դեմետրե Բ-ը: Ընդ որում, վրաց արքայի մահապատժի հարցում Խուբլու Բուղան ու նրա քեռի Իլ-Խուբլուն իրենց լուծան ունեցան: Դրանից հետո Խուբլու Բուղայի դրդմամբ Արղունն արևե-

լավրացական թագավորության գահը հանձնեց արևմտավրացական թագավորության արքայորդի Վախթանգին: Նա իլխանին հանդել էր, որ այդ ճանապարհով վրացական երկու թագավորությունները կմիավորվեն⁸⁷⁴: Պարզից էլ պարզ է, որ Խուբլու Բուղայի նպատակը ոչ թե վրացական երկու թագավորություններն Արղունի տիրապետության ներքո միավորելն էր, այլ՝ իր դիրքերի ամրապնդումը: Քանի որ նրա առաջարկը բխում էր իլխանի շահերից, Արղունն ընդառաջեց նրան: Երախտապարտ Վախթանգ Բ-ը 1289/1290 թ. Տարսայիճ Օրբելյանի մահվանից հետո Խուբլու Բուղային շնորհեց կրկին միասնական դարձված աթաբեկի պաշտոնն ու ամիրսպասալարությունը և հանձնարարեց կառավարել թագավորությունը:

Սակայն շատ չանցած Վախթանգ Բ-ի ու Խուբլու Բուղայի հարաբերությունները խիստ սրվեցին: Վախթանգը չէր հանդուրժում իր թագավորական իրավունքների դեմ Խուբլու Բուղայի ոտնձգությունները, իսկ վերջինս ձեռք բերածով չէր բավարարվում: Ի վերջո, Խուբլու Բուղան ոչ միայն պաշտոնազրկվեց, այլև Ավագյան տան տիրույթներն անցան դրանց օրինական տեր Խոջաքին: Խուբլու Բուղայի դեմ առճակատման ժամանակ Վախթանգ Բ-ին սատարում էր Շահնշահ Բ Ջաքարյանը, որին էլ նա հանձնեց ավանդաբար Ջաքարյաններին պատկանած աթաբեկությունն ու ամիրսպասալարությունը: Բուղան ստիպված ընտրեց ստեղծված պայմաններում իր կարծիքով չարիքներից փոքրագույնը: Օգտվելով Վախթանգ Բ-ի հովանավոր Արղուն իլխանի հիվանդանալուց, նա ձեռնամուխ եղավ այդ ախտյանին մյուսով՝ Դեմետրե Բ-ի որդի Դավթով՝ իր նախկին խնամակալով փոխարինելուն⁸⁷⁵: Դա նրան հաջողվեց, ինչին նպաստեցին 1291 թ. մարտին Արղունի, իսկ 1292 թ. սկզբին Վախթանգի մահերը: Իլխանական գահին Արղունին փոխարինած եղբայրը՝ Քեյլաթուն (1291-1295) Դավիթ Ը-ին ջերմ վերաբերվելուն մեկտեղ, սկզբում վստահում ու դրական էր վերաբերում Խուբլու Բուղային: Դրա վկայությունն այն է, որ նա փոքրասիական Տոնդուզլու ապստամբած քաղաքի դեմ շարժվելուց առաջ Խուբլու Բուղային վստահեց Ոսկե Հորդայի հնարավոր հարձակումից Իլխանության սահմանների պաշտ-

⁸⁷⁰ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 426:

⁸⁷¹ Տե՛ս Կ. Դաֆադարյան, Միջնադարյան հուշարձանները և վիճազիր արձանագրությունները, Երևան, 1975, էջ 195:

⁸⁷² Տե՛ս Բ. Կիկնաձե, Очерки по источниковедению истории Грузии, Парсадан Горгиджанидзе и "Картлис Цховреба", Тбилиси, 1980, էջ 98:

⁸⁷³ Տե՛ս անդ:

⁸⁷⁴ Տե՛ս անդ, էջ 98-99:

⁸⁷⁵ Տե՛ս «Картлис цховреба. История Грузии», էջ 392:

պանությունը, նրան կարգելով այդ նպատակով Մուղանում տեղակայված բանակի գլուխ⁸⁷⁶:

Ինչպես սպասելի էր, Դավիթ Ը-ի և Խուրիու Բուղայի հարաբերությունները շուտով վերաճեցին բացահայտ թշնամության: Խուրիու Բուղան ձգտում էր վրաց այս թագավորին ևս վերածել խամաճիկի և նրանից նոր շնորհումներ կորզել, իսկ Դավիթ Ը-ը ոչ միայն տեղի չէր տալիս, այլև չէր մոռացել իր հոր մահապատժի ենթարկվելում նրա ունեցած դերակատարությունը:

Քեյղաթուն այդպես էլ չստիպեց Դավթին աթաբեկությունն ու ամիրսպասալարությունը վերադարձնելու Խուրիու Բուղային և նա Գյուրջիստանի վիլայեթի հայ ու վրաց ավագանու շարքում առաջատարի դիրքերը զիջել էր Շահնշահ Բ Ջաքարյանին՝ դառնալով երկրորդը⁸⁷⁷: Խուրիու Բուղայի և Դավիթ Ը-ի առձակատումը հանգուցալուծվեց 1293 թ.: Նրան պատժելու համար Արևելյան Վրաստանի թագավորը դիմեց Քեյղաթունին, որն ընդառաջեց նրան: Մոնղոլները Խուրիու Բուղային ձերբակալելով հանձնեցին Դավիթ Ը-ին ստիպելով իր ձեռքով սպանել նրան (դա տեղի ունեցավ 1293 թ. օգոստոսի սկզբներին)⁸⁷⁸: Դրանից հետո Քեյղաթուն անժառանգ Խուրիու Բուղայի ամբողջ ունեցվածքը շնորհեց ոչ թե նրա եղբայր Մանկասարին, այլ՝ Դավիթ Ը-ին⁸⁷⁹:

Խուրիու Բուղան ևս ավանդական կապեր ուներ հայոց հոգևոր կենտրոնների, հատկապես Հաղբատի հետ, որտեղ պահպանվել է նրա որմնանկարը: Նրա եղբայր Մանկասարն իբրև Մահկանաբերդի Արծրունիների հզոր տոհմի ներկայացուցիչ աչքի ընկնող դիրք ուներ: Դրանում համոզվելու համար չպետք է մոռանալ, որ նա Դավիթ Ը-ի քրոջ ամուսինն էր: Մանկասարը մահացել է ավագ եղբորից քիչ անց, քանի որ 1295 թ. վրաց արքայադուստրը դարձել էր մոնղոլ նոյին Թուքալի կինը⁸⁸⁰: Խուրիու Բուղայի քույր Վանենին Շահնշահ Բ-ի որդի ամիրսպասալար Մխարգրծել Ջաքարյանի տիկինն էր: Ամուսնու հետ կառուցել է Քոբայրի քաղկեդոնականացված վանքի զանգակատուն-

տապանատունը⁸⁸¹, հարկերից ազատել Սանահնի վանքը և նվիրատվություններ կատարել Հաղբատի վանքին⁸⁸²: Ինչպես վերը նշեցինք, Խուրիու Բուղայի մյուս եղբայրների անունները չեն պահպանվել: Ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի, Լիպարիտ Բ Օրբելյանը «փեսայացեալ էր տանն աթաբեկի Սադունեանց»⁸⁸³: Ինչպես ձիշտ ենթադրել է Հ. Մարգարյանը նրա կինը կարող էր Խուրիու Բուղայի եղբայրներից որևէ մեկի դուստրը լինել⁸⁸⁴:

XIV դարում գործում էր ևս մեկ Խուրիու Բուղա⁸⁸⁵, որը Մահկանաբերդի Արծրունիների ավագ ճյուղի վերջին հայտնի ներկայացուցիչն է:

Մահկանաբերդի Արծրունիների կրտսեր ճյուղի հիմնադիրը, ինչպես վերը նշվեց, Վասակի ու Ամիր-Քրդի կրտսեր եղբայր Ամիր-Սարգիսն է: Սակայն այս ճյուղն այդպես է կոչվել նրա որդի, իշխանաց իշխան Խավառաս Ա-ի անունից: Հ. Բարթիկյանը գտնում է, որ նա վտարանդիության մեջ փեսայացել է բյուզանդական հայագգի նշանավոր Խավառասների ընտանիքին, որի մի ճյուղը տիրույթներ ուներ Կարինի շրջակայքում⁸⁸⁶: Դրանից էլ նրա որդի Խավառասի անունը: Ըստ Հ. Բարթիկյանի, ի տարբերություն Կարինում մնացած հոր, Խավառաս Ա-ը հորեղբոր՝ Ամիր-Քրդի հետ Հյուսիսարևելյան Հայաստան է տեղափոխվել⁸⁸⁷:

Խավառասյանների ընտանիքի մասին ուշագրավ ու արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում «իշխանաց իշխան պատրոն Խառառասի» պատվերով 1232 թ. գրված Բագնայրի նշանավոր Ավետարանի հիշատակարանը: Դրա համաձայն Խավառասը, որն իր հորաքույր Սահակդուխտի որդիներ Ջաքարե Բ ամիրսպասալար և Իվանե Ա աթաբեկ Ջաքարյան եղբայրների կրտսեր ժամանակակիցն էր, բարձր դիրքի համար պարտական էր նրանց: Ջաքարե Բ-ի վախճանվելուց հետո նա սերտորեն կապվել է նրանից սերված Շահնշահյան տան հետ, դառնալով այդ տան մսախորթ-ուխուցեսը և

⁸⁸¹ Տե՛ս Պ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 177:

⁸⁸² «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ IX, էջ 53, 155-156:

⁸⁸³ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 432:

⁸⁸⁴ Տե՛ս Հ. Մարգարյան, Մահկանաբերդի (Սադունեանների) իշխանական տունը ԺԲ-ԺԴ դարերում, էջ 30:

⁸⁸⁵ Տե՛ս Յովսեփեան, Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք..., նոր լույսով, Ա, էջ 426:

⁸⁸⁶ Տե՛ս Բ. Բարթիկյան, О византийской аристократической семье Гаврас, էջ 426:

⁸⁸⁷ Տե՛ս անդ:

⁸⁷⁶ Տե՛ս անդ, էջ 393:

⁸⁷⁷ Տե՛ս անդ:

⁸⁷⁸ Տե՛ս Рашид ад-Дин, т. III, էջ 134:

⁸⁷⁹ Տե՛ս Գ. Յոզեֆով, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 194-196:

⁸⁸⁰ Տե՛ս անդ, էջ 197:

Ձաքարե Բ-ի դեռահաս որդի Շահնշահի դաստիարակը⁸⁸⁸։ Իր սանից գնած կալվածքներով զգալիորեն ընդլայնել է սեփական տիրույթները⁸⁸⁹։

Խավճաս Ա-ի առաջին կինը՝ քրիստոնեություն ընդունած Խուրլու-Խաթունը, եղել է պարսկուհի։ Նա վախճանվել է անդրանիկ որդու մահվանից (շուրջ 1229 թ.) մոտ երկու տարի հետո՝ 1231 թ.։ Թաղվել է Խավճասյանների տոհմական տապանատանը՝ Բագնայրում։ Խավճաս Ա-ը նրա և անդրանիկ որդու հիշատակին է պատվիրել Հռոմոնոսի վանքում Բագնայրի Ավետարանի ընդօրինակումը։

Խավճաս Ա-ի երկրորդ կինը՝ Ջմրուխտ Խաթունը, բարձրատոհմիկ թրքուհի էր, որը ևս ամուսնանալուց հետո քրիստոնյա էր դարձել։ Նա ամուսնու հետ Բագնայրի Ավետարանի գրիչ Իզնատիոսին պատվիրել է ևս մեկ Ավետարան, որի ծախսը հոգացել է ինքը⁸⁹⁰։

Խավճաս Ա-ի անդրանիկ որդին էր Սասնա Ա-ը, որն ինչպես ասվեց, մահացել է շուրջ 1229 թ.։ Նա մահացել է վաղաժամ, ինչը փաստվել է, թե Բագնայրի Ավետարանի հիշատակարանում և թե Բագնայրում մոր Խուրլու-Խաթունի թողած վիմագրում⁸⁹¹։ Սասնա Ա-ն ամուսնացել էր «գարմ և շառաւել թագաւորացն Հայոց» Թայիկ «թագուհու» հետ⁸⁹²։

Խավճաս Ա-ի մյուս որդին էր Վասակը, որին հայրն ակներևաբար տվել էր իր անժառանգ մահացած ավագ հորեղբոր անունը՝ նրան 1232 թ. հիշատակելով իբրև սիրելի որդու⁸⁹³։ Ինչպես ճիշտ նկատել է Հ. Մարգարյանը, հենվելով Բագնայրի 1260-ական թվականների արձանագրությունների հաղորդումների վրա, Վասակը հոր տիրույթների միակ ժառանգորդը չէր⁸⁹⁴։ Խավճասյանների տոհմական տիրույթների մի մասն անցել էր Սասնայի որդի Խավճաս Բ-ին, որը վերջին անգամ հիշատակվում է 1266 թ.։ Նա Բագնայրի վանքին կատարել է

⁸⁸⁸ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», ԺԳ դար, էջ 178-179։

⁸⁸⁹ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ, 1887, էջ 116։

⁸⁹⁰ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», ԺԳ դար, էջ 180։

⁸⁹¹ Անդ, էջ 179։ Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 116։

⁸⁹² Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», ԺԳ դար, էջ 181։

⁸⁹³ Տե՛ս անդ, էջ 179։

⁸⁹⁴ Տե՛ս Հ. Մարգարյան, Մահկանաբերդիների (Մաղունեանների) իշխանական տունը ԺԲ-ԺԴ դարերում, էջ 32։

ծանրակշիռ նվիրատվություններ⁸⁹⁵։ Խավճասյանների տոհմի հաջորդ սերնդի մեզ հանվանե հայտնի միակ ներկայացուցիչն է Խավճաս Բ-ի ավագ որդի Սասնա Բ-ը, որը մանկահասակ մահացել է 1261/1262 թ.⁸⁹⁶։ Սկզբնաբյուրներում Խավճասյանների մասին այլ տեղեկություններ չեն պահպանվել։

Արծրունիների շառավիղները Վասպուրականում՝ թագավորության վերացումից հետո

Արծրունյաց թագավորության անկումից և Սենեքերիմ Արծրունու՝ ընտանիքով Սեբաստիա տեղափոխվելուց հետո Վասպուրականում բյուզանդական գերակայությամբ շարունակում էին իշխել Արծրունիների տոհմի կրտսեր ճյուղերի ներկայացուցիչները։ Ինչպես վերը նշվեց, նրանցից էր Թոռնավան գավառի տեր Խաչիկը, որին Մատթեոս Ուռհայեցին կոչում է «մեծ իշխանն Հայոց» հավելելով, որ «նա էր այր քաջ և յաղթող ի պատերազմոյ»⁸⁹⁷։

Վանա լճից արևելք և հարավ ընկած գավառներին տիրում էր Արծրունյաց շառավիղ Խեղենեկ իշխանը։ Նրա իշխանության վարչական գլխավոր կենտրոններն էին Ամյուկ դժվարամատչելի ամրոցն ու Աղթամար կղզին։ Թովմա Արծրունու և նրա Անանուն շարունակողի երկերին կցված հավելվածի հեղինակը Խեղենեկին կոչում է «մեծ իշխան» և «տանն Վասպուրականի» տեսուչ ու վերակացու, «զազգակից արքային Սենեքերիմայ և թագաւորացն ցեղիցն Արծրունեաց»⁸⁹⁸։ Խեղենեկը հանդիսացավ Արծրունիների Խեղենեկյան ճյուղի հիմնադիրը։ Նրան հաջորդեց որդին՝ «այր հզօր և պատերազմօղ և քաջ ի գործ արութեան»⁸⁹⁹ Թոռնիկ Ա իշխանը։ «Այր ընտիր ի գործ պատերազմի» էր նաև Թոռնիկի որդի «մեծ իշխանն» Թաղեոսը, որը հորը փոխարինելով XI դ. 50-60-ական թվականներին նրա նման հաջողությամբ դիմագրավում էր շրջակա թյուրքական

⁸⁹⁵ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 116։

⁸⁹⁶ Տե՛ս անդ։

⁸⁹⁷ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 90։

⁸⁹⁸ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 341։

⁸⁹⁹ Անդ։

ցեղերին, նրանց թույլ չտալով ասպատակել իր տիրույթները⁹⁰⁰։ Թադեոսի որդի Թոմնիկ Բ-ը թյուրքական ցեղերի հարձակումներից մեկի ժամանակ Մոկքի Ատիճանք գյուղում զոհվեց⁹⁰¹։ Նրա որդի Աբդլմսեհը, որն սկսել է իշխել XI դարի վերջերին և պրոտոկուրապաղատի տիտղոս ուներ⁹⁰², կարողանում է կարգավորել հարաբերությունները թյուրք-սելջուկ իշխողների հետ։ Անանուն մատենագրի վկայությամբ «իմաստութեամբ ու հանճարով» լի Աբդլմսեհը «վարեաց զկեանս իւր խաղաղութեամբ, և ընդ ամենայն ումեք զխաղաղութիւն հնարէր, զի տայր ի պէտս հարկանաց զկեանս և զստացուածս իւր, և ոչ դատէր զիւրսն ամնուլ ինչ ի պէտս հարկապահանջողաց, ոչ սաստիւ վարէր զիշխանութիւնսն իւր, և ոչ ահիւ և սպառնալեօք, և ոչ տոկոսիւք, այլ զամենեսեան խնամէր և սփոփէր և գթայր որպէս հայր ի վերայ որդւոց»⁹⁰³։ Սակայն 1118 թ. թյուրքմենական խարամիք ցեղն ասպատակեց Վասպուրականի գավառները, սրատեց բազմաթիվ մարդկանց, իսկ մնացածներին ենթարկեց թալանի ու անտանելի հարկապահանջության⁹⁰⁴։

Աբդլմսեհն իր իշխանությունը մյուս գավառների վրա տարածելու նպատակով ամուսնացել էր Ծաղկոտն և Կոզովիտ գավառների տեր Ալուզ իշխանի թոռնուհի Մարիամի հետ⁹⁰⁵։ Նրա հայր Գրիգորն «արևելյան դուկ» տիտղոսն ուներ⁹⁰⁶, որը համարժեք էր դուքսին և իշխան, գորավար իմաստն ուներ։

Աբդլմսեհի որդիներից Դավիթը կրթվել էր Ս. Խաչ վանքում և իրեն նվիրելով հոգևոր գործունեության՝ հասել արքեպիսկոպոսի աստիճանի։ Նա վարում էր հայրական տիրույթների հոգևոր իշխանությունը։ Սակայն, չբավարարվելով դրանով, նա անկասկած հոր աջակցությամբ որոշեց ոչ ավել, ոչ պակաս տիրանալ Հայոց եկեղեցու ընդհանրական աթոռին։ Խեղենեկյանները դրան հասնելու համար առիթ դարձրին 1113 թ. Գրիգոր Բ Վկայասեր կաթողիկոսի քրոջ որդի

⁹⁰⁰ Տե՛ս անդ։

⁹⁰¹ Տե՛ս անդ, էջ 339։

⁹⁰² Տե՛ս անդ, էջ 345։ Նախքան այդ Անանուն մատենագիրն Աբդլմսեհին հիշատակում է «պրոտոկուրապաղատ» («պրոտոկուրապաղատ») տիտղոսով (տե՛ս անդ, էջ 342)։

⁹⁰³ Անդ, էջ 342։

⁹⁰⁴ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Ե-ԺԲ դդ., էջ 153։

⁹⁰⁵ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. III, Երևան, 1976, էջ 482-483։

⁹⁰⁶ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 340։

Գրիգոր Գ-ի «տղայ հասակաւ ժե (15-Հ. Բ.) ամաց»⁹⁰⁷ կաթողիկոս ընտրվելը։ Դավիթ արքեպիսկոպոսը պատրվակ ծառայեցնելով նորընտիր կաթողիկոսի անչափահասությունը նույն 1113 թ. իր կողմնակից հինգ եպիսկոպոսների կողմից Վանին մերձակա Ձորովանքում ձեռնադրվեց կաթողիկոս։ Նրա վերջնական նպատակն Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ձանաչվելն էր։ Դավիթ Խեղենեկյանն ու իր կողմնակիցներն իրենց արածն արդարացնում էին նրանով, որ Ձորովանքում էին պահվում Գրիգոր Լուսավորչի գավազանը, պատարագի սեղանը, կաշվե գոտին, սուրբ Հռիփսիմեի հողաթափը, շղարշը՝ այն է թաշկինակը, արյամբ ներկված գլխաշորը և այլ սուրբ մասունքներ, իսկ կաթողիկոսական աթոռը վտանգի ժամանակ պատսպարվում էր Աղթամարում։ Որպես օրինակ բերվում էր քաղկեդոնականությանը հարելու մեղադրանքով աթոռակն արված Վահան Ա Սյունեցի կաթողիկոսի 968 թ. Վասպուրական փախչելն ու Աբուսահլ Արծրունուն ապավինելով Ձորովանքում ապաստանելը⁹⁰⁸։ Դավիթ արքեպիսկոպոսն իրեն համարում էր Վասպուրականի թագավոր Արծրունիների հոգևոր ժառանգորդը և կաթողիկոսական աթոռի տիրանալու իր հավակնությունները հիմնավորում նրանով, որ «աթոռ է սա թագաւորացն Արծրունեաց և վայել է լինել և պատրիարգ»⁹⁰⁹։

Սկզբում Դավիթ արքեպիսկոպոսի կաթողիկոսությունն ընդունեցին ոչ միայն Վասպուրականի մի մասի հոգևոր հայրերը, այլև Արտազի ու Սյունիքի թեմերը⁹¹⁰։ Սակայն ընդամենը մեկ տարի անց, չնայած Դավթի «ընծայիւք և աղաչանօք» ուղեկցվող համառ ջանքերին, նրա կաթողիկոսական իշխանությունը պահպանվեց միայն Վասպուրականի մի մասում։ Այդուհանդերձ Դավիթ Խեղենեկյանը չնահանջեց և իր կողմնակիցների հետ Աղթամարը կաթողիկոսական աթոռ հռչակեց։ Դա հայոց մյուս հոգևոր կենտրոնների կողմից դատապարտելով որակվեց իբրև ապստամբություն⁹¹¹։ Ավելին, Սև լեռան Կարմիր վանքում Գրիգոր Գ կաթողիկոսի (1113-1165) գլխավո-

⁹⁰⁷ Տե՛ս Մամվել Անեցի, էջ 124։ Տե՛ս նաև «Միքատայ Սպարապետի Տարեգիրք», Վենետիկ, 1956, էջ 142։

⁹⁰⁸ Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 116։

⁹⁰⁹ Անդ։

⁹¹⁰ Տե՛ս Մաղաքիա Օրմանյան, ԽՂՎ. աշխ. հ. Ա, էջ 1581։

⁹¹¹ Տե՛ս Մամվել Անեցի, էջ 123։

րությամբ կայացած եկեղեցական ժողովը, որին մասնակցում էին բազմաթիվ հոգևորականներ, մերժեց Աղթամարի ինքնահռչակ կաթողիկոսությունը և անգամ նզովեց Դավթին ու նրա կողմնակիցներին⁹¹²: Այս ժողովի մասնակիցներն իրենց որոշման մասին տեղյակ պահեցին Արևելից կողմանց հոգևորականներին: Նրանք իրենց արդարացիությունը փաստելու համար նշում էին, որ Գրիգոր Լուսավորչի թոռ Գրիգորիսը ևս 15 տարեկանում պապի կողմից կաթողիկոս ձեռնադրվեց: Սակայն, Դավիթ Խեղենեկյանն իր հերթին մերժեց Կարմիր վանքի ժողովի որոշումը և Աղթամարի կաթողիկոսությունը հռչակեց առանձին և ինքնուրույն աթոռ⁹¹³:

Այդուհանդերձ, հարկ է փաստել, որ Արժուռնիների ժառանգորդ Խեղենեկյաններն Աղթամարը կաթողիկոսական աթոռ հռչակելով նպատակ էին հետապնդում ամրապնդել իրենց փոքրիկ իշխանության դիրքերը և դրանով իսկ նպաստել նրա գոյատևմանը: Առավել ևս, որ 1110 թ. հարավային Հայաստանում գերիշխող դիրքեր գրաված Շահարմենների ամիրայության կողմից չնայած Խեղենեկյանների հետևողական ջանքերին, նրանց իշխանությանը մահացու վտանգ էր սպառնում: Բացի այդ, կաթողիկոսության ստեղծմամբ Վասպուրականի հայության պահպանման համար բարենպաստ միջավայր կստեղծվեր: Եվ, իրոք, եթե այն դարեր շարունակ գոյատևեց, պահպանեց իր ազգային դիմագիծն ու դավանանքը, ապա դրանում մեծ էր ինչպես Խեղենեկյանների, այնպես էլ, ճիշտ է, հայոց միասնական եկեղեցական կազմակերպության պառակտման գնով ստեղծված Աղթամարի կաթողիկոսության ավանդը: Դրա հոգևոր իշխանությանը ենթակա էին Վանա լճի շրջակա գավառները:

Աբղլմսեհը վախճանվեց 1121 թ. խոր ծերության հասակում: Նրա դին ամփոփվեց Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու դռանը: Երկու տարի անց՝ 1123 թ. մահացավ նրա կինը՝ Մարիամ իշխանուհին⁹¹⁴: Նրանք ունեցել են յոթ որդի և հինգ դուստր: Աբղլմսեհն իր իշխանությունը բաժանել էր որդիների միջև: Ընդ որում, նրանցից կրտսերին՝ ի պատիվ մայրական գծով պապի Ալուզ կրկնանունն ունեցող Ստեփանոսին էր

հանձնել տոհմի ավագությունն ու «զերկնանման և զանառիկ ամրոցն զԱմիւկ, զի նա կարող էր ի դիմի ունել անօրէն ազգացն Իսմայէլացոց. և նա առաւելեալ իմաստութեամբ քան զամենայն զհարս իւր»⁹¹⁵: Ստեփանոս-Ալուզի խելամիտ ու ձկուն քաղաքականության շնորհիվ նրա փոքրիկ իշխանության պաշտպանունակությունն ամրապնդվեց և այն վերելք ապրեց: Նա ամրացրեց իր նստավայր Ամյուկի պարիսպները, ինչպես նաև նորոգեց նրա կառույցները: Նաև շրջակա գավառներից Ստեփանոս-Ալուզին էին ապավինել բազմաթիվ ազատներ: Նա «փայլէր... իւրով ազատագունդ հեծելովքն»⁹¹⁶, որոնք կոչված էին պաշտպանելու իշխանության սահմանները դրսեկ հարձակումներից: Սակայն Ստեփանոս-Ալուզը միայն նշված քայլերով չէ, որ աշխատում էր պաշտպանել իր իշխանության ու հպատակների անվտանգությունը:

Նա Անանուն մատենագրի արժանահավատ վկայությամբ, «պէսպէս հնարիւք անցուցանէր զկեանս իւր և հաշտեցուցանէր ընդ իւր զանհաշտ թշնամիսն զազգն Ելիմացոց (իմա՝ Շահարմենների ամիրայությունը – Հ. Բ.). և ի նոցանէ առնոյր պարզևս և մեծութիւն և փառաւոր և երևելի լինէր յաչս անհաւատիցն իւրով բազմիմաստ գիտութեամբն: Ոչ խնայելով յինչս և ի ստացուածս իւր, այլ զուարթամիտ սրտիւ տայր զքրտունս իւր վասն փրկութեան քրիստոնէից, զոր տալով ի հարկս այլազգեաց, զօր կարգելով հեծեալս և տալով նոցա ռոճիկս՝ առնէր խաղաղութիւն ամենեցուն»⁹¹⁷: Ստեփանոս-Ալուզի գործունեության մասին իր պատմածն Անանուն մատենագիրն ամփոփում է «սա եղև պատճառ շինութեան տանն Վասպուրականի»⁹¹⁸ խոսքերով:

Խեղենեկյան իշխանը «տէր» և «պրտոկուրապաղատ» (պրոտոկուրապաղատ) տիտղոսներով հիշատակվում է Վանի մոտ գտնվող Ս. Խաչ վանքի եպիսկոպոս տեր Վահանի և իր թողած 1161 թվակիր հիշատակարանում⁹¹⁹: Ինչպես տեսնում ենք, Ստեփանոս-Ալուզը ժառանգել էր նաև հոր՝ Աբղլմսեհի, պրոտոկուրապաղատ տիտղոսը: Բացի այդ, նա ի տարբերություն հոր ուներ նաև «տէր»

⁹¹² Տե՛ս Ներսես Շնորհալի. Թուրք ընդհանրական, աշխատասիրությամբ Է. Բաղդասարյանի, Երևան, 1995, էջ 116: Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. թիվ 4669, թ. 202ա:

⁹¹³ Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 116: Մամլեկ Անեցի, էջ 124:

⁹¹⁴ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 346:

⁹¹⁵ Անդ, էջ 345:

⁹¹⁶ Անդ, էջ 347:

⁹¹⁷ Անդ, էջ 347:

⁹¹⁸ Անդ, էջ 348:

⁹¹⁹ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Ե-ԺԲ դդ., էջ 183:

տիտղոսը, որը հոգևոր իշխանություն է ենթադրում: Եվ եթե նկատի ունենանք, որ նա եղբոր՝ Դավթի, մահվանից հետո հավանաբար Աղթամարի կաթողիկոսական աթոռին փոխարինել է նրան, ապա պարզ կդառնա, որ գործ ունենք Հայաստանում հետագայում լայնորեն տարածված պարոնտերություն ինստիտուտի հետ, երբ նույն անձը մարմնավորում էր թե՛ աշխարհիկ և թե՛ հոգևոր իշխանությունը: Ինչ վերաբերում է պրոտոկուրապաղատությանը, ապա այն բյուզանդական տիրապետող դասին տրվող տիտղոս էր: Ինչպես գտնում է Ա. Կաթդանը 1118-1180 թթ. միջակայքում այն մտնում էր բյուզանդական տիտղոսաշարի սանդղակի մեջ և կուրապաղատության հետ միասին կազմում դրա նախավերջին՝ չորրորդ սանդղակը⁹²⁰: Ենթադրելի է, որ բյուզանդական այդ տիտղոսը Սենեքերիմի հետ Սեբաստիա չգաղթած խեղճներին կամ նրա հաջորդ Թոմնիկ Ա-ին տրվել է Վասպուրականը բյուզանդական տիրապետության տակ եղած ժամանակ և փոխանցվել սերնդե սերունդ:

Զնայած իր իշխանության տարածքային ամբողջականությունը պահպանելու Ստեփանոս-Ալուզի հուսահատ ու համառ ճիգերին, նրան հաջորդած միակ որդու՝ Խեղենեկ Բ-ի օրոք Շահարմենների ամիրայությունը գրավեց Ամյուկը: Այդ մասին հաղորդում է Վարդան վարդապետը, նշելով, որ Սուքման Ա-ի թոռ Շահ-Արմենը, այսինքն Սայֆ ադ-Դին Բեկ-Թիմուր իբն Սուքման Բ-ը (1128-1185) «էառ զԱմուկ ի Խետենկայ և Սասունք ի Վիգենայ»⁹²¹: Պատմիչն այս իրադարձությունները չի թվագրում, սակայն դրանց նախորդած անցքների նրա առաջարկված թվագրումներից բխում է, որ մեզ հետաքրքրող Ամյուկի գրավումը տեղի է ունեցել 1132-1141 թթ. միջակայքում⁹²²: Վ. Վարդանյանը վկայակոչելով Վարդան վարդապետին, Ամյուկի գրավումը թվագրել է մեկ 1130, մեկ էլ մոտ 1133 թվականով⁹²³: Սակայն դա հնարավոր չէ, քանի որ ինչպես ստույգ վկայում է Վահան Եպիսկոպոսի վերը բերված 1161 թվակիր հիշատակարանը, Ստեփանոս-Ալուզն այդ ժամանակ կենդանի էր:

⁹²⁰ Տե՛ս А. Каздан, Социальный состав господствующего класса Византии XI-XII вв., Москва, 1974, էջ 112-113:

⁹²¹ Վարդան վարդապետ, էջ 124:

⁹²² Տե՛ս անդ, էջ 123-125:

⁹²³ Տե՛ս Վ. Վարդանյան, Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը, Երևան, 1969, էջ 254: Վ. Վարդանյան, Արծրունիները հայոց պատմության մեջ, էջ 180:

Փաստ է նաև այն, որ նա 1185 թ. արդեն վախճանվել էր, քանի որ Ամյուկը Խեղենեկ Բ-ից գրաված Սուքման Բ-ը մահացել է այդ տարում: Որ Ամյուկը Խեղենեկյանները ոչ թե Ստեփանոս-Ալուզի, այլ նրա որդի Խեղենեկ Բ-ի օրոք են կորցրել, ուղղակիորեն փաստում է նրա գործունեությանը մանրամասն անդրադարձած ու ականատես Անանուն մատենագիրը: Նա գրում է. «Ի սորա (Ստեփանոս-Ալուզի – Հ. Բ.) խաղաղութան ժամանակի շփոթեալ ամենայն աշխարհս, ևս առաւել գաւառն Վասպուրականի ոչ խաղաղանայր, այլ ևս քան զևս մեղէր ի տագնապս տարակուսի, ի սա և զամրոցն իւր (Ամյուկը – Հ. Բ.) պահեալ աջին Աստուծոյ»⁹²⁴:

Ստեփանոս-Ալուզին հաջորդած Խեղենեկ Բ-ի օրոք Ամյուկ ամրոցն իր շրջակայքով կորցնելուց հետո Խեղենեկյանների առանց այդ էլ փոքր իշխանությունն ամփոփվեց Աղթամար կղզում ու Վանա լճի առափնյա մի քանի գյուղերում: Խեղենեկ Բ-ն արու գավակ չուներ և միակ դստերն ամուսնացրել էր Սեֆեդին Արքայունի հետ, որին Անանուն մատենագիրը ներկայացնում է իբրև «Այր մի երևեալ և աստուածային փառօք զարդարեալ, ազատ և ժազատ ծնողաց... ուղղափառ հաւատովք»⁹²⁵: Զնայած իր նկարագրած իրադարձություններին ժամանակագրորեն մոտ կանգնած կամ ականատես Անանուն մատենագիրը Սեֆեդինին արծրունիական ծագում չի վերագրում, վերջինիս հետնորդներն իրենց համառորեն համարում են Գագիկ Արծրունի արքայի տոհմից սերված⁹²⁶: Խեղենեկ Բ-ը դստերն իբրև օժիտ էր տվել Աղթամար կղզու կեսը: Սակայն ծերության հասակում հայտնվելով նյութական անախանծելի պայմաններում փեսային է վաճառում Աղթամար կղզու նաև իր բաժնեմասը⁹²⁷: Նա իր կնոջ՝ Մարջանի հետ իբրև նվիրատու հիշատակվում է Հռոմոսի վանքի 1245 թ. մի արծանագրությունում⁹²⁸: Խեղենեկ Բ-ի մահվան թվականը հայտնի չէ: Ստեփանոս-Ալուզի մյուս եղբայրների սերունդների մասին ևս ոչինչ չգիտենք: Այսպիսով, Խեղենեկ Բ-ով Արծրունիների Խեղենեկյան ճյուղի պատմությունն ավարտվեց:

⁹²⁴ Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 347-348:

⁹²⁵ Անդ, էջ 351:

⁹²⁶ Տե՛ս «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», հ. II, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1958, էջ 154, 172, 308:

⁹²⁷ Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 351-352:

⁹²⁸ Տե՛ս «Վիմական տարեգիր», էջ 88:

Արծրունիների մի այլ տոհմաճյուղ X դ. սկզբներին հաստատվել էր Մոկքում և իր իշխանությունը ստեղծել Բագրատունիների մի ճյուղի տիրույթում⁹²⁹: XII դարում Արծրունիների այս տոհմաճյուղը մասամբ ենթակա էր Խեղենեկյաններին: Այն խնամիացել էր Սասունի թոռնիկյանների հետ: 1269 թվակիր մի հիշատակարանի համաձայն «մեծ իշխանին Մոկաց Հմայեկի» դուստր Մելեքսեթը, որն Արծրունիների տոհմին պատկանելու պատճառով կոչված է «թագուհի», Սասունի իշխան Վիգեն թոռնիկյանի կինն էր⁹³⁰:

Հետագայում ևս Արծրունիների շառավիղները, ճիշտ է անշուքացած ու նախկին փառքից զրկված՝ շարունակում էին հարատևել: Սակայն հայկական այլ իշխանական տոհմերի շառավիղների նման, էթնիկ դիմադրությունը նրանց մի մասին ևս չըջանցեց: Թովմա Մեծոփեցու վկայությամբ «յազգէ Սենեքերիմանց», այսինքն Արծրունյաց տոհմից էր սերում Ոստանի քուրդ ամիրա Եզդինը⁹³¹: Նրա տիրապետությունն ընդգրկում էր Բերկրիից մինչև Ջուլամերիկ, Խիզանից մինչև Աղբակ ընկած ընդարձակ տարածքը: Եզդին ամիրան 1387 թ. համառ դիմադրեց Լենկ-Թեմուրին: Նրա սերունդները հիշատակվում են նաև XVI դարում⁹³²:

Արծրունիների շառավիղները չիեռացան պատմական ասպարեզից: Անցնելով դարերի փոթոթյունների միջով, նրանք շարունակեցին հարատևել՝ բարձր պահելով իրենց փառավոր տոհմի անունը: Երբ 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո տասնյակ հազարավոր հայեր գաղթեցին Արևելյան Հայաստանի ռուսական տիրույթներ՝ Հին Բայազետի գաղթականությունը գլխավորում էին Արծրունիները: Ինչպես արդեն նշվեց, Արծրունիների շառավիղ է նաև այս աշխատության մեկենաս Վարդգես Բագրատի Արծրունին:

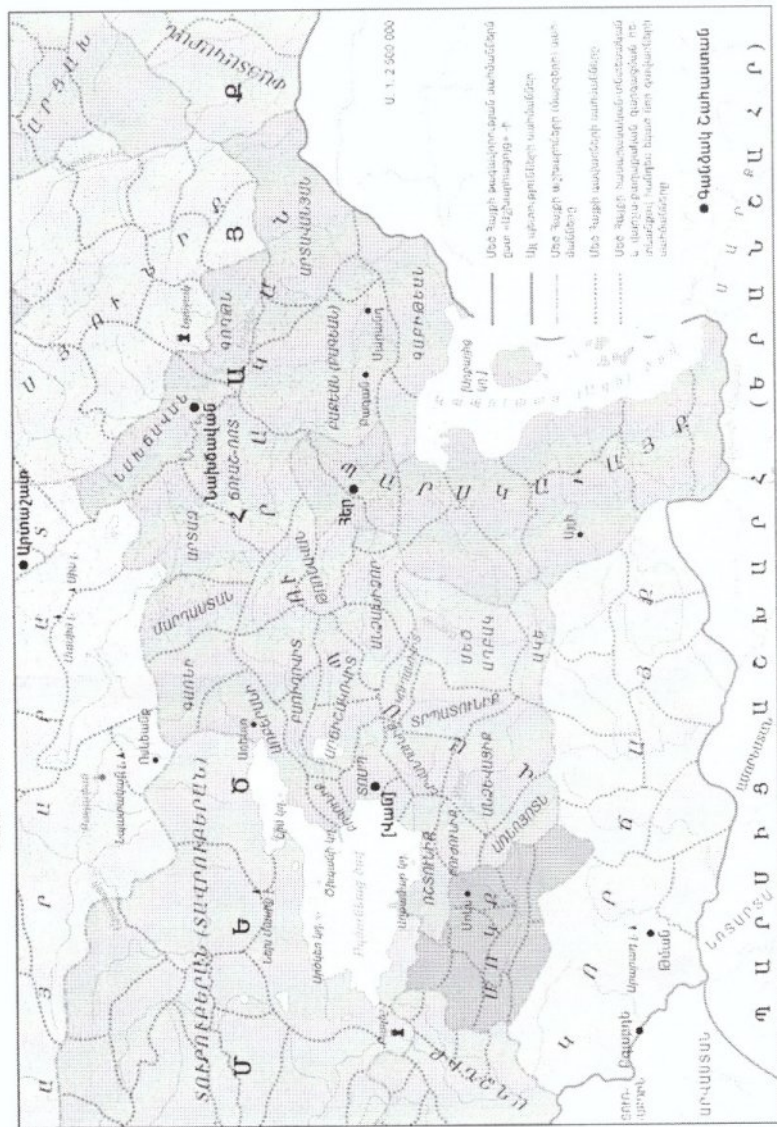
⁹²⁹ St u J. Markwart, Südarmenien..., էջ 495-500:

⁹³⁰ St u «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Ե-ԺԲ դարեր, էջ 194:

⁹³¹ St u Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրություն, աշխատասիրությամբ Լևոն Խաչիկյանի, Երևան, 1999, էջ 38:

⁹³² St u «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. IV, Երևան, 1972, էջ 58:

ՎԻՍՍՈՒՄԱՆՈՒԿԱՆ ԸՆԴ «ՆՇԽԱՄԱՐՏՈՒՄՆԵՐ»

Քարտի ընդհանուր չափերը՝ 46 x 66 սմ

Հայոց հին ու միջնադարյան պատմության մեջ ակնառու դեր կատարած Արծրունյաց ընտանիքն ունի միջագետքյան ծագում: Այդուհանդերձ, այն մշտապես հանդես է եկել իբրև հայկական իշխանական տոհմ, իբրև կանոն գտնվելով Հայաստանում տեղի ունեցող ռազմաքաղաքական կարևոր իրադարձությունների կիզակետում:

Միջագետքից Արծրունիների նախնու՝ Ասորեստանի թագավոր Սինահերիբ-Սենեթերիմի որդի Ադրամելեքի, իր եղբայր Սանասարի (Սարասար, Շարեցեր) հետ Հայկական լեռնաշխարհ փախուստը տեղի է ունեցել մ. թ. ա. 681 թ.: Ադրամելեքի մահվանից հետո նրա սերնդից Արդամոզանը հաստատվել է Առբերանի գավառում (Բերկրի քաղաքի շրջակա տարածքում) կենտրոն ունենալով Արծրունիների քաղաքը: Հենց այս քաղաքի անունից են Արծրունիները ժառանգել իրենց հայկական տոհմանունը:

Արծրունիները հանդես են գալիս Տիգրան Երվանդյանի ու պարսից Կյուրոս թագավորի օրերում, մասնակցելով Մարաց Ադաիակ թագավորի դեմ նրանց մղած մարտական գործողություններին: Արտաշես Ա թագավորի օրոք Արծրունիները կորցրին իրենց նախնական տիրույթներն Առբերանի գավառում, փոխարենը ստանալով Աղբակ գավառն ամբողջությամբ: Մեծ Հայքի Արշակունյաց թագավորության շրջանում Արծրունիներն իբրև Կորձայքի աշխարհակալ նախարարներ դասվում են մեծամեծ և ընտիր նախարարների շարքը: Պատերազմի ժամանակ նրանց էին ենթարկվում Կորձայք աշխարհի բոլոր ռազմական ուժերը, բացառությամբ արքունական չորս զորաբանակներում ծառայողների:

Եթե Տրդատ Գ Մեծի գահակալության շրջանը բարեհաջող էր Արծրունիների համար, ապա նրա թոռ Տիրանի օրոք նրանք հայտնվեցին կործանման եզրին: Դա պայմանավորված էր ոչ թե Արծրունիների ու մարդպետների միջև առկա հակասություններով, այլ՝ կարևոր մայրուղիների վրա գտնվող նախարարական տների ոչնչացման հոսքով Բ Կոտակի և նրա որդի Տիրանի քաղաքականությամբ: Այդ գործում արքունիքի գործակիցն էր Հայր մարդպետը: Արծրունյաց տոհմից փրկվեց միայն Վաչե Արծրունու որդի Շավասպը, որից հետո

Արծրունիները որոշ ժամանակ չխառնվեցին Հայաստանի ներքին գործերին: Երբ Տիրանի հաջորդ Արշակ Բ-ը կարգավորեց նախարարների հետ հարաբերությունները, ի թիվս այլ նախարարների, անտարակույս, վերականգնվեցին նաև Շավասպ Արծրունու նախարարական բոլոր իրավունքները: Հարմար պահ ընտրելով նա լուծեց տոհմական վրեժը՝ սպանելով Հայր մարդպետին:

Սակայն պարսկա-հռոմեական պատերազմն ու Արշակավանի իրադարձությունները կամա թե ակամա Արծրունիներին ի դեմս Մերուժան Արծրունու դարձրին Արշակ Բ-ի հակառակորդը: Արշակավանի կործանմանը մասնակցած Մերուժան Արծրունին հասկանալով, որ արքունիքը վաղ թե ուշ վրեժ է լուծելու կատարվածի համար, Վահան Մամիկոնյանի հետ ապստամբեց և անցավ պարսից արքա Շապուհ Բ-ի կողմը: Հզոր և իշխանատենչ անձնավորություն Մերուժան Արծրունին գտնելով, որ Արծրունիները հայոց գահի նկատմամբ ավելի մեծ իրավունքներ ունեն, քան Արշակունիները, փորձեց դառնալ թագավոր, սակայն դա նրան չհաջողվեց:

Արշակունյաց թագավորության վերջին շրջանում Արծրունիները գործուն մասնակցում էին երկրի քաղաքական կյանքին: Այդ թագավորության վերացումից հետո մարդպետություն անունով պաշտոնն այն զբաղեցնողների համար առանց ներքինության պահանջի հանձնվեց Արծրունիներին, որոնք սկսվեցին կոչվել մարդպետներ կամ Ռմբսյաններ: Նրանք տնօրինում էին Հայոց մարզպանության ներքին կարգն ու կանոնն ապահովող մարդպետական գունդը: Այդ հանգամանքն Արծրունիներին դարձնում էր մարզպանությունում երկրորդ դեմքը՝ մարզպանից հետո: Մարդպետության պաշտոնը նպաստեց ժամանակի ընթացքում Վասպուրականը նրանց ձեռքն անցնելուն:

Արծրունիների դերը զգալի է նաև 450-451 և 481/482-484 թթ. ժողովրդաազատագրական պատերազմների շրջանում: Նրանք հատկապես գործուն մասնակցեցին 450-451 թթ. ժողովրդաազատագրական պատերազմին, աչքի ընկնելով գործնականում բոլոր բնագավառներում: Անգամ, հայոց թագավորի ընտրության հարցում սկզբում նախարարները կանգ առան Վահան Արծրունու վրա: 481/482-484 թթ. ժողովրդաազատագրական պատերազմին Արծրունիների մասնակցությունն ավելի համեստ էր: Ինչ

վերաբերում է 571-572 թթ. հակապարսկական ապստամբությանը, ապա Արծրունիները դրան հավանաբար չմասնակցեցին:

Փոխարենը մեծ է VIII-IX դարերում արաբական նվաճողների դեմ ապստամբական շարժումներում Արծրունյաց տոհմի դերակատարությունը: Արաբական տիրապետության շրջանում Արծրունիներն ամրապնդեցին իրենց գերիշխող դիրքերը Վասպուրականում և այն համարվում էր նրանց «սեպհական տէրութիւն»-ը: 774-775 թթ. հակաարաբական ապստամբության պարտությունից հետո Արծրունիները հաշվի առնելով ուժերի ծայրահեղ անհավասարությունը, հետևելով Բագրատունիների օրինակին, հարմարվեցին արաբական տիրապետությանը: Դա նպաստեց ինչպես նրանց տիրույթների ընդարձակմանը, այնպես էլ Բագրատունիների հետ մերձեցմանը: Արծրունիները դարձել էին Հայաստանում երկրորդ հզոր նախարարական տունը Բագրատունիներից հետո:

Հայաստանի փաստական անկախության վերականգնման շրջանում Արծրունիները վճռորոշ դերակատարություն ունեին երկրում, իսկ 850-855 թթ. դժվար գերագնահատելի դեր խաղացին արաբների դեմ մղված դժվարին պայքարում, փայլուն էջեր գրելով իրենց պատմության մեջ: Դրանից հետո նրանք ականառու դեր կատարեցին հայոց պետականության վերականգնման գործում և ենթարկվում էին Բագրատունիներին:

Սակայն մի կողմից երկրում ավատատիրական հարաբերությունների զարգացմամբ պայմանավորված անջատողական ծգտումների ուժեղացումը, իսկ մյուս կողմից Բագրատունիների ինչ որ տեղ անխոհեմ քաղաքականությունը և, հատկապես, արաբների՝ Արծրունիներին Բագրատունիների դեմ հանելու ուղեգիծը հանգեցրին Բագրատունյաց թագավորության մասնատմանը և 908 թ. Գագիկ Արծրունու գլխավորությամբ Վասպուրականի թագավորության ստեղծմանը: Այն Գագիկ Արծրունու մահից հետո ընդունում էր Բագրատունիների գերիշխանությունը և գոյատևեց մինչև 1021 թ.:

Չկարողականալով դիմակայել թյուրք-սելջուկյան նվաճողներին, Վասպուրականի թագավորության վերջին տիրակալ Սենեքերիմ Արծրունին բյուզանդական ճնշման տակ իր տիրույթները հանձնեց Բյուզանդիային, փոխարենը ստանալով Փոքր Հայքի Սեբաստիա քաղաքն իր շրջակայքով: Սենեքերիմի հաջորդներն այնտեղ իշխեցին

մինչև 1085 թ.: Արծրունիների շատ ներկայացուցիչներ օժտված լինելով ռազմավարչական ականառու ունակություններով, գործում էին Բյուզանդիայում, հավատարմորեն ծառայելով այդ պետությանը: Բյուզանդիային հավատարիմ էր նաև Կիլիկիայում մի շարք տիրույթներ ունեցող Ապլղարիա Արծրունին:

Արծրունիների մի ճյուղն էլ XII դ. առաջին քառորդի վերջում հաստատվելով Հյուսիսարևելյան Հայաստանում, XII-XIII դարերում գնահատելի դեր կատարեց ոչ միայն Հայաստանի այդ հատվածի, այլև վրացական թագավորության ռազմաքաղաքական ու մշակութային կյանքում:

Վասպուրականի թագավորության վերացումից հետո այնտեղ շարունակում էին իշխել Արծրունիների ընտանիքի կրտսեր ճյուղի ներկայացուցիչները: Նրանցից աչքի էին ընկնում Վանա լճից արևելք ու հարավ ընկած գավառներում իշխող Խեղենեկյանները, որոնց իշխանությունը գոյատևեց մինչև XIII դ. կեսերը:

Հետագայում օտար տիրապետության պայմաններում Արծրունյաց տոհմը չնայած սկսեց անշքանալ, նրա շառավիղները շարունակեցին գոյատևել, հասնելով մեր օրերը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Աբեղյան Մ., Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1968
2. «Ազաթանգեղայ, Պատմություն Հայոց», Տիֆլիս, 1914
3. Ադոնց, Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972
4. Ադոնց, Ն., Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948
5. «Ազգագրական հանդես», գիրք XXI, Թիֆլիս, 1911
6. Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վենետիկ, 1901
7. Ալիշան Ղ, Շիրակ, Վենետիկ, 1887
8. Ալպոյաճեան Ա., Պատմություն Եվդոկիոյ Հայոց, Գահիրե, 1952
9. Աճառյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, Երևան, 1971
10. Աճառյան Հր., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երևան, 1948
11. «Աշխարհացոյց Վարդանայ Վարդապետի», Փարիզ, 1960
12. Առաքելյան Բ., Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX–XIII դդ., հ. I, Երևան, 1958
13. «Աստվածաշունչ»
14. «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», կազմեց Հ. Թ. Նալբանդյան, Երևան, 1965
15. Արմեն Հ. Զ., Մարդպետը և սպարապետը, Լոս Անձելոս, 1952
16. Բաբայան Լ., Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը XIII–XIV դարերում, Երևան, 1964
17. Բաղդասարյան Է., Կիլիկիայում Ռուբինյան հարստության հիմանդիր Ռուբեն Ա իշխանը և իր գործը, «Էջմիածին», 2006, թիվ 2
18. Բարթիկյան Հ., Վասպուրականցիներ Բյուզանդական կայսրության ծառայության մեջ XI–XII դարերում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2000, թիվ 3

19. Բոռնազյան Ս., Հայաստանը և սելջուկները XI–XII դդ., Երևան, 1980
20. Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901
21. «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», Բնագիրն յառաջաբանով եւ ծանոթիւններով առաջին անգամ ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանեանց, Ալեքսանդրոպոլ, 1910
22. Գրիգոր Վարդապետ Ակնեցի, Պատմություն Թաթարաց, Երուսաղէմ, 1974
23. Գրիգորյան Գ., Տարոնի Բագրատունիների իշխանությունը IX–X դարերում, Երևան, 1983
24. «Դիվան Հայոց պատմության», գիրք Ժ, Թիֆլիս, 1912
25. «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ VI, կազմեցին Ս. Ա. Ավագյան, Հռ. Մ. Ջանփոլադյան, Երևան, 1977
26. «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ IX, կազմեցին Ս. Գ. Բարխուդարյան, Կ. Գ. Ղաֆադարյան, Ս. Տ. Սաղումյան, Երևան, 2012
27. Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963
28. Երեմյան Ս., Ամիրսպասալար Ջաքարիա Երկայնաբազուկ, Երևան, 1944
29. «Եղիշէի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին», ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե. Տեր-Մինասեան, Երևան, 1957
30. Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմություն տանն Արծրունեաց, քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Մ. Հ. Դարբինյան-Մելիքյանի, Երևան, 2006
31. Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրություն, աշխատասիրությամբ Լևոն Խաչիկյանի, Երևան, 1999
32. «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», հ. II, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1958
33. Լաբուբենա դիւանգիր դպրի Եղեսիոյ թուղթ առ Աբգարու, Վենետիկ, 1868
34. Լալեան Ե., Վասպուրականի նշանավոր վանքերը, «Ազգագրական հանդես», գիրք XX (2), Թիֆլիս, 1910
35. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1966

36. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1967
37. Խորենացի Մովսես, Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը և ներածությունը Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, Երևան, 1991
38. «Կանոնագիրք Հայոց», հ. Բ, աշխատասիրությամբ Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1971
39. «Կանոնագիրք Հայոց», ձեռագրերի համեմատությամբ խմբագրեց Արսէն Զլտճեան, Թիֆլիզ, 1913
40. Կարապյոզեան Յովհաննէս, Սեպագիր տեղանուններ (Այրարատում և հարակից նահանգներում), Երևան, 1998
41. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961
42. Կոստանեանց Կ., Վիմական տարեգիր, Ս. Պետերբուրգ, 1913
43. Կրկյաշարյան Ս., Բղեշխությունների առաջացումը հին Հայաստանում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1966, թիվ 4
44. «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. II, Երևան, 1984
45. «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. IV, Երևան, 1972
46. «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», հ. 1, Երևան, 2007
47. «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», հ. 2, Երևան, 2011
48. «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ». Ե-ԺԲ դդ., աշխատասիրությամբ Ա. Ս. Մաթևոսյանի, Երևան, 1988
49. Հայր Միքայել վարդապետ Զանգեանց, Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ, Վենետիկ, 1786
50. «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ», Վենետիկ, 1862
51. Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչաքաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, արևմտյան և հարավային աշխարհներ, Երևան, 2001
52. Հարությունյան Բ., Նախնական սահմանային պայքարը և նրա քաղաքական հետևանքները, «Աշտանակ», Ա, Երևան, 1995

53. Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990
54. Հովհաննիսյան Աշ., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության», գիրք Ա, Երևան, 1957
55. Հովսեփյան Գ., Յիշատակարանք ձեռագրաց, Ա, Անթիլիաս, 1951
56. «Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց եւ Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան», Թիֆլիս, 1907
57. Ղափանցյան Գր., Ուրարտուի պատմություն, Երևան, 1946
58. Ղաֆադարյան Կ., Երևան, Միջնադարյան հուշարձանները և վիմագիր արձանագրությունները, Երևան, 1975
59. «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Հակոբեանց», հ. Գ, կազմեց Նորայր եպիսկոպոս Պողարեան, Երուսաղէմ, 1968
60. Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ, մաս Ա, Երևան, 1957
61. Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Ե, Երևան, 1985
62. Մանանդյան Հ., Հայաստանի պատմությունը թուրք-թաթարական արշավանքների շրջանում, Երևան, 1982
63. «Մանր ժամանակագրություններ». XIII-XVIII դդ. հ. Բ, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956
64. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5467, թ. 10բ, 22ա, 74ա, 2բ, 12ա
65. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. թիվ 2293, թ. 74ա
66. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. թիվ 3681, թ. 83բ
67. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. թիվ 4669, թ. 202ա
68. Մատթէոս Ուռնայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898
69. Մարգարեան Հ., Մահկանաբերոցիների (Սաղունեանների) իշխանական տունը ԺԲ.-ԺԴ. դարերում, «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», հ. ԺԲ, Պէյրուք, 1998
70. Մարքվարթ Յ., Պարսկահայք նահանգը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1961
71. Մելիքյան Վ., Մեծ իշխան Դերենիկի սպանության պարագան, «Անդաստան», Գ. Փարիզ, 1953

72. **Մելիքսեթ-Բեկ**, Կրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, Երևան, 1934
73. «Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց», Մոսկուա, 1860
74. **Մկրտչյան Հ.**, Հայերի և մելքիստների փոխհարաբերությունները միջնադարում, «Հայաստանը և քրիստոնյա Արևելքը», Երևան, 2002
75. **Մնացականյան Ստ.**, Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակը, Երևան, 1976
76. **Մնացականյան Ս. Խ.**, Վարպետաց վարպետներ, Երևան, 1982
77. **Մոկացի Անանիա**, Յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից, «Արարատ», 1897
78. **Մովսես Կաղանկատվացի**, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1983
79. **Մուրադյան Պ.**, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երևան, 1977
80. «Յոհվաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912
81. «Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ», աշխատությամբ և առաջաբանով պատմական գիտությունների թեկնածու Աշ. Աբրահամյան, Երևան, 1941
82. **Յովսէփեան**, Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս, 1969
83. **Յուզբաշյան Կ.**, Ռոմանոս Լեկապենոս կայսեր անհայտ հասցեատերը, ՀՍՍՌ ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1974, թիվ 1
84. **Նալբանդյան Վ.**, 451թ. ազատագրական շարժման հետ կապված մի հարցի շուրջը, ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1953, թիվ 12
85. **Նալբանդյան Վ.**, Թագավորության վերականգնման հարցը Վարդանանց պատերազմի ժամանակ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1986, թիվ 1
86. **Նարեկացի Գ.**, Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1840

87. **Ներսես Շնորհալի**, Թուղթ ընդհանրական, աշխատասիրությամբ Է. Բաղդասարյանի, Երևան, 1995
88. **Շալճյան Ս.**, Վասպուրականի թագավորության պատմությունից, ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1949, թիվ 4
89. **Շահնազարյան Ա. Ի.**, Վահրամյանների իշխանությունը, Երևան, 1990
90. **Ոսկեան Հ.**, Վասպուրական-Վանի վանքերը, հ. Ա, Վիեննա, 1840
91. **Չամչյանց Մ.**, Պատմութիւն Հայոց, հ. Բ, Վենետիկ, 1785
92. **Չամչյանց Մ.**, Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ, Վենետիկ, 1786
93. «Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց», Թիֆլիս, 1910
94. «Պատմութիւն Արիստակէսի Լաստիվերտցոյ», աշխատասիրությամբ Կ. Յուզբաշյանի, Երևան, 1963
95. «Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1887
96. **Պլուտարքոս**, Կենսագրություններ, թարգմ., առաջաբան և ծան. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 2001
97. **Զահուկյան Գ.**, Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 1987
98. **Զահուկյան Գ.**, Հայկական շերտը ուրարտական դիցարանում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1986
99. «Սամուէլի քահանայի Անցեոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893
100. **Սարգսյան Գ.**, Շախմուրատի վանքը, «Էջմիածին», 1956, թիվ 2
101. «Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն», բաղդատութեամբ ձեռագրաց հանդերձ առաջաբանի և ծանոթութեամբք ի ձեռն Ստ. Մալխասեանց, Երևան, 1939
102. «Սմբատայ Սպարապետի տարեգիրք», Փարիզ, 1859
103. «Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք», Վենետիկ, 1956
104. «Սոփերք հայկականք», ԺԲ, Վենետիկ, 1854
105. «Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885
106. «Սրբոյ Խորն մերոյ Մովսէսի Խորենացոյ Մատենագրութիւն», Վենետիկ, 1843

107. «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ», Վենետիկ, 1862
108. Վարդանյան Վ., Արծրունիները Հայոց պատմության մեջ, Երևան, 2002
109. Վարդանյան Վ., Արծրունյաց արտագաղթի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, թիվ 3
110. Վարդանյան Վ., Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը, Երևան, 1969
111. «Վիմական տարեգիր», կազմեց Վ. Կոստանեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1913
112. Տեր-Ղևոնդյան Ա., Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965
113. Տեր-Ղևոնդյան Ա., Մուննաջիմ Բաշի, XI–XII դդ. անանուն աղբյուրը Ղվինի և Գանձակի Շաղղաղյանների մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», 6, Երևան, 1962
114. Տեր-Ներսիսյան Ս., Հայ արվեստը միջնադարում, Երևան, 1975
115. Տեր-Պետրոսյան Լ., Խաչակիրները և հայերը, հ. Ա, Երևան, 2005
116. «Ցուցակ ձեռագրաց Վասպուրականի», պրակ I, կազմեց Երուանդ Լալաեան, Թիֆլիս, 1915
117. «Ցուցակ ձեռագրաց Մշոյ Ս. Առաքելոց-Թարգմանչաց վանքի և շրջակայից», կազմեցին Սահակ Մուրատեան եւ Նազարեթ Մարտիրոսեան, Երուսաղեմ, 1967
118. «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա», կազմեց Յ. Տաշեան, Վիեննա, 1895
119. «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա», հ. Բ, կազմեց հայր Համազասպ Ոսկեան, Վիեննա, 1963
120. «Ցուցակ ձեռագրաց Ալմայի վանքին», կազմեց Յ. Թովաթեան, Վենետիկ, 1962
121. «Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1913
122. «Օտար աղբյուրներ Հայաստանի և հայերի մասին, 11, Արաբական աղբյուրներ, Բ. Իբն-ալ-Ասիր», թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Արամ Ղևոնդյանի, Երևան 1981

123. «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին, 6, Բյուզանդական աղբյուրներ, Բ, Կոստանդին Ծիրանաժին», թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1970
124. «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 10, Բյուզանդական աղբյուրներ, Գ, Հովհաննես Սկիլիցես», թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1979
125. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2001
126. Ֆլավիոս Հովսեպոս, Դիոն Կասիոս, թարգմանություն, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1976
127. Абу Мухаммад Ахмад ибн А'сам ал-Куфи, Книга завоеваний: Извлечения по истории Азербайджана VII–IX вв. Перевод с арабского З. М. Буниятова, Баку, 1981
128. Агаджанов С., Юзбашян К., К истории тюркских набегов на Армению в XI в., "Палестинский сборник", вып. 12 (76), Москва–Ленинград, 1965
129. Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана: Политическое состояние на основе нахарарского строя, СПб, 1908
130. Арутюнова-Фиданян В., Фема Васпуракан, "Византийский современник", т. 38, М., 1977
131. Арутюнян Н., Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001
132. Бартикян Р., О болгарском войске в Васпуракане и последних годах царства Арцрунидов (ՀՍՍՌ ԳԱ «Լրաբեր» (հաւ. գիտ.), 1973, թիվ 10
133. Бартикян Р., О византийской аристократической семье Гаврас, «Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ», հ. II, Երևան, 2002
134. Бархударян С., Урартское происхождение армянского нахарарского рода Арцруни, "Исследование по истории культуры Востока", Москва–Ленинград, 1960

135. **Васильев А.**, Византия и арабы (за время Македонской династии), С.Петербург, 1902
136. **Дьяконов И.**, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, „Вестник древней истории“, номер 3, 1951
137. **Еремян С.**, Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху, ՀԱՍՏ ՔԱ «Տղեկագիր», (հաւ. գիւ.), 1948, N 11
138. Императоръ Василий Болгаробойца, Извлеченія из Лѣтописи Яхъи Антиохійскаго. Издавъ, перевелъ и объяснилъ баронъ В. Р. Розень, „Типографія императорской академіи наукъ“, Санктпетербургъ, 1883
139. «История Византии», Академик Сказкин С. Д. (отв.редактор), т. I, Москва, 1967
140. **Каждан А.**, Армяне в составе господствующего класса Византийской империи, Ереван, 1975
141. **Каждан А.**, Социальный состав господствующего класса Византии XI-XII вв., Москва, 1974
142. «Картлис цховреба. История Грузии», Тбилиси, 2008
143. **Кикнадзе Р.**, Очерки по источниковедению истории Грузии, Пареадан Горгиджанидзе и “Картлис Цховреба”, Тбилиси, 1980
144. **Литаврин Г.**, Армянский автор XI столетия о Болгарии и болгарях, “Славяне и Россия”, Москва, 1972
145. **Марр Н.**, Ани, Ереван, 1939
146. **Меликшвили Г.**, Наири–Урарту, Тбилиси, 1954
147. **Микаелян Г.**, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952
148. **Орбели И.**, Избранные труды, т. I, Москва, 1968
149. **Рашид ад-Дин**, Сборник летописей, Перевод с персид. Л. А. Хетагурова. Ред. и примеч. А. А. Семенова, т. III, Москва-Ленинград, 1946
150. Советы и рассказы Кекавмена, пер. Г. Литаврин, Москва, 1972

151. **Степаненко В.**, О причинах и датировке передачи Весперакана Византии, “Византийский временник”, т. XXXVIII, Москва, 1977
152. “Тарих-ал-Камиль Ибн-ал-Асира”, пер. П. Жузе, Баку, 1940
153. **Тер-Гевондян А. Н.**, Армения и Арабский халифат, Ереван, 1977
154. **Шарифли М.**, Государство Саджидов, Москва, 1960
155. **Якуби**, История, пер. П. Жузе, Баку, 1927
156. **Adonz N.**, Sur l'origine de Léon V, empereur de Byzance, “Etudes arméno byzantines”, Lisbonne, 1965
157. **Amedroz H.**, The Marwānid Dynasty at Mayyāfāriqīn in the X and XI Centuries, “The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland”, Cambridge University Press, 1903
158. **Ammianus Marcellinus**, Volume III (3), Books XXVII-XXXI (27-31), Excerpta Valesiana., translated by John C. Rolfe, Loeb Classical Library, Cambridge, Massachusetts, U.S.A., 1972, book XXVII
159. “Anatolian Studies”, Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara, vol. XIX, London, 1969
160. **Banateanu V.**, Beiträge zum Studium der urartischen Ortsnamen in der armenischen Toponymie, «Հանդես անդեանյ», 1961, Ժ-ԺԵ
161. **Brosset M.**, Collection d'historiens arméniens, I, SPb, 1874
162. **Canard M.**, Histoire de la dynastie des H'amdanides de Jazīra et de Syrie, t. 1, Paris, 1953
163. **Canard M.**, Les H'amdanides et l'Arménie, “Annales de l'Institut d'Etudes orientales”, t. VII, Alger, 1948
164. **Chronique de Michel le Syrien**, ed. J.-B. Chabot, II, Paris, 1901
165. **Conybeare, F. C.**, A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum, London, 1913
166. **Dédéyan G.**, Les Arméniens entre Grecs, musulmans et croisés, t. 1-2, Lisbonne, 2003
167. **Dulaurier E.**, Recherches sur la chronologie arménienne, technique et historique, Paris, 1859
168. **Frasson G.**, “Aght'amar: contributo all'interpretazione iconografia della capelle palestina d. S. Croce”, см. «Բազմապէս», 1987

169. **Freitag G.**, Geschichte der Dynastien der Hamdaniden in Mosul und Aleppo, "Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft", X, 1856
170. **Genesii Regum**, Bonnae, 1834
171. **Girard S.**, Sivas. Huit siècles d'histoire 1021—1820, "Revue de l'Orient chrétien", 10, Paris, 1905
172. **Grousset R.**, Histoire de L'Arménie des origines à 1071, Paris, 1947
173. **Guilland R.**, Recherches sur les institutions byzantines, Berlin-Amsterdam, 1967
174. **Guilland R.**, Contribution à la prosopographie de l' Empire byzantine: Les patrices., "Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik", Wien, 1971
175. **Honigsmann E.**, Die Ostgrenzen des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen, Bruxelles, 1935
176. **Ispiroglu M.**, Die Kirche von Achtamar. Bauplastik im Leben des Lichtes, Berlin&Mainz, 1963
177. **Karl Leonhardt**, Kaiser Nicephorus II Phokas und die Hamdaniden, 960-969, Halle-Wittenberg, 1887
178. **Laurent J.**, L'Arménie entre Byzance et l'islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886, Paris, 1919
179. **Laurent J.**, Un féodal Arménien au IX-e siècle: Gourgen Ardzrouni, fils d' Abou-Beldj, "Etudes d'histoire arméniennes", Louvain, 1971
180. **Marquart J.**, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903
181. **Marquart J.**, Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i, Berlin, 1901
182. **Marquart J.**, Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen, Wien, 1930
183. **Minorsky V.**, The Caucasian vassals of Marzuban in 344/945, "Caucasica", IV, 1953

184. **Minorsky V.**, Studies in Caucasian History, Cambridge University Press, 1953
185. **Ibn Miskawayh Ahmad ibn Muhammad**, The Concluding Portion of the Experiences of the Nations, translated by Margoliouth., vol. IV, B. Blackwell, 1921
186. **Ibn Miskawayh Ahmad ibn Muhammad, Amedroz H., Margoliouth D.**, The Concluding Portion of the Experiences of the Nations, vol. V, B. Blackwell, 1921
187. **Moravcsik G.**, Byzantinoturcica, I, Die byzantinischen Quellen zur Geschichte der Turkvölker, Berlin, 1958
188. **Neve F.**, L'histoire de la maison d'Arzrounnis, par le vartabied Thomas Ardzrouni, "Le Muséon", VI. Louvain, 1887
189. **Sayce A.**, The Cuniform Inscriptions of Van, "Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland", XIV, London, 1882
190. The origins of the Islamic State, Being a Translation from the Arabic, Accompanied with Annotations, Geographic and Historic Notes of the Kitâb Fitûh Al-buldân of Al-Imâm Abu-l Abbâs Ahmad Ibn-Jâbir al-Balâdhurî by Philip Khuri Hitti, Ph.D., vol. I, Columbia University, 1916
191. **Thierry M.**, Notes de géographie historique sur le Vaspurakan, "Revue des études byzantines", vol. 34, Paris, 1976
192. **Tournebize Fr.**, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Tome I, Depuis les origines des Arméniens jusqu'à la mort de leur dernier roi l'an 1393, Paris, 1910
193. **Toumanoff C.**, The Background of Manzikert, "International Congress of Byzantine Studies", Oxford, 1966
194. **Vasmer R.**, Chronologie der arabischen Statthalter von Armenien unter den Abbasiden von As-Saffach bis zur Krönung Aschots I, Wien, 1931
195. **Weil G.**, "Geschichte der Chalifen", Band II, Mannheim, 1848
196. **Willemart P.**, L'Etat Armenien du Vaspourakan, см. "Miroir de l'histoire", 207, Paris, 1967

197. Yuzbashian K., L'administration byzantine en Armenie aux Xe-XIe siecles, "Revue des études arméniennes", Vol. X, Paris, 1973—1974

198. ჯავახიშვილი ი., ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1965

199. ჯავახიშვილი ი., ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1966

200. მესხია შ., საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII საუკუნის საქართველოში, თბ., 1979

201. ანთელავა ი., საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა XI-XIII საუკუნეებში, თბ., 1983

ԱՆՁՆԱՄՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

«Տենեքերիմ», 235

Աբդալ իլխան, 247, 2484 250, 251

Աբդալ խան, 249

Աբաս Արծրունի (իբն Սաբատ), 201

Աբաս Բագրատունի, 189- 191, 196, 199

Աբասյաններ, 112

Աբգար, 44, 45, 46, 47

Աբդալ (Աբդուլլահ), 138

Աբդուսեհ, 258, 260, 261

Աբխազ (Աբու-լ-Հայջա)

Ռափկադյան, 208

Աբդարիբ, 208, 209, 238

Աբու Ալի ալ-Հասան, 214, 244

Աբու Նասր Ահմադ, 214

Աբու Սաիդ (Ապուսեթ), 132, 134, 135

Աբուսահլ Արծրունի, 229- 234, 238, 259

Աբուտուլուփ (Աբու Դուլաֆ), 207

Աբրահամ Խոստովանող, 93

Ագաթանգեղոս, 33, 34, 49, 51, 82

Ադդե, 45

Ադոնց Ն., 3, 17, 18, 131, 152

Ադրամելեք (Աբադ-Նիսիլի), 8- 11, 13, 18- 21, 27, 28, 30, 31, 40, 41, 268

Ածդահակ (Աշդահակ), 20, 21, 38, 39

Ածդահակ, 20- 23, 268

Ալա Շովափի (Մովափի), 132- 134 ալ-Դայրանի, 222

Ալեքսանդր Մակեդոնացի, 27- 29

Ալեքսիոս Ա, 235

Ալիշան Ղ., 46

Ալլահ, 180

Ալուզ, 258, 260, 261

Ակեացի իշխաններ, 155

Ահմադ Շաբանի, 156, 157

Ահմեդ իլխան, 251, 252

Ադան Արծրունի, 83, 86, 87, 90, 100

Աճաթյան Հր., 16

Ամատունիներ, 119, 120, 138

Ամիր-Սարգիս, 245, 255

Ամիր-Քուրդ, 241, 243, 244, 245, 246, 255

Ամիխանու Մարկելիանու, 68

Ամր, 120

Անակ, 48

Անանիա Ա Մոկացի, 190, 198, 199, 201, 202

Անանուն շարունակող, 257

Անանուն պատմիչ, 156, 158, 161, 164, 165, 167, 171, 173- 175, 184- 189, 196, 222

Անանուն, 45, 152, 180, 215, 217, 258, 261, 263

Անատոլ գորավար, 84

Անգելու Տենեքերիմ, 236

Անդրոմաքոս, 11

Անդրոնիկոս Բ Անգելու, 235

Անդրոնիկոս Հնճղուկ, 239

Անթելավա Ի., 242

Անձևացիներ, 138

Անուշ, 22, 23

Անտիպատրոս, 26

Անտոնիոս, 68

Աշոտ Ա Բագրատունի, 153, 154

Աշոտ Արծրունի թագավոր, 190, 205-207, 209, 214

Աշոտ Արծրունի իշխան, 128- 137, 139, 143-148, 154, 155, 156, 158- 164, 171, 172

Աշոտ Արծրունի, 39- 41

Աշոտ Բ Երկաթ, 172 179, 181, 182, 184

Աշոտ Բագրատունի իշխան, 120, 133
 Աշոտ Բագրատունի իշխանաց իշխան, 149-153
 Աշոտ Բագրատունի կուրապաղատ, 148, 149
 Աշոտ Գ Ողորմած, 201, 203, 205, 207
 Աշոտ Դ Բագրատունի, 221
 Աշոտ Մսակեր Բագրատունի, 127, 128, 131, 137
 Աշոտ Շապուհյան Բագրատունի (Աշոտ Բոնավոր), 176, 177, 179, 181
 Աշոտ Վաչեի եղբայր, 47
 Ապահունիներ, 50
 Ապահունյաց Մանեհ, 81
 Ապլղարիպ Արծրունի, 207, 236-239
 Ապուլոն, 25
 Ապումկղեմ (Աբու-Մակդամ) Արծրունի, 138, 139, 142
 Ապումրվան, 155, 156
 Ապուպելճ Արծրունի, 124, 125, 129, 130, 132, 140, 144, 145, 155
 Ապուջափր (Աբու-Ջաֆար) Արծրունի, 142
 Ապուսահլ, 230
 Առանձար Ամատունի, 97
 Ասարիադոն, 12
 Ասողիկ, 111, 122, 180, 181, 198, 199, 201, 202, 205, 209, 213
 Ասորդան, 9
 Ասուդ, 27-29
 Ասուրբանիպալ, 21
 Ավագ աթաբեկ, 247, 248
 Ատոմ Անձնացի, 184, 194
 Ատոմ Ապուպելճ 155, 179
 Ատոմ Արծրունի, 229, 230, 233, 234, 238
 Ատոմ Գնունի, 90, 96, 97
 Ատոմ իշխան, 183
 Ատոմ Վարազեցի, 215
 Ատրներսեհ, 181

Ատրվշնասպ, 102
 Արդամոգան, 9, 19, 10, 268
 Արետ արքա, 45
 Արզու Խաթուն, 246
 Արիստակես Լաստիվերտցի, 218, 227, 229-231
 Արծրունիներ, 2-6, 8, 10-15, 17-20, 22, 27, 29-37, 39-42, 47-59, 61, 62, 66, 67, 78, 80-83, 86, 87, 89, 90, 96, 97, 103-115, 117-136, 138, 139, 143, 146, 153, 156, 158-162, 164-167, 169-171, 173, 175, 177, 190, 193, 195, 200, 205, 207, 210-214, 218, 220, 221, 223, 226-228, 230, 231, 234, 235, 240-246, 248, 249, 251, 254, 255, 257, 259, 260, 263, 264, 268-271
 Արծրունյաց տոհմ, 8
 Արծրունյաց տուն, 5, 6
 Արդուն իլխան, 251-253
 Արշակ Բ, 4, 57-60, 62-66, 68, 70, 73-75, 78, 269
 Արշակ Գ, 77, 82
 Արշակ, 29, 43
 Արշակունիներ, 33, 41, 42, 49, 62, 67, 80-82, 86, 88, 269, Արշակունյաց տոհմ, 43
 Արշամ թագավոր, 44
 Արշավիր Արշարունյան, 39, 46, 66, 98
 Արշեզ, 24, 26, 27
 Արջամ, 44
 Արտակ իշխան, 98
 Արտակ Պալունի, 96, 97
 Արտակ Ռշտունի, 81
 Արտաշես Ա, 18, 22, 25, 26, 32, 33, 37-43, 47, 268
 Արտաշես պարսից թագավոր, 46, 84
 Արտաշես-Արտաշիր (Արտաշես) թագավոր, 80, 81, 83, 84
 Արտաշիսյաններ, 36, 42

Արտաշիր Մասանյան արքայիկ, 48
 Արտաշիր Մասանյան, 82
 Արտավազդ Մամիկոնյան, 56, 57
 Արտավան Ե Արշակունի, 48
 Արտավան, 75
 Արտեմիդե, 25
 Արրիանոս, 27
 Ափշին Մազ, 154, 155, 159, 160
 Աքիլլևս, 63
 Բաբայան Լ., 241
 Բաբկեն Արծրունի, 48
 Բաբկեն Երկրորդ, 49
 Բաբկեն Սյունի, 77
 Բագարատ Բագրատունի, 131-133, 135, 137
 Բագարատ թագավոր, 215
 Բագրատունի, 197
 Բագրատունիներ, 5, 13, 44, 57, 119, 123, 125-128, 130, 133, 146, 150, 156, 166, 189, 191, 195, 202, 205, 221, 264, 270
 Բալագուրի, 110, 126, 128, 134
 Բակուր բղեշխ, 33
 Բաղդասարյան Է., 238
 Բանատո Վ., 8
 Բար Հեբրեոս, 215
 Բարթիկյան Հ., 218, 226, 234, 236, 245, 255
 Բարխուդարյան Ս., 8, 18
 Բարծումա, 94
 Բարսեղ (Վասիլ) Բ, 210, 211, 218-220, 222, 223, 226-229
 Բերոսոս, 11
 Բզնունիներ, 53, 56
 Բուղա, 5, 135, 136, 137, 139-143, 145, 241, 251-254
 Բրքիշո, 84
 Գագիկ Ա, 221, 222
 Գագիկ Աբասյան, 234
 Գագիկ Ապումրվան Արծրունի, 149, 151-158, 160, 163

Գագիկ Արծրունի թագավոր, 6, 32, 118, 156, 158, 159, 163-165, 168, 170-205, 210, 214, 215, 236, 263, 270
 Գագիկ Արծրունի իշխան, 114-116
 Գագիկ Բ Բագրատունի, 93, 229, 234, 237-239
 Գաղիշո Խորխոռունի, 101
 Գագավոն, 67
 Գագրիկյաններ, 138
 Գարեգին Ռշտունի, 70
 Գենեսիոս, 131
 Գեորգի Ա, 215, 219
 Գեորգի Գ, 243-245
 Գևորգ Բ Գառնեցի, 149
 Գևորգ Հավնունի, 182
 Գիլյան Ռ., 221
 Գյուտ Վահևունի, 96, 97
 Գնունիներ, 8, 9, 11, 14, 18, 30, 40, 41, 138
 Գոգեան 28
 Գոտեր, 99
 Գոտորգ, 86
 Գուրգեն Ապուպելճ Արծրունի, 125, 129, 132, 133, 137-149, 154, 155, 179, 185, 186
 Գուրգեն Արծրունի (Գագիկ Արծրունու եղբայր), 154-156, 158, 159, 164, 166, 169, 170, 177, 178, 185, 186
 Գուրգեն Արծրունի (Մենեբերիմի եղբայր), 206, 207, 209, 214, 222
 Գուրգեն Արծրունի, 154-156, 158, 159, 164, 166, 169, 170, 177, 178, 185, 186, 206, 207, 209, 213, 214, 222
 Գրիգոր Ակներցի, 240
 Գրիգոր Ապուսամբա, 163
 Գրիգոր Արծրունի (մեծ իշխան Աշոտի եղբայր), 143
 Գրիգոր Արծրունի նախարար, 112
 Գրիգոր Արծրունի, 143, 144
 Գրիգոր Բ Վկայասեր, 258

Գրիգոր Գ կաթողիկոս, 259
 Գրիգոր Դուկ, 258
 Գրիգոր իշխան, 179
 Գրիգոր Լուսավորիչ, 34, 48, 50, 60, 70, 225, 259, 260
 Գրիգոր Ճնճղուկ, 240
 Գրիգոր Մագիստրոս Պառլամունի, 229
 Գրիգոր Նարեկացի, 202, 204, 206
 Գրիգորիս կաթողիկոս, 260
 Գրիգորյան Գ., 133
 Գրուսե Ռ., 152, 161
 Դայսամ իբն Իրահիմ, 194, 197- 201
 Դայրանի-Դերենիկ Արծրունի, 222
 Դանիել, 58
 Դավիթ (Աբղյւսեհի որդի), 258
 Դավիթ (Գագիկ Բ-ի որդի), 231
 Դավիթ Արծրունի, 218, 227, 229, 230
 Դավիթ Արծրունի, 227, 228
 Դավիթ արքեպիսկոպոս, 259
 Դավիթ Դ Շինարար 242, 243
 Դավիթ Ե, 243
 Դավիթ Ը, 253, 254
 Դավիթ Խեղենեկյան, 259, 260
 Դավիթ Կուրապաղատ, 210-212, 219
 Դավիթ Մամիկոնյան, 124, 125, 140
 Դարեհ Գ Կողոման, 27, 46
 Դեմետրե Ա, 243
 Դեմետրե Բ, 249- 253
 Դենշապուհ, 88, 89
 Դերեն, 240
 Դերենիկ Արծրունի, 144, 145, 147- 152, 153, 199, 200, 201, 208, 209, 236
 Դիոնիս, 39, 41
 Դիպինոս, 25
 Դդակ, 75, 80
 Դյուպրիե Ե., 123
 Եզդին ամիրա, 264
 Եղիշե Ա Ռշտունի, 196
 Եղիշե, 89 93- 95, 99

Եղիսե արքեպիսկոպոս, 229, 232
 Ենիանոս (Անիանոս), 44
 Եսայի Ապոմոնսե, 141
 Եվագարոս 26
 Երեմյան Ս., 33, 241, 242
 Երվանդ, 38, 39, 46, 47
 Երվանդականներ, 42
 Ջարեն, 33, 34
 Ջարմիր Հագարավուխտ, 102
 Ջաքարե Բ ամիրսպասալար, 255, 256
 Ջաքարիա Ա Ջագեցի, 143, 148
 Ջաքարյաններ, 242, 244, 246, 249, 250, 253
 Ջիկ, 72, 74-76
 Ջմրուխտ Խաթուն, 256
 Ջոյե Սենեքերիմ, 235
 Ջորա Ռշտունի, 57
 Ջրվան, 9
 Թաբարի, 146
 Թադեոս առաքյալ, 45
 Թադեոս իշխան, 168, 169
 Թադեոս մեծ իշխան, 257, 258
 Թահիր իբն-Մուհամմադ, 131
 Թամար թագուհի, 244, 245
 Թեոդոս կայսր, 84
 Թեոդոսիոս Բ, 90
 Թեոդորոս Բ Լասկարիս, 235
 Թեոդորոս Ռշտունի, 110
 Թեոդորոս Սենեքերիմ, 235
 Թեոդորոս Քերթոդ, 32
 Թիերի Ս., 168
 Թոռնիկ Ա, 257
 Թոռնիկ Բ, 258
 Թոռնիկյաններ, 213, 264
 Թովմա առաքյալ, 45
 Թովմա Արծրունի, 4, 9, 12, 13, 19, 20, 22, 24, 27-29, 31, 32, 35-37, 41, 44, 47-51, 53, 57, 58, 67, 78, 82, 86, 87, 93, 99, 106, 116, 129, 132- 135, 137, 138,

143- 147, 154, 158, 159, 163, 164, 257, 264
 Թուքալ, 254
 Ժիրաք, 135
 Իբն ալ-Ագրակի, 194
 Իբն ալ-Ասիր, 192
 Իբն ալ-Դայրանի, 192, 236
 Իբն Ջաֆիր, 193
 Իբն Միսկավայի, 194, 200
 Իբն Մուկլա, 193
 Իբրահիմ, 143
 Իգնատիոս, 256
 Իլ-Խուրլու, 251, 252
 Իշխանիկ Բագրատունի, 140
 Իսա իբն-ալ-Շայխ (Հիսե), 146
 Իսահակ իբն Մուլեյման, 131
 Իվանե Ա աթաբեկ Ջաքարյան, 255
 Իվանե Աբուլեթիսաճե, 249
 Լաշքարի իբն Մարդի, 194
 Լենկ-Թեմուր, 264
 Լևոն Ե, 235
 Լևոն Ճնճղուկ, 239
 Լիպարիտ Բ Օրբելյան, 255
 Լիպարիտ Օրբելի, 244
 Լորան Ժ., 140, 141, 142, 148
 Լուկա Բաալբեկցի, 215
 Լուկուլլոս, 33
 Խալդի, 15, 18
 Խաչիկ Բ Անեցի 232
 Խաչիկ, 257
 Խավթաս Ա, 255, 256
 Խավթաս Բ, 256, 257
 Խավթայաններ, 255, 256, 257
 Խեղենեկ Բ, 257, 262, 263
 Խեղենեկյաններ, 6, 258, 260, 263, 264, 271
 Խոշաք, 247- 249, 253
 Խոջա Ազիզ, 249, 251
 Խոսրոն, 46
 Խոսրով Ա Անուշիրվան, 105, 106
 Խոսրով Բ Անուշիրվան, 106, 107

Խոսրով Բ Կոստակ, 49, 52, 53, 55, 66, 268
 Խոսրով Գ Վերջին, 3, 82
 Խոսրով Մեծ, 48
 Խորեն Խորխոռունի, 96, 97
 Խուզայմա, 123, 125
 Խուրլու Բուդա, 241, 251- 255
 Խուրլու-Խաթուն, 256
 Խուլ Խաչիկ, 236
 Խուշուշ, 206, 228
 Խուրամյաններ, 130, 132
 Խուրան (Խորեն) Արծրունի, 39, 45, 46
 Կաժդան Ա., 229, 235, 262
 Կամսարականներ, 65, 66, 104, 127
 Կանար Մ., 193, 195
 Կապպար ամիրա, 232
 Կասմ ամիրա, 111
 Կավատ, 106
 Կարեն զորապետ, 72, 74- 76
 Կեկավմենաս, 214
 Կիրակոս Գանձակեցի, 244, 245
 Կլավդիոս Պաղոմոնոս, 51
 Կլեոպատրա, 31
 Կղամես Գալանոս, 204
 Կյուրոս Մեծ, 20, 21, 23- 27, 268
 Կյուրոս Շահակյան, 29, 43
 Կյուրոս, 28, 29, 44
 Կոսմաս Ճնճղուկ, 239
 Կոստա իբն Լուկա Բաալբեկցի, 215
 Կոստանդին Դուկաս, 232, 233
 Կոստանդին Ը, 229
 Կոստանդին Թ Մոնոմախ, 231, 239
 Կոստանդին Օիրանաճին, 190, 222
 Կոստանտին Դուկաս կայսր, 232
 Կորյուն Արծրունի, 112
 Կուրտյոս Ռուփոս, 27
 Հաբիբ, 110
 Հազկերտ Բ, 88, 89, 92
 Հակոբ Մանահնեցի, 233

Համագաստ Արծրունի (Գագիկ Արծրունու որդի), 119- 124, 129
 Համագաստ Արծրունի (Վահան Արծրունու որդի), 114
 Համագաստ, 128
 Համագաստ, 131
 Համագաստ-Աբուսահլ Արծրունի (Համգա), 201- 205
 Համամ, 39, 181
 Համդանյաններ, 193
 Համգա, 128
 Հասան Արծրունի 148, 149, 156
 Հասան, 236, 237
 Հասան-Պոռշ Խաղբակյան, 248
 Հարությունյան Բարկեն
 Հարությունի, 7
 Հարությունովա-Ֆիդանյան Վ., 212
 Հեղինե, 45, 46
 Հերակլ, 25, 28, 39, 41
 Հերովդես, 45
 Հիսե ոստիկան, 151
 Հմայակ Մամիկոնյան, 80, 85, 90, 101
 Հմայակյան Ս., 15
 Հմայեկ իշխան, 264
 Հյուսր զորապետ, 160
 Հյուրկանոս, 44
 Հոմերոս, 235
 Հոնիզման Է., 211, 221, 222, 236
 Հովհանոս, 67, 68
 Հովհան Մամիկոնյան, 108, 113
 Հովհան Չմշկիկ, 206, 207
 Հովհան սեպուհ, 103
 Հովհաննես Ավագերեց, 222
 Հովհաննես Աբսուխ, 239
 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, 87, 93, 150, 151, 159, 172, 173, 175-177, 180, 185, 186
 Հովհաննես Սկիլիցես, 165, 220, 221, 226, 239
 Հովհաննես-Սմբատ, 222, 227

Հովհաննիսյան Աշ., 96, 241, 246
 Հովսեպոս Փլավիոս, 11
 Հովսեփյան Գ., 241, 250
 Հուլավու իլխան, 247- 249
 Հուլիանոս, 57, 67
 Հուսիկ, 58
 Հոփսիսմե, 135, 139, 137, 145, 205, 259
 Հոփսիսյանց կույսեր, 52
 Զվիկ, 90
 Ղազար Փարպեցի, 86, 89, 92, 93, 95, 98-100, 102-105
 Ղափանցյան Գր., 8, 15, 18
 Ղևոնդ քահանա (Երեց), 32
 Ղևոնդ, 114, 116, 119, 121, 122
 Ղուզայմա իբն-Խազիմ, 122
 Ճնճղուկ (Ցինցիլուկ կամ Ցինցուլուկ), 236, 239
 Մահկանաբերդցիներ, 252
 Մամբրե Վերծանող, 31
 Մամիկոնյաններ, 4, 57, 58, 100, 101, 103, 119, 121, 123, 130
 Մամլան ամիրա, 209
 Մանանդյան Հ., 79, 114, 221
 Մանավազյաններ, 53, 56
 Մանեդալե, 234, 238
 Մանկասար, 251, 254
 Մանուիլ Ա Կոմնենոս, 239, 240
 Մանվել Ճարտարապետ, 189
 Մանվել Մամիկոնյան, 72, 77
 Մանվել, 252
 Մատթեոս Ուռնայեցի, 206, 208-210, 212, 216, 217, 221, 227- 233, 236-238
 Մարգարյան Հ., 241, 243, 245, 255, 256
 Մարիամ իշխանուհի, 148, 215, 258, 260
 Մարկիանոս, 90
 Մարջան, 263

Մարքվարթ Յ., 18, 33, 34, 118, 127, 151, 152, 158, 198, 220, 221
 Մելեքսեթ, 264
 Մեծ Սիեր, 189
 Մեծ Սարգիս Զաքարյան, 243, 244
 Մեհենդակ Ռշտունի, 57
 Մեհրուժան, 19, 33
 Մենուա, 14, 15
 Մեսխիա Շ., 242
 Մերշապուհ Արծրունի, 104
 Մերշապուհ Արծրունի, 78
 Մերուժան (Մեհրուժան) Արծրունի, 4, 62, 65- 79, 83, 86, 90, 97, 99, 122-125, 129, 269
 Միթրա-Միհր, 29
 Միթրաուստես, 27, 29
 Միթրաուստես-Միհրվահիշտ, 27
 Միթրոբարգանես, 33
 Միհրդատ Զ Եվպատոր, 26, 27
 Միհրներսես, 88
 Միսկավայի, 199, 201
 Միքայել Ասորի, 115
 Միքայել Դ Պաֆլագոն, 230, 236, 239
 Միքայել Ը Դուկաս, 237
 Միքայել Ը Պալեոլոգոս, 235
 Միքայել Մենեքերիմ, 235
 Միքայելյան Գ., 237
 Մլեհ, 183
 Մլքե, 163, 164
 Մխարգրձեղ Զաքարյան, 254
 Մխիթար Այրիվանեցի, 215, 240
 Մխիթար Գոշ, 242, 243, 245
 Մովսես Խորենացի, 4, 8, 13, 18, 19, 22, 25, 26, 31, 32, 35, 41, 43, 57, 64, 71, 74, 77, 82, 118
 Մուավիա, 110, 111
 Մութավաթիլ խալիֆ, 134, 147
 Մուկթադիր խալիֆ, 180
 Մուհամմադ ալ-Քուֆի, 112
 Մուհամմադ իբն Խալիդ, 143, 149
 Մուհամմադ մարգարե, 116

Մուհամմադ ոստիկան, 151, 200, 201
 Մուշե, 89
 Մուշեղ (Գուրգեն Ապուպելճի եղբայր), 138
 Մուշեղ Արծրունի, 48, 53, 136
 Մուշեղ Բագրատունի, 146
 Մուշեղ Մամիկոնյան, 74, 76-80, 123, 129
 Մուշեղ Վահևունի, 136
 Մուսե իբն Զուրարա, 133, 134
 Մուսե, 115, 116, 145, 146
 Մուսիլիս Բ, 15
 Մուֆլիհ, 192, 193
 Յակուբի, 131
 Յահյա Անտիոքացի, 222, 236
 Յաշկուր Արծրունի, 104, 105
 Յուսուփ (Յուսուփ Սաքի), 161, 172-177, 179- 181, 183- 186
 Յուսուֆ (Աբու-Մաիդի որդի), 134, 135
 Նաբուգոդոնոսոր, 8
 Նաբրովթ, 9
 Նալաինի, 15
 Նալբանդյան Վ., 96
 Նապոլեոն, 42
 Նասր ալ-Դաուլա Համդանյան, 193, 194
 Նարեկացի, 206
 Նեսրաթ, 11
 Ներեդիբեդ, 9
 Ներշապուհ (Միհրշապուհ), 98
 Ներշապուհ Արծրունի, 5, 32, 81, 89, 91, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 103
 Ներսես (Ասորվազ թագավոր), 46
 Ներսես Մասանյան, 48, 49, 65, 66
 Ներսես Գ Տայեցի Շինարար, 110
 Ներսես Երվանդունի, 103
 Նեքթանեբոս, 26
 Նիկեփոր Կոմնենոս, 212, 224
 Նիկեփոր Փոկաս (Մովիզ), 227

Նինոս, 9
 Շաղաղայան Մուհամմադ, 200, 201
 Շաղաղայաններ, 216
 Շալճյան Ս., 198, 209
 Շահակ, 28, 29
 Շահարմեններ, 260- 262
 Շահնշահ Բ Զաքարյան, 253, 254, 256
 Շամբիթ, 44
 Շամիրամ, 156, 195
 Շապուհ 163
 Շապուհ Ակեացի, 169
 Շապուհ Արծրունի, 231
 Շապուհ Բ, 57, 58, 63- 77, 79, 269
 Շապուհ Բագրատունի, 152, 153, 156, 163, 176
 Շապուհ թագավոր, 83, 84
 Շապուհ իշխան, 176
 Շավասապ (Մանասարյան), 28
 Շավասապ Արծրունի, 56, 58- 62, 83, 84, 87, 93, 97, 99, 269
 Շավարշ (Կամսարական), 67
 Շավարշ (Մանասարյան), 28
 Շարիֆլի Ս., 182
 Շերբարոք, 246
 Շիրոկով Օ., 16
 Շմավոն Անձնացի, 96, 97
 Որմիզդուխտ, 67
 Չամչյան Ս., 106, 209, 241
 Պանդալեն, 203, 205
 Պապ, 66, 74, 75, 77- 80
 Պապաք, 48
 Պարզև Արծրունի, 97, 99
 Պարթև Արշակունի, 48, 49
 Պետրոս Ա Գետադարձ, 227- 229, 231, 232
 Պետրոս առաքյալ, 203
 Պերոզ արքա, 104
 Պերոզ Մանասարյան, 28
 Պերոզ-Վռամ, 46
 Պլուտարքոս, 33

Պյոտր Ա, 42
 Պողիկրատես, 26
 Պողոս առաքյալ, 203
 Պռոքոս, 48
 Պտղոմեոս Դիոնիս, 28, 31, 50, 51
 Ջահհաֆ ամիրա, 127
 Ջահուկյան Գ., 16, 17
 Ջալլամար, 22, 39, 40
 Ջաջ, 44
 Ջաջուռ Արծրունի, 44
 Ջավախիշվիլի Ի., 241
 Ռաշիդ ադ-Դին, 248
 Ռավվադյաններ 216
 Ռոզեն Վ., 236
 Ռոմանոս Դ Դիոգենես, 233
 Ռոմանոս Լեկապենոս, 191
 Ռոմանոս կայսր, 215
 Ռուհ, 115
 Ս. Ստեփանոս Նախավկա, 205
 Սադուն Ա, 241, 245, 246
 Սադուն Բ Մահկանաբերդցի, 240, 241, 246- 252
 Սաթենիկ, 37, 38
 Սալարյան, 197, 199- 201
 Սալդուխ, 243
 Սահակ (Ջաջուռի որդի), 44
 Սահակ (Վաչեի որդի), 46
 Սահակ Արծրունի, 22, 38- 40, 47, 106, 116-118, 122- 124
 Սահակ Բագրատունի, 101- 103, 146
 Սահակ Կամսարական, 104
 Սահակ Պարթև կաթողիկոս, 3, 81, 83-86
 Սահակ սպարապետ, 83
 Սահակդուխտ, 255
 Սահիբ Դիվան Մուհամմեդ Ջուվեյնի, 249, 252
 Սամուել, 84
 Սամվել Անցի, 85, 111, 222
 Սամվել Անեցու Շարունակող, 238
 Սայֆ ադ-Դաուլա, 194, 195

Սայֆ ադ-Դին Բեկ-Թիմուր իբն Մուքման Բ, 262
 Սանասար (Սարասար, Շարեցեր), 8- 14, 20, 21, 30- 32, 213, 268
 Սանասարյաններ 28
 Սանատրուկ Արշակունի, 45-47, 53, 69
 Սասան, 48
 Սասնա Ա, 256
 Սասնա Բ, 257
 Սարգիս Զադելի, 208, 243, 244, 252
 Սարդանապատ (Ասուրբանիպատ), 21
 Սափի, 160
 Մբուկ, 181- 183
 Մեբեոս, 107
 Մեդա, 155, 162
 Մելնկարոս, 11, 28
 Մեմ, 9
 Մեյս Ա., 8, 14
 Մենեքերիմ (Սինահերիբ), 8-12, 43, 268
 Մենեքերիմ Արծրունի, 6, 206, 207, 210, 212, 216, 218, 219, 222, 223, 225, 228-230, 234, 236, 257, 262, 264, 270, 271
 Մենեքերիմյաններ, 20, 22, 212, 213, 235
 Մեֆեդին Արքայուն, 263
 Միմեոն, 215
 Մինահերիբ (Մենեքերիմ) Արծրունի, 222
 Մինաքեր, 235
 Սկամադրոս 26
 Սկայորդի, 8, 10, 12, 13, 19
 Սմբատ Ա Բագրատունի, 6, 154- 164, 167, 168, 170-172, 174, 175-178, 181
 Սմբատ Բագրատունի, 77, 79, 107, 137, 143
 Սմբատ պատմիչ, 215

Սմբատ Սյունի, 161, 162, 164, 178, 179
 Սմբատ սպարապետ, 120, 133, 141, 143, 145, 221
 Սմբատ Օրբելյան, 248, 249, 252
 Սմբատունի, 44
 Սյունիներ, 161, 162, 171, 172, 177
 Մուլեյման, 114
 Մուրմակ, 84
 Մուքման Ա, 262
 Մուքման Բ, 263
 Մոփի, 150, 152
 Սպանդարտ Արշարունի, 81
 Սպանդարտ Կամսարական, 66
 Ստեպանենկո Վ., 214
 Ստեփանոս Գ Սևանցի, 203
 Ստեփանոս Օրբելյան, 4, 35, 202, 204, 249, 252, 255
 Ստեփանոս-Ալուզ, 260, 261, 262, 263
 Ստրաբոն, 42
 Վազգեն բղեշխ, 101
 Վախթանգ Բ, 246, 253
 Վախթանգ Գորգասար, 101
 Վահագն Հայկազն, 28
 Վահագն, 41
 Վահան (Բաբկենի հաջորդ), 48
 Վահան (Կյուրոսի հաջորդներից), 44
 Վահան Ա Սյունեցի, 202-204, 259
 Վահան Ամատունի, 78, 90, 96, 136
 Վահան Արծրունի (Աշոտ Արծրունու որդի), 133, 136, 144, 145
 Վահան Արծրունի (Համազասպի, Սահակի ու Գագիկի հայր), 114
 Վահան Արծրունի, 5, 32, 53, 93-95, 99, 269
 Վահան եպիսկոպոս, 261
 Վահան եպիսկոպոս, 262
 Վահան կաթողիկոս, 204
 Վահան Հավնունի 133

Վահան Մամիկոնյան, 66, 70, 72, 74, 100-105, 269
 Վահրամ (Բահրամ) Չուբին, 107
 Վահրամ իշխան, 242, 243
 Վահրամ Պահլավունի, 210
 Վահրամ սեպուհ, 136
 Վահրիճ Անցեացյան, 87
 Վաղարշ (Վռամշապուհ), 82
 Վաղարշ արքայից արքա, 104
 Վաղարշ Բ, 42
 Վաղարշակ թագավոր, 20, 29, 31, 42, 43
 Վաղես, 74, 75
 Վանենի, 251, 254
 Վաչե Արծրունի, 38, 40, 46, 47, 56, 57, 80, 81, 85, 269
 Վասակ Արծրունի, 82, 83, 86, 90, 99
 Վասակ Բագրատունի, 120
 Վասակ Կովակեր, 142
 Վասակ Մամիկոնյան, 57, 69, 70
 Վասակ Սյունի, 5, 56, 81, 86-88, 90-94, 101, 120, 163, 241, 243, 244, 255, 256
 Վասիլ Բ, 236
 Վասիլ Ճնճղուկ, 239
 Վասիլիս Արգիրոս, 223
 Վասիֆ, 160
 Վարագդատ թագավոր, 79, 80
 Վարագ-Շապուհ Ամատունի, 102
 Վարագշապուհ Արծրունի, 107
 Վարգեն (Կյուրոսի հաջորդ), 44
 Վարդ Ռշտունի, 113
 Վարդան Արծրունի, 107
 Վարդան Մամիկոնյան, 5, 32, 81, 87, 88, 90-95, 97, 98, 99, 101, 106
 Վարդան վարդապետ, 123, 151, 190, 201, 206, 236, 237, 250, 262
 Վարդանյան Վ., 8, 11, 15-19, 21, 32, 33, 35, 53, 54, 57-59, 73, 75, 76, 79, 81, 82, 86, 89, 94, 96-99, 103, 105, 106, 113, 116-118, 122-124, 129, 131, 133,

138, 144, 145, 147, 151, 152, 156, 158, 162, 164, 168, 169, 172, 176, 178, 179, 183, 185, 186, 188, 191, 194, 195, 198, 199, 209-213, 215, 219, 223-225, 228-230, 234, 236, 240, 242, 262
 Վարդգես Բագրատի Արծրունի, 6, 264
 Վեհվեհնամ, 102
 Վիգեն Թոռնիկյան, 264
 Վիգեն Մամիկոնյան, 241, 262
 Վնդ, 87
 Վռամ պարսից արքա, 84, 85
 Վռամշապուհ թագավոր, 82, 84
 Վստամ, 107
 Վրթանես 58
 Տաճատ Անձևացի, 126
 Տաճատ Արծրունի, 97, 99
 Տաճատ Ռշտունի, 56-58, 86, 87
 Տանկրետ, 239
 Տարսայիճ Օրբելյան, 252, 253
 Տերենտիոս, 75
 Տեր-Ղևոնդյան Ա., 143
 Տեր-Պետրոսյան Լ., 236, 239
 Տիբերիոս, 45, 46
 Տիգրան Բ Մեծ, 19, 42, 43
 Տիգրան Երվանդյան, 20, 27, 268
 Տիգրան թագավոր, 31
 Տիգրան Հայկազյան կամ Երվանդական, 9, 21-23, 47
 Տիգրան Մեծ, 19, 33, 42
 Տիգրանուհուհի, 21-23
 Տիրան թագավոր, 4, 53-58, 66, 268, 269
 Տիրոց Արծրունի, 48-50, 52
 Տրդատ Ա Արշակունի-Արտաշես, 40, 42
 Տրդատ Գ Մեծ, 33, 48, 49, 52, 61, 93, 268
 Տրունիներ, 119
 Ցազան, 249
 Ուա, 15, 16

Ուգուռ, 17
 Ուել Գ., 192
 Ուլու Դավիթ, 247-249, 251
 Ուոնայր, 76
 Ուստես, 29
 Ուրա, 15, 16
 Փառանձեմ, 73, 74
 Փավստոս Բուզանդ, 52-54, 56-58, 60, 61, 63, 64, 68, 72, 74, 76-79, 82
 Փղեգոնիոս, 26
 Փոկաս, 227
 Քելդաթու իլխան, 253, 254
 Քսանթես, 235

Քսերքսես (Մանասարյան), 20-22, 24, 26, 27, 29
 Քսերքսես-Արտաշես, 26
 Քրիստոս, 44, 45, 61, 83
 Քուլինար, 152
 Քուրդիկ Մամիկոնյանին, 140
 Օմայաններ, 112
 Օմար ալ-Հազուն (Համգա Արզուն), 131
 Օշին, 237, 239
 Օրբելի Հ., 189
 Օրբելիներ, 53, 244, 248
 Օրբելյաններ, 252
 Օրմանյան Մ., 189, 232

Աբարա, 226
 Աբուլթիսաձե, 251
 Ագարակ, 163
 Ադանա, 237
 Աթոս, 239, 240
 Ալան-Դարասի գետ, 167
 Ալաշկերտ, 176
 ալ-Համիդ ամրոց, 194, 195
 Ալտան, 131
 Ակն, 227
 Ակոռի, 103
 Աղբակ (Աղբագ), 11, 18, 21, 22, 38-41, 51, 134, 136, 142, 146, 154, 160, 162, 184, 264, 268
 Աղթամար, 116, 117, 165, 181, 185-189, 203, 204, 224, 257, 259, 260, 262, 263
 Աղիհովիտ, 14, 18, 30, 40, 96
 Աղձնիք, 12-14, 47, 69, 167, 194
 Աղձնիք-Սասուն, 12
 Աղվանք, 91, 93, 102
 Ամիդ, 207, 156
 Ամյուկ (Ամուկ) բերդ, 146, 148, 167, 168, 170-172, 224, 257, 195, 261, 262, 263
 Այլի, 115
 Այսրկովկաս, 216
 Այրարատ, 60, 171, 175, 176, 186, 196
 Այրարատյան գավառ, 196
 Այրարատյան դաշտ, 69, 125, 128, 161
 Անգեղտուն, 68, 69
 Անգղ, 69
 Անի, 6, 64, 69, 203, 210, 227, 228, 231, 242, 243
 Անի-Շիրակ, 228
 Անկյուրա (Անկարա), 192
 Անհուշ, 70, 73

Անձախի ձոր, 47
 Անձախիձոր գավառ, 204
 Անձնացյաց գավառ (Անձնացիք), 129, 138, 146, 148, 155, 169, 194, 209, 220, 236
 Անձիտ, 69
 Աշինոտ բերդ, 156
 Աշխարհաբերդ, 141
 Աշոցք, 80, 85
 Աշտիշատ, 25, 41, 60, 61, 63
 Ապահունիք, 157, 210, 211
 Ապար, 99
 Ապրսամ Արծրունի 97, 98
 Առան, 109
 Առաջավոր Ասիա, 78, 108
 Առբերան, 20, 40, 41, 96, 120, 268
 Առնա գավառ, 169
 Ասիա, 25
 Ասկղեպ, 37
 Ասորեստան, 8-11, 22, 28, 34, 47, 268
 Ասորեստանյան տերություն, 21
 Ասորիք, 28, 110, 197, 239, 247
 Ասֆարագան (Վասպուրական), 222
 Ավան, 252
 Ավարայր, 95, 97-100, 189
 Ատիճանք գյուղ, 258
 Ատրպատական, 47, 115, 131, 154, 159, 168, 169, 171, 173, 174, 178, 183, 189, 192-197, 199-201, 209, 216, 217
 Արաբական խալիֆայություն, 5, 108, 109, 119, 130, 134, 135, 139, 151, 180, 217
 Արաբկիր, 227
 Արագած, 44
 Արագածոտն, 196
 Արածանի, 61, 121
 Արարատ (Արարդ), 11, 12
 Արբաթ, 9

Արևմտյան Վասպուրական (Տոսպ), 51, 55
 Արզն, 30, 31, 146
 Արծիրբիդին, 16, 17
 Արծկե, 211, 224
 Արծն, 30
 Արծրունիք (Արզրունիք), 30, 31, 43, 222
 Արծրունյաց թագավորություն, 6, 218
 Արձն, 30, 121
 Արձեշ, 120, 211, 212, 216, 224
 Արձեշի դաշտ, 238
 Արմավիր, 25, 47
 Արմինիա, 112, 118, 122-124, 126, 131, 143, 148
 Արյան լիճ, 137
 Արյաց աշխարհ, 105
 Արշակավան, 63-67, 269
 Արշակունյաց թագավորություն, 5
 Արշարունիք, 127
 Արվաստան (Արուստան), 33, 107
 Արտագերս, 73, 74
 Արտագ, 169, 259
 Արտաշատ, 70, 87, 89, 97
 Արցախ, 23, 109, 125, 141
 Աքեմենյան Պարսկաստան, 23
 Բաբելոն, 9, 24
 Բաբել, 130-132
 Բագարան, 127, 128, 148
 Բագնայր, 255, 256
 Բագրատունյաց թագավորություն, 175
 Բագրևանդ, 121, 140, 158, 176
 Բաղդադ, 182, 183, 207
 Բաղեշ վտակ, 167
 Բաղեշ, 167, 195, 213
 Բասեն, 52, 69, 108
 Բասֆորջան, 110, 114
 Բելաբան, 250

Բերկրի (Բարբերի), 14, 18-20, 30, 40, 41, 120, 133, 167, 192, 193, 264, 268
 Բզնունիք, 60, 157
 Բյուզանդական կայսրություն, 6, 89, 91, 94, 109, 110, 130, 202, 218, 226, 230
 Բյուզանդիա, 84, 100, 109, 110, 113, 131, 140, 141, 143-145, 178, 183, 191, 195, 200, 202, 203, 210, 212, 216, 217, 219, 221, 223, 226, 234-236, 238, 240, 270, 271
 Բոսնիա, 240
 Բուլղարիա, 239
 Բուտակ, 114
 Գագկակերտ, 166
 Գագական, 115
 Գագակ, 114, 115
 Գայլ գետ, 186
 Գանձակ, 115, 216, 237
 Գավգամելա, 27
 Գերատա դաշտ, 168
 Գինո բլուր, 196
 Գյուրջիստան, 249, 250, 254
 Գողթան (Գողթն, Գողթնաստան), 22, 86, 164, 196, 207
 Գուգարք, 109, 176, 240, 242
 Դաժգոյնք, 23
 Դամասկոս, 9
 Դատվան, 194
 Դարանաղի, 60, 64, 69
 Դարույնք, 186, 196, 197
 Դերբենտ, 126
 Դմանիա, 250, 252
 Դնբուխ, 24
 Դվին, 88, 103, 106, 200, 122, 125, 149, 154, 175, 178, 196, 197, 201
 Եգիպտոս, 28, 29, 31, 45, 46
 Եգեկիա, 8
 Եկեղյաց գավառ, 60, 69
 Եղեգիս, 161

Եմաթ, 9
Եվրոպա, 27
Երանշահր, 109
Երասխ, 131
Երևարք գավառ, 167
Երիգ, 104
Երուսաղեմ, 8, 9, 45
Եփրատ, 61, 84, 143, 226
Զավ, 137
Զարասպ, 107
Զարեհավան, 164, 169
Զարևանդ (Զարավանդ,
Զարուանդ), 9, 47, 97, 114
Զիդոռ (Շիդոնց, Շիդոռ), 114, 115
Զուարիկների ամիրայություն, 156
Հալիքոս, 235
Հմբեա ծովակ, 170
Հոնա 164
Թալին, 44
Թայիկ, 256
Թելավ 250
Թեոդոսուպոլիս, 84
Թոռնավան, 169, 257
Թով գյուղ, 137
Թորդան, 78
Թուլիս, 135, 157, 158, 167
Թուրքիա, 189
Լաբուրնա (Ղեբաբնա), 44, 46
Լադոկիե (Լաթաքիա), 239
Լամբրոն, 237, 239
Լառիսա, 226
Լյուդիական թագավորություն, 23
Լոռե, 244
Խառան, 46
Խավատանք, 227, 230
Խեշա, 33, 53
Խիզան, 264
Խլաթ, 120, 135, 192, 211, 212, 216
Խոր Վիրապ, 196
Խորակերտ, 246
Խորասան, 24

Խորշակունիք, 23
Խուժաստան, 189
Խրամ, 23, 111
Ծաղկոտն 258
Ծամնդավ, 227, 230
Ծմբո, 210
Շուփք, 18, 19, 60, 69
Կայեն, 244
Կանգուար ամրոց, 155
Կապադովկիա, 107, 225, 226, 228
Կատապանց գյուղ, 224
Կարախան գյուղ, 14, 18
Կարին, 84, 121, 145, 243-245, 255
Կարմիր վանք, 259, 260
Կարս, 250
Կարս-Վանանդ 229
Կեսարիա, 34, 50, 57, 59, 82, 107, 227, 230
Կիզիստրա, 238
Կիլիկիա, 9, 234, 237, 240, 271
Կոգովիտ, 77, 186, 203, 214, 258
Կոլոնիա, 195
Կողմանք Հաշտենից, 41
Կոստանդնուպոլիս, 203, 207, 215, 218, 219, 231- 233, 237
Կովկաս, 64
Կոտոր, 154, 155, 156, 204
Կորդուք, 178
Կորդվաց գավառ, 154
Կորճայք (Կորճեից աշխարհ), 4, 40, 51, 55, 112, 136, 160, 169, 268
Կուռիճան, 115
Կրեսոս, 23, 24, 25, 26
Կրճունիք, 169
Հաղամակերտ, 87, 100, 134, 147, 169
Հաթերք, 246
Հալեպ, 247
Հախրամ, 21, 23
Հաղարծին, 245
Հաղբատ, 245, 254, 250, 251, 255
Հայասա, 17

Հայաստան, 2, 3, 5, 6, 8, 10, 12, 14, 17, 19, 21, 23, 26, 29, 43, 44, 48, 49, 56, 57, 67, 68, 71, 72, 74, 75, 83, 84-88, 92, 95, 96, 100, 102, 107-111, 113, 118, 119, 120, 125- 128, 130- 134, 139, 140, 143, 153, 154, 156, 157, 159, 160, 162, 168, 170, 173- 178, 180, 182- 187, 192, 194, 195, 197, 199, 201-205, 210, 215, 217, 218, 220, 221, 240, 242, 243, 245, 247, 255, 260, 262, 264, 268- 272, 274- 276
Հայկական լեռնաշխարհ, 19, 268
Հայոց թագավորություն, 4, 6, 69- 72, 81, 83, 91, 153, 159, 160, 162, 167- 169, 186
Հայք, 225, 231
Հայք-Հայաստան, 183
Հաշտյանք, 40, 41, 42, 67
Հարք, 207, 108, 210
Հեր, 47, 97, 114, 115, 152, 178, 208
Հերի ամիրայություն, 151, 214
Հին Բայազետ, 264
Հնդկաստան, 28
Հոդց, 135, 157
Հոռոմոսի վանք 256, 263
Հունաստան, 207
Հոռմ, 25, 48, 62, 63
Հոռմեական կայսրություն, 5, 71, 72
Ձագավան, 250
Ձիբավ, 76- 79
Ձորա պահակ, 132
Ձորովանք, 70, 259
Ձորք, 165
Ղազվին, 146
Ճահուկ, 51, 149, 163
Ճարմանա, 101
Ճուաշ (Ճուաշոռոս) գավառ, 165, 168, 169, 182, 207
Մազանա, 170
Մալաթիա, 226
Մականա երկիր, 20

Մակեդոնիա, 218
Մակու, 169
Մահկանաբերդ, 6, 241-249, 251, 254, 255
Մահոաշտ (Մեծ Ռաշտ), 165
Մամեստիա, 237
Մայաֆարկին (Մուփարդին), 194
Մանագկերտ, 149, 161, 210, 211, 216, 219, 220, 233, 242
Մառական ավան, 151, 165
Մասիս (Մասիք), 22, 37, 63, 64, 165
Մասյացոտն, 186
Մարական թագավորություն, 22
Մարադա, 160
Մարաստան, 21, 220
Մարդաստան, 129, 134, 148, 169
Մարմետ, 224
Մարք, 38
Մեդիացվոց դաշտ, 20
Մեծ Աղբակ, 18, 40
Մեծ և Փոքր Աղբակներ, 40
Մեծ լեռ, 22
Մեծ Հայք, 3- 5, 18, 34, 37, 40, 41, 49- 52, 57, 62, 63, 67, 68, 72, 73, 76, 78, 79, 82, 84, 112, 225, 268, 274
Մգուր, 69
Միջագետք, 9, 84, 114, 115, 132, 156, 157, 160, 192-194, 197, 199, 206, 207, 268
Միջին Ասիա, 99
Մծբին, 34
Մծուրք, 61
Մհերի դուռ, 14-17
Մղունիս գյուղ, 170
Մոզլենա ամրոց, 218
Մոկաց աշխարհ, 87
Մոկք, 93, 127, 154, 165, 166, 178, 264
Մոսուլ, 193
Մորոյ Ձոր, 245
Մուղան, 254
Մուշ, 89, 99, 135, 195, 207

Մրծուն (Մծբին), 107
 Նախճավան, 23, 47, 110-112, 142,
 154, 161, 162, 164, 171- 177, 196
 Նեոկեսարիա, 74
 Ներսեհապատ, 103
 Ներսես Մեծ կաթողիկոս, 57, 59, 60,
 62, 63, 64, 74, 77, 78, 82
 Ներքին Վարագա, 228
 Նիկոպոլիս, 235
 Նինվե, 9, 11, 20
 Նկան, 115, 154, 155, 156
 Նոր Գետիկի, 246
 Նոր Շիրական, 33, 34, 107
 Շահրան ամրոց, 194, 195
 Շամիրամ բերդ, 169
 Շավարշան, 45
 Շարուր, 196
 Շիրակ, 102, 166
 Շիրական, 34
 Շխմուրատ, 246
 Շուշանց, 14
 Ոսխա,
 Ոսկիողայ, 23
 Ոստան, 129, 130, 142, 144, 146, 155,
 160, 165, 224, 264
 Որմի, 114, 115
 Որսիրանք, 136, 137, 160
 Պալունիք, 97
 Պաղա ամրոց, 167
 Պաղեստինցիների երկիր, 9
 Պապետոն, 237
 Պարթևական թագավորություն, 42
 Պարսկահայք, 29, 62, 67, 69, 70, 73,
 78, 79, 84, 115, 118, 154, 164, 169, 170,
 194, 195
 Պարսկաստան (Պարսք), 21, 32, 38,
 68, 72, 84, 113, 172, 214, 217
 Պարտավ, 122, 125, 150
 Պոնտոս, 26, 226
 Ջազիրա, 194
 Ջերմ գետ, 157, 167

Ջերմաձոր, 166
 Ջլմար, 39, 142, 160
 Ջողախե, 21, 23
 Ջուլամերիկ, 264
 Ջուղա 23
 Ռեզայե, 115
 Ռևան, 99
 Ռշտունիք (Ռշտունյաց գավառ,
 աշխարհ), 51, 70, 94, 129, 130, 142,
 135, 144, 148, 154, 155, 165, 166
 Ռոստակ (Ռոտաստակ), 114
 Ռստակ, 178
 Ս. Խաչ վանք, 146
 Սամառա, 139, 141, 143- 145
 Սամցխե, 252
 Սանահին, 245, 255
 Սասանյան Պարսկաստան, 5, 34,
 49, 86, 202
 Սասանյան տերություն, 109
 Սասուն, 195, 207, 212, 213, 241, 247,
 262, 264
 Սատախ, 232
 Սարր-սու, 98
 Սեբաստիա, 6, 213, 219-221, 220,
 223, 225- 234, 236, 257, 262, 270
 Սևան ամրոց, 148, 149, 154-156
 Միլիստրա, 239
 Միմ, 9, 10, 13, 32, 47
 Միոն, 229
 Մկնռա, 237
 Մկիդեայ, 25
 Մյունիք, 110, 125, 130, 162, 175-177,
 221, 229, 248, 259
 Մուրենապատ, 114
 Մպահան, 107
 Մպեր, 140
 Մտահր, 48
 Մրինգ, 39, 142, 160
 Վաղարշակերտ, 176
 Վաղարշապատ, 70
 Վայոց ձոր, 162

Վան, 12, 14- 17, 47, 70, 135, 136, 149,
 155, 158, 160, 165- 168, 186, 188, 210,
 224, 261
 Վանա լիճ, 13, 14, 135, 194, 211, 257,
 271
 Վանտոսպ, 149
 Վասպուրական, 2, 5, 6, 14, 18, 32,
 50- 52, 81, 93, 96, 97, 107- 120, 123-
 125, 127, 131, 133, 139-145, 147, 149,
 152, 153, 155- 158, 160, 162- 165, 169,
 170, 173- 175, 177- 179, 181-190, 192-
 223, 225, 226, 228, 242, 257, 259- 263,
 269- 271
 Վատիկան, 239
 Վատրան (Բատան), 131
 Վարագ, 47
 Վարագա լեռ, 166
 Վարագավանք, 148, 206
 Վարազի ձոր, 170
 Վարդանակերտ, 131
 Վերին Մարաստան, 220
 Վիրք, 101, 108, 210
 Վրանջունիք (Վրնջունիք), 21, 23
 Վրաստան, 248, 250, 254
 Տաթև, 172
 Տամբատ, 23
 Տամբեր, 164, 169
 Տայք, 56, 57, 123, 140, 210, 211, 219
 Տաշիր-Ձորագետ, 229
 Տասուկ, 114, 115
 Տասվիջ, 115
 Տավրոս, 19, 32, 41
 Տավրոսյան լեռնաձյուղ, 87
 Տատիկ գետ, 157
 Տարոն, 25
 Տարոն, 47, 60, 66, 97, 108, 127, 131,
 133, 148, 149, 156, 157, 202, 203, 207,
 212
 Տարսոն, 237
 Տարսոն, 237, 238
 Տարսուս, 238

Տիգրանակերտ, 22, 23, 69
 Տիգրոն, 5, 81, 84, 89, 91, 99
 Տղմուտ, 98
 Տմրիք, 20
 Տոմարիս, 20
 Տոնդուզլու, 253
 Տոսպ, 40, 47, 50, 70, 165
 Տուրուբերան, 41, 167
 Տրապիզոն, 222, 227
 Տփղիս (Թիֆլիս), 142, 145, 243, 244
 Դուտակ (Երուտակ), 114
 Ուղեռ, 186
 Ուտենի (Ուենի) գյուղ, 170
 Ուտիք, 109
 Ուրարտու, 12
 Ուրմիա, 115
 Փայտակարան, 53
 Փարիուհաց, 167
 Փոքր Աղբակ, 39, 40
 Փոքր Ասիա, 27, 178, 179, 192, 195,
 217
 Փոքր Հայք, 26, 29, 186, 225, 227, 270
 Քեմանլի, 14
 Քթիշ, 141
 Քոբայր, 254
 Օձի ձոր, 166
 Օշական, 53
 Օսի գյուղ, 162
 Ֆրանսիա, 42

ԲՈՎԱՆՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	3
ԳԼՈՒԽ Ա ԱՐԾՐՈՒՆՅԱՑ ՏՈՀՄԻ ՀԱՆԴԵՍ ԳԱԼԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	8
Ասորեստանյան թագաժառանգների փախուստը Հայաստան	8
Արծրունիների ծագման խնդիրը պատմագիտության մեջ և նրանց բնականության սկզբնական վայրը	12
Արծրունիների տոհմը Հայաստանում վաղնջական ժամանակներում	19
ԳԼՈՒԽ Բ ԱՐԾՐՈՒՆՅԱՑ ՏՈՀՄՆ ԱՐՏԱՇԻՍՅԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ՕՐՈՔ	36
Արծրունիներն Արտաշիսյանների օրոք և Արշակունյաց թագավորության առաջին շրջանում	36
Արծրունիների տոհմը Տրդատ Գ Մեծի և Խոսրով Բ Կոտակի օրոք	49
Արծրունիների տոհմը բնաջնջման եզրին	53
Արծրունիները թագավորական իշխանության համար մղվող պայքարում	62
Արծրունիներն Արշակունյաց թագավորության վերջին շրջանում	78
ԳԼՈՒԽ Գ ԱՐԾՐՈՒՆԻՆԵՐԸ	86
Արծրունիները Վարդանանց պատերազմի շրջանում	86
Արծրունյաց տոհմը 481/482–484 թթ. ժողովրդապատերազմական պատերազմի շրջանում	100
Արծրունյաց տոհմը 571–572 թթ. հակապարսկական ապստամբության շրջանում	105
ԳԼՈՒԽ Դ ԱՐԾՐՈՒՆԻՆԵՐԸ	108
Հայաստանի նվաճումն Արաբական խալիֆայության կողմից	108
Արծրունիների իշխանության ամրապնդումը Վասպուրականում	112
Արծրունիները 774–775 թթ. հակաարաբական համաժողովրդական ապստամբության շրջանում	119
Ապստամբության ծանր և աղետալի հետևանքները	122
Արծրունյաց ներտոհմական կապերի ձևավորումը և ներքին հակասությունները	128
Արծրունիները Հայաստանի փաստական անկախության վերականգման շրջանում	130
Արծրունիները հայ ազատագրական շարժման առաջատար դիրքերում	134
Արյան լճի փառահեղ հաղթանակն արաբների դեմ	137
Վասպուրականն Արծրունիները վերահսկողության ներքո	139
Արծրունյաց իշխանների վերադարձը գերությունից և երկրամասի վերաշինությունը	143
Դերենիկ Արծրունու սպանությունը	150
Վասպուրականը Հայաստանի Բագրատունյաց տերության կազմում: Գագիկ Ապունրվան Արծրունի	153
Սմբատ Ա-ի արշավանքն Ամսաղ ամիրայի դեմ: Գագիկ Ապունրվանի մահը	156
Արծրունիները Հայաստանի և Ասորպատականի ամիրայության միջև մղվող պատերազմում	159
ԳԼՈՒԽ Ե ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ	163
Գագիկ Արծրունին՝ Վասպուրականի մեծ իշխան	163

Արծրունիների իշխանության ընդարձակումը: Պայքար օտարներխուժումների դեմ	166
Յուսուփի հարձակումը Բագրատունյաց թագավորության վրա և Արծրունիների զինակցությունը նրա հետ	175
Գագիկ Արծրունին՝ Վասպուրականի թագավոր	181
Աղթամար քաղաքը՝ Վասպուրականի թագավորության մայրաքաղաք	185
Պայքար Ասորպատականի ու Միջագետքի ամիրաների դեմ	192
Վասպուրականի թագավորությունը Գագիկ Արծրունու իշխանության վերջին շրջանում	195
ԳԼՈՒԽ Զ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳԱԳԻԿ ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ ՀԱՅՈՐԴՆԵՐԻ ՕՐՈՔ	199
Դերենիկ Արծրունին՝ Վասպուրականի թագավոր	199
Համազասպ–Աբուսահլի գահակալությունը	201
Վասպուրականն Աշոտ Արծրունու գահակալման շրջանում	205
Սենեքերիմը Վասպուրականի վերջին թագավոր	209
Վասպուրականի թագավորությունը թյուրք-սելջուկյան ցեղերի թիրախ	216
Վասպուրականի թագավորության անկումը և Սենեքերիմի տեղափոխությունը Սեբաստիա	219
ԳԼՈՒԽ Է ԱՐԾՐՈՒՆԻՆԵՐԸ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԻՑ ՀԵՏՈ	225
Սենեքերիմ Արծրունին Սեբաստիայի «թագավոր»	225
Սենեքերիմի հաջորդները Սեբաստիայում	228
Արծրունիները բյուզանդական պաշտոնյաներ	234
Արծրունիները Հյուսիսարևելյան Հայաստանում	240
Արծրունիների շահավիղները Վասպուրականում՝ թագավորության վերացումից հետո	257
ՔԱՐՏԵԶՆԵՐ	Ошибка! Закладка не определена.
ՎԵՐԶԱՐԱՆ	268
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	272
ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	285
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	296

ԲԱՐԿԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԱՐԾՐՈՒՆՅԱՑ ԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔԸ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Տպագրությունը՝	լազերային
Թուղթ՝	օֆսեթ
Չափսը՝	60x84, 1/16
Ծավալը՝	19 տպ. մամուլ
Տպաքանակ՝	200 օրինակ

Տպագրվել է «Մեկնարկ» ՍՊԸ-ի տպարանում
Հասցե՝ Բ. Երևան Արշակունյաց 41, հեռ.՝ 091-40-27-97